

441

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. évfolyam

1991

1-2

ARGUMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

107. ÉVFOLYAM 1991/1-2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11-13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1134 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre 240 Ft.

Egy szám ára 60 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A TANULMÁNYOK rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

HA 1.759

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1991
107. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>V. Ecsedy Judit</i> : Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez	41
<i>Enyedi Sándor</i> : A romániai magyar könyvkiadás (1944–1989)	88
<i>Jakó Zsigmond</i> : Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező	353
<i>Karsay Orsolya</i> : A fenséges könyvtár dicsérete	316
<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Babits Mihály Könyvtár állományának történeti áttekintése	20
<i>Kulcsár Péter</i> : Ransanus Szent István-életrajzáról	307
<i>Pető Gábor Pál</i> : Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez	207
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi "Der Wanderer" magyar vonatkozású közleményei	62
<i>Szelestei N. László</i> : A seitzli legendárium Szent István legendája	1
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis ipresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II.	343
<i>H. Tóth Imre</i> : Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei	325
<i>Tóth Sándor</i> : Erdélyi matematikai kéziratok a 14–19. századból	175
<i>Tüskés Gábor – Knapp Éva</i> : Címlapillusztrációk egy 17. századi jezsuita szerző aszketikus munkáiban	230

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér	291
<i>Bellus Ibolya</i> : Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez	120
<i>Bényei Miklós</i> : A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára	278
<i>Borsa Gedeon</i> : Vitéz János és a könyvnyomtatás	113
<i>Borsa Gedeon</i> : A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv	258
<i>Delbó Rita</i> : Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből	126
<i>Endrei Walter</i> : Batthyány Tódor műszaki könyvtára	141
<i>Enyedi Sándor</i> : Bécsi levelek Aranka Györgyhez	132
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából. I.	387
<i>Sz. Fehér Erzsébet</i> : Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben	282
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből	129
<i>J. Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája	116
<i>G. Gaál Zsuzsanna</i> : A Magyar Múzsza (1943–1944)	399
<i>Haiman György</i> : Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról	148
<i>Héjjas Eszter</i> : Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja	123
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Rómer Flóris javaslata az MTA Kézirattárába került okmánygyűjtemények szakszerű tárolására	398
<i>May István</i> : Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából	266
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kritikai lap terve 1792-ből	127
<i>Sebestyén Mihály</i> : Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához	376
<i>Sepsi Andrea</i> : Kazinczy Ferenc levele Óz Pálhoz	385
<i>Szabó György</i> : Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez (Tóth Ferenc reformtervei)	284
<i>Szecső Károly</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt”) Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya	296
<i>Szecső Károly</i> : Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet könyvtárának történetéhez (1860–1914)	395

NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 93
Ábel Jenő 120–121, 317
Abonyi Lajos 221
Ábrahám (álnév) I. Gábor Andor
Ábrányi Emil 214, 218
Abstemijs, Lorenzo 162
Ács Mihály August 345, 348
Ács Tivadar 148
Aczél András 343, 350
Adalbert, Szent 1–19, 34, 309, 313–314
Adams, H. M. 160
Adams, John Quincy 147
Adelung, Johann Christian 72
Adraenseps, Adrian 162
Ady Endre 90, 209, 212, 218, 302, 404, 407, 410
Agathias 153
Ágh István 184, 204
Ágoston, Szent 32, 118, 119, 237, 239
Ágoston István 183
Ágoston József 263
Agricola, Georg Bauer 141
Agrippa, H. C. 162
Aiszkhülosz 121
Alagona, Petrus 24
Alain de Lille 111
Albericus 312, 314
Albert, osztrák főherceg 379
Albrich, Carl 178
Alcmarius, Andreas Metus 376
Álmos (fejedelem) 109
Alpár Ágnes 229
Alsted, Johann Heinrich 41–48, 181, 379
Althusius, Johannes 376–377
Altmann, Ursula 170
Alvarez 347
Alvinczy József 388, 393
Ambrózy Ágoston 400, 402
Ambrus, Szent 32
Ambrus Zoltán 225
Amesius, Wilhelmus 328, 382
András, Szent (magyarországi) 2
András, I. (magyar király) 277
András, III. (magyar király) 276–278
András V. János 105
Andrássy Gyula 227
Andreas, Pannonius 153
Andreisi Ferenc 28, 31–32
Anna, Szent 24
Anonymus (P. mester) 109–113, 312, 314, 409
Antal család 348
Antal István 400–401
Antal Károly 406
Antalfy Gyula 403
Apáczai Csere János 46–48, 88, 328, 376–384
Apáczai Csere Tamás 377, 379–380
Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 43, 53, 57, 125, 163, 380
Apianus 141
Apicius, Marcus Gavius 389
Apollinaire, Guillaume 410
Apponyi Albert 226
Apponyi Péter 340
Apponyi Sándor 298, 381
Apponyi Sándorné 298
Aradi Nóra 230
Aragon, Louis 90
Aranka György 128, 132–140, 369, 373, 387–395
Arany János 407
Aranyosmedgyesi Sámuel 348
Arisztotelész 331
Arisztophanész 324
Armbruster, Johann Michael 62–63
Armstrong, L. 174
Arnim, Bettina von 65
Aron, Paul 174
Artúr (mitikus király) 109, 112
Ascanius Mihály 46
Aszódy János 93
Asztalos István 89, 91, 93
Asztalos Miklós 405
Asztrik (érsek) 2, 7, 308
Attavante degli Attavanti 153

- Attila (hun király) 68
 Averulinus, Antonius (Filarete) 153
 Avram, Todor P. 92
- Bába Mihály 403
 Babits Mihály 411
 Backhaus, Wilhelm 228
 Bághy József 31
 Baglivi, Giorgio 335
 Bagoly László 183
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 296–297
 Bajza József 74, 282
 Bakócz Tamás 26, 409
 Bakody Tivadar (Theodor) 75
 Balázs Péter 88
 Bali Mihály 289
 Bálint Dezső 229
 Bálint István János 285
 Bálint József 166–167, 185
 Bálint Lajos 105
 Ballagi Aladár 165, 190
 Ballagi (Bloch) Mór 283
 Balogh Edgár 88–89, 91–94
 Balogh Ferenc 284
 Bálóné 149
 Bán Imre 46–47, 376–377, 379–380
 Bándi Péter 191
 Bánffi Zsuzsa 180
 Bangerter-Schmid, Eva-Maria 241
 Bánovszki Simon 30
 Bányai László 93–94
 Baptista Mantuanus 119
 Barabás Alajos 186
 Bárány György I. Szeniczai Bárány György
 Baráth Béla 370, 372
 Baráth János 396–397
 Barchetti Adolf 396
 Barcsay Ábrahám 138
 Barcsay Ákos (erdélyi fejedelem) 57
 Bárczy István 295
 Bárdos Arthur 93
 Bárdos Kornél 350
 Barițiu, George 184
 Barkóczy Ferenc 33, 35–37, 271
 Bartoniek Emma 2–4, 308
 Bartpha, Johannes 170
 Basedow, Johann Bernhard 130
 Basire, Isaac 46–49, 53, 60
 Basso, Sebastian 182
 Basta, Giorgio 167
 Batári Gyula 291–296
 Báthori István (debreceni pap) 330
 Báthori Mihály (debreceni pap) 333
 Báthory Gábor (erdélyi fejedelem) 167
- Báthory István (lengyel király) 125
 Báthory Mária 70
 Báthory Zsófia 330, 340
 Batsányi János 302
 Batthyány család 78, 84
 Batthyány Gusztáv 142
 Batthyány Ignác 189, 353–375, 392–393
 Batthyány Imre 371
 Batthyány József 33, 35
 Batthyány Kázmér 142
 Batthyány Lajos 83, 85, 142–144
 Batthyány Tódor 141–145
 Batthyány, Vinzenz 67
 Bauer, Barbara 245
 Bauer, G. I. Agricola
 Bauer, Rolf 80
 Bäuerle, Adolf 79
 Bavo, Szent 261
 Beatrix (magyar királyné) 152–153, 318, 322, 409
 Beck, Karl 75, 77
 Beckensloer, Johannes 26
 Becker, Felix 236
 Beckmann, J. 143
 Beda Venerabilis 152
 Beer, A. 142
 Beethoven, Ludwig van 228, 301, 400
 Beke Antal 189
 Beke György 102
 Beke Margit 37–38
 Bekker-Nielsen, Hans 112
 Bél Mátyás 317, 349
 Béla, I. (magyar király) 277
 Béla, IV. (magyar király) 23, 326, 371–372
 Beleznay Miklós 385
 Bellini, Lorenzo 335
 Bellon Tibor 326–327
 Bellus Ibolya 120–123
 Bem József 83
 Benczédi Pál 182
 Benczur József 357
 Benda Kálmán 385–386
 Benedek, Szent (magyarországi) 2
 Benedek Dávid 388
 Benedek István 335, 339
 Benedek János 186
 Benedek Marcell 89
 Benedek Sándor 284–286
 Benkert, Anton 70
 Benkert, Karl Maria I. Kertbeny Károly
 Benkő József 135, 361
 Benkő László 73
 Bényei Miklós 278–282
 Beöthy László 221
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 154–155

- Berchorius 32
 Berda József 402
 Bergen, Ch. G. 145
 Berger, E. 29
 Berkovits Ilona 27, 29, 34, 37–38, 260
 Berlász Jenő 36–37, 141, 279, 282, 408
 Bernát (perugiai) 34
 Bernoulli Daniel 189
 Bernoulli, Johannes 188–189
 Bernstein Fülöp I. Hugó Károly
 Bertlingius, Johannes 333
 Berzeviczy Gergely 143
 Berzsenyi Dániel 282
 Besse János 67
 Besztercei Lőrinc 120
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 41–46, 52, 125, 166, 178–179, 274, 328
 Bethlen István 52
 Bethlen János 124
 Bethlen József 134
 Bethlen Karolina 186
 Bethlen Miklós 47, 179, 333–334, 380, 382
 Bethlen Pál 136
 Bethlen Sándor 391
 Bianu, Ioan 51
 Biás István 188–189
 Biasoletto, Bartolomeo 171
 Bihari János 66
 Biringer Mátyás 146
 Biringuccio, V. 143
 Bíró András 399, 401
 Bíró Ferenc 181
 Bíró J. 142, 145
 Bíró Judit 167–168
 Bíró Teréz 181
 Bíró Vencel 356
 Birzu, Ligia 104
 Bisterfeld, Johann Heinrich 46–48, 181–182
 Bisztriczky Tibor 400, 405
 Bitskey István 29
 Bizet, Georges 400
 Blaha Lujza 224
 Blahó Vince 371
 Bloch Móric I. Mallagi M.
 Blumenfeld, Renate 110
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 388, 394
 Bócz István I. Köpeczi Bócz István
 Bod Péter 187, 328, 331, 369
 Boda Miklós 126
 Boda Miklósné 126
 Bodó Lajos 397
 Bodolay Géza 129
 Bodor András 359
 Bodor Lajos 186
 Bodor Pál 98, 100–101, 103, 105
 Boettiger, Gregor 118
 Bohatta, H. 259
 Boileau, Nicolas 283
 Bol, Hans 238
 Bolla Márton 388, 392–393
 Bolyai Antal 387–388
 Bolyai János 387
 Bonffini, Antonio 153, 313, 320, 323
 Bongars, Jacob 381–383
 Bonifác, Szent 2
 Borbély Andor 29
 Borbély-Maczkó Emil 296
 Bordács György 29
 Borelli, Giovanni A. 335
 Bornemissza 141
 Bornemissza Anna, I. 380
 Bornemissza P. 186
 Boros Mihály 284
 Borosnyai Lukács János 387, 389–390, 394
 Borovszky Samu 28–29, 33, 285, 385
 Borsa Gedeon 113–116, 160–162, 171–172, 258–261
 Bosla Katalin 183
 Bosnyák István 29
 Bosnyák Pál 366
 Botár Emma 101, 105
 Botár Simon 185
 Botka Ferenc 207, 411
 Botos Mihály 288
 Böcskei Gergely 192
 Bőjte Miklós 29, 34
 Bölöni György 92
 Bradbury, Ray 323–324
 Brandenburgi Katalin 52
 Brandes 227
 Brandmyllerus, Jacob 376, 384
 Brassai Major Márton 50–54, 56, 58–59, 61
 Brassai S. 183
 Braun Márkus 219
 Braun Sándor 214, 218
 Brayer István 396
 Breat, Hermas 111–112
 Breidenbach, Heribert 245
 Breier, Eduard 83
 Brentano, Anna Elisabeth I. Arnim
 Briccius György I. Vizaknai Bereck György
 Brod, Max 301
 Brodaries István 409
 Brooke, Christopher 112
 Bruni, Leonardo 170
 Brunswick Teréz 69
 Bucher József 396
 Buchholz, Georg 163

- Buchinger, S. 194
 Bucsay Mihály 340
 Buddha 324
 Bukovinszky József 396
 Bulla Elma 404
 Burgo, Johannes 30
 Busa Margit 73, 263
 Buziankovich Pál 29
 Buzinkai Mihály 331, 340
 Buzna Lázár 179–180
 Brückner, Wolfgang 245
 Büchner, C. M. 192
 Büky József 371
 Byng, Julius 146, 148
 Byron, George Gordon 209
- Calatfeteanu, Ion 104
 Calepinus, Ambrosius 161, 377
 Calixtus, III. (pápa) 114–115
 Campe, Joachim Heinrich 130
 Capesius, B. 177
 Carafa, Domenico di Massa Nuova 126–127
 Carbo, Ludovicus 153
 Cardano, Geronimo 141
 Carter, Robert 148
 Carvajal, Juan de 113–115
 Casanovas, Aurora 238
 Cassin, Eugéne 147
 Catilina 121
 Cato, Marcus Porcius 48
 Caus, Salomon de 143
 Cavallo, T. 145
 Ceausescu, Ilie 104
 Ceausescu, Nicolae 166–167
 Chamisso, Adalbert von 209
 Cherestiesiu, Victor 93
 Cholnoky Viktor 214
 Chrétien de Troyes 111–112
 Chrysel, Ch. 143
 Cicero, Marcus Tullius 48, 111, 378
 Cifka Péter 70
 Cinthius 320
 Claudianus 321
 Clodius 121
 Cocceius, Johannes 331, 334
 Colbert, Jean-Baptiste 123–124
 Colombo, Cristoforo I. Kolumbus K.
 Comatin, Ioan Baptista 180
 Comenius, Johannes Amos 48, 330
 Conrad, Michael 373
 Copinger, H. B. 384
 Coresi (diakonus) 88
 Cornea Emil 88
 Cornelius Paulus 180
- Cornides Dániel 23, 135, 278, 356–358, 360–362,
 370, 372
 Corodaru, Alexandru 93
 Cortesius 321
 Corvin János 152, 280, 318–319, 321–322
 Cotore, Gheorghe (Gherontie) 185
 Cramer, J. D. 338
 Crestentio, B. 143
 Crome 394
 Curtius Rufus, Quintus 153, 377
 Czegei Wass György 167
 Czellárné Csiba Judit 164
 Czene Péter I. Szenci Czene Péter
 Czupor Andor 183
 Czypra, Johannes 116, 118, 120
- Csaholczi János 377
 Csákány Béla 93
 Csanak Dóra, F. 142
 Csaplovics János 67, 74
 Csapodi Csaba 22, 24–27, 29–32, 34, 37–39, 109,
 114, 116, 153–154, 160, 281, 318–322, 408–409
 Csapodiné Gárdonyi Klára 22, 24–25, 27, 29–32,
 34, 37–39, 114, 116, 154, 281, 310, 409
 Császár Elemér 129
 Császár Ferenc 73, 284
 Császár György 396
 Cseh János 395–397
 Cseh János I. Csuzi Cseh János
 Csehi András 331, 334
 Csehi Gyula 93
 Csendes Zoltán 97
 Csengery Antal 146
 Csenki Éva 154
 Cserei Elek 140
 Cserei Farkas 393
 Cserei Mihály 136–137, 140
 Cseri-Vas Pál (álnév) I. Gedényi Mihály
 Csézi Balázs 30
 Csiba Imre 22
 Csiba Judit I. Czellárné Csiba Judit
 Csiki István 183
 Csiki László 105
 Csiky Gergely 221
 Csipkés János 185
 Csizsevskij, Dimitrij 231
 Csóka J. Lajos 307, 312, 369
 Csokonai Vitéz Mihály 65, 73, 323
 Csomasz Tóth Kálmán 285
 Csontos János 36–37, 281, 318
 Csöngedy Bence 73
 Csuka Zoltán 402
 Csukás Beniamin 190
 Csulai György 46, 53

- Csuzi Cseh János 347
- D'Achéry, Lucas 371
- Dali János I. Tolnai Dali János
- Dalmady Győző 404
- Dalnoki Mária 348
- Damkó Aladár 400
- Dan, Jonitá 193
- Dán Róbert 376–377
- Dániel Imre 359–374
- Dankó József 27, 37
- Danyi József 399, 405
- Darányi Kálmán 295
- Daróczy Sándor 146
- Darwin, Charles 335
- Dávid (bibliai) 126
- Dávid Ferenc 377
- David, Gregory 188
- Dávid Gyula 102, 105, 107
- Deák Ferenc 70, 105
- Debreceni János 328
- Debreczeny Lilla 403
- Decsy Sámuel 264–266
- Deér József 109
- Degré Alajos 385
- Dékány András 403
- Dékány Kálmán 399, 403
- Delbó Rita 126–127
- Demény Lajos 166
- Dénes Iván Zoltán 168
- Denis, Michael Johann 171, 363
- Derechkey János 30
- Dernschwam János 141
- Dersi B. András 183
- Derszib Rudolf 396
- Déry Tibor 411
- Derzsi Zoltán 89
- Descartes, René Renatus Cartesius 329, 331, 382
- Desericzky Ince József 357
- Dessewffy Emil 398
- Détshy Mihály 21
- Dézi Lajos 298
- Dezső Gábor 405
- D'Heur, Marie 173–174
- Diénes Sámuel 137–138, 140
- Diepgen, Paul 335–336
- Dietze, Joachim 170
- Dimler, Richard G. 245
- Diogenes Laertius 34
- Diomedes 24
- Diószegi Sámuel 266, 273–275
- Divéky Adorján 147
- Dobai Székely Sámuel 358
- Dobner, Gelasius 371
- Dobrovský, Josef 173
- Doby János 403
- Dolch, Welter 115
- Domanovszky Sándor 39, 408
- Dombi János 181
- Domján István 191
- Domokos Géza 99–101, 105
- Donat, Dietrich 231
- D'oran (álnév) I. Gábor Andor
- Doromby Karola 267, 271
- Dovifat, Emil 156
- Dózsa György 122
- Draskovich György 271
- Drechsel-nyomda 165
- Drechsel Géza 165–166
- Drechsler (besúgó) 147
- Dreilincurtius, Carolus 337, 339–340
- Dreilincurtius, Christian 336
- Drexel, Jeremias 232–243
- Dronke, Peter 111
- Dugovics Titusz 77
- Dukony Mária 65
- Duncan, Izidóra 223
- Duponceau, Peter S. 147
- Duval, Joannis Baptista 376
- Dümmerth Dezső 116
- Dürer, Albrecht 75
- Dziatzko, Karl 170
- Ebinger János 360
- Echardt Tibor 296
- Eco, Umberto 171
- Ecsedy Judit, V. 41–61
- Efrém, Szent 241
- Eftimiu, Victor 90
- Eghenvelder, Liebhard 25
- Egri Imre 29
- Ehrenreich Ádám 67
- Eischman János 397
- Eisenhut Ferenc (dékán) 396
- Eisenhut Ferenc (tanuló) 396
- Ekart János 184
- Emerson, Ralph Waldo 148
- Endes család 387
- Endrei Walter 141–145
- Engel János József 126–127
- Ens Gáspár 378–380
- Enyedi N. János 377
- Enyedi Sámuel 383
- Enyedi Sámuel I. Pápai Enyedi S.
- Enyedi Sándor 88–108, 132–140, 387–395
- Eöttevényi Nagy Olivér 349
- Eötvös József 84, 168
- Eötvös Lajos 262

- Erasmus, Desiderius Rotterdamus 381
 Erdélyi János 282–284
 Erdélyi József 402
 Erdész Ádám 149
 Ernuszt János 261
 Ernuszt Zsigmond 261
 Erpenius, Thomas 376
 Eshkoff, Kiril 171
 Esterházy József 269–270
 Esterházy Károly 356, 362
 Esterházy László Pál 126–127
 Esterházy Miklós 408
 Eszterhás István 400–401, 403
 Eszterházy József 164
 Etédi Márton 390–391
 Euklidész 188
 Eutropius, Flavius 377
 Eybl, Franz 70
- Fábián Dániel 135
 Fábri Gergely 343–345, 348–351
 Falk Miksa 64, 73, 85–86
 Fallenbüchl Zoltán 23, 168–169
 Fangh István 366
 Faragó József 90, 93
 Farczády Elek 187
 Farkas Ferenc 403
 Farkas Ignác 396
 Farkas Jakab 377
 Fassel József 101, 105
 Fáy András 303
 Fazakas Ferenc 190
 Fazakas József 56, 59
 Fecsó Imre 295
 Fedák Sári 221, 224
 Fehér Erzsébet, Sz. 282–284
 Fehér Katalin 129–132
 Fehérvári Sámuel 183–184
 Feichtinger János 32–33, 37
 Feit, Johannes 24
 Fejér Jakab 31
 Fejérvári István 384
 Fejérváry Géza 215, 217, 226
 Fekete János 388
 Fekr István 397
 Felbiger, Johann Ignaz 130
 Fénelon, François 130
 Ferdinánd, I. (magyar király) 125, 279, 281
 Ferdinánd, V. (magyar király) 81, 281
 Ferdinánd, II. (toszkánai nagyherceg) 141
 Ferenc, Szent (Assisi) 24–25
 Ferenc, Szent (Xavéri) 238, 241, 245, 248, 251
 Ferenc, I. (magyar király) 62, 68, 72, 279
 Ferenc József (magyar király) 82, 217, 225
- Ferenc főherceg 134
 Ferenczi László 173–174
 Ferenczy Ferenc 221
 Ferenczy István 70
 Ferentzi Ferenc 388, 391
 Fest Sándor 109–110
 Fuer Klára 408
 Ficino, Marsilio 30, 119, 318
 Filareta I. Averulinus, Antonius
 Finály Gábor 276
 Fitter, Adamus 180
 Fliege, Jutta 170
 Fodor Adrienne, J. 116–120
 Fodor István 344, 350
 Fögel József 318
 Foglár, Ludwig 78
 Forgách Ferenc 28, 33
 Forgách Pál 35–36
 Foulon, Charles 112
 Földesi Ferenc 154
 Földvári János 152
 Fraknoi Vilmos 52, 113–115
 Frank László 215–216
 Frank Tibor 76
 Franklin, Benjamin 144
 Franklin, Perce 148
 Fráter Jánosné 398
 Frick, Robert 173–174
 Fried István 65, 74–75, 77, 172–173, 267, 299–300, 300–303
 Friedmanszky Ferenc 366
 Frigyes Ágost, II. (szász király) 271
 Frigyes, III. (német-római császár) 26, 113–115
 Frimmová, Eva 30
 Frisius, Gemma 195
 Froschoverus, Christophor 381
 Frutolf von Michelsberg 112
 Frye, Northrop 301
 Furlani, Silvio 170
 Furter, Michael 118
 Fülöp, Túrje nb. (esztergomi érsek) 371
 Fűr Lajos 403
 Füzessy Lajos 396
- Gaál Gábor 89–91, 93
 Gaál, Georg von 302
 Gaál László 327
 Gaál Zsuzsanna, G. 399–407
 Gábor Andor 207–229, 403
 Gábor, Andreas 74
 Gábor Magda 207
 Gabriólusz (álnév) I. Gábor Andor
 Gagyi László 93
 Gál Kelemen 382

- Galavics Géza 230
 Galenus, Claudius 377
 Gallois abbé 124
 Gandhi, Mahandasz Karamcsand 324
 Gánóczy Antal 127
 Gapon pópa 217
 Garampi, Giuseppe 354, 359, 369
 Garay János 284
 Gárdonyi Géza 293–294, 396
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára
 Garibaldi, Giuseppe 74
 Garnerius 361
 Gauthier d'Arras 111
 Gecse Dániel 387, 390–391
 Gadényi Mihály 399–405
 Gegő, Adolph 186
 Gegő József Adolf 179
 Geleji Katona István 48, 50, 377, 383
 Geleji Katona István, ifj. 377
 Gellért, Szent 2, 177, 356, 358–359, 363
 Genthon István 38, 78
 Geoffrey of Monmouth 112
 Gerard of Barry 111
 Gereblyés László 403
 Gerendás Ernő 21, 25, 28–29
 Géresi István 188
 Gerézi Rabán 116
 Gergely, I., Szent, Nagy (pápa) 111
 Gergely Éva 105
 Gergely Sándor 92
 Gerhardt, D. 231
 Gerster Károly 396
 Gervasius de Tilbury 109
 Gessner 385
 Géza (fejedelem) 5, 307–315, 355, 382
 Gheorghiu, Dej 95
 Ghotan, Bartholomäus 299
 Gidófalvi S. Vazul 192
 Giorgetti Vichi, Anna Maria 127
 Giraldus Cambrensis l. Gerard of Barry
 Giurgiuca, Emil 92
 Gizella (magyar királyné) 8, 18
 Glauber, Johann R. 336–337
 Glósz Miksa 190
 Goethe, Johann Wolfgang 71, 171, 302
 Goffin, Robert 174
 Goldziher Ignác 213
 Góliát (bibliai) 126
 Gómez Canedo, Lino 113–115
 Gonnelli, Giovanni Francesco 37
 Gosztonyi István 22
 Gosztonyi Pál 23
 Göhler, Helmut 170
 Göllner, Carl 193
 Gömöri György 376–377
 Gönczy György 178
 Görgei Artur 83, 85
 Görgey Márton 36
 Görög Demeter 132–133, 136, 138, 140
 Graaf, Regner de 336–337, 341
 Grapaldus 29
 Gregory, Tullio 111
 Grellmann, Stalist 271
 Grenzmann, L. 230
 Grève, Marcel de 173–174
 Grillparzer, Franz 75
 Groll Adolf 351
 Gronovius 334
 Gronovius család 171
 Gross, I. 192
 Grossinger Ferenc Rudolf 277
 Groza, Petru 90, 97, 105
 Gruenpeck, Josephus 118
 Grune, Christina 170
 Gruzda János 166
 Gsteiger, Manfred 110
 Guillaume de Conches 111
 Gulyás József 330, 340
 Gulyás Károly 189
 Gulyás Pál 50, 57, 126, 214–215, 263
 Gunkel, Herman 278
 Gurowski, Adam 146–147
 Gutenberg, Johannes 113–114
 Guth Mária 77
 Gutschmid, Eugen von 171
 Günther, Szent 2
 Güntherová, Alžbeta 368
 Gyalui Farkas 191
 Gyarmati István 196
 Gyöngyösi Gergely 1
 Gyöngyösi István 266
 Györfy György 20, 326
 Györfy István 168, 325–326
 Györfi József 186
 György (brandengurgi őrgróf) 281
 György Aladár 33, 36–39
 György Lajos 179
 Gyóry Dezső 406
 Gyóry János 112–113
 Gyulai Pál 404
 Gyurikovics György 68
 Gyürky István 385–387
 Hackspan, Theodoricus 377
 Hadrovics László 302
 Haffner, Melchior 235
 Hagymási Bálint 120–123

- Haiman György 127, 148–150
 Haiman Hugó 149
 Hajdú Miklós 214
 Häkli, Esko 299
 Hakon (norvég király) 225
 Haller Gábor 52
 Haller István 52, 60
 Hanák Péter 65, 217
 Hankovszky Ignác 396
 Hantsch, Hugo 80
 Harms, Wolfgang 230–231, 235, 243, 246
 Hartig, Georg Ludwig 188
 Hartmann, Roland 172
 Hartvik (püspök) 2–3, 307–315
 Harvey, William 336, 339, 341
 Hatin, Eugène 124
 Haug, W. 230
 Hauser, Caspar 71
 Hauser Hedi 101
 Häusler, Wolfgang 62
 Haydn, Joseph 218
 Haynau, Julius Jakob 83
 Haynóczy Dániel 351
 Heckenast-nyomda 75
 Heckenast Gusztáv 284
 Heckanauer, Leonhard 235, 253
 Hegedűs István 120–121
 Hegedűs Rajmund 21, 23
 Hegedűs Zoltán 403
 Hegyfalusi György 343–344, 348–350
 Heidanus 334
 Heidendorf, Michael Conrad von 373
 Heine, Heinrich 223
 Heinrich László 374
 Heinrich Gusztáv 78
 Heitz, Paul 259
 Héjjas Eszter 123–125
 Helfenzrieder, J. 144
 Helfert, Joseph Alexander von 79–80
 Heliodorosz 319–320
 Helischer József 22–24, 32
 Hell 371
 Hell Miksa 185, 374
 Hellebrant Árpád 258
 Heltai Gáspár 88
 Heltai György 166
 Hemmer, J. J. 144
 Henke, Heinrich Philipp Konrad 278
 Henkel, Arthur 236, 240
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 8, 12
 Henrik, IV. (francia király) 381
 Henrion, F. 145
 Herberger Béla 54
 Herczeg József 397
 Herczeghy Mór 74
 Herepei János 50, 53, 376–380, 384
 Hering János 397
 Hermann, Michael 50
 Herner János 38
 Herodianosz 319
 Hérodotosz 319, 377–378
 Hess-nyomda 170
 Hess András 113, 170
 Hetényi-Heidlberg Albert 229
 Hevenesi Gábor 28
 Hevesy Iván 150
 Heydel 195
 Hickel, J. Karl 66, 78
 Hieronymus Alberti de Praga 118
 Hild József 70
 Hildebrand, Christoph 56–57
 Hincz Gyula 406
 Hinrichs, J. P. 334
 Hippokratész 335
 Hobán Jenő 93
 Hobson, G. D. 172
 Hodos 51
 Hoffgreff György 88
 Hoffhalter 57
 Hoffmann Edith 26
 Holbroch, Guillelmus 34
 Hollstein, F. W. H. 236, 238
 Holofernes (bibliai) 121
 Hóman Bálint 355, 408
 Homérosz 137, 276, 320
 Honterus, Johannes 88
 Honti János 109–110, 112
 Horányi Elek 278, 325, 327, 338
 Horatius, Quintus Flaccus 121–122, 378
 Hord Ede (J. G.) 85
 Hormayr, Joseph von 75
 Hornius 334
 Horrent, Jacques 112
 Horti István 381
 Horvát István 279
 Horváth Ádám I. Pálóczy Horváth Ádám
 Horváth Imre 93
 Horváth István 20–21, 93
 Horváth János 73, 409
 Horváth Mária I. Kósáné Horváth Mária
 Horváth Zoltán 213
 Hötzendorf, Conrad von 226
 Hubay Ilona 27, 30, 32, 38–39, 258
 Hubay Jenő 400
 Hubbes Éva, M. 191
 Hugó Károly 75–76
 Huit, David 111–112
 Humboldt, Alexander von 67

- Hunfalvy Pál 398
 Hunyadi család 24
 Hunyadi János 153
 Hunyadi Mátyás 321
 Huszár Ágnes I. Várdy Huszár Ágnes
 Huszti József 318

 Ignác, Szent 126, 238, 241–242, 245, 248, 252
 Ihász Gábor 396
 Illés Sándor 403
 Illyés Gyula 90, 411
 Ilosvai-Selymes Péter 27
 Imecs Béla 403
 Imre, Szent 1–19, 259
 Imre (gyulai plébános) 1
 Inancsics János 397
 Inchoffer Menyhért 354
 Incze Ferenc 188
 Inczédi György 384
 Inczédi Mihály 384
 Inczedy László 406
 Ising, G. 177
 Istókovits Kálmán 400, 406
 István, Szent (protomártír) 6, 9, 20, 308, 310
 István, I., Szent (magyar király) 1–18, 20, 259, 275,
 307–308, 312–313, 356–357, 408
 István főherceg 279
 Istvánffy Miklós 29
 Ivanich, Paulus 114
 Ivánka Endre 359
 Iványi Béla 38
 Iványi Ödön 410
 Izabella (magyar királyné) 360
 Izdenczy József, br. 271
 Izidor, Szent (sevillai) 111, 177
 Izsépy Béla 396

 Jacobus Arigoni de Balardis 118
 Jacobus Reneccius Hamburgensis 24
 Jaenichius, Petrus 317
 Jakab Elek 53
 Jaklin István 36
 Jakó Zsigmond 43, 176–178, 186–187, 191, 195,
 353–375, 380–381
 Jancsó Elemér 88, 93, 97, 369, 387
 Janits Iván 176
 Jankovich Ferenc 402
 Jankovich Miklós 385
 János, Szent (evangélista) 324
 János, Szent (Aranyszájú) 118, 278, 320
 János, Szent (Damaszkuszi) 241
 János, I., Szapolyai (magyar király) 75, 360
 Jánosházy György 93
 Jantsó Gábor 192

 Janus Pannonius 116, 120, 152, 383
 Járvás András 350
 Jászay Magda 320
 Jászberényi Tamás 247
 Jefferson, Thomas 324
 Jékely Zoltán 92
 Jelitai J. 189
 Jelky András 67
 Jellačić, Josip 80, 85, 148
 Jentsch Gottlieb 396
 Jeromos, Szent 30, 111
 Jé János 183
 Jobbágy János 296
 Johann von Gemunden 178
 Johannes Canaparius 1
 Johannes Emericus 260
 Johannes Ianuensis de Balbis 34
 Johannes de Sacro Bosco 179
 Johannes Sarisberiensis 111
 Johannes de Utino 313, 315
 Jókai Mór 293
 Jónácsik László 386
 Joo, Dénes 184
 Jordáky Lajos 88–89, 94
 Jordáky Mária 88
 Jósika Antal 135
 Jósika Miklós 74, 404
 Józsa Béla 88–90, 93
 József, Szent 241, 245, 248
 József, II. (magyar király) 24, 169, 189, 271, 275,
 281
 József nádor 67, 279, 281
 József Attila 89, 298
 Juhász István 43, 380
 Juhász László 20
 Juhász Péter I. Méliusz Juhász Péter
 Junianus, Maius 25
 Junius Franciscus 377
 Justh Zsigmond 293
 Justinus 377
 Jutkevics, Szemjon 210
 Jüngling, Stefan 57

 Kacsó Judit 105
 Kacsó Sándor 89, 93–94, 96, 98
 Kaczér Illés 216
 Kada Elek 224
 Kádár Lajos 403
 Kafka, Franz 301
 Kájoni János 310, 315
 Kajtár Mária 77
 Kálmándy Bálint 30
 Kalmár György 261–264
 Kamuthi Balázs 377

- Kanizsai János 26
 Kantz Lázár 37
 Kaposi Géza (álnév) I. Gábor Andor
 Kaposi Pál 331, 334
 Kapsin Samuel 180, 187–188, 199–200
 Kaprinai István 358, 361
 Kapronczai László 31
 Karácsonyi Béla 3
 Karácsonyi János 1–3, 25, 359
 Kárai László 113, 170
 Karcagújszállási-Carceus Márton 324–342
 Kardos Tibor 120
 Károly, Nagy (frank király, római császár) 112
 Károly, II. (angol király) 141
 Károly, V. (német–római császár) 141
 Károly főherceg 69, 271
 Károly Ambrus főherceg 37
 Karposz, Grigoriosz 186
 Karsay Orsolya 154, 316–324
 Kasza Mihály 331
 Kászoni János 50
 Katalin, Szent (Alexandriai) 118
 Katona István 355, 361–362
 Katona István I. Geleji Katona István
 Katona József 278
 Kaufmann 173
 Kaunitz, Wenzel Anton 138, 140
 Kazai (patikus) 371
 Kazai Márton 347
 Kazinczy Dénes 385
 Kazinczy Ferenc 71, 73–74, 133, 266, 282, 302, 385–387
 Kazinczy József 385
 Kelemen József 262, 264
 Kelemen Lajos 182, 184, 187
 Kelemen Márta, H. 20
 Kemény Ferenc 396
 Kemény János 47, 93, 125, 380, 382
 Kemény László 36
 Kemp, Wolfgang 245
 Kempis Tamás (Thomas Hemerken von Kempen) 164
 Kende Géza 291–292
 Kenesi István 347
 Keppler, Johannes 377
 Kerekes György 101
 Kerényi Károly 322–323
 Kereszturi Pál 46
 Kerlai János 31
 Kertbeny Károly (Karl Maria) 70, 75, 146
 Kertész Ábrahám I. Szenci Kertész Ábrahám
 Kесе András 93
 Keveházi Katalin 160, 162–165
 Kézai Simon 313–314
 Kilian, Philipp 235, 249
 Kincaid, A. 193
 Kintses János 186
 Király Márton I. Regis Márton
 Kis Elemérné 261–264
 Kis Ernő 285
 Kis Mihály 22
 Kisfaludy Károly 73, 282, 302
 Kisfaludy Sándor 282
 Kiss Ferenc 404
 Kiss István I. Szegedi Kiss István
 Kiss Jenő 89, 93
 Kiss József 227
 Kitaibel Pál 269
 Klaniczay Tibor 23, 120–121
 Klapka György 84–85
 Klára, Szent 126
 Kleebsergius, Ant. 181
 Klimó György 36, 368, 373
 Klinda Mária 38
 Klitzke, Gert 170
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 74
 Knapp Éva 230–257
 Knauz Nándor 27, 32, 37–39, 258, 312–314
 Kner család 148–150
 Kner-nyomda 148, 166
 Kner Imre 148–150
 Kner Izidor 148–150
 Kochmeister 385–387
 Kocsmár Balázs 396
 Kodály Zoltán 155
 Koesfeld, B. 184
 Koffán Károly 406
 Kohányi Tihamér 291–296
 Kókay György 299
 Kollányi Ferenc 25, 28–33, 35, 37, 39
 Kollar Ádám Ferenc 354–356, 359
 Kollár, Ján 302
 Koller József 355, 368, 373
 Kolman-nyomda
 Kolozs Pál 400, 403, 405
 Kolumbus, Kristóf 294
 Komáromi Csipkés György 383–384
 Komjáthy Ábrahám 385
 Komjáthy Aladár 400
 Komura báró 220
 Koncz József 41, 44, 49, 187, 378, 381, 383
 Kondor Ernő 229
 Konfucius, Kung Fu-ce 324
 Konrád, II. (német–római császár) 10
 Kopernikusz, Mikolaj 316
 Kopitar, Jernej 173
 Kopp, Ulrich 259
 Koppi Károly 371

- Kopré József 402–403
 Korda István 93
 Korecz Lőrinc 180
 Koréh Ferenc 400
 Koroknay Éva, Sz. 24–25, 29–32, 39
 Koronka József 184
 Korvin János I. Corvin János
 Kós Balázs 93
 Kós Károly 88, 93
 Kósáné Horváth Mária 160, 162–165
 Kossáry Domokos 169, 261, 408
 Kossuth Ferenc 295
 Kossuth Lajos 81, 84–85, 227, 279, 282, 295
 Koszyk, Kurt 157
 Kotvan, Imrich 30, 32, 259
 Kovách Zoltán 29, 37–38
 Kovachich György 36
 Kovács Béla 29
 Kovács Endre 147
 Kovács Ferenc 280
 Kovács Gabriella 405
 Kovács Géza 348
 Kovács György 93–94
 Kovács György I. Tatai Kovács György
 Kovács Imre 190
 Kovács Sándor Iván 127
 Kovács Sándor, V. 120–121, 128
 Kovács Tibor, G. 405
 Kovalovszky Miklós 401, 404
 Kováts János 183
 Kováts Mihály 390
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyné Kozocsa Ildikó
 Kozocsa Sándor 400, 402, 404, 406
 Kőhegyi Mihály 165–166, 298, 398–399
 Kőkényesdi György 331, 333
 Kőlcsey Ferenc 282
 Kómives Nagy Lajos 88
 Köpeczi Béla 127
 Köpeczi Bócz István 406
 Kőrmendy Kinga 20–40
 Kőrmöczi János 183–184, 203, 390
 Körner, Theodor 67
 Körösi Csoma Sándor 66, 75, 406
 Kőrösy László 72
 Kőrösy Zsigmond 29
 Kőszeghy János László 32–34
 Köteles Sámuel 188
 Kóvári Aladár 325
 Kövy Sándor 386
 Krajtsir Károly 145–148
 Krämer, Bonifác 190
 Krause, Friedhilde 170–171, 299
 Kristó Nagy István 404
 Kristó Gyula 177
 Kristóffy 218
 Krmann Dániel 349
 Krol, Anna Maria 81
 Kronfeld Móricz 27
 Krúdy Gyula 399, 410–411
 Kubinyi András 21
 Kulcsár Péter 307–315
 Kulin Ferenc 128
 Kultsár István 269
 Kunt, E. 247
 Kunze, Horst 170–171
 Kurkó Gyárfás 90, 92
 Kurzbeck József 264–265
 Kuszák István 266
 Kutassy János 23
 Kuthy Lajos 66
 Kuzmik, Jozef 30, 32, 36
 Küppers, Kurt 230
 Kyriss, E. 172
 Lactantius, Lucius Caelius Firmianus 118–119
 Laczkó András 148–150
 Laczkó Károly 89
 Lafayette, Maria Joseph du Motier de 147
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 1
 Lakatos Éva 399, 411
 Lakó Elemér 182
 Laky Demeter 283
 Lambecius 368
 Lamer, Hans 236
 Lampérth Géza 285
 Lánczy Margit 400
 Landerer és Heckenast-nyomda 81
 Láng József 411
 Langer, Eduard 115
 Lapus de Castiglionchio 34
 Lasarte, Juan Ainaud de 238
 Laskai Osvát 313, 315
 László, I., Szent (magyar király) 1–19, 113, 259
 László, IV. (magyar király) 326
 László, V. (magyar király) 113, 115
 László István 405
 Latkóczy György 31
 Latour, Theodor 80
 Laurindo, Piero I. Carafa, Domenico
 Lavoisier, Antoine Laurent 144–145
 Lázár István 29, 189
 Lázár János 187
 Lázár Miklós 215
 Le Boë, Franciscus Sylvius de 334–341
 Lechner, Gregor Martin 236, 240
 Lechner, Johann Baptista 194
 Leff, S. 335
 Leff, Vera 335

- Le Goff, Jacques 111
 Légrády Testvérek 208
 Lehotai Árpád 400
 Lehotai Kelemen 30
 Leikola, Anto 299
 Leiszen László 400, 403, 405
 Lékai Lajos 284
 Lelewel, Joachim 147
 Lenau, Nikolaus 77
 Lencső László 154
 Lendvai István 216
 Lengyel Géza 209
 Lengyel Miklós 396
 Lengyel Zoltán 214
 Lerch, Johann Martin 235
 Leskő József 275–276
 Leszbozsi Beniamin 186
 Létay Lajos 93
 Levitschnigg, Heinrich Ritter 75, 78
 Leyh, Georg 170
 Lichtenberger, Johannes 170
 Liebig, Justus 145
 Lignicensis, Jakob Efmurdt 50
 Lincoln, Abraham 324
 Linczig János 167
 Linné, Carl von 389–390
 Lipót, I. (magyar király) 24
 Lipót, II. (magyar király) 136
 Lippai György 29, 33, 35
 Lippi, Fra Filippo 116
 Lippmann-Mühlhausen, Jom-Tov 377
 Liszkay József 284–285, 289–290
 Liszt Ferenc 66, 70, 228
 Litványi László 73
 Livinus, Szent 260
 Livius, Titus 152, 164
 Lobkowicz, Caramule 180
 Locke, John 130–131, 181
 Lombard Mihály I. Szentábrahámi Lombard
 Mihály
 Longfellow, Henry Wadsworth 209
 Lonovics József 281
 Loosen, C. G. 145
 Loránd Imre 323
 Losonczy Géza 403
 Lósy Mihály 31
 Lothar, J. G. 78
 Lowell, James Russel 148
 Lőrincz Dezső 22
 Lövei Sámuel 334
 Luca, Vasile 92–93, 95
 Lucretius, Carus Titus 122
 Ludvig Jakab 347, 349
 Lugosi Ferencz 191
 Lugossy József 262–263
 Lujza, Montignoso (hercegnő) 218
 Lukács, Szent (evangélista) 324
 Lukács György 173, 211, 300
 Lukácsi Sándor 280
 Lukan, Wálter 299–300
 Lukáts János I. Borosnyai Lukáts János
 Luprik József 126
 Lutharits Péter 349
 Lutzkirchen, Gulielmus 379
 Mabillon, Jean 368, 371
 Macrobius, Ambrosius M. Theodosius 111
 Madách Imre 405
 Madár Lajos 411
 Madas Edit 26, 30
 Mádl Antal 77
 Maet, Aletta van der 381
 Maëts, Carel de 336
 Magyari András 166
 Magyarosi Sz. József 191
 Magyi Sebestyén 120
 Mailáth János 68, 70, 73–75
 Major Márton I. Brassai Major Márton
 Makáry György 282
 Makkai László 331
 Manasser, Johann Kaspar 235
 Mandelli (Menteli) Dávid 71
 Mándi Márton István 285
 Mandrou, Robert 124
 Mándy Iván 299, 401, 403
 Manolescu, Radu 177, 381
 Márai Sándor 411
 Maray Péter 46
 Marchello-Nizia, Christiane 111
 Marcus Aurelius (római császár) 392
 Marcus de Letha 177, 198
 Marék Antal 403
 Margit, Szent (Árpádházi) 372
 Mária, Szűz 13, 16, 25, 240–241, 245, 248, 308–310
 Mária Terézia (magyar királynő) 35, 142, 266, 271,
 275, 277
 Marian, Victor 185
 Máriássy Babette 146
 Marie de France 111
 Marinelli-König, Gertraud 172–173
 Márk, Szent (evangélista) 324
 Márki József 116–119
 Markovics E. 293
 Márkus László 399
 Markuševič, A. I. 170
 Marliani, Gianfrancesco 152
 Maros Andor 275
 Martène, Edmond 371

- Martin, F. X. 112
 Martinuzzi Fráter György 360
 Marton Lili 93
 Márton, Szent 308
 Mártonfalvi Tóth György 328–329, 384
 Mártonffy Antal 190, 374
 Mártonffy József 370, 373, 392–393
 Marwinski, Felicitas 170
 Marwinski, Konrad 171
 Mas Latrie, Jacques Marie Joseph Louis de 261
 Masznan Bálint 30
 Matalics Gergely 31
 Matalics György (álnév) l. Matalics Gergely
 Máté, Szent (evangélista) 324
 Mátyás, I. (magyar király) 22, 26, 70, 113, 115, 141,
 151–154, 171, 278–282, 316–324, 382, 409
 Mátyás Ferenc 403
 Mátyási József 388, 394–395
 May István 266–278
 Mazzini, Giovine 147
 Mediciek 151, 318
 Medveczky Jenő 406
 Medveczky Zsigmond 396
 Méhes György 181
 Méhes Sámuel 180
 Meier, Chr. 230
 Meilinger Ödön 397
 Melder, Christianus 337
 Melegdi, J. 178
 Melischek, G. 158–159
 Méliusz József 89–91, 93–94, 99
 Méliusz Juhász Péter 326
 Menkenius 371
 Mercurius 17, 126
 Mészáros István 169, 332
 Meszléni Márton 50
 Metius, Adrian 182
 Metro, Szent 170
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar
 279, 281–282
 Meuthen, Erich 113
 Meyner, Hermann 76
 Mezei Jenő 397
 Mezey László 116, 118
 Michelangelo, Buonarrotti 406
 Miesko, I. (lengyel fejedelem) 7
 Migazzi Antal Kristóf 127, 363, 365
 Mihailics (udvarbíró) 144
 Mihály, Szent 406
 Mihályi Károly 186
 Miklós, Szent 27
 Miklós Jolántha 383–384
 Mikó Árpád 323
 Mikó Imre 105
 Mikó Lőrinc 184
 Miksa, I. (német–római császár) 141
 Mikszáth Kálmán 293, 410
 Miller Jakab Ferdinánd 266–278
 Milotai Nyilas István 274
 Mindszenty Sámuel 129
 Mindszenty Gedeon 395–397
 Minnis, A. J. 112
 Mišianik, Ján 368
 Misztótfalusi Kis Miklós 88
 Mitterpacher Lajos 143
 Mogyorósi Elek 377
 Moisiuc, Viorica 104
 Mollerus, Johannes 181
 Mollerus, Nikolaus 50
 Molnár Albert l. Szeçi Molnár Albert
 Molnár Ferenc 221, 225
 Molnár Gergely 48
 Molnár Gusztáv 105
 Molnár József 368
 Molter Károly 93
 Monok István 38, 160, 162–165, 298
 Monoszlói Miklós 28
 Móric, Nassaui (orániai herceg) 279–380
 Móricz Zsigmond 93, 403, 411
 Morsonny László 181
 Mölk, Ulrich 110
 Muckenhaupt Erzsébet 190
 Munkácsi István 164
 Muntean, Nicolae 194
 Murádin Jenő 166
 Muratori, Lodovico Antonio 371
 Musaios 319
 Mügelin, Heinrich von 310, 313–314
 Müller Jakab 347, 349
 Müller János 344, 350
 Müller, Johann Gottfried 171
 Münster, Sebastian 141, 381
 Nadas Sándor 214, 229
 Nádasdy Tamás 68
 Nádasdi János 230–257
 Nádudvari Sámuel 187
 Nagonio, Giovanni Michele 153
 Nagy Borbála 93
 Nagy Endre 215–216, 229
 Nagy Géza 186
 Nagy Gyula 46
 Nagy István 88–91, 93–94
 Nagy Istvánné 88
 Nagy Lajos 218
 Nagy Lajos l. Kőműves Nagy Lajos
 Nagy Marianna 411
 Nagy Mihály 284

- Nagy Olivér I. Eöttevényi Nagy Olivér
 Nagy Sándor (makedón uralkodó) I. Sándor, Nagy
 Nagy Sándor 328, 330,
 Nagy Zsigmond, I. Radnotfái Nagy Zsigmond
 Nagybányai István 177
 Nagyfalusi Tibor 23
 Nakatenus, Wilhelm 230
 Naldius, Naldus 153, 316–324
 Nánási István 335
 Nansen, Fridtjof 227
 Napóleon I., Bonaparte 190
 Natalatzi, C. 191
 Neefe, Hermann 69, 78
 Német László 388, 393–394
 Németh Antal 405
 Németh István 383
 Németh S. Katalin 125
 Némethy Lajos 38
 Németh László 411
 Németi Rudolf 105
 Nemirovskij, Evgenij Lvovič 170
 Neszmély Miklós 260
 Neuhold János Jakab 351
 Neustadt, Adolf 85
 Newman, Francia Xavier 111
 Nickel, Holger 170, 299
 Nicolau, Zaharie 193
 Nicolaus de Bibra 170
 Niemeyer, Chr. 67
 Nietzsche, Friedrich 322
 Nikandros 319
 Nodier, Charles 71
 Nomád (álnév) I. Lendvai István
 Novák család 31
 Novák Mihály 31–32
 Novák Miklós (I.) 31
 Novák Miklós (II.) 31–32
 Nussbächer, Gernot 50
 Nyberg, Folke 299

 Nyilas Antal 396
 Nyilas István I. Milotai Nyilas István

 O'Connel, Daniel 147
 Ocsovszky Ferenc 25, 33, 35–36, 39
 Oderwolff, Henricus 180
 Ojtozi Eszter 160, 162–165
 Oláh Gábor 404
 Oláh Miklós 28, 31, 34, 321
 Olasz Pál 31
 Olschowsky, Heinrich 300–303
 Ónmíves P. István I. Stannarius
 Opitz, Martin 46
 Oravec Paula 403

 Orbók Attila 403
 Ordódy Tivadar 37
 Origanus, David 377
 Origenész 111, 119
 Ormay Imre 403
 Ormos Gerő 403
 Oroszi Julianna 347
 Orsolya Erzsébet 400
 Ortelius 161
 Orth János 224
 Oszkár, II. (svéd király) 225
 Osztern Rózsa 76
 Otrók Ferenc 96
 Ottenfels báró 279
 Ovidius, Publius Naso 121, 137, 378
 Ozorai Imre 326

 Ölbey Irén 403
 Örvös Lajos 399, 402–403
 Óz Pál 267, 385–387

 P. mester I. Anonymus
 Paep, Joannes 260
 Paganini, Niccolò 400
 Pais Dezső 109
 Pajorin Klára 321
 Pál, Szent (apostol) 276, 312
 Pál (pécsi püspök) 261
 Pálfi Zsigmond 184
 Pálffi Benjámin 183, 185
 Pálffy Albert 84
 Pálffy Károly 132
 Palkovich György 36
 Palladius, R. T. A. 143
 Pálóczy Horváth Ádám 36
 Palóczy György 26
 Palóczy László 279–281
 Pánthi Endre 396
 Paoli, Betty 75
 Pap István 285
 Pap János I. Száldobosi Pap János
 Pap Mihály I. Szatmári Pap Mihály
 Pap Sámuel 182
 Pap Sámuel I. Szikszai Pap Sámuel
 Pápai Enyedi Sámuel 181
 Pápai József I. Tóth Pápai József
 Pápai Páriz Ferenc 179, 181
 Pápai P. Ferenc 347
 Paracelsus, Theophrastus B. 335
 Partenie, Jacob 185
 Partner, Nancy F. 112
 Páskándi Géza 105
 Pásztor (Pikler) Árpád 214–215
 Pásztor József, M. 216

- Patachich Ádám 127
 Pataki József 166–167
 Pataki Sámuel 181
 Pataky Dénes 236
 Patzkó Ágoston 266
 Pauker, Ana 95
 Pauler Gyula 3
 Paulinus de Nola 111
 Paupié, Kurt 86
 Paw, Petrus 336
 Payr Sándor 344, 350–351
 Pázmándi Kata 347
 Pázmány Péter 28, 52, 266
 Peabody, Elizabeth P. 146–148
 Péczeli József 129
 Peregrinus (álnév) 68
 Perger György 396
 Perlaki Dávid 129–131, 388, 395
 Perlaky József 350
 Pertz, Georg Heinrich 371
 Péter, Szent (apostol) 7, 9
 Péterfy András 30
 Péterffy Károly 28, 354, 358
 Pető Gábor Pál 207–229
 Petőcz Károly 165–166
 Petőfi Sándor 73–76, 92, 282, 284
 Petrik Géza 126, 263–264
 Petrus Alphonsi 111
 Petrus Lombardus 30
 Pettman, Donati Franciscus 179
 Petzval, Otto 192
 Peuerbach, Georg 114–115
 Peyfuss, Max Demeter 299–300
 Pfeiffer, Rudolf 320
 Photius 371
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius, II.
 Pierre de Blois 111
 Pikler Árpád I. Pásztor A.
 Pindarosz 319
 Pintér Márta Zsuzsanna 127–129
 Pio, Giovanni Battista 120
 Piscator, Johannes 178, 377
 Píscator, Philipp Ludovik 46, 48
 Pistorius Márk 56–57
 Pitroff Pál 351
 Pituk József 406
 Pius, II. (pápa) 113–116
 Pius, VI. (pápa) 364
 Plank Antal 396
 Plank Gyula 396
 Platon 121, 319–320, 323
 Plautus, Titus Maccius 121, 123
 Pleiffer Albin 397
 Plinius, Caecililus Secundus Caius 152
 Pogány József 218
 Poggio Bracciolini 118
 Pohronczy, Ferenc I. Szelephényi Ferenc
 Poklostóy Máté 28
 Polderman Ignác 397
 Polderman József 396
 Pollák Károly 396
 Pólya Jenő 336
 Polybiosz 319
 Polydorus Vergilius 141
 Pongrácz György 33
 Porcsalmi András 181–182, 201, 377
 Pósházi János 330–331, 340
 Popovits, Ioan 194
 Pouilliart, Raymond 173–174
 Pozsgay Miklós 31
 Pray György 23, 259, 354–355, 357–358, 361–362, 371
 Princz Mór I. Herczeghy Mór
 Prokopp Gyula 23
 Prónay Dezső 344
 Prónay Gábor 344
 Prónay Sándor 137, 390
 Proszper, Szentt (Aquitaniai) 237
 Prössl, Blasius 56–57
 Prudentius, Aurelius Clemens 111
 Pruys 157
 Pukánszky Béla 75–76
 Pukánszky-Kádár Jolán 270
 Pulszky Károly 148
 Purgly Emil 296
 Puskaier, Joh. Georg. 192
 Putnam család 148
 Putnam, George H. 148
 Putnam, Mary Lowell 148
 Putnoki Imre 214
 Pyrker János László 75–76
 Ráday Gedeon 129
 Ráday Pál 267
 Radnotfái Nagy Zsigmond 180
 Radnóti Miklós 410–412
 Radó Polikárp 34, 38–39
 Radossényi Márton 29
 Radványszky 349
 Raey 334
 Rajner Lajos 37
 Rákóczi erdélyi fejedelmek 125
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 167, 328
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 41, 43, 46, 48, 52, 57, 328
 Rákosi Szidi 182, 378
 Ramus, Peter 182, 378

- Ransano, Pietro 153, 307–315
 Rath, E. von 233
 Ráth Mátyás 264, 266
 Ratkoczi Miklós 346
 Raupp, Hans Joachim 230–231, 233, 236, 244–245
 Redl Károly 359
 Regiomontanus, Joannes 115
 Regis (Király) Márton 343, 349
 Regius, Henricus 382–384
 Reinhardt, Max 158
 Reissenfels, Samuel von 194
 Réjane, Mme 221
 Rejtő István 410
 Reméle, Nepomuk János 74
 Reschner, I. G. 194
 Réti Endre 325
 Rétyi Péter 380
 Rétyi Sámuel 379–380
 Révai Miklós 67, 128, 272
 Révay Pál 35
 Révész Mária 120–121
 Rhaw (Szörös) Mátyás 382
 Ricci, Giovanni Battista 320
 Richter, Ludwig 300–303
 Riese, Adam 195
 Rimbaud, Jean-Arthur 174
 Rippl-Rónai József 148–150
 Robertson 394
 Robik János 31
 Robotos Imre 99
 Robotos Pál 96
 Rochow, Eberhard 130
 Rogerius (nagyváradi kanonok) 20
 Rómer Flóris 318, 398–399
 Róna Lajos 212–214
 Roselfeld László 88
 Rosenthal, G. E. 144
 Rousseau, Jean-Jacques 130–131, 138
 Róvó Lajos 396
 Rožnay, Samuel 65, 73
 Rózsa Mária 62–87
 Rózsa Pál 269
 Rózsaági Antal 396
 Rozsondai Marianne 151–154, 408–409
 Royer Ferenc 35, 349
 Rötzh, Helmut 170
 Ruber, Paulo 32
 Ruberg, U. 230
 Rudolf (magyar király) 141
 Romy Károly György 23, 65, 68, 71–75, 143
 Rupertus Tuitensis 242
 Ruppert herceg 141
 Russell, Bertrand 324
 Russius, Albertus 339
 Rutkai Sámuel 346
 Saapi István 30
 Sadeler, Johannes 238
 Sadeler, Tobias 235
 Sajó Géza 160
 Sakó István 183
 Sala, Michael 183
 Salamon (magyar király) 15
 Salamon Anikó 105
 Salamon Ernő 93
 Salamon József (álnév) I. Gábor Andor
 Salamon László 93–94
 Salbech Ferenc 180
 Salgó Ágnes, W. 160–162
 Salló, Denis de 123–124
 Sallustius Crispus 378
 Saltzmann 130
 Samtner, A. 68
 Sándor, Nagy (makedón uralk.) 122, 377
 Sándor Imre, L. 387
 Sándor János 189
 Sands, W. 193
 Sánta Jakab I. Tűri Sánta Jakab
 Santorio, Santorio 335
 Saphir, Moritz Gottlieb 70, 76
 Sáray Szabó I. Tapolcainé Sáray Szabó Éva
 Sárközy Péter 127
 Sarolt (Géza fejedelem felesége) 308–310
 Sárosi Bálint 66
 Sartoris János, M. 343, 349
 Sashegyi Oszkár 275
 Sátor Péter 347–348
 Savile, Henry 188
 Schacht, Lukas 339
 Schatzberg, Johann Tallafusz de 189
 Schedius Lajos 75, 266–273, 385–387, 388
 Schell, Jon. 193
 Schemnicensis, Andreas Gregoris 50–51
 Schenk 69
 Scheurleer, Th.H. 336
 Schéz Péter 180
 Schiller, Johann Ch. 130, 302
 Schipke, Renate 170
 Schleger György 30
 Schlözer, August Ludwig 129, 136, 392, 394
 Schmale, Franz-Josef 112
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 171–172
 Schmithmeyer 359
 Schmitt, Anneliese 170
 Schmitt Miklós 355
 Schopenhauer, Arthur 324
 Schönberger 371
 Schöne, Albrecht 236, 240

- Schönherr Gyula 316, 318, 322
 Schönthan 224
 Schöpflin Aladár 270
 Schramm, Albert 259
 Schraud Ferenc 269
 Schreiber, Wilhelm Ludwig 259
 Schröckh, Johann Matthias 278
 Schubarth-Engelschall, Karl 171
 Schubert, Franz 400
 Schumann, Robert 400
 Schuster, Martin 193
 Schütz, Walter J. 156
 Schwandtner, Joannes Georgius 114
 Schwarzenberg, Felix 81
 Schwarzer, Ernst von 85–86
 Schwenck, Sebastianus 24
 Scitovszky János 37
 Scmederer Christian 347
 Scott, A. B. 112
 Šceta, Karl 235, 249
 Sebastianovich, Franciscus 127
 Sebes Pál 183–184
 Sebes Zsuzsanna 183
 Sebestyén (érsek) 2
 Sebestyén István 286
 Sebestyén Mihály 376–384
 Seeböck 80, 82
 Seidl, Johann Gabriel 75, 77
 Seidler, A. 155–158
 Selecká, Eva 366
 Seneca, Lucius Annaeus (Pseudo) 118, 123
 Sepsi Andrea 385–387
 Seres Pál 183
 Seyfried, Ferdinand Ritter von 64, 85, 80–81
 Seyfried, Joseph Ritter von 63, 82
 Sforza, Maria Bianca 152
 Sherman Loomis, Roger 112
 Siess-nyomdász 349
 Sigray, Andreas 180
 Sikó B. János 383
 Silagi, Gabriel 177, 358–359
 Silberstein, August 80
 Simó Gyula 90
 Simon, Andron 194
 Simon, Gertrud 110
 Simon Géza 327
 Simon Györgyi 368
 Simonescu, Dan 368
 Simor János 37
 Simson, Robert 193
 Sinkovics István 167
 Sintzendorf kardinális 348, 351
 Sipos Bella 93
 Sipos Istvánné 396
 Sipos Pál 194
 Skalnik, Kurt 79
 Smid Antal 397
 Soklyósi László 31
 Solohov, Mihail 90
 Soltész Zoltánné 160–162, 170–171, 258
 Solyom Jenő 349
 Sombart, Werner 141
 Sombori Sámuel 188
 Somerset, Edward 141
 Sommer, Leopold 64, 79
 Soós Adorján 327
 Soós László 401, 403
 Soos Sámuel 192
 Spielmann József 384
 Spielmann Mihály 378, 381
 Splitter, L. Th. 129
 Stackmann, K. 230
 Stannarius (Ónmíves) Pauli István 382
 Stariczky (prefektus) 144
 Statius, Publius Papinius 110
 Steinacker Gustav 74
 Shepherd, G. T. 112
 Stepp, Martinus 32
 Stifter, Adalbert 75
 Stoeik 389
 Stoll Béla 120
 Stöffler, Joannes 178
 Straccha, B. 142, 145
 Strauss, Anton 63–64, 79
 Strauss, Richard 228
 Streibig-nyomda 343, 346–347, 349, 351
 Streibig Gergely János 351
 Stritter 392–393
 Streibig József Antal (nyomdász) 350–351
 Strumpf György 51
 Stubbs, William 109
 Stürmer (osztárak követ) 281
 Subich Ferenc 22–23, 32
 Suchovos Gustav 189
 Suckow, Ninon 170
 Sujánszky Antal 37
 Sulzer, Johann Georg 135, 392
 Swammerdam, Jan 336
 Swift, Jonathan 323
 Syen, Arnoldus 339
 Szabédi László 88–89, 93
 Szabó D. 178
 Szabó Ferenc 165–166
 Szabó György 284–290, 335
 Szabó József 37
 Szabó Károly 41, 49, 52, 54, 258–259, 325
 Szabó Lajos 93

- Szabó László, Z. 385
 Szabó Lászlóné, Cs. 216
 Szabó Lukács I. Tűri Szabó Lukács
 Szabó Pál 403
 Szabó Sándor 400
 Szabó Sándor, Zs. 296–297
 Szabó Sándorné, Zs. 296–297
 Szabó T. Attila 90
 Szabolcsi Miksa 210
 Szacsvey Sándor 275
 Szádeczky Béla 380
 Szaitz Leó 266, 275–277
 Szakál Ferenc 166–167
 Szalárdi János 52–53
 Szalay Ágoston 399
 Szalay László 146
 Száldobosi Pap János 181
 Szalkai László 26
 Szalontay György 330
 Számmer Alajos 284
 Szapolyai János I. János I., Szapolyai
 Szarvasi Margit 36
 Szász Béla 101, 103, 327
 Szász Ferenc 77
 Szász Károly 187
 Szászky János I. Toma Szászky János
 Szászy János 30
 Szathmári György 120
 Szathmáry Károly 46
 Szatmári és Kupán könyvkereskedése 89
 Szatmári György 26
 Szatmári Papp Mihály 392–393
 Szauder József 36, 301
 Széchenyi Ferenc 274, 278–279, 323, 368
 Széchényi György 24
 Széchenyi István 69–70
 Széchy Dénes 24
 Széchy Károly 23
 Szecskó Károly 296–297, 395–398
 Szegedi Kiss István 326
 Szegedi Lukács 30
 Szegfű László 359
 Szegő Júlia 88
 Székely Ádám 181
 Székely Andorné 335
 Székely István 183
 Székely József 327
 Székely Mózes (erdélyi fejedelem) 167
 Székely Sámuel I. Dobai Székely Sámuel
 Székely Sándor 335
 Szekfű Gyula 168
 Szele Gábor 396–397
 Szelepchényi érsekek 35
 Szelepchényi Ferenc 31–32, 34
 Szelepchényi György 29, 33, 169
 Szelepchényi Mihály 31
 Széles Klára 406
 Szelestei N. László 1–19, 343–352
 Széll Kálmán 295
 Szemere Bertalan 84
 Szemere Miklós 210
 Szemere Pál 302
 Szemlér Ferenc 90–92
 Szénási Géza 296
 Szénássy Barna 179
 Szendrei Weres Dávid 394
 Szenci Czene Péter 22
 Szenci Kertész Ábrahám 51, 53, 56–69
 Szenci Molnár Albert 266, 348, 377
 Szenczei László 88
 Szendrő Ferenc 88, 93
 Szeniczai Bárány György 346, 348–350
 Szentábrahámi (Lombard) Mihály 185
 Szentgróti Mihály 350
 Szentimrei Jenő 89, 93
 Szentiványi Béla 344
 Szentiványi Róbert 189, 361, 368, 374
 Szentkuty Károly 284
 Szentmártoni Kálmán 184
 Szentpétery Imre 2, 109
 Szepesi Zsuzsa 29
 Szepessy József 292
 Szereday Antal 135, 372
 Szerencsy István 281
 Szigethi Gyula Mihály 191
 Szigligeti Ede 93
 Szíjjártó Nándor 260
 Szikszai Pap Sámuel 348
 Szilády, Á. 178
 Szilágyi András 93
 Szilágyi András I. Tarpai Szilágyi András
 Szilágyi Márton 264–266, 385
 Szilágyi Tönkő Márton 329
 Szilárdfy Zoltán 247
 Szilassy József 286–287
 Szili Leontin 403
 Szilvássy Zoltánné 154
 Szilveszter, II. (pápa) 357
 Szinai Miklós 399
 Szinyei József 22, 72, 75–76, 85, 126, 128, 146,
 262–264, 268–269, 271, 284–285, 325
 Szirmai Albert 228
 Szitnyay Zoltán 403
 Szobotka András 93
 Szolcsányi (könyvkereskedő) 396
 Szolnay Sándor 88
 Szolzenyicin, Alekszandr 300
 Szombathelyi Sándor 397

- Szombathi József 347
 Szombathy Viktor 399, 403
 Szondi Zsuzsanna 347
 Szondy Pál 27, 34
 Szögi Ferenc 71–72
 Szögi László 167
 Szőke Imre 154
 Szöllősy Imre 397
 Szőnyi Ottó 260
 Szörényi László 127, 321
 Szörös Mátvás I. Rhaw
 Szóts István 405
 Sztárai Mihály 326
 Sztrehovszky Ágnes 54
 Sztripszky Hiador 49, 51–52, 57–61
 Szuhay Mátvás 331, 337, 340
 Szuppan Zsigmond 283
 Szurdoki Zsuzsanna 154
- Taft, H. W. 291
 Takács (inspektor) 144
 Takáts Lajos 94, 96
 Tamás, Szent (Aquinói) 24, 31, 34
 Tamás Gáspár 93
 Tampa Magdaléna 378
 Táncsics Mihály 81, 84
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 35
 Tarczali Péter 331, 334
 Tarnai Andor 1, 36
 Tarnóc Márton 328
 Tarpai Szilágyi András 383
 Tasi József 207
 Tatai Kovács György 329, 331, 334, 337
 Tatay István 283
 Tatay Sándor 403
 Técsy Dániel 387–388
 Tegnér, Elof 170
 Teitge, Hans-Erich 171
 Telegdi Miklós 28, 164
 Telekesi Török István 350
 Teleki család 70, 384
 Teleki Domokos 188, 191, 384
 Teleki Johanna 390
 Teleki József 138, 140, 390
 Teleki László 143, 390
 Teleki Mihály 44
 Teleki Sámuel 132–135, 138, 140, 188–189, 276,
 278, 285, 300, 370, 373, 380–383
 Teleki Sándor 44
 Temesvári Pelbárt 25, 32
 Tertina Mihály 271
 Tertullianus 111
 Tessedik Sámuel 71
 Teutsch, Friedrich 57, 193, 369
- Teutsch, Josef 193
 Thanner, Jacob 118
 Thieme, Ulrich 236
 Thinemann 392
 Thukydidés 319
 Thurneysser, L. 143
 Thuróczy János 153, 307–308, 313–314, 382
 Thury Etele 341
 Thury Zoltán 410
 Thurzó Ferenc 381
 Thurzó György 163
 Tibullus, Albius 126
 Tilger Ede 396–397
 Tisza István 215
 Tisza Kálmán 85, 217
 Todorescu, M. 27
 Toldy Ferenc 70–71, 74, 146, 261–262, 369, 398
 Tolnai Dali János 328
 Tolnai Gábor 187
 Tomcsa Sándor 93
 Tomka Szászky János 349–351
 Tompa László 93
 Tompa Miklós 93
 Tompa Tamás 34
 Tooth István 284
 Torkos András 343, 348–349, 351
 Torkos József 344, 348–349
 Torma István 20
 Tóth András (könyvtörténész) 409
 Tóth András (T. Árpád apja) 295
 Tóth Árpád 295
 Tóth Endre 285, 287
 Tóth Ferenc 284–290
 Tóth György I. Mártonfalvi Tóth György
 Tóth Imre, H. 325–342
 Tóth István 167
 Tóth István (titkár) 396
 Tóth István (nyomdász) 395–397
 Tóth Kálmán I. Csomasz Tóth Kálmán
 Tóth László 325
 Tóth Samu 90
 Tóth Sándor 175–206
 Tóth Zoltán 307–309, 314
 Tótfalusi Kis Miklós 44
 Totth Ferenc 142
 Tóth Pápai József 286
 Tóke István 188
 Tömörkény István 303
 Tömösváry Ferenc 181
 Tönkő Márton I. Szilágyi Tönkő Márton
 Török István 382
 Török István I. Telekesi Török István
 Török József 1
 Török Pál 43, 48

- Trattner János 74
 Trattner, Joannes Thomas 127
 Trattner Mátyás 263
 Treumund, G. I. Steinacker, Gustva
 Triller, Daniel Wilhelm 230
 Trocilescu, Gr. G. 193
 Trócsányi Zsolt 380
 Trousson, Raymond 173–174
 Truffaut, François 323
 Truong Vinh Ky 170
 Túri Sánta Jakab 326
 Túri Szabó Lukács 326
 Turoczi Mihály 347–348
 Turoczy Károly 137, 140
 Tuvora, Joseph 68
 Tüskés Gábor 230–257
 Udvarhelyi Mihály 57
 Ugoieto, Taddeo 318–322
 Ugron Gábor 214
 Újházi László 148
 Újváry Gábor 167–168
 Ulár Pál 184
 Ulászló, II. (magyar király) 151, 153
 Ullein-Reviczky Antal 399
 Ungleich, Martin 178
 Unrest, Jakob 313, 315
 Urbán Ernő 399–400, 402
 Urschitz Jakab 396
 Ursuțiu, Maria 380
 Uzoni Balázs 52
 Uzoni S. Péter 379–380
 Űrmösi József 189
- Váczy János 385
 Válaszuti András 50
 Valckernier, Johannes 335
 Valerius Maximus 123
 Valesius, Joh. Ant. 181
 Valjavec, Fritz 369
 Valturius, Robertus 152
 Vályi András 127–129
 Vaneigem, R. 174
 Van Helmont, Johann B. 335
 Van Swieten, Gerhard 269
 Vantsai 276
 Váradí Mátyás 376, 378
 Várallyai Lőrinc 331, 334
 Várdy Huszár Ágnes 77
 Varga András 23
 Varga Dénes 183
 Varga Imre 120, 166–167
 Varga Katalin 411
 Varga Rózsa 410–412
 Vargha Zoltán 48
- Vári-Szabó Sámuel 284
 Varjú Elemér 189, 354, 361, 367–368, 370, 374
 Váró Ferenc 43, 47
 Varro, Marcus Terentius 319, 389
 Vásárhelyi Judit, P. 162–165
 Vásárhelyi Miklós 399
 Vass Előd 21, 35
 Vasváry Ödön 146
 Vazul, Szent, Nagy 170
 Vázsonyi Márton 349
 Vázsonyi Vilmos 216, 220–221, 224
 Vay Miklós 141
 Vedres István 22
 Vega, Lope de 186
 Vegetius, Flavius V. Renatus 141
 Végh Gyula 151
 Velencei Katalin 160–162
 Velikey György 28
 Velitinus I. Velikey György
 Vendéghegyi Géza 397
 Vépi Benedek 30
 Verancsics Antal 28
 Verancsics Faustus 141
 Veres Péter 296
 Veresegyházi Szentyei 57
 Veress Endre 43
 Verestői György 180–181
 Verestői Sámuel 181
 Vergerio, Pier Paolo 115
 Vergilius, Publius Maro 110–111, 319, 378
 Vernes János 183
 Verő György 224
 Verseghy Ferenc 302
 Vértesy Miklós 160, 409
 Veszely Károly 368
 Vészi József 212, 218
 Veszprémy László 109–113, 168–169, 307–315
 Vida Károly 84
 Vígh Károly 185
 Villányi Szaniszló 24–25, 39
 Vilmos, II. (német császár) 219, 223
 Vince, Szent (Ferrer) 311
 Vincentius, Bellovacensis 30
 Vincentius Lirinensis 371
 Violet Ottó 396
 Virágh Raymund 24
 Vita Zsigmond 383
 Vitalis (kanonok) 146
 Vitéz János 26, 113–116, 152, 170
 Vitruvius, Marcus V. Pollio 141
 Vízaknai Bereck (Briccius) György 167
 Vizkeleti András 113
 Voetius, Guisbert 331, 381
 Vogl, Johann Nepomuk 75, 77–78

- Volly István 405
 Voltaire, François Marie Arouet 187
 Vörös Károly 280
 Vörösmarty Mihály 69, 74, 282, 284, 323

 Wagner 278
 Wágner József 70
 Waldapfel Eszter, V. 148, 278–282
 Waldapfel József 129
 Waldreich, Johann Georg 235
 Wallaszki, Paul 278
 Walter Map 111
 Warm Miklós 291, 294
 Wass György I. Czegei Wass György
 Weale, W. H. Jacobus 258–259
 Weber, Karl Maria 70
 Weber Simon 129
 Wechelius, Andreas 381
 Weigel János 350
 Weintraub, W. 231
 Wekerle Sándor 222, 225–227
 Welzig, Werner 230, 246
 Weninger 68
 Wenssler, Michael 259
 Wenzel Gusztáv 399
 Weres Dávid I. Szendrei Weres Dávid
 Wertheimer Ede 147
 Wesselényi báró 270
 Wesselényi István 166
 Wesselényi Miklós 22, 340
 Weszprémi István 131, 325, 338
 Wetherbee, Winthrop 111
 Wid, G. 235, 255
 Wignanski 400
 William of Malmesbury 109–110, 112
 William of Newbury 122
 Winckler, Johann 62, 81
 Windisch Éva, V. 47

 Windisch János Theofil 268
 Windisch Károly Gottlieb 268
 Winkel, H.–J. 231
 Winkler, Johann Christoph 235
 Winter, Ursula 171
 Wix Györgyné 261–264
 Wlassics Gyula 295
 Wolff, Christianu 186–187
 Wolfgang, Andreas Matthäus 235
 Wurzbach, Constant von 63–64, 76, 78
 Wytrzens, Günther 173

 Závodszy Géza 145–148
 Zay Ferenc 141
 Zejk Dániel 134
 Zenker, Ernst Viktor 62, 79
 Zerffi Gusztáv 76
 Zeykfalvi Zeyk Miklós 181
 Zichy Mihály 223
 Zilahi Sámuel 382–383
 Zilahy Lajos 403
 Zlatinay György 29
 Zoilus 276
 Zolnai Klára 126
 Zoványi Jenő 47–49, 60, 284–285, 381, 384
 Zöllner, Erich 62
 Zrínyi Miklós 67, 74, 409
 Zumbach, Lotharius 184
 Zwinger, Theodor 377
 Zypraw, Johannes I. Czipra Johannes

 Zsarnack, Leopold 278
 Zsdánov 94
 Zsendovics József 396–397
 Zseni József 295
 Zsigmond (magyar király) 68, 115, 141
 Zsoldos Attila 167–168

<i>Szilágyi Márton</i> : Adalékok Decsy Sámuel Osmanográfiájának kiadástörténetéhez	264
<i>Veszprémy László</i> : „Álom és hazugság” Anonymusnál	109
<i>Wix Györgyné</i> – <i>Kis Elemérné</i> : Kalmár György szótártörédeke 1781-ből	261
<i>Závodszy Géza</i> : Krajsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában	145

FIGYELŐ

<i>Beöthyne Kozocsa Ildikó</i> : Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történelmi Múzeumban	154
<i>Melischek, G.</i> : Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933)	158
Rejtő István (1928–1991)	410
<i>Rozsondai Marianne</i> : Egy kiállítás könyvei	151
<i>Rozsondai Marianne</i> : Csapodi Csaba 80 éves	408
<i>Seidler, A.</i> : Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938)	155
<i>Varga Rózsa</i> : A Petőfi Irodalmi Múzeum dokumentációs műhelye	410

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténelmi szakirodalom 1990-ben ..	413
---	-----

SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. (<i>Borsa Gedeon</i>)	160
Bibliophilie und Buchgeschichte in Finnland. Aus Anlaß des 500. Jubiläums des Missale Abense. Hrsg. v. Esko Häkli und Friedhilde Krause. Berlin, 1988. (<i>Kókay György</i>)	299
BI-Lexikon. Literaturen Ost- und Südosteuropas. Ein Sachwörterbuch. Hg. Ludwig Richter u. Heinrich Olschowsky. Leipzig, 1990. (<i>Fried István</i>)	300
Dézi Lajos kéziratgyűjteménye. Összeáll. Monok István. Szeged, 1989. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	298
Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. (<i>Veszprémy László</i>)	168
Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). (<i>Fried István</i>)	172
Keveházi Katalin – Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. – Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai. – Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei. (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	162
Kolozsvári emlékirók 1603–1720. S. a. r. Pataki József (<i>Varga Imre</i>)	166
Robert Frick – Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (<i>Ferenczi László</i>)	173
Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. (<i>Borsa Gedeon</i>)	171
Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata. 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	165
Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag (<i>Soltész Zoltánné</i>)	170
Walter Lukan – Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südost-europa-Sammlungen in Österreich. Verzeichnis der Bibliotheken, Institute, Archive und Museen. Wien – München, 1990. (<i>Fried István</i>)	299
Zsoldos Anita: Matricula Universitas Tyrnaviensis 1635–1701. – Bíró Judit: Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952. (<i>Újváry Gábor</i>)	167

A seitzi legendárium Szent István-legendája

A 15. században a seitzi karthauziaknál vaskos gyűjtőkötetbe került egy 14. századi, 14 levélből álló füzet, amely sorrendben az alábbi szentek legendáit tartalmazza: László, István, Imre, Adalbert. A legendáriumot egy kéz írta, a végén explicit, az elején tollpróbák találhatók, tehát nem töredékként került mai helyére.¹ A legendák sorrendje hazai liturgikus gyakorlatot követ. E megállapítást nem zárja ki az a tény, hogy Adalbert (ünnepe április 23-án) legendája Imrée utánra került. Ugyanis a magyarországi breviáriumok Adalbert translatiójának napján (november 6-án) hozzák a Johannes Canaparius-féle legenda leszármazottját.² Ugyancsak Imre-nap után szerepel Adalbert legendája Imre gyulai plébános és váradi kanonok 1454. évi lectionariumában.³ A Gyöngyösi Gergely neve alatt fennmaradt, 14. század végére datált mértéktartó pálos ünnepjegyzékben szintén a fenti sorrendben követi egymást legendáriumunk négy szentje. Gellért neve hiányzik.⁴

Korábbi tanulmányunkban valószínűsítettük, hogy a seitzi legendárium (ma Grazban őrzik) Lövöldről kerülhetett Seitzbe. Seitz szerepe közismert a karthauzi rend magyarországi kolostorainak benépesítésénél. Nagy Lajos királyunk lövöldi kolostoralapítása (1364) után pálos szerzetesek is átléptek a karthauziakhoz. A hazai szerzetesek számának emelkedése, a laikus testvérek hazai volta, és az átlépő pálos szerzetesek a hazai szentjeink tisztelete iránti igényt növelhették. A tisztelet engedélyezését Seitzben kellett ekkortájt kérni a karthauziaknál, az ott üléselő általános rendi káptalantól. Talán a kérelem mellékleteként került Seitzbe legendáriumunk.⁵

A legendáriumból közzétettük már Szent László legendáját.⁶ Szent Imre legendájának kéziratunkban szereplő szövege sorról-sorra egyezik a 12–13. század fordulójára datált reini kézirat szövegével, annak sok hibáját azonban nem tartalmazza.

¹ SZELESTEI N. László: *A Szent László-legendárium szöveggyűjtéséről* (Ismeretlen legendaváltozat). = MKSz 1984. 176–203. (I.h.: 176–177.)

² TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 182. (186. jegyzet).

³ KARÁCSONYI János: *Imre gyulai plébános kódexe*. = MKSz 1896. 14.

⁴ TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai*. Bp. 1977. 49–51.

⁵ L. az 1. sz. jegyzetet, 176–177.

⁶ L. az 1. sz. jegyzetet, 184–196. Hasonmás ugyanott, 180–183.

Új szövegünk variánsai gyakran és jelentős egyezést mutatnak a Bartoniek stemmáján X-szel jelölt ággal, vagyis a korsendonki, bécsi, müncheni kéziratokkal és a 15. században kiadott változattal.⁷

Szent István legendájának minden sora szerepel a Hartvik-féle, Bartoniek által szintén a reini kódexből közölt legendában:⁸ terjedelme azonban annak csak a fele. Van hely, ahol fejeztek maradnak el, de gyakori a kisebb, mondat, tagmondat vagy szó terjedelmű hiány is. A közös előfordulású szövegrészekben is akadnak variánsok. Abból a többletből, amely a szintén korai, budapesti (B₁) változatban található, a seitzi kézirat semmit sem tartalmaz.

Ha áttekintjük a seitzi változathoz hiányzó részeket, azt figyelhetjük meg, hogy maradnak el olyan részek, amelyek a Nagyobb legendával, olyanok, amelyek a Kisebbségi legendával közösek, de a Hartviknak tulajdonított megfogalmazás több helyéről is. Hiányzik a veszprémvölgyi győzelem említése, a pannonhalmi monostor alapítása és a tizedek elrendelése (6. fejezet), Bonifác, András és Benedek felemlítése (7), a tíz püspökség alapítása, s közülük Esztergom kiemelése, Asztrik kalocsai kinevezése (8). A pápa nem nevezi Istvánt apostolnak, s nem mondja, hogy „utroque iure” kormányozzon (9). Csak püspökségek területének kijelöléséről van szó, érseki egyházéről nincsen (10). Hiányzik Sebestyén érsekké kinevezése illetve Asztrik időleges Esztergomba helyezése (11), nem részletezi a fehérvári templom szépségét és a templom kiváltságainak mibenlétét (12), kimarad Günther remete története, Bakonybél alapítása és Gellért érkezése (14). Az erdélyi besenyő támadás változata: a bessos, bessorum alakok helyett a paleográfaiak közel álló bellos, bellorum alakok szerepelnek (15) és ennek megfelelően hiányzik az ajándékokat hozó besenyőkről és történetükről szóló egész fejezet (18). Kimarad az *Intelmek* tartalmi összefoglalása (19), az István elleni merénylet leírása (20). A Bartoniek számozása szerinti 23–27. fejezetek, melyek Hartvik önálló fogalmazványai, jelentősebb kihagyások nélkül szerepelnek a seitzi változatban, ám az első személyű szerzői kiszólás, és az olvasók megszólítása elmarad.

Míg legendáriumunk Szent László- és Szent Imre legendájában csak elvétve fordul elő utólagos javítás, a Szent István-legendában ez gyakori: javítás a margón, betoldás a sorok közé, pótlás az alsó margón, szórendjavítás, törlés.

A Hartvik-féle legendával kapcsolatban régebbi szakirodalmunk felvetette a kérdést: Ismerjük-e a Hartvik által írt változat pontos szövegét? Vajon az ajánlással kezdődő szövegváltozatok melyike tekinthető Hartvik eredeti szövegének? Bartoniek kritikai kiadása alapján ma az általa közölt alapszöveg számít Hartvik művének. A budapesti kézirat (B₁) liturgikus betoldásai kivételével az újabb szakirodalomban nem merült fel, hogy a Bartoniek által közölt alapszöveg esetleg nem Hartviktól származó betoldásokat is tartalmazhat. Karácsonyi János közel száz éve tartalmi ér-

⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I-II.* Ed. E. SZENTPÉTERY. Bp. 1938. A Szent Imre-legendája: II. 444–460.

⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I-II.* Ed. E. SZENTPÉTERY. Bp. 1938. BARTONIEK Emma Hartvik-legendája: II. 365–440.

vek alapján bizonyos részeket későbbi betoldásoknak tekintett.⁹ Karácsonyi Béla a magyar–lengyel krónikával foglalkozó köteteiben¹⁰ Bartoniek kiadásának szövegével dolgozik, a Hartvik-legenda szövegproblémáinak elemzésébe nem bocsátkozik bele, nem vizsgálja, „hogymi tekinthető a Hartvik-legenda tulajdonképpeni szövegének”.¹¹

Az általunk közölt szöveg teljes egészében a Bartoniek által kiadott alapszöveg excerptuma!? Ha másolónktól (excerptálónktól) ered a rövidítés, milyen céllal tette ezt? A kikövetkeztetett használat (ebédülőben való felolvasás) indokolná a rövidséget, de az elhagyott részek egyike-másika inkább kiemelésre, mint elhagyásra kínálkozott. Lehet, hogy másolónk előtt a rövidítéseket már mások elvégezték? Esetleg a ma ismert „teljes” változatú alapszöveg már betoldásokat tartalmaz?

Abban a reményben adjuk közre a seitzli változat szövegét a reinihez viszonyított jegyzetekkel, hogy így lehetővé válik a szakemberek számára e változatnak a többi előfordulással együtt való tanulmányozása.

* * *

A magyar–lengyel krónika egyik legfőbb forrása a Hartvik-legenda. Karácsonyi Béla bizonyította, hogy a krónika rövidebb változata Szent István életének leírásában a hosszabb változathoz merített, kanonizációjának történetét előadva azonban közvetlenül használta a Hartvik-legendát.¹²

A Bartoniek által közölt Hartvik-legenda szövegének csak fele a seitzli Szent István-legendáé, ez azonban a magyar–lengyel krónika által felhasznált valamennyi részt tartalmazza. Sőt az elhagyások annyira közösek több helyen is, hogy nyugodtan feltételezhetjük, a krónika összeállítójának nem a Bartoniek által közölt szöveg, hanem az általunk most közölt legendaváltozat állhatott rendelkezésére. Mindössze néhány esetben történik meg, hogy legendaváltozatunkból hiányzó, de Bartoniek-nél meglévő szó vagy tagmondat fordul elő a magyar–lengyel krónikában. Ezek:

*Karácsonyi, Chronica*¹³

52. l. 26. sorban: obitu

57. l. 18. sorban: paterne

72. l. 5-7. sorban: et plantis omnes eum incedentem videntes

73. l. 40. sorban: cohabitatio (a seitzli változatban: cogitatio)

A felsoroltak közül komoly gondot csak a rövidebb krónikában előforduló „et plantis . . . videntes” jelent. Karácsonyi Béla következtetése szerint a rövidebb krónika Szent István kanonizációjánál önállóan is használta a Hartvik-féle legendát. Esetleg az akkor használt változat tartalmazhatta e tagmondatot. A szerző (másoló)

⁹ KARÁCSONYI János: *Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor?* = Századok 1901. 991–1098. (KARÁCSONYI és PAULER Gyula korábbi vitája a legendáról: Századok 1892. 279–295., 1894. 1–20., 1894. 123–134.)

¹⁰ KARÁCSONYI Béla: *Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tom. XVI. Szeged, 1964. — Uő: *Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. Textus cum varietate lectionum.* Uo. Tom. XXVI. Szeged, 1969.

¹¹ L. a 10. sz. jegyzetet, *Tanulmányok* . . . 10.

¹² Uo.

¹³ L. a 10. sz. jegyzetet.

emlékezetében is élhetett a legenda e fordulata. A rövidebb krónikaváltozat egyéb helyeit meríthette a seitzi változattól is. Épp a kérdéses helyen azonos hiányokat találunk a krónikában és a seitzi változatban Bartoniek alapszövegéhez képest (Bartoniek, 435, 14–15, 19–20, 20). A szövegváltozatok összefüggése további gondos vizsgálatot igényel.

* * *

Szövegközlésünkben a központozás az alábbiak szerint alakul:

<i>a kéziratban</i>		<i>szövegközlésünkben</i>
. (pont)	=	. (pont)
: (vessző, alatta pont)	=	, (vessző)
? (hurok, alatta pont)	=	' (apoztróf)
; (pont, alatta vessző)	=	; (pont, alatta vessző)

Az *u* és *v* betűket külön jelölés nélkül, mai helyesírási gyakorlat szerint írjuk át. Új bekezdésekkel a kéziratban jelölt helyeken tagoljuk a szöveget.

Szövegkritikai jegyzeteinkben sorszámokkal jelöltük azokat a helyeket, ahol legendaváltozatunk rövidebb a Bartoniek által közölt alapszövegnél. Terjedelmesebb szöveg esetén a Bartoniek-kiadás lap- és sorszámait adjuk meg. Szövegközlésünkben kisbetűkkel hivatkozunk a variánsokra. *Om.* (omittit) a szövegelhagyást, *add.* (addit) a szövegtöbbletet jelöli.

* * *

A legenda szövege :

*De Sancto Stephano rege Ungarie**

*De Sancto Stephano Rege***

¹ Omne datum optimum et omne donum perfectum. de sursum est descendens a patre luminum.

Huius patris datum optimum² in omnes large proveniens, quia³ omnes homines wlt^a salvos fieri⁴ usque ad Ungaros^b quos Christianorum flagellum quondam fuisse constat diffusum est, quod quando et qualiter^c factum sit. stili officio memorie commendare⁵ duximus. Ea siquidem tempestate qua gens prefata. dei ecclesiam depopulabatur^r erat in ea princeps quidam. quartus ab illo. qui ingressionis Ungarorum^d

* *Cím a felső margón.*

** *Cím rubrummal írva az trástükör külső szélén.*

¹ Domino . . . personat (410,5–402,10)

² et donum perfectum

³ nullum spernit, sed

⁴ et ad agnitionem veritatis venire

⁵ congruum

a) vult

b) ad Ungaros usque

c) qualiter et quando

d) Hungarorum

in Pannoniam dux primus fuit. nomine Geysa,⁶ ritu paganismi licet adhuc quidem obvolutus⁷ tamen appropinquante spiritualis fulgore carismatis,⁷ cunctis Christianis ducatum suum intrare volentibus. hospitalitatis et securitatis gratiam voluit^e exhiberi. Clericis et monachis potestatem concessit, presentiam suam adeundi.⁸

Quid plura?

Adest tempus celitus depositum^f credit ipse cum familiaribus suis, et baptizatus est.⁹ Cumque nimium esset sollicitus. de¹⁰ ritibus sacrilegis destruendis et episcopatibus¹¹ ad profectum sancte ecclesie statuendis¹² mirabili visione¹² consolatus eum dominus. fecit astare sibi iuvenem delectabilem aspectu, qui dixit ei. pax tibi Christi dilecte⁸ iubeo te de sollicitudine tua fore securum, non tibi concessum est quod meditaris.¹³ De te filius nasciturus egredietur, cui hec omnia disponenda. divine providentie consilio commendabit dominus.

Hic erit unus ex regibus electus^h a domino, coronam vite secularis. commutaturus eterna. Verumtamen virum spiritualiⁱ legatione tibi transmittendum. honorificabiliter suscipito¹⁴ susceptum venerabiliter habeto, exhortationibus eius¹⁴ cordis fidelis assensum prebeto. Expergefactus princeps. visionem stupidus¹⁵ prius secum. post cum Christi fidelibus¹⁵ pertractans, deo gratias¹⁶ humiliter egit.¹⁷

Et ecce^j nunciatur ei. beatum Adalbertum¹⁸ pontificem. ad se venturum.¹⁹ propter conversionem^k ipsius.²⁰ Oritur letitia novis Christi militibus²¹ dux obviam tyroni Christi²² procedit, honorabiliterque suscipit.¹ ²³Igitur²⁴ fit ubique congregatio gentis indomite. per sanctum episcopum. fiunt²⁵ exhortationes continue²⁶ convertuntur et baptizantur alumpni^m patrie, statuuntur multis in locis ecclesie.²⁶ Pretereaⁿ uxorem eius iam appropinquantem^o partui, tali voluit visione. divina^p gratia consolari.

⁶ severus ... Christianos (403,4-7)

⁷ cum omnibus ... perceptum (403,10-16)

⁸ quibus ... emitere (404,4-7)

⁹ omnes ... mancipaturum (404,10-11)

¹⁰ rebellis [!] domandis et

¹¹ secundum estimationem suam

¹² noctu

¹³ quia ... gestas (404,20-21)

¹⁴ non fictum

¹⁵ et suis

¹⁶ pavimento ... adherens (405,5-6)

¹⁷ se ... predicto (405,6-10)

¹⁸ Boemiensis ecclesie

¹⁹ esse

²⁰ et fidei ... oblatum (405,13-14)

²¹ inenarrabilis

²² cum fidelibus quibusque

²³ et ut ... demonstravit (405,17-19)

²⁴ iubente principe

²⁵ et per suos

²⁶ Lux ... fidei (405,24-406,5)

e) om. voluit

f) dispositum [In codice S deletum est.]

g) electe

h) electis

i) speciali

j) om. Et ecce

k) conversationem

l) suscipit

m) alumni

n) om. Preterea

o) propinquantem

p) divini

Apparuit namque illi. beatus levita et prothomartir^q Stephanus. levitici habitus ornatus insignibus, qui eam alloqui taliter cepit. Confide in domino mulier. et certa esto' quia filium paries, cui prima^r in hac gente corona debetur et regnum, meumque nomen illi inponas. Cui cum ammirans^s mulier responderet. quis es domine. vel quo nomine nuncuparis' Ego sum inquit^t Stephanus prothomartir,^u qui primus pro Christi nomine. martirium^v pertuli. Quo dicto, disparuit. Nascitur interea predictus a domino filius principii^w quem²⁷ antequam in utero conciperetur^w dominus novit, et cui antequam nasceretur. per prothomartirem suum.^x nomen indidit.

Hunc deo dilectus Adalbertus episcopus, crismali^y baptisate. secundum credulitatis sue veritatem intinxit.²⁸ Nomen sibi^z inpositum eum^{aa} Stephanus, quod alienum a consilio dei fuisse non credimus. Stephanus enim^{ab} grece, corona sonat latine. Ipsum enim^{ac} et in hoc seculo coronare deus voluit ad regni potentiam, et in futuro. corona beatitudinis semper manentis redimere decrevit. ad percipiendam vite iugis indeficientem gloriam.

Strigoniensi^{ad} vero oppido.^{ae} exordium nativitatis^{af} habuit, et inbutus est^{ag} puer. adhuc scientia grammatice artis ad plenum.^{ah} Crevit infans. diligenti nutritus educatu' quem^{ai} transacta pueritia.²⁹ convocatis pater suus Ungarie^{aj} primatibus,³⁰ post se regnaturum populo prefecit.³¹ Post hoc plenus dierum. anno dominice incarnationis. nongentesimo.^{ak} XC^o VII° seculi nequam erumpnas, celesti mutavit [22v] gaudio.

Et eodem anno beatus episcopus Adalbertus. causa predicandi³² ingressus Prusyam,^{al} ibi palma martirii^{am} coronatus est.³³ Quarto igitur^{an} post patris obitum anno. divina commonente clementia.³⁴

27 secundum prophetam

28 Nomen . . . ad plenum (406,21–407,5) *Haec verba in codice S in margine inferiore sunt.*

29 postquam . . . ascendit (407,7–8)

30 et cum . . . Stephanum (407,9–11)

31 et ad . . . exegit (407,11–13)

32 verbi dei Prusciam

33 Post . . . obtulit (407,19–412,5)

34 eundem

q) prothomartyr

r) primo

s) admirans

t) inquit

u) prothomartyr

v) martyrium

w) conciperet

x) *om.* per prothomartirem suum *add.* et prothomartyris sui

y) chrisimali

z) *om.* sibi

aa) *om.* eum *add.* et sibi

ab) quippe

ac) quidem

ad) Strigoniensis

ae) oppido

af) nativitatis exordium

ag) *om.* inbutus est

ah) plene *add.* imbutus est

ai) qui

aj) Hungarie

ak) dcccc^o

al) *om.* Prusyam

am) martyrii

an) *om.* igitur

Astricum^{ao} presulem³⁵ ad limina sanctorum^{ap} apostolorum misit' ut a successore sancti Petri principis apostolorum postularet. quo novelle christianitati exorte. in partibus Pannonie. largam benedictionem porrigeret,³⁶ regio etiam dignaretur ipsum dyademate^{aq} roborare.³⁷

Eodem forte anno.^{ar} Mescha^{as} Polonorum^{at} dux. christianam cum suis amplexus fidem' missis ad Romane sedis antistitem nunciis. apostolica fulciri benedictione, ac regio postulaverat dyademate^{au} redimiri. Cuius petitioni annuens papa. coronam egregii operis. parari iam fecerat, quam illi cum benedictione et regni gloria. mittere decreverat.

Sed quia novit dominus qui sunt eius³⁸ potius electum suum Stephanum. hac temporali^{av} statuerat insignire feliciter^{aw} corona,³⁹ postmodum eundem feliciter coronaturus^{ax} eterna. Prefixa itaque die. qua parata iam corona⁴⁰ Polonorum duci mittenda fuerat' nocte que precedebat. pape per visum. domini nuncius astitit, Cui⁴¹ dixit.

Crastina die prima diei hora. ignote gentis nuncios. ad te venturos⁴² cognoveris' qui suo duci. coronam a te regiam, cum^{ay} benedictionis apostolice munere. flagitabunt. Coronam ergo quam preparari fecisti. eorum duci⁴³ cures sine cunctatione largiri, sibi⁴⁴ eam cum regni gloria. pro vite sue meritis scito deberi. Iuxta igitur huius visionis modum. prescripta sequentis hora diei.^{az} presul Astricus.^{ba} ad papam pervenit' qui officium sibi iniunctum.^{bb} prudenter exequens. et sancti ducis gesta referens ordine, ab apostolica sede. que premisimus, insignia postulavit.⁴⁵ Quibus auditis. valde gavisus Romanus pontifex, cuncta prout fuerant postulata. benigne concessit.

Crucem etiam^{bc} antefercendam^{bd} regi, velud^{be} in signum apostolatus misit.⁴⁶ Benedictionis ergo apostolice litteris cum corona et cruce simul allatis' presulibus cum clero. comitibus cum populo. laudes congruas acclamantibus^{bf} dilectus deo Stephanus rex. unctione crismali perunctus. dyademate^{bg} regalis dignitatis. feliciter coronatur.

35 qui ... est (412,7-8)

36 Strigoniensem ... muniret (412,11-13)

37 ut ... stabilire (413,1-2)

38 qui ... nimirum (413,9-11)

39 ipse

40 predicto

41 et

42 esse

43 prout petent

44 enim

45 indicans ... convertisset (414,6-9)

46 ego ... peregerat (414,12-18)

ao) Asricum

ap) *In codice S Petri et Pauli deletum est.*

aq) diademate

ar) tempore

as) Mischa

at) Poloniorum

au) diademate

av) tam prabili

aw) feliciter insignire

ax) decoraturus

ay) cui

az) diei hora

ba) Asericus

bb) iniunctum sibi

bc) insuper

bd) ferendum

be) velut

bf) adclamantibus

bg) diademate

Post acceptum regalis excellentie signum. qualis vite vir. et discretionis fuerit' cum episcopis et primatibus.⁴⁷ statutum a se decretum manifestum facit, in quo scilicet uniuscui[us]que culpe contrarium dictavit antidotum. Et ut pacis per quam Christus orbem coadunavit. se concordem^{bb} fore probaret⁴⁸ quod⁴⁹ nemo vicinum. sine exanimatione iudicii^{bi} lederet' viduas et orphanos nullus opprimeret, subscriptione federis non pereuntis. posteris suis reliquid stabilitum.

Ad consortium vero regni. precipue causa sobolis propagande. sororem Romane dignitatis. augusti videlicet Henrici. qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus' Gyslam^{bj} nomine⁵⁰ in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam. gestamine corone regni. sociam esse constituit.

Que qualis erga dei cultum⁵¹ extiterit corroborandum.^{bk} quam frequens et benefica. circa deo servientium congregationes apparuerit' multarum ecclesiarum cruces. et vasa. et^{bl} aparamenta.^{bm} opera^{bn} miris^{bo} contexta vel confecta,^{bp} usque hodie testantur. Pre cunctis tamen domum episcopatus Veszprimiensis.^{bq} quam ipsa a fundamento ceptam, omnibus sufficientiis ob^{br} servitium dei. in auro vel argento. vestimentisque multiplicibus. nobiliter adornavit.

Ipse vero rex.⁵² tam episcopales [23r] ecclesias.^{bs} amplissimas^{bt} singulis assignans dyoceses.^{bu} ⁵³quam^{bv} abbatias.^{bw} prediis et curiis. familiis et redditibus regulariter^{bx} disposuit' crucibus. et vasis. aliisque suppellectilibus^{by} ad ministerium dominicum^{bz} pertinentibus. secundum quod unicuique opus erat.^{ca} sufficienter decoravit, et singulis annis quamdiu vixit.^{cb} munera et oblationes semper^{cc} augebat^{cd} ne aliquid extrinsecus quererent, qui officio sanctuarii preerant. Monachorum vitam et conversationem. nunc per alios. nunc per seipsum explorando. diligenter examinabat' torpentes arguens, vigiles sub dilectione constituens.

Canonicorum ministerium. episcoporum providentie. sub testimonio Christi. et ecclesie. commendabat' secundum apostolum omnibus omnia factus, ut omnes lucrifaceret.⁵⁴ Erat interea rex idem fidelis.

47 Hungarie

48 filium

49 nulla . . . invaderet (415,8)

50 sibi

51 orandum

52 episcopia . . . omnes (415,29–30)

53 et unicuique . . . simul et (415,31–32)

54 Erat . . . rediit (416,16–417,2)

bb) *om.* concordet

bi) iudicii existimatione

bj) Gislam

bk) *om.* corroborandum

bl) vel

bm) paramenta

bn) opere

bo) mirifico facta vel

bp) *om.* vel confecta

bq) Bezprimiensis

br) ad

bs) ecclesias episcopales

bt) amplissimam

bu) diocesim

bv) *om.* quam

bw) abbatias

bx) regulariter

by) subpellectilibus

bz) dei

ca) fuit

cb) advixit

cc) super

cd) superaugebat

in omnibus actibus suis. deo perfecte deditus' per votum et oblationem. semet cum regno.⁵⁵ sub tutela perpetue virginis dei genitricis Marie. precibus assiduis se^{cc} conferens' cuius gloria et honor tam celebris inter Ungaros^{cf} habetur, quod etiam festum^{cb} assumptionis eiusdem virginis. sine additamento proprii nominis. ipsorum lingua.^{ch} dies domine vocitur;^{ci} ut maiorem ipsius defensionis^{cj} misericordiam consequi valeret' in ipsa regalis sedis^{ck} civitate. que dicitur Alba. sub laude et tytulo^{cl} virginis eiusdem perpetue, famosam et grandem basilicam. opere mirifico⁵⁶ construere cepit.⁵⁷

Tanta predicta venustate supra descriptam ecclesiam. in propriam capellam rex sibi^{cm} retinens' tali eam dote^{cn} ditavit,^{co} ut nullus episcoporum in ea cuiusvis iuris quitquam haberet.⁵⁸ Deinde serws^{cp} dei que tunc habebat et acquirere^{cq} poterat, omnia Christo que ex ipsius dono fluxerant conferre studuit.⁵⁹

Construxit enim in ipsa conversationis Christi secundum humanitatem^{cr} civitate Ierusalem.^{cs} monachorum cenobium' quod^{ct} prediis ditavit et vineis, ad victum cottidianum copiam ministrantibus. In capite quoque mundi Roma. sub tytulo^{cu} prothomartiris^{cv} Stephani. XII^{cw} canonicorum congregationem. cum^{cx} cunctis pertinentiis,⁶⁰ Ungarorum^{cy} orationis causa, beati principis apostolorum Petri limina querentium condidit. Ipsam quoque regiam. urbem Constantinopolim. beneficiorum munere non privavit, quam ecclesia mirifici operis cum necessariis omnibus^{cz} suis dotavit.^{da} Merito igitur infra terminos sue dominationis. nomen adeptus est apostoli' quoniam et si ipse ewangelizandi^{db} non assumpsit officium, predicatorum tamen dux et magister. eis tutaminis et sustentationis prestitit^{dc} solatium.⁶¹

Quadam vero nocte⁶² monitu tactus' nemine sciente. solus plenum^{dd} dono dei gerens sacculum,^{de}

55 suo

56 celaturis . . . strate (417,16-18)

57 Quam . . . refertam (417,19-420,4)

58 Ne tamen . . . exhiberet (418,8-22)

59 ut . . . disperserat (418,25-419,14)

60 habundantem . . . hospitii (419,22-24)

61 Inter . . . eternaliter (420,4-421,2)

62 spiritali

ce) *om. se*

cf) Hungaros

cb) festivitas

ch) lingua

ci) *add. Et In codice S : et deletum est.*

cj) defensionis

ck) sede

cl) titulo

cm) *om. sibi*

cn) libertate

co) dotavit

cp) servus

cq) acquirere

cr) humilitatem

cs) Hirsalem

ct) *om. quod*

cu) titulo

cv) prothomartyris

cw) duodecim

cx) *om. cum*

cy) Hungarorum

cz) omnibus necessariis

da) donavit

db) ewangelizandi

dc) instituit

dd) *add. sacculum*

de) *om. sacculum*

Christi pusillum gregem solito more perrexit visitare. Statimque pauperes distribuende celestis thesauri pecunie disturbantes initium^{df} viri dei meritis evulsione barbe prebuerunt testimonium. Ob hoc gaudio perfusus maximo miles Christi^e se contulit ad beatissimam creatoris omnium genitricem. prostratus terre gratias agens, sic exclamavit.

Regina celestis. et mea. quem tu regem statuisti, milites tui sic honoraverunt.⁶³ Nec hoc pretermittendum^{dg} estimo^e quod in viro dei quanti meriti post obitum foret; divina virtus. in vita sua demonstrare voluit; quippe quotiens alicuius hominis infirmitas auribus suis intimata fuit^e missa sibi pro medicina quam tunc in presenti poterat habere particula panis. pomi. vel herbe redolentis.⁶⁴ ut sanus surgeret transmisit, et dei propitiatione verbum ipsius comitante. statim sospitatem recepit.⁶⁵ [23v]

Quadam igitur nocte repente per revelationem quandam expergefactus^e veredarium quandam. infra diem et noctem ad Albam Transilva[nia]m^{dh} precepit festinare, et omnes in rure^{di} manentes. ad munitiones civitatum. quam citissime posset congregare. Predixit enim superventuros christianorum^{dj} hostes. qui^{dk} videlicet.^{dl} Hungaris iminebant. bello^{dm} etiam homines^{dn} et possessiones eorum depredaturos.

Vix nuncius mandata regis complevit^e et ecce bellorum^{do} inopinata calamitas. incendiis et rapinis cuncta devastavit, per revelationem dei. meritis beati viri concessam. animabus omnium salvatis. per receptacula munitionum. Accidit post hec.⁶⁶ Conradum imperatorem^{dp} 67 totius Theotonie.^{dq} manu coadunata, Pannonie terminos hostiliter⁶⁸ invadere.

Contra quem rex consultum habens episcoporum et principum^e ad tutelam^{dr} patrie^{ds} armatos totius Hungarie^{dt} contraxit,^{du} prius tamen recolens se nichil posse sine Christi suffragio^{dv} manus et cor levans ad ethera^e domine sue perpetue virgini. dei genitrici^{dw} Marie. suas iniurias commendans, talem prorupit^{dx} in vocem. Si placet tibi o^{dy} domina mundi^e tue partem hereditatis ab inimicis^{dz} devastari. et novellam

63 Si . . . martyrium (421,15–422,19)

64 mandatum

65 post . . . contigit (423,1–6)

66 defuncto . . . pio (423,21–22)

67 potestatis . . . tranquillitate (423,23–25)

68 conatus est

df) unctum

dg) pretereundem

dh) Transilvanam

dj) rure

dj) christianos

dk) om. qui

dl) add. qui tunc

dm) Bessos

dn) om. etiam homines

do) Bessorum

dp) inperatorie

dq) Teothonie

dr) tuendam

ds) patriam

dt) Hungarie

du) contraxit

dv) suffragio Christi

dw) genitricis

dx) erupit

dy) om. o

dz) inimicis

plantationem^{ea} 69 aboleri, committatur^{eb} 70 dispositioni^{ec} voluntatis tue.⁷¹ Hiis dictis' quasi consolatus ab^{ed} ipsa, fiducialiter adversus hostem iter arripuit. Altera mox die. nuncius ad unumquemque ducem Germanorum in castra ceu missus,⁷² qui eis redeundi mandatum detulit. Regredientibus adversariis' vir sanctus respectu miserationis dei. se laudari^{ec} vitavit.^{ef} intelligens' Christo sueque genitrici. terre prostratus gratias egit, cuius se cum regni provisione tutamini. precibus assiduis commendavit.

Imperator^{eg} vero suorum tam repentina perterritus defectione. sciscitans qualiter res facta fuerit' cum nuncium reversionis.⁷³ non suum fuisse veraciter sciret' per consilium divinitatis ad corroborandam regis fidelissimi spem, factum non dubitavit.⁷⁴ Idem quoque rex beatus. sollicitudine regalium depositionum^{eh} occupatus. tempus diurnum colloquiis et consiliis transiens' per noctis^{ei} silentium vigiliis et orationibus instare, contemplationi vacare' lacrimas fundere' deum alloqui precibus. operam dabat' iustique iudicis moderationem, super cottidianas iudiciorum discussiones. misericorditer descendere^{ej} flagitabat.⁷⁵

Nocte igitur^{ek} quadam templo dei longe remoto. descendente^{el} quippe cum illo suo magno et nobili comitatu' fixis tentoriis in campestribus^{em} amplitudinis loco. ceteris sopore depressis, surgens a lecto. cubiculum cordis ingressus' genibus flexis. solo laborum motu, eterne miserationis ianuam. gemitibus et lacrimis pulsabat.

Cumque diutius deprecationibus insisteret. domini sui regis eterni. ministris ad suscipiendas preces eius convenientibus' papilio super eum extensus. a terra levatus. tamdiu pendere cepit in aere, donec vir dei in se reversus a contemplatione. spiritum relaxavit ab oratione. Quod⁷⁶ cuidam⁷⁷ magne simplicitatis et innocentie viro.⁷⁸ est manifestatum^{en} quem rex sanctus archani sui conscium esse. per spiritum sanctum edoctus, ad se vocatum. prius blandis^{eo} sermonibus quid vidisset sciscitabat'ur.

Post⁷⁹ ne cui patefaceret. quo adusque ipse viveret, interminatus est.⁸⁰ In beato quoque rege. con-

69 christianitatis

70 non mee . . . potius (424,8-9)

71 Si . . . ovibus (424,9-11)

72 ab imperatore venit

73 eorum

74 seque . . . abstinuit (424,27-28)

75 Quod . . . officio (425,7)

76 licet . . . cognitum (425,17-18)

77 tamen

78 qui . . . visibiliter (425,19-20)

79 regis dotis ei ditato

80 Fama . . . presumpsit (425,25-427,7)

ea) plantationis

eb) *om.* committatur

ec) dispensationi

ed) ad

ee) *om.* laudari

ef) *om.* vitavit *add.* visitatum

eg) Imperator

eh) dispositionum

ei) noctis

ej) descendere

ek) *om.* igitur

el) descenderat

em) campestris

en) manifestum

eo) blandis prius

ep) adimpletum

eq) *om.* nos

er) *add.* in

stat⁸¹ illud inpletum,^{ep} 82 quoniam per multas tribulationes oportet nos^{eq} intrare^{er} regnum dei.⁸³ Multis enim modis correctioni divine succubuit^{es} tribus annis infirmitate continua laborans.⁸⁴ iterum iudicis eterni. per secreti consilii⁸⁵ exanimationem. in filiorum suorum⁸⁶ sibi sensit imminere^{et} verbera,^{eu} quos in ipsis infantie gradibus [24r] insontes. qui dedit abstulit.

De quorum morte mestitiam obortam, genitor propter amorem filii superstitis. bone indolis pueri Emerici^{ev} solatio conpescuit. Quem quasi. iam unicum. caro diligens affectu, precibus Christo cottidianis. et eius genitrici virgini perpetue commendavit. Hunc igitur^{ew} fore superstem^{er} hunc regni heredem, votis omnibus desideravit.⁸⁷ ad nutum^{ex} dispositionis eterne⁸⁸ anno vitam hanc exitialem. commutavit sempiterna, supernorum civium adiunctus contubernio. Cuius animam. ipsa transitus sui hora. cuidam episcopo Grecorum sancte conversationis viro, revelatum est deferri per angelos. ad celi palatia.⁸⁹

⁸⁹ Videns enim se solum sine spe posteritatis derelictum. pietatis affectu doluit.⁹⁰ vix unquam ad risum labia movit^{sed} ^{ez} 91 semper⁹² apprensus ac si ante tribunal Christi staret. interioribus^{fa} oculis. eius presentiam⁹³ conspiciens, Christum in ore. Christum in corde. Christum in cunctis actibus se gestare demonstravit.⁹⁴ Tandem per misericordiam dei. dignus centuplicari retributionis bravio^{er} tactus febri cum sibi transitus diem^{fb} imminere non ambigeret, accersitis episcopis et primis palatii.^{fc} de Christi nomine gloriantibus. primum cum eis tractavit de substituendo pro se rege^{deinde} ⁹⁵ monuit eos^{fd} catholicam fidem^{fe} observare.^{ff} quam acceperant, amare iustitiam^{er} vincula superne caritatis diligere. et caritati operam dare^{er} humilitatis studio invigilare, pre omnibus vero. novelle christianitatis plantationi. curam^{fg} adhibere.

Hiis^{fb} dictis^{er} manus et oculos levans ad sydera,^{fi} sic exclamavit: Regina celestis.^{fj} reparatrix inclita mun-

81 apostolicum

82 quod legitur

83 et in ... recipit (427,11-13)

84 Postquam ... convaluit (427,15-16)

85 quandam

86 obitu

87 Et ... clarus (428,2-21)

88 cui ... incarnationis (428,22-23)

89 Verum ... suspirium (428,28-429,2)

90 sciens ... tenuit (429,4-19)

91 recolens ... occupat (429,20-22)

92 sic

93 vultu ferendo

94 Diem ... sententia (429,27-430,28)

95 paterne

es) subcumbit

et) imminere

eu) verba

ev) Henrici

ew) sibi

ex) victum

ey) palatia

ez) om. sed

fa) interioribus

fb) diem transitus

fc) palatii

fd) illos

fe) fidem orthodoxam

ff) servare

fg) custodiam

fh) His

fi) sidera

fj) celi

di' tuo patrocinio sanctam ecclesiam. cum episcopis et clero. regnum cum primatibus et populo⁹⁶ committo' quibus ultimo^{fk} valedicens, tuis manibus.^{fn} animam meam commendo. Instabat tunc sollempnitas precipua' celebris angelis et hominibus, dies scilicet^{fm} assumptionis. eiusdem perpetue virginis Marie. In cuius gaudio ut^{fn} dissolutio^{fo} sui corporis fieret. maioris spem misericordie se sperans habiturum' precibus hoc spiritualibus^{fp} postulavit, suspiriis et lacrimis obtinuit.

Aderat igitur felix illa dies. per eius obitum felicior mox futura' et cerva^{fq} constabat^{fr} cum clero. paternitas episcoporum, cum manu^{fs} ministrorum, principalis chorus comitum. Ubi et^{fn} rex deo dilectus iacens in medio^{fu} accepto unctionis spiritualis sacramento, sanctam animam. corporis et sanguinis domini nostri Ihesu Christi. viatico recreatam' anno dominice incarnationis M^o IIII°.^{fv} in manus perpetue virginis et sanctorum angelorum, quieti eterne^{fw} beatitudinis inferendam tradidit. Factus est planctus magnus suorum' gaudium angelorum, sed hic planctus. postea versus est in letitiam sempiternam. tam nascentium, quam⁹⁷ viventium Marie Hungarorum.^{fx}

Ad exequias funeris eius ex omnibus Pannonie plagis concurritur, corpus ad sedem regalem. Albam videlicet civitatem^{fy} deducitur. Et quoniam ecclesia^{tz} 98 beatissime virginis. ab ipso constructa.^{ga} nondum erat dedicata' inito consilio. statuunt pontifices. prius basilicam sanctificare, deinde corpus terre commendare. Perfecta dedicationis sollempnitate. corpus sanctum. in medio domus. sarcophago^{gb} candidi marmoris imponitur' ubi per annos^{gc} plures. dominus per ipsius merita. multis incommoda patientibus. ac^{gc} febricitantibus. miseriam et afflictionem^{gf} suam proclamantibus. iudiciumque portantibus, beneficia prestitit innumera.

Sepe per noctem melodia cantus angelici. a multis^{gg} audiebatur, frequenter odoris suavissimi dulcedo. per latera templi dispergebatur. Quievit itaque corpus beatum.⁹⁹ in loco annis XL[...]. V.^{gh} miro. et^{gj} dispositionis ipsius secreto. qui in sanctis suis predicatur et est mirabilis, et^{gj} humi gravedine pressum.

96 subpremis precibus

97 et

98 in honore

99 eodem

fk) ultimum

fn) manibus tuis

fm) om. scilicet

fn) om. ut

fo) disolutio

fp) specialibus

fq) om. et cerva

fr) circumstabat

fs) magno

ft) om. et

fu) in medio iacens

fv) millesimo XXXIII.

fw) eterne celestis quieti

fx) om. Marie Hungarorum

fy) civitatem

tz) add. ab ipso constructa

ga) om. ab ipso constructa

gb) sarcophago

gc) In codice S : ānnos

gd) vacat

ge) om. ac

gf) afflictionem et miseriam

gg) multus om. a

gh) XLV.

gj) om. et

gi) ut

et in pulverem^{gk} [24v] redactum' ut^{gl} hoc^{gm} tempore predestinato declarare^{gn} dignius, et in resurrectionis^{go} die gloriosius renovari^{gp} mereretur.

Hoc cor^{ga} suum^{gr} respiciat. quid designet^{gs} oculis spiritualibus delectat intendere. quod sine preordinationis affectu divine. factum non estimamus' forsitan quedam in ipso terreni pulveris aspersio.^{gt} igne divine examinationis purificanda remanserat, sine qua regnantes. quasi quodam iure potentiali.^{gu} vitam presentem. vix aut nullatenus ducere queunt. Interiectis itaque XL^a V^e ^{gv} annis, cum ad prestanda per eum mortalibus. misericordie sue beneficia. sancti sui vellet deus iam merita declarare' ex Romane sedis instatione [?]^{gw} apostolicis litteris sancitum est. ut eorum corpora elevari deberent' qui in Pannonia Christiana^{gx} fidei semina iacientes, sua etiam^{gy} predicatione vel instructione.^{gz} ad dominum^{ha} animas^{hb} convertissent.

Adveniente vero tempore declarationis eius. et laudabilis gratie eius. quam per ipsum gens Hungarica promeruit. in mundo divulgande^{bc} Rex Ladizlaus. qui tunc rem publicam administrabat.^{bd} universa morum honestate preclarus, habitus et in^{be} virtutum fulgore conspicuus' laudibus et servitio dei perfecte deditus' spiritus paracliti perlustratione tactus, habito consilio^{bf} cum episcopis et primatibus^{bg} totius Pannonie ac^{bh} sapientibus' triduanum¹⁰⁰ indixit ieiunium. ut quod^{bi} communi catholicorum utilitati. spiritus sancti donis. animarum et corporum salutem operantibus. videretur fore proficuum, communi cunctorum deprecatione ieiunii et elemosinis^{bj} fundata. per manifestationem signorum a Christo deberet esse querendum.

Sed^{bk} ut obstenderet^{bl} dominus quante sanctitatis^{bm} rex sanctus fuerit. tam^{bn} adhuc mortali vivens in corpore quam^{bo} iam cum Christo regnans. se demonstrabat. adhuc preteritis^{bp} operibus approba-

- 100 cunctis
gk) pulvere
gl) et
gm) hic
gn) declarari
go) resurrectionis
gp) revocari
ga) om. cor
gr) om. suum add. quorsum
gs) designet
gt) aperso
gu) potenziale
gv) XLV
gw) institutione
gx) Christiane
gy) eam
gz) institutione
ha) deum
hb) om. animas
bc) divulgande
bd) aministrabat
be) om. in
bf) colloquio
bg) add. et
bh) om. ac
bi) om. quod
bj) helemosinis
bk) Set
bl) hostenderet
bm) misericordie
bn) om. tam
bo) qua
bp) pre ceteris

re^{ha} cum triduo sanctum corpus eius.^{hr} totis viribus elevare satagerent, nulla de loco suo potuit arte moveri. Eo namque tempore exigentibus culpis' inter predictum regem Ladizlaum et fratrem eius Salomonem. gravis orta seditio fuerat, ob quam Salomon captus in carcere detinebatur.^{hs}

Cum ergo pro elevando corpore frustra^{ht} conarentur' quedam^{hu} inclusa.¹⁰¹ cuius vite percelebris tunc temporis opinio ferebatur. revelatione sibi celitus facta regi mandavit' eos incassum niti. et^{hv} non posse transferri sancti regis^{hw} pignora, donec Salomoni^{hx} a carcerali absoluto custodia. libera indulgentia preberetur. Illo itaque e carcere producto. et triduo iterato sancto^{hy} ieiunio. cum ad transferendas reliquias sacras tertia die ventum fuisset' lapis ingens superpositus tumbe tanta velocitate^{hz} sublatus est, ac si nichil ante ponderis habuisset.

Completo igitur tertie^{ia} diei vespertinali officio' cunctis divine miserationis beneficia per beati viri meritum prestolantibus, subito plebem suam Christo visitante. miraculorum insignia per amplitudinem domus sancte funduntur celitus' quorum pluralitas. quoniam ipsa nocte numerum excesserat.¹⁰² Evangelicum illud^{ib} hic libet introducere, quod mundi Salvator. Iohanni per nuncios sciscitanti. an ipse sit qui venturus est. per responsum mandaverat. ceci vident' claudi ambulant' surdi audiunt' leprosi mundantur' manci corriguntur, paracliti curantur: quorum tamen aliqua. quia cuncta non possumus. innoscere satagimus.¹⁰² luvenis quidam. omnibus membris dissolutus. annis XII^{cimic} paralisis passus. manuum et pedum carebat officio.¹⁰³ recepta totius corporis sospitate. signorum fecit initium^{id} atque ad altare haut segniter currens, omnium Christo laudes clamantium. augmentavit gaudium.

Alius quoque puer septennis. a nativitate contractis nervis. genibus et manibus reptabat' quem parentes fide pleni beati viri suffragio conferentes,¹⁰⁴ mox¹⁰⁵ contractionem nervorum in filio distendi mirabantur. Et consolidatis genibus,¹⁰⁶ Christi nomen in beati viri meritis. laudabili clamore glorificaverunt.¹⁰⁷ Sic totam noctem. deus per famuli sui venerationem, [25r] multorum fulgoribus signorum. mirabiliter perlustravit.¹⁰⁸

Cum autem^{ic} elevationis ipsius undique cepisset fama crebescere' variis obsessi langworibus.^{if} ex omnibus Ungarie^{ig} finibus, ad sanctum eius tumulum. quo quisque poterat. modo festinare ceperunt. Sed^{ih}

101 iuxta ... Karitas (434,9-10)

102 Evangelicum ... satagimus (435,6-11) *Haec verba in codice S in margine inferiore sunt.*

103 qui ... illuc (435,13-14)

104 ipsi ... Quam (435,19-20)

105 consecuti

106 et plantis ... videntes (435,21-22)

107 Quem ... egit (435,23-436,3)

108 populus ... Nam (436,4-9)

hq) approbare

hr) eius corpus

hs) tenebatur

ht) frustra

hu) quadam

hv) om. et

hw) sanctum regis transferri

hx) Salomon

hy) om. sancto

hz) facilitate

ia) tertia

ib) illud evangelicum

ic) duodecim

id) innitium

ie) om. autem

if) langoribus

ig) Hungarie

ih) Set

cum¹⁰⁹ alii graviori infirmitate seuⁱⁱ debilitate prohibiti. simul pervenire nequirent' simili tamen misericordia in via. innumeri sanati sunt, unde permansuram beneficiorum sancti regis memoriam. quam plures per eum sanitati redditi⁷ in eodem ubi sanati sunt itineris loco. grandes aggregaverunt acervos lapidum, qui longo ibi tempore postmodum fuerunt.

Sedⁱⁱ et mulier quedam. cum inter hec filius eius exalasset spiritum. qui sibi fuerat unicus' exanime nati corpus. iuxta sancti regis tumulum deposuit, dei et sancti¹¹⁰ super eo inploratura solamen. Mira quedam^{ik} res. et nostraⁱⁱ stupenda^{im} temporibus' non prius orare mulier destitit, quam filium quem defunctum collocaverat. viventem accepit.

Mane autemⁱⁿ facto. die post assumptionem sanctissime virginis^{io} Marie quinto' convenientibus in ecclesiam cum rege et^{ip} principibus. cum clero et^{iq} pontificibus. primum missa pro defunctis est celebrata, deinde sublata tabula marmorea. que pavimento preminebat' postquam perventum^{if} ad tumbam. tanta flagrantia suave redolentis odoris. in apertione ipsius omnes qui aderant circumdedit, quod in medium paradisi deliciarum domini se reptos^{is} opinarentur.

Ipsa quoque tumba plena fuit aqua parum rubenti. quasi oleo permixta, in qua velud in balsamo liquefacto. quieverunt ossa pretiosa. Quibus^{il} mundissimo linteamine collectis' in ipso liquore diutissime quesitus est annulus,^{iu} qui beati viri dextre^{iv} impositus fuerat.^{iw} Quo non invento' ceperunt quidam iussu regis aquam in caldarias argenteas. et dolia^{ix} effundere, ut evacuato sarcophago.^{iy} certior fieret annuli^{iz} inventio. Sed^{ia} mirum in modum. quanto magis liquor effundebatur, tanto plus eo crescente tumba replebatur.

Quo viso miraculo. aquam haustam^{ib} loco suo restituerunt, nec tam^{ic} ea refusa. magis ob hoc tumba repleta fuit. Tunc cooperto sepulchro. laudes et gratias divine pietati^{id} proclamantes' cum invento thesauro, beatissime Marie^{ie} dei genitricis^{if} et perpetue virginis altare repetierunt. Interim deus qui est mirabilis in sanctis suis. effusis sue largitatis beneficiis' tam extra quam infra basilicam salutem petentibus. miraculorum suorum signis. se presentem esse notificavit, in tantum. ut tempus illud dominice conversationis inter homines. videretur revolutum. de quo legitur.

109 aliis precedentibus

110 eius

ii) *om.* infirmitate seu

ij) Set

ik) quidem

il) nostris

im) obstupenda

in) *om.* autem

io) dei genitricis

ip) *om.* et

iq) *om.* et

ir) *add.* est

is) *In codice S : raptus transscribitur in raptos*

it) *add.* in

iu) anulus

iv) dextere

iw) fuerat impositus

ix) dolea

iy) sarcophago

iz) anuli

ja) Set

jb) haustam aquam

jc) *om.* tam

jd) pietate

je) *om.* Marie

jf) *add.* Marie

Omnes qui h[ab]ebant infirmos variis langworibus^{jg} 111 ducebant illos ad Ihesum, et curabantur.¹¹²

Comitissa^{jh} vero quedam nobilitatis eximie matrona nomine Methildis^{ji} tribus continuis annis. viscerum dolore^{jj} gravata. iam morti proxima fuit, que a suis in feretro delata. mox ipsa die qua sancti^{jk} viri tumulum atigit. paulatim se meliorari sensit' ac in brevi vite prioris sospitate recepta, magnaia dei per famuli sui merita. in se remunerata divulgavit.^{jl}

¹¹³ Illud tandem^{jm} in fine addendum^{jn} quam miro pietatis¹¹⁴ munere. diu quesitus et non inventus annulus.^{jo} cum ipsa beati viri dextera, post translationis eius triennium. est manifestatus.

Monachus quidam nomine Mercurius. qui in ordine clericatus. thesauri perpetue Virginis custos fuerat. etiam per amorem celestis patrie seculo renunciaverat^{jp} ipsa hora [25v] qua tumulus fuit apertus. ne quid sanctorum reliquiarum raperet, redargutione regali procul inde est^{jq} remotus.

Cui tristi^{jr} vultu.^{js} in choro sedenti^{jl} iuvenis¹¹⁵ albis vestibus.^{ju} pannum involutum tradidit, dicens. Hec tibi committo servanda.¹¹⁶ Post completionem sacri officii.^{jv} monachus in angulo domus pannum expandit' integramque viri dei manum cum anulo mirifici operis. cernens expavit, atque nemine secum^{jw} sciente¹¹⁷ deportavit.¹¹⁸

Appropinquante autem^{ix} tempore rei^{iv} declarande, ad notitiam regis^{iz} perduxit. Qui mox coadunatis episcopis et Hungarie^{ka} primis' multis a Christo miraculorum ibi beneficiis erogatis, elevate^{kb} viri dei dextere. diem statuit celebratis.¹¹⁹

Merito autem^{kc} beati viri dextera¹²⁰ aliena putredinis' que semper pictatis flore revirescens in alendis

111 obsessos

112 Hec ... convolarent (437,21-26)

113 Cetera ... commendavi (438,4-10)

114 dei

115 quidem

116 cum ... manifestanda (438,21)

117 ad ... prestolaturus (438,24-26)

118 Ibi ... ultimum (438,26-439,2)

119 Quid ... peccatum (439,7-16)

120 fuit

jg) langoribus

jh) Comitissa

ji) Machitildis

jj) dolore viscerum

jk) beati

jl) divulgavit

jm) tantum

jn) codicis addere decrevi

jo) anulus

jp) renunciaverat seculo

jq) est inde

jr) tristi

js) vultu

jl) residenti

ju) *add.* vestitus

jv) officii sacri

jw) secum nemine

ix) *om.* autem

iv) regi

iz) regis ad notitiam

ka) Hungarie

kb) elevande

kc) *om.* autem

kd) vestes

pauperibus, numquam vacua fuit donis erogationis. Subvenit quidem in necessitate positus, liberavit oppressos a iugo captivitatis. vestem^{kd} et hospitalitatem prebuit peregrinis' viduarum et orphanorum miserias et indigentias, suas esse computavit. cenam et mandatum dominicum. in lavandis egenorum pedibus. cottidie renovavit' elemosinam^{ke} non de rapina vel aliorum dampno. sed de proprii^{kf} sumptus saccellis^{kg} effluere fecit' ac^{kh} ut domos dei divites efficeret. sibi voluntatem habendi subtraxit^{ki} sicque ad nutum cunctis^{kj} divinitatis proficiens, carnem suam. cum vitiiis et concupiscentiis crucifixit.

Inde^{l21} est corporis et dextre^{kk} delectabilis^{l22} miranda veneratio' inde dulcis et felix eterne vite retributio' inde desiderabilis supernorum civium cogitatio^{kl} ubi ipsum irradiat semper lucens et indeficiens splendor unius summeque deitatis. patris et filii et spiritus sancti, per infinita secula seculorum. Amen.^{l23}

* * *

Az Országos Széchényi Könyvtár kódextörédékei között Fragm. B. 59. jelzet alatt egy 15. századi breviáriumtörédék szintén a Hartvik-legendából tartalmaz részleteket. A 220 x 380 mm nagyságú pergamen egy kéthasábosan beírt levél alsó része, négyszer 18 sorral. Az egyik oszlop 7. és 8. sorából néhány betű hiányzik. A mondatkezdések rubrummal jelöltek. A szöveg a legenda alábbi részeit tartalmazza:

Scriptores, II. 411,21–412,1 (1ra); 413,4–11 (1rb)

414,7–15 (1va); 415,9–18 (1vb)

Variánsok Bartoniek alapszövegéhez:

1ra: A szöveg kopottsága miatt nem mindenütt lehet olvasni.

411,22: culturam helyett cultum

411,29: provincias in decem h. in decem provincias

1rb: A szöveg kopottsága, halvány volta miatt nem lehetett pontosan összehasonlítani.

1va: 414,11: ferendam h. anteferendam

414,12: in elmarad

414,15: instruit h. instituit

1vb: 415,11: reliquid h. reliquit

415,16: Gislam h. Keslam

Törédékünk szövege a szintén breviáriumi lectiókra osztott bécsi (Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Lat. 832., 14–15. század) és gyulafehérvári (Bibliotheca Batthyanyana, Cod. I. 76., 15. század) kéziratokkal mutat egyezést.

121 sibi

122 et

123 Explicit . . . regis (440,5–6)

ke) elemosinas

kf) propriis

kg) saculis

kh) om. ac

ki) subtraxit

kj) cunctis ad nutum

kk) dextera

kl) cohabitatio

SZELESTEI N., LÁSZLÓ

Die Legende Königs Sankt Stefan im Seitzer Legendarium

Die Abhandlung teilt, von einigen Anmerkungen begleitet, die kritische Ausgabe der Sankt Stefans-Legende mit, die in einem Legendarium aus dem 14. Jahrhundert in einem Handschriftensammlungsband der Grazer Universitätsbibliothek zu finden ist. (Die Sankt Ladislaus-Legende wurde in unserer Zeitschrift im Jahre 1984, S. 176–203 mitgeteilt.) Der Verfasser stellt fest, daß die hier mitgeteilte Legende als Quelle zur ungarisch-polnischen Chronik diene. Im Anhang analysiert er ein bisher unbekanntes Bruchstück der Hartvik-Legende.

KÖRMENDY KINGA

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése*

Esztergom város könyv- és könyvtári kultúrája más városok esetéhez hasonlóan szorosan kapcsolódott a település történetéhez, anyagi és szellemi kultúrájához.

Esztergom vára és városa a középkori Magyarország egyik legjelentősebb települése volt. A római castrum helyén épült várban létesült a magyar fejedelmi központ. 1001-ben itt koronázták meg Magyarország első királyát, Szent Istvánt, aki ugyanebben az évben Esztergom székhellyel érsekséget alapított. A középkori, városfallal is körülvett Esztergom jogilag három különálló részből állt: a vár, a királyi-, és az érseki vagy ún. Vízi-(Új- vagy Német) város. Az esztergomi várban épült ki a középkori Magyarország állami és egyházi központja: a királyi palota, a székesegyház az érseki és a káptalani épületekkel, a Szt. István protomártír tiszteletére alapított templom a társaskáptalannal. Az Árpád-korban a királyi városban 5 plébániatemplom, 3 rendház, 1 ispotályos rendház, a Vizivárosban több templom¹ a bizonyítéka annak, hogy Rogerius mester, nagyváradi kanonok a tatárjárás után írt Siralmas krónikájában 1242-ben méltán nevezte Magyarország valamennyi városánál különbnek Esztergomot: „Cum Strigonium in Hungaria omnes et singulas praecelleret civitates. . .”²

A város jelentősége csökkent, amikor 1256-ban a királyi udvar Budára költözött. A 12. században megindult városi fejlődést elsősorban az egyházi intézmények, az érsekség és a káptalan, valamint más egyházi testületek fokozatos birtok- és jövede-

* A dolgozata *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom* c., az Akadémiai Kiadónál megjelenő kötet német nyelvű bevezetésének bővített magyar nyelvű műhelytanulmánya. A kiadvány azoknak a kódextöredékeknek a tartalmi feldolgozását adja közre, amelyek Esztergom város három fenti könyvtárának az állományában lévő kéziratoknak, könyveknek voltak borítói, kötése. E kódextöredékek helye az esztergomi könyv- és könyvtári kultúrában csak akkor jelölhető ki, ha figyelembe vesszük, mikor, hol és hogyan kerültek azok a könyvek, kéziratok e könyvtárak állományába, amelyeket ezekben a kódexlapokba kötöttek. A történeti összefoglalás nem nélkülözhető a kódextöredékek borító- illetve kötésként való felhasználási helyének, idejének a vizsgálatánál sem. A könyvtárak a tanulmány címében történeti rendben, a tanulmányban állományuk muzeális anyagának növekvő sorrendjében szerepelnek.

¹ *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* Szerk. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István. Bp. 1979. Magyarország régészeti topográfiái. 5. 137–150. GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország földrajza. II.* Bp. 1987. 250–269.

² *Rogerii Carmen miserabile.* Ed. Ladislaus JUHÁSZ. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum.* Vol. 2. Bp. 1938. 583.

lemszerzései határozták meg, de Esztergom már meglévő kiváltságaival, jelentékeny polgárságával továbbra is az ország egyik legfontosabb városa maradt.³

Esztergom középkori története 1543. aug. 10-én zárult le, amikor a törökök elfoglalták a várat, és azt a várossal együtt közel tíz év megszakítással (1594–1605) uralmuk alatt tartották 1683-ig. A török kiűzése után a várat a királyi katonaság vette birtokba, az itt folyó katonai jellegű építkezések a még megmaradt középkori épületmaradványokat is eltüntették. Egyedül a kisebb sérüléseket szenvedett, a 16. század elején épült reneszánsz Bakócz-kápolna maradt meg. A városban is elpusztult minden a török időszak alatt, ami a középkori városra emlékeztethetett volna. A 18. században megindult újjáépítés új városképet alakított ki. Csak a három fő települési központ, a vár, a királyi és az érseki város jogi különállása őrződött meg a középkorból.⁴

Esztergom középkori anyagi és szellemi kultúrája is osztozott a város sorsában. A megmaradt emlékeket a föld őrizte meg és még őrzi ma is. Egyházi és világi épületmaradványok, szobrászati emlékek töredékei és más régészeti leletek bizonyítják ennek a kultúrának a létét és a színvonalát.⁵ Ez a kultúra azonban nem lehetett alapja a város későbbi kulturális korszakainak, mert 1543–1683 között Esztergomban nem léteztek az európai civilizáció és kultúra intézményes formái. Ezeket 1683 után újra kellett teremteni.

Az egykori királyi város a török időszak alatt teljesen elveszítette városi jellegét, tipikus hódoltsági településsé vált.⁶ A szabad királyi város különleges jogállását hosszabb jogi bonyodalom után 1703. okt. 20-án nyerte vissza. További városi fejlődését azonban a töröktől felszabadított többi területhez hasonlóan hátráltatta az udvari kamara gazdaságpolitikája, amely ezeken a területeken a Habsburg birodalom szempontjait érvényesítette, és ez nem erősítette a városi polgárságot.⁷ Akadályozta a fejlődést az a körülmény is, hogy a városnak nélkülöznie kellett a művelődést, a művészeteket is pártoló, jelentős gazdasági erőt is képviselő egyházi intézményeket, elsősorban az érsekséget és a székesegyházi káptalant. Ezek visszaköltözése 1820-ban nem fejtett ki akkora városfejlesztő hatást, mint odaköltözésük az egykori Nagyszombatra. Az egyházkormányzat jelenléte a másfélszázaddal korábban való visszaköltözéssel sem állíthatta volna ugyan vissza a város egykori központi helyzetét. Ennek oka Esztergom földrajzi fekvésén kívül a káptalan közjogi hatáskörének (hiteleshelyi működés) csökkenése volt.⁸

³ HORVÁTH István: *Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról.* = *Annales Strig.* 1988. 297–299. A középkori városfejlődés egyik lehetséges vizsgálati szempontjaként Kubinyi András a városlakók egyetemre járását vizsgálta és ennek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Esztergom az ország közepesen fejlett városai közé tartozott. (Vö.: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez.* = *Településtudományi Közlemények.* 23. Bp. 1971. 58–78).

⁴ HORVÁTH István: *Az esztergomi pénzverde.* I.m. 300.

⁵ *Komárom megye régészeti topográfija.* I.m. – 78–231. DÉTSZY Mihály: *A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében.* = *Annales Strig.* 1983. 410–420.

⁶ VASS Előd: *Esztergom felszabadítása a török alól 1683-ban.* = *Annales Strig.* 1983. 421–430.

⁷ HEGEDŰS Rajmund: *Fejezetek Esztergom történetéből 1683–1705.* = *Annales Strig.* 1988. 195–197, 181.

⁸ GERENDÁS 189, 197–198.

A városi könyvtár

A polgári fejlődés kezdetén lévő Esztergom művelődési intézményeit a középkori hagyományokkal is rendelkező székesegyházi káptalan könyvtára csak a 19. század második felétől gyarapíthatta. Egy nyilvános, tudományos művekkel is rendelkező könyvtár hiányának a hátrányait a városban egy polgári kezdeményezés ismerte fel és pótolta. Közkönyvtárát Esztergom Helischer József (Esztergom 1779–1844) városi tanácsosnak köszönheti, aki 2538 kötetből, valamint több kéziratból és térképből álló gyűjteményét 1844-ben végrendeletében a városra hagyta és 3000 Ft-ot biztosított a gyarapítására.⁹ Gyűjteményének nyomtatott kötetéről maga készített katalógusokat, amelyekben nyelvek szerint csoportosította könyveit. Az első katalóguskötet tartalmazza a latin nyelvű nyomtatott könyveket, a második kötetben a magyar nyelven megjelent művek mellett csekély számú angol, francia és olasz nyelvű könyvét sorolta fel. A harmadik katalóguskötetben a saját gyűjteményében lévő, a 16. század közepétől megjelent könyvek alapján az egyes európai országok történetére vonatkozó tárgymutatót készített. Helischer József könyvtárát Subich Ferenc „királyi ügyigazgató” könyv- és kéziratgyűjteményével gyarapította.¹⁰ A könyvekről készült katalógusaiból azt állapíthatjuk meg, melyek azok a nyomtatott könyvek, amelyeket bizonyosan saját maga szerzett be. (Pl. a 19. század eleji magyar költők művei, a reformkor politikai és műszaki irodalmának termékei, Wesselényi Miklós, Vedres István munkái.) A jelentős számú 1711 előtt nyomtatott magyar nyelvű, magyarországi vonatkozású idegen nyelvű nyomtatvány, valamint a 16–17. századi külföldi nyomtatványok nagy valószínűséggel a 18. század közepétől működő kamarai tisztviselő, Subich Ferenc gyűjteményéből származnak. Subich Ferenc tulajdonában volt kéziratok közül a possessorbejegyzések szerint a következőkről van tudomásunk: az 1505–1514 közötti okleveleket tartalmazó ún. Werbőczy-féle formuláriumot (Főszékesegyházi könyvtár Ms II. 521.) Gosztonyi István helytartótanácsi tanácsos ajándékozta Subich Ferencnek és Csiba Imrének azzal a feltétellel, hogy ha a kézirat idegen kezekbe kerülne, azt örökösei számára visszavehesse. A kézirat Gosztonyi István esztergomi kanonok (1790–1817) hagyatékából került a Főszékesegyházi könyvtárba.¹¹ A Babits Mihály Városi Könyvtárban lévő Helischer gyűjtemény I. E. 29. jelzetű, teológiai traktátusokat tartalmazó 14–15. századi csonka kódex jelenlegi 1r lapján a következő bejegyzés olvasható: „Ex libris Francisci Subich 1762”. Az 1v lap tanúsága szerint: „Petrus Czene Szencinus comparavi hunc librum ex Bibliotheca Budensis a Sereniss. Rege Matthia collecta. Anno D. 1614.” A kötet tehát a budai királyi könyvtárból származott.¹² Subich Ferenc másolatában maradt fenn

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. 4. 658. Heliser névalakban. Esztergom városa 1905-ben Helischer József, Kis Mihály volt városi főügyész és Lőrincz Dezső volt városi főorvos könyvtáraiból hozta létre a Városi könyvtárát és ennek fenntartására alapítványt létesített. (Közigazgatási jegyzőkönyv 53/1905.)

¹⁰ SZINNYEI József: *I.m.* 658.

¹¹ Kódexek N. 157.

¹² CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1286.

a *Pannóniai ének*nek nevezett 16. század eleji magyar nyelvű históriás ének.¹³ Nem azonosítható viszont egykori tulajdonosa annak a két nyomtatott kötetnek, amelyek kódexlapborítóban voltak és a Helischer gyűjteményhez tartoznak. Nagy valószínűséggel azonban szintén Subich Ferenc könyvtárában voltak egykor.¹⁴

Subich Ferenc személyével a *Pannóniai ének*kel kapcsolatban foglalkoztak. Pray György Cornides Dánielhez írt leveléből tudjuk, hogy 1776-ban Subich királyi ítélőmester (protonotarius regni Hungariae) volt. 1785-ben már elhunyt királyi ügygazdátónak (defunctus causarum regalium director) nevezte Pray György.¹⁵ A már említett Werbóczy-féle formulariumhoz egy Pozsony városára utaló oklevelet is hoztákötötték. Ebből arra következtethetünk, hogy Subich gyűjteményét elsősorban működési helyén, Pozsony városában és környékén, Észak-Magyarországon fennmaradt kéziratokból és itt beszerezhető könyvekből gyarapította.¹⁶

Helischer József könyvgyűjteményének katalógusai alapján elsősorban történelmi érdeklődéssel rendelkezett. Kéziratban maradt fenn ilyen tárgyú saját munkája is: *Statistico-historico-topographica descriptio comitatus Strigoniensis synoptica adornata a quodam Historiophilo Municipi Strigoniensi*.¹⁷ Leírásából a 19. század eleji, újból egyházkormányzati központtá kiépülő Esztergom képe bontakozik ki.

A ferences rendház könyvtára

Esztergom kulturális és anyagi szempontból is jelentős egyházi intézményei a török uralom idején nem működhetek a városban. Közülük elsőként – 1683 után – a ferencesek települtek vissza. A rend Esztergomban gazdag középkori múlt-ra tekinthetett vissza. A város 1233 körül már a custodia Strigoniensis, majd 1239-től a marianus provincia székhelye. A tatárjáráskor (1242) elpusztult kolostorukat 1260 táján építtette újjá IV. Béla király, akinek itt lévő temetkezési helye a kolostorral együtt az 1543 utáni török időszakban elpusztult. A középkori török elleni

¹³ SZÉCHY Károly: *A Pannóniai ének*. = ITK 1902. 276–277. – *A magyar irodalom története*. I. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 180–181.

¹⁴ KÖRMENDY Kinga: *Az ún. Zalka antiphonale töredékei*. In: *Zenatudományi dolgozatok*. Bp. 1988. 33–34. A kódexlap jelzete: Fragm. 98.

¹⁵ SZÉCHY Károly: *I.m.* 275–277.

¹⁶ A kamarai hivatalnokok könyvgyűjteményeinek eredetére példaképpen utalunk Kutassy János esztergomi érsek hagyatékára. 1607. aug. 11-én Gosztonyi Pál a pozsonyi kamara beleegyezésével az érsek hagyatékából könyveket vett magához. Könyvtárának jegyzéke alapján valószínűsíthető, mely kötetek származtak Kutassy könyvtárából. (*Magyarországi magánkönyvtárak I.* 1533–1657. Sajtó alá rend. VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13. 87–88, 101–104.) A Kamara szerepére a magyarországi könyvtörténetben: FALLENBÜCHL Zoltán: *A Magyar Kamara és a könyvek*. In: *Az OSzK Évkönyve 1968–1969*. Bp. 1971. 307–316.

¹⁷ A kézirat több példányban ismert. A Városi könyvtár példánya Prokopp Gyula magyar fordításában megjelent: *Annales Strig.* 1988. 100–145. Uo. 146–149. szerkesztői megjegyzésben Nagyfalusi Tibor foglalkozott a kézirat többi példányával és érintette a Helischer-gyűjtemény sorsát is. A jelen tanulmányban Helischer dolgozatának Rummy Károly másolatában és kiegészítésével ellátott példányát használtuk. (MTAK Földr. 4-r. 5.) Vö. HEGEDŰS Rajmund: *Adalékok Esztergom művelődéstörténetéhez a múlt század harmincas éveiből*. = *Annales Strig.* 1983. 381.

küzdelemben az obszerváns ferencesek (a salvatorianus rendtartomány tagjai) tevékenyen részt vettek, ezért ők élvezték a marianus rendtartománnyal szemben a Hunyadi-család támogatását. Így került sor arra, hogy az esztergomi marianus ferences rendházat Széchy Dénes esztergomi prímás 1448-ban az obszerváns ferenceseknek adta át. Ők működtek itt 1543-ig. Esztergom felszabadulása után újból a marianusok kaptak letelepedési engedélyt I. Lipót királytól, és őket támogatta Széchényi György, az akkori esztergomi érsek is. Az érseki városban fából építették fel rendházukat (conventus Sanctae Crucis). Ezt a kolostort 1786-ban oszlatta fel II. József.¹⁸ A jelenlegi, az egykori királyi városban fekvő ferences kolostort Szt. Anna tiszteletére a város kezdeményezésére, az általa adományozott telken 1700-ban kezdték építeni, és az érseki város ferences konventjének tagjai egy részével népesítették be. A királyi város ferencesei vették át 1776-ban világi papokkal közösen az oktatást a feloszlott jezsuita rend gimnáziumában. Helyileg is ekkor került át a gimnázium az akkori érseki városból a királyi városba.¹⁹

Az Esztergomban jelenleg működő ferences rendház tehát nem rendelkezik középkori előzményekkel. A török uralom után újjáépülő Esztergomban a ferencesek elsősorban lelkipásztori tevékenységet folytattak. A város szellemi életében oly fontos oktatásban is csak részben és rövid ideig vettek részt. A rendház 18–19. századi könyvtárában elsősorban a lelkipásztori munkához szükséges műveknek kellett meglenniük, valamint a rendi oktatást szolgáló könyveknek, mivel a 19. század elején rendi főiskola működött Esztergomban.²⁰ Még a 18. században kerülhetett be az érseki városban lévő ferences konventből az a kötet, amely több 16. század elején nyomtatott történeti művet tartalmaz.²¹ Nagyon valószínű, hogy szintén közvetlenül került – a már ismertetett kapcsolat útján – a feloszlott jezsuita rendházból egy jelzet nélküli kézirat: *Summarium constitutionum Societatis Jesu*.²² Német nyelvterületre utaló egykori bejegyzéseket találunk olyan kötetekben, amelyeknek kódexlap volt a kötésük.²³ Az ismert tulajdonbejegyzések tanúsága szerint a könyvtárban lévő kódexek, ősnymtatványok, 16–17. századi nyomtatott művek többsége Magyarország különböző ferences rendházaiból származik. 1950-ben betiltották a legtöbb szerzetesrend működését. Az esztergomi ferences rendház megváltozott kö-

¹⁸ VILLÁNYI 23–24. *Komárom megye régészeti topográfiája*. I.m. 121, 146–148. Korábbi irodalommal.

¹⁹ VILLÁNYI 22–23. P. VIRÁGH Raymund: *Szt. Ferenc fiai Esztergomban*. = Esztergom Évlapjai I/1925/104. A jezsuiták Széchényi György esztergomi érsek segítségével az érseki (Vízi-) városban 1686-ban missziós házat majd rendházzal összekapcsolt gimnáziumot létesítettek. A rend eltörlése (1773) után templomuk a Víziváros plébániatemploma lett, a gimnáziumot pedig áthelyezték a királyi városba. (Villányi 22–23). A rendház könyvtárának nagyobb része Esztergomban maradt. Jegyzékei: BEK j 18/III/29. J 21 N. 25.

²⁰ HELISCHER József: *Statistico-historico-topographica descriptio comitatus Strigoniensis synoptica adornata a quodam Municipe Strigoniensi*. MTAK Földrajz 4-r. 5. 85r.

²¹ KOROKNAY N. 126. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ 630.

²² Kódexlapborítója: Fragm. 71.

²³ Magyar Ferences Könyvtár Muz. 16. Diomedes: *Ars grammatica*. Velence, 1491. A kötetben német ny. bejegyzés olvasható 1562-ből. Kötése: Fragm. 57. A Th. 151. jelzetű könyv Jacobus Reneccius Hamburgensis: *Clavis Theologiae*. Hamburg, 1611. Tulajdonosa 1645-ben Johannes Feit volt. Kódexlapborítója: Fragm. 153. A Th. 294. jelzetű kötet Petrus Alagona: *Thomae Aquinatis Theologiae Summae compendium*. Herbitoli, 1630. Possessorbejegyzése: Sebastianus Schwenck 1646. Kötése: Fragm. 89.

rülmények között, megváltozott feltételekkel további működési engedélyt kapott. A könyvtárba ekkor kerültek be némely más ferences rendházakból ide mentett muzeális értékű kéziratok, könyvek.²⁴

Az esztergomi ferences rendház könyvtárának történetéről, állományösszetételéről semmiféle forrásmunka nem áll az érdeklődő rendelkezésére. A különböző szempontú kutatások eredményeinek számbavétele (történeti könyvkötések vizsgálata, egykori tulajdonosbejegyzések számbavétele, kódexlapok feltárása) és a rend esztergomi történetének nyomon követése lehetőséget nyújt arra, hogy biztosan állíthassuk: a könyvtár jelenlegi állománya az 1683 utáni időszakban jött létre, és annak semmi kapcsolata nincs a középkori királyi város ferences rendházában egykor biztosan megvolt könyvtárral.²⁵

A Főszékesegyházi Könyvtár

Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtár mind állományösszetételében, mind számszerinti nagyságrendben a legjelentősebb könyv-, és kéziratgyűjtemény. Bár ez a könyvtár rendelkezik bizonyos középkori előzményekkel, állományában a középkori esztergomi könyv- és könyvtári kultúra csak néhány emlékkel van jelen. 1543-ban, amikor a törökök ostromolni kezdték a várat, az érsek és a káptalan elhagyta azt. A káptalan Nagyszombatban, az érsekek pedig – főképpen a 17. századtól – Pozsonyban működtek tovább. 1683-ban, a török uralom megszűnésekor visszaköltözésüket hátráltatta a vár katonai célra való felhasználása és a város ostrom utáni leromlott állapota. Az újjáépítés nehézségei miatt az érsek csak 1820-ban, a káptalan tagjai, egyes intézményei pedig fokozatosan, az építkezéseknek megfelelően térhettek vissza Nagyszombatból.²⁶ Legkorábban a Pozsonyban lévő érseki könyvtárat szállították Esztergomba: 1821-ben. A Nagyszombatban lévő érseki-káptalani könyvtárat 1853-ban költöztették vissza. 1820-tól a káptalan Esztergomban is létesített egy könyvtárat, amelyet az új könyvtárépület elkészültéig, 1853-ig gyarapított.²⁷

²⁴ A Szűz Máriáról elnevezett provincia könyvtárából származik egy *Breviarium Praemonstratense*. (KOROKNAY N. 128. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 632.). Pozsonyból jutott Esztergomba Maius Junianus Trevisóban 1477-ben nyomtatott műve. (KOROKNAY N. 125. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 627). Liebhards Eghenvelder pozsonyi írnok kódexe a pozsonyi ferencesektől került Esztergomba. (Kódexek N. 112.). A szombathelyi ferencesektől származik egy 1518-ban nyomtatott *Missale Strigoniense* (KOROKNAY N. 127. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 631.). A németújvári ferencesektől egy szentbeszédet tartalmazó kódex került Esztergomba, amely előzőleg a remetei pálosoké volt (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 629.). Az esztergomi ferences rendház könyvtárának muzeális értékű darabjait jelenleg Budapesten, a Magyar Ferences Könyvtárban őrzik, esztergomi letétként.

²⁵ 1288-ban már említenek a rendházban lektort, azaz hittudományi előadót. 1487-ben itt működött a középkorvég egyik legkedveltebb prédikációs gyűjteményének szerzője, Temesvári Pelbárt. (KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Bp. 1922. 29., II. Bp. 1924. 44, 567–568. – *A magyar irodalom története*. I. m. 139–141).

²⁶ KOLLÁNYI 1900. XXI–XXII. – GERENDÁS 194–196.

²⁷ OCSOVSKY 17–19. – VILLÁNYI 24. – KÖRMENDY 1989. 41.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetében tehát a következő korszakokat és állományegységeket különíthetjük el:

- a. A kezdetektől 1543-ig, Esztergom török kézre kerüléséig. Ez az időszak a könyvés a könyvtári kultúrában a kéziratosság egészét, valamint az ősnymtatványokat és az un. antiqua kiadványok időszakának jelentős részét képviseli.
- b. A második korszak 1543-tól az Esztergomba való visszaköltözésig (1820) a különböző helyeken őrzött állományrészek története (Nagyszombat, Pozsony, Esztergom) az esztergomi könyvtárépületben való elhelyezésig (1855).
- c. Végül az 1855-től a Bibliothecában felállított és 1876-tól együttesen kezelt, azóta a Főszékesegyházi könyvtár nevet viselő könyvállomány története.

a.

Az esztergomi egyház középkori könyvtárának állománya 1543-ban részben elpusztult, részben széjjelszóródott. A mai kódex-, és könyvállományban csak két kötet képviseli a középkori esztergomi egyház, az ecclesia Strigoniensis könyvtárát,²⁸ a többi más, elsősorban külföldi gyűjteményekben találjuk.²⁹ Ismeretes az OSzK-ban négy,³⁰ Bécsben az ÖNB állományában hat,³¹ további két bécsi intézmény könyvtárában pedig egy-egy kódex.³² Bologná-ban a Bibliotheca Universitaria őrzi az esztergomi káptalan 16. század eleji üléseinek jegyzőkönyvét.³³

A középkori esztergomi érsekek, kanonok magánkönyvtára és az esztergomi Collegium Christi könyvgyűjteménye hasonló sorsa jutott. Szalkai László, a mohácsi csataterén 1526-ban elesett érsek az egyetlen, akinek iskoláskönyvét vélhetően folyamatosan őrizte az esztergomi egyház könyvtára (Ms II. 395.). Az érsekek közül Vitéz János méltán híres könyvgyűjteményéből maradt fenn a legtöbb kötet, elsősorban szintén külföldi könyvtárakban. Vitéz János kódexeinek többségét utóda, Beckensloer, Mátyás király fő- és titkos kancellárja vitte magával 1476-ban, amikor III. Frigyes német-római császárhoz szökött.³⁴ Az érseki könyvtárak közül Bakócz Tamáséról rendelkezünk több adattal; Kanizsai János, Pálóczy György, Szatmári György gyűjteményének csak egy-egy darabja ismert, és ezek is többnyire külföldi könyvtárakban találhatóak.³⁵ Az esztergomi káptalan tagjai közül elsősorban

²⁸ KÖRMENDY 1989. 42. – CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1198, 1202. (A N. 1196. tétel nem az esztergomi, hanem a pozsonyi káptalan számadáskönyve).

²⁹ CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei. Bp. 1984. Új sorozat 15. N. 1, 8, 10, 12, 20, 21, 49, 55, 69, ill. uo. 54–55. MADAS Edit: *Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986. 159–175. – KÖRMENDY 1989. 43–44.

³⁰ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 917, 920, 921, 922.

³¹ Uo. N. 105, 115, 116, 129, 180, 204.

³² Wien, Diözesanarchiv (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 26.), Wien, Benediktinerabtei Unsere Liebe Frau zu den Schotten (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 23).

³³ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 297.

³⁴ Kódexek N. 117. Korábbi irodalommal.

³⁵ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 42–46, 177–182, 185–187. Kódexek 21–30., ill. uo. N. 106, 134, 186. (Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 235, 761, 870, 893, 908, 1185.)

az egyetemet látogató, ott alacsonyabb-magasabb fokozatot elnyertek rendelkeztek koruk tudományos, elsősorban jogi és lelkipásztori kézikönyveivel. De tudásunk van a hazai iskolázottságuk liturgikus könyveiről és a hazai joggyakorlathoz szükséges segédkönyveiről is. Ezek is különböző hazai és külföldi könyvtárakban lelhetők fel.³⁶ A középkori esztergomi iskolázás fontos intézményének, a Collegium Christi könyvtárának fennmaradt kötetei szintén hasonló sorsra jutottak.³⁷

b.

Az ország egyházi központjának Nagyszombatba költözésével nemcsak lezárult, de nagy mértékben meg is semmisült az intézményi működéshez fűződő középkori emléanyag. Ez az esztergomi egyház könyvtárának szerves fejlődési lehetőségét megszakította azzal, hogy az a továbbiakban nélkülözni kényszerült az addig létrejött könyvállományt. A rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint a könyvtár szervezett átvitelére nem került sor. Nagyszombatban a városi plébániatemplom ettől kezdve mint „ecclesia Strigoniensis” működött, és itt új könyvtárat kellett létesíteni. A nagyszombati Szt. Miklós egyházba átvitt csekély számú kötet elsősorban a liturgikus cselekmények végzéséhez szükséges szerkönyv lehetett. Ezeket említik az esztergomi egyház Pozsonyban és Nagyszombatban a 16. század közepén felvett vagyonösszeírásai.³⁸

A Nagyszombatban létesített könyvtár állományának gyarapodására a possessor-bejegyzésekkel rendelkező kötetekből, a végrendeletekből és a vagyonösszeírásokból következtethetünk. Szondy Pál nagyprépost egy 15. századi kódexet, egy nyomtatott Pontificale Romanumot hagyott 1558-ban az esztergomi egyházra.³⁹ Szintén az egyháznak ajándékozta zágrábi missaléját Ilosvai István nagyprépost 1559-ben.⁴⁰ A Bakócz graduale is ajándékozással került a 16. század második felében az esztergomi egyház tulajdonába.⁴¹ A nagyszombati korszak kezdetén, 1568. jan. 21-én,

³⁶ KÖRMENDY Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. I.m. 176–202. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 75, 179, 199, 256, 540 (ez a tétel megismételve téves lelőhellyel uo. N. 749), 738.

³⁷ KÖRMENDY Kinga: *Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században*. = MKsz 99. (1983.)1–20.

³⁸ Adattár 11. N. 70, 75, 77. Az esztergomi vonatkozások valószínűsítik, hogy az Adattár 11. 138–139. a közölt jegyzék a 16. század második feléből a pozsonyi egyház sekrestyéjében „Capsae cum schedis affixis” jelzéssel ellátott javakról az esztergomi egyház Adattár 11. N. 77. alatt közölt leltárának részletezése. Az esztergomi egyház nagyszombati korszakára, a Szt. Miklós templomban lévő liturgikus könyvekre: DANKÓ József: *Geschichtliches Beschreibendes und Urkundliches aus dem Graner Domschatze*. Történelmi műirodalmi és okmánytári részletek az esztergomi főegyház kincstárából. Esztergom, 1880. 21, 149, 150, 155, 160. Vö. Adattár 11. N. 113, 245, 253, 534. KÖRMENDY 1979. 49–52.

³⁹ KÖRMENDY 1979. 26. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1205.

⁴⁰ A kötet a múlt században még a Főszékesegyházi könyvtárban volt. (KNAUZ 1869. 194–195. L. VII. 1). HUBAY 54–55. nem említi az esztergomi példányt. A M. TODORESCU Horváth és báró Kronfeld Móric könyvtárából viszont olyan példányokat ír le, amelyek csonkák. Ezek elveszett (?) lapjain akár az Ilosvai-féle bejegyzés is olvasható lehetett.

⁴¹ BERKOVITS N. 9. Vö. Kódexek N. 186., CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1185.

Oláh Miklós érsek halálakor leltárt készítettek a székesegyház javairól. Ebben a könyvekről a következő megjegyzés olvasható: „Libri diversi magni et parvi 44.”⁴²

A 16. századból ismert végrendeletek alapján az állapítható meg, hogy az esztergomi egyház javadalmasai könyveik közül csak egy-két kötetet juttattak az egyház könyvtárának; könyveiket elsősorban rokonaikra, kanonoktársaikra hagyták.⁴³ Ezen a gyakorlaton kívánt változtatni Forgách Ferenc érsek (1607-1615). Az egyházi könyvtárak állományának gyarapodását azzal akarta biztosítani, hogy az 1611-es nagyszombati zsinaton határozatot hozott az elhunyt egyházi javadalmások végrendelkezési jogáról. E szerint az egyházi felszereléseket, könyveiket nem hagyhatták rokonaikra, hanem annak az egyháznak kellett juttatniuk, amelynek javadalmát élvezték. Forgách Ferenc így akarta biztosítani, hogy a püspökök és a káptalani javadalmások könyveiből káptalani könyvtárat lehessen létesíteni.⁴⁴ Forgách Ferenc az esztergomi egyház könyvtára és levéltára számára külön épületről is gondoskodott 1615-ben.⁴⁵

A könyvtár állományának 16–17. század eleji számszerinti nagyságára nincsenek adataink. A levéltári forrásokban csak a székesegyház kincstáráról, illetve az egyházi felszerelésekről és az ezekhez sorolt liturgikus könyvekről találunk adatokat.⁴⁶ 1625-ben egy királyi okirat is úgy intézkedett, hogy az elhunyt püspökök könyvei a nagyszombati zsinat határozatának megfelelően a *felállítandó káptalani könyvtárra* szálljanak. A könyvtár állományának növekedésében ennek ellenére nem érvényesült kellő erővel a zsinati határozat. Ugyanis az 1630-as nagyszombati zsinat nyomán az egyes egyházmegyék (Esztergom, Zágráb) olyan rendszabályokat fogadtak el, amelyekben visszatértek ahhoz a régi szokásjoghoz, hogy az egyháziak részben szabadon végrendelkezhetnek, de vagyonuk egy részét jótékony célra kellett hagyniuk.⁴⁷ Pázmány Péter könyvtárfejlesztő tervei is megghiúsultak, és ő maga is a po-

⁴² Adattár 11. N. 113.

⁴³ Pl. Verancsics Antal érsek (KOLLÁNYI 1895. 210.), Monoszlói Miklós (uo. 210–211.), Andreisi Ferenc (uo. 211.), Poklostóy Máté (Adattár 11. N. 169.), Telegdi Miklós (uo. N. 171.), Velikey György (Velitinus névalakban uo. N. 183.).

⁴⁴ „Libros vero non nisi Ecclesiae in qua resident, relinquunt, ut bibliotheca erigi in singulis Capitulis possit.” (PÉTERFFY, Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata. Pars II. Posonii, 1742. 207.*) Az egyháziak végrendelkezési joga szoros kapcsolatban volt az egyházi vagyion keletkezésével és ennek a vagyionnak a fejlődési szakaszaival. A magyarországi egyházi javadalmások végrendelkezési jogának fejlődésére: KOLLÁNYI 1890. Uő: *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története.* Bp. 1896. A főpapi hagyatékok egy részét a királyi kincstár képviselői a kincstár számára foglalták le a középkortól. A könyvek esetében ez a könyvtár széjjelszóródását jelentette. Vö. 16. jegyzet. A nagyszombati zsinat végrendelkezési határozataira: KOLLÁNYI 1890. 121–122.

⁴⁵ Az esztergomi káptalan vizitációja 1654. ápr. 3. (BEK Hevenesi Gábor másolatai. Tom. II. 53.) Magyarország vármegyei és városai. Szerk. BOROVSZKY Samu. Bp. é.n. 185. A könyvtár és egyéb káptalani épületek miatt az érsekeknek és a káptalannak hosszan tartó nézeteltérései voltak Nagyszombat városával. (*Az esztergomi káptalan vizitációja.* I.m. 53. BEK Hevenesi Gábor másolatai. Tom. LVII. 7, 18, 515. GERENDÁS 187–189.)

⁴⁶ L. a 38. sz. jegyzetet.

⁴⁷ KOLLÁNYI 1890. 126–130, 152–153.

zsonyi jezsuita kollégiumra hagyta könyvtárát.⁴⁸ A kanonoki végrendeletek közül példa értékű Bójte Miklószé 1639-ből. Könyvtárát három részre osztotta. Az iskolai, a hitvitázó és a prédikációs köteteket „ad bibliothecam capituli Strigoniensis” hagyta. A másik két részből alumnusai, barátai kaptak.⁴⁹ A kanonokok közül néhányan valóban a káptalanra hagyták könyvtárukat.⁵⁰ Mások csak egy-egy kötetet hagytak a káptalanra.⁵¹ 1694-ben végrendeleti végrehajtás során került a könyvtárba a Ms II. 324. jelzetű kézirat. A végrendelet nélkül elhunyt kanonokok hagyatéka az 1652–54-es vizitáció tanúsága szerint⁵² a káptalan tulajdona lett. Az itt felsorolt nevek közül Radossényi Márton, Körösy Zsigmond és Bosnyák István kéziratjai és könyvei valóban megtalálhatók a Főszékesegyházi könyvtárban.⁵³

Lippai György érsek (+1666) a Fugger könyvtár megvásárlásával tudatosan fejlesztette gyűjteményét. Ez, bekerülve a könyvtárba, nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is lényeges gyarapodást jelentett.⁵⁴ Az ekkor már közel háromezer kötetes állományt Szelepchényi György érsek rendeztette. 1674-ben készült el a szakrendi (Ms I. 290.), 1676-ban a betűrendes katalógus (Ms I. 291.).⁵⁵ Szelepchényi György érsek (+1685) az 1625-ös királyi rendelkezésnek eleget téve hagyta végrendeletében poszsonyi könyvtárát a káptalanra.⁵⁶

A 16–17. századi könyvtár Lippai és Szelepchényi érseknek jelentős könyvhagyományain kívül a kisebb-nagyobb kanonoki magángyűjteményekből gyarapodott. Ezek tulajdonosaik esetleges külföldi vásárlásaiból, valamint a Felső-Magyarországon beszerezhető hazai és külföldi nyomdatermékekből álltak, és átlagosan 30–40

⁴⁸ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY Samu. *Pozsony vármegye*. Bp. é. n. 185. BITSKEY István – KOVÁCS Béla: *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány hagyatéka*. = MKsz 91. (1975.) 25–36. A Főszékesegyházi könyvtárban lévő Pázmánytól származó kötetek: BERKOVITS N. 11, 15. Adattár 11. N. 534. ISTVÁNFY Miklós: *Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV*, Köln, 1622. (RMK III. 1350.) valamint GRAPALDUS: *De partibus aedium libri I–II*. c. munkájának csonka példánya (Inc. II. 18. s. 1. et a.) Vö. KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. sz.-tól 1820-ig*. Esztergom, 1964. MTAK Ms 11.024. 42.

⁴⁹ Adattár 11. N. 349. Ld. még Apáthy Márton végrendelet 1642. uo. N. 379.

⁵⁰ Egri Imre 1630, Lázár István 1631, Buziankovich Pál 1644, Bordács György 1647 (Adattár 11. N. 309, 311, 397, 417).

⁵¹ Zlatinay György (Adattár 11. N. 303).

⁵² *Az esztergomi káptalan vizitációja*. I.m. 52.

⁵³ Radossényi Márton (KOLLÁNYI 1900. 260., KÖRMENDY 1979. 81–82.) bécsi egyetemi jegyzetei 1636–1638-ból: Ms II. 251, 345, 346, 347, 358, 362, 387. 1481-ben nyomtatott Bibliája: Inc. I. 12. s. 1. et a. (KOROKNAY N. 133, CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1214). Bejegyzései olvashatók a *Missale Strigoniense* 1512-es, Velencében nyomott egyik példányában (OSzK RMK III. 180/3. RADÓ N. 75). Körösy Zsigmond (KOLLÁNYI 1900. 266) bécsi és római egyetemi jegyzetei: Ms II. 268, 355/1–2., 359, Ms III. 55–56. Possessor-bejegyzései egy Luther-kötetben (Inc. I. 126. XVI. KOROKNAY N. 173), valamint E. BERGER 1600-ban Olomoucban nyomtatott kötetében szerepelnek. (RMK III. 948. Kódexlapborítója: Fragm. 61). Bosnyák István (KOLLÁNYI 1900. 244) bécsi és római egyetemi jegyzetei 1625–1634-ből: Ms II. 333/a–b, Ms III. 48.

⁵⁴ BORBÉLY Andor: *Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteményének eredete*. = MKsz 77. (1961.) 469–475. SZEPESI Zsuzsa: *Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez*. = MKsz 97. (1981.) 225–227.

⁵⁵ SZEPESI Zsuzsa: *Az esztergomi Bibliotheca*. I.m. 227–229.

⁵⁶ KOLLÁNYI 1895. 217.

kötetet számlálhattak.⁵⁷ Ezenkívül a Nagyszombatban lévő könyvtár állományába számos olyan kötet is bekerült, amelyek a török megszállás miatt Felső-Magyarországra menekült és Nagyszombatban esztergomi egyházi javadalmat kapott egykori erdélyi, dél-magyarországi egyháziak tulajdonában voltak.⁵⁸ Mivel következetesen nem szereztek érvényt a nagyszombati zsinat határozatának, az esztergomi káptalan tagjainak könyvei ajándékozás, hagyományozás útján elsősorban az akkori Felső-Magyarországon működő egyháziak és világiak birtokába jutottak.⁵⁹ Ezek között a kötetek között vannak olyan nyomtatványok is, amelyeket egykori esztergomi káptalani tagok 1543-ban Esztergomból hoztak magukkal, és amelyek továbbiakban már Nagyszombatban, illetve Felső-Magyarországon cseréltek gazdát.⁶⁰

A kanonok tulajdonában volt kéziratok, könyvek többsége tulajdonosaik egyetemi tanulmányaihoz, lelképásztori tevékenységéhez kapcsolódó mű volt. A fennmaradt egyetemi jegyzetek tanúsága szerint a 16. században Bécs mellett Krakkó és Olomouc a tanulmányok színhelye. A 17. században a bécsi Pazmaneumban, Grazban és Rómában a Collegium Germanico-Hungaricumban végezték tanulmányukat legtöbbször a káptalan tagjai közül. A nagyszombati egyetemen tartott előadásokról csekélyebb számban találunk jegyzeteket a könyvtárban.⁶¹

⁵⁷ Kálmándy Bálint vagyonszezársában 1567-ben 14 db könyv szerepelt. Kiemelkedő volt Maszman Bálint könyvgyűjteménye. 1616 körül 123 művet soroltak fel hagyatékából (Adattár 11. N. 111, 277.). Szász János hagyatékában 1674-ben cím szerint 46 könyvet soroltak fel. Vépi Benedeknek 1676-ban 32, Schleger Györgynek 1679-ben 27 db könyve volt. Péterfy András nagyprepost után 1693-ban 30 db könyv maradt (KOLLÁNYI 1895. 214–218.)

⁵⁸ KÖRMENDY 1979. 44–46.

⁵⁹ A középkori esztergomi egyházmegye észak-magyarországi területén széjjelzóródott esztergomi káptalani és kanonoki könyvtárak köteire: KOTVAN, Imrich: *Inkanabuly na Slovensku*. Matica Slovenská, 1979. N. 125, 252, 253, 494, 572, 950, 981. KOTVAN, Imrich – FRIMMOVÁ, Eva: *Inkanabuly slovenskej národnej knižnice Matice Slovenskej v Martine*. Matica Slovenská, 1988. N. 105, 108, 213, 424, 450. KUZMIK, Jozef: *Humanisticko-renesančné supra librossy a rukopisné exlibrisy v historických knižniciach Matice Slovenskej*. Kniha' 81. Matica Slovenská, 1982. 39–71.

⁶⁰ Pl. Csézy Balázs missáléja. OSzK RMK III. 176/1. (HUBAY 53–54. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1097.) A Collegium Christi 1487-ben Nürnbergben nyomott Bibliája (OSzK Inc. 283/b. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1039). Saapi István Esztergom város jegyzőjének dekretálisa (Főszékesegyházi könyvtár Inc. II. 8. XV. KOROKNAY N. 156, CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1241.) Szegedi Lukács esztergomi plébános tulajdonában volt BURGO, Johannes: *Pupilla oculi Strasburg* c. műve. (Bratislava, Kapitulna Knižnica, Theol. mor. 39. KOROKNAY N. 20.) – Tanulságos nyomon követni Lehotai Kelemen esztergomi kanonok (1521–1536) fogadott fiára hagyott könyveinek sorsát is. Hieronymus, S.: *Opera* Tom. VIII. a Főszékesegyházi könyvtárban van (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1245). Petrus Lombardus: *Sententiarum libri IV*. a BEK állományába került (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 557). Vincentius Bellovacensis munkáját pedig az OSzK őrzi (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1030).

⁶¹ Bécsben készült egyetemi jegyzetek a XVI. századból: Ms II. 248. (kötése Fragm. 54.), Ms III. 143. (kódexlapborítói Fragm. 59., és Fragm. 129.) – Krakkóban 1549–50-ben készítette jegyzetét Derechkey János (Ms II. 247.) Szintén Krakkóban készült jegyzetek: 1549–50-ből Ms II. 186a–b., valamint 1550–51-ből Ms II. 196. (kötése: Fragm. 18. MADAS, Edit: *Ein Fragment des Hieronymus Briefes an Presbiter Cyprianus in der Kathedralbibliothek zu Esztergom* (Gran). Codices Manuscripti 11/1985/87–89.) – Olomoucban tanult 1558–59-ben Bánovszki Simon (KOLLÁNYI 1900. 204.), jegyzetei: Ms II. 227a–b, d. Possessorbejegyzésével van ellátva egy Marsilio Ficino-kötet (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1242.), valamint egy domonkos formularium (KOROKNAY N. 185. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1275.). A XVII. században számos kanonok tanult Bécsben, és ott készített jegyzeteik is fennmaradtak a Főszékesegyhá-

Bécsben, illetve Rómában tanult és később káptalani javadalmat nyert kanonokok könyvgyűjteményeinek sorsára a következő jellemző példákat hozhatjuk fel. Pohronczai (Szelepchényi) Ferenc 1611. márc. 4-én Nagyszombatban kelt végrendelete szerint teológiai könyveit a liturgikus művekkel együtt a káptalanra, világi tárgyú könyveit két, a nagyszombati iskolába járó unokaöccsére hagyta.⁶² Még saját maga ajándékozta el egyetemi tanulmányai idején Kapronczai Lászlónak azt a kötetet, amelyet 1581 körül nyomtak Augsburgban. Az evangéliumokat és az apostolok leveleit tartalmazta latin és görög nyelven. Az 5.073. jelzetű kötetnek a 14. század második feléből származó kódexlap volt a kötése (Fragm. 108.). 1590-ben Andreisi Ferentől kapta ajándékba azt a kolligátum-kötetet, amely előzőleg Soklyósi László győri kanonoké volt.⁶³ A könyvtár Inc. I. 114. XV. jelzettel őriz egy 1493-ban Strassburgban kiadott Mariale ősnymtatványt, amelyben possessorbejegyzése 1589-ből való.⁶⁴ 1601-ben került a tulajdonába egy Velencében 1509-ben nyomtatott prédikációsgyűjtemény.⁶⁵ 1591-ben szerezte meg Aquinói Tamás *Summa theologicá*jának 1479-ben Velencében nyomott példányát. Ebben a kötetben a káptalan possessorbejegyzése van a 18. századból.⁶⁶ Bécsi egyetemi jegyzetei a következő jelzeteken találhatóak a könyvtárban: Ms II. 226a–b., Ms II. 274., Ms II. 292. Unokaöccsétől, Szelepchényi Mihálytól került be a Főszékesegyházi könyvtárba Inc. II. 61. XVI. jelzetű kötete, amelyben Oláh Miklós *Catholicae ac christiana e religionis praecipua quaedam capita*. Wien, 1560. c. művéhez két kéziratos egyetemi jegyzetet kötöttek hozzá egy kódexlap kötésben.⁶⁷ Szelepchényi Mihályé volt egy több kolligátumot tartalmazó kötet, amelyből az egyik nyomtatvány tulajdonosa szintén Szelepchényi Ferenc volt. A 16. századi németországi nyomtatványokat valószínűleg még Szelepchényi Ferenc köttette egybe.⁶⁸

Téves következtetésekre ad lehetőséget az a tény, hogy az esztergomi káptalannak a 16–17. század fordulóján három Novák családnevű kanonok tagja volt, akik közül kettő a családnevén kívül azonos keresztnévet is viselt: Novák Miklós (I.) 1561–1581, Novák Mihály (1579–1603) és Novák Miklós (II.) 1598–1636. Könyveik, kézirataik közül néhány bekerült a könyvtár állományába. Novák Miklós (I.)⁶⁹

zi könyvtárban. Pl. Pozsgay Miklós (KOLLÁNYI 1900. 249.): Ms II. 343. Bághy József (KOLLÁNYI 1900. 236.): Ms II. 338. Fejér Jakab (KOLLÁNYI 1900. 260.): Ms II. 364, 375. Kerlai János (KOLLÁNYI 1900. 270.): Ms II. 384. Latkóczy György (KOLLÁNYI 283.): Ms II. 319, 342. Robik János (KOLLÁNYI 318.) és Matalics Gergely (KOLLÁNYI 332–333. Matalics György néven) jegyzeteinek sorozata található a könyvtárban: Ms II. 266/a–b, 269b, 284, 309, 366, illetve Ms II. 219, 223, 250, 304, 305, 337. — A gráci egyetemen készült pl. Lósy Mihály jegyzete: Ms III. 142, valamint az Ms II. 276, 329. jelzetű kéziratok. — A nagyszombati egyetemre a XVII. század végéről Olasz Pál (KOLLÁNYI 328.) jegyzeteivel utalunk: Ms II. 325, 326.

⁶² Adattár 11. N. 255.

⁶³ Inc. II. 26. XVI. KOROKNAY N. 176.

⁶⁴ Uo. N. 151.

⁶⁵ Inc. III. 12. XVI. KOROKNAY N. 186.

⁶⁶ MTAK Inc. 125.

⁶⁷ Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1210.

⁶⁸ Inc. II. 89. XVI. Kötése: Fragg. 23.

⁶⁹ KOLLÁNYI 1900. 169.

könyvei közül kettő, Berchorius *Repertorium morale*. Nürnberg, 1489. és Ambrosius *Opera*. Pars II-III. Basel, 1492. un. lövöldi karthausi kötésben van. Mindkettőt 1558. aug. 14-én vásárolta Novák Miklós.⁷⁰ 1562-ben került a tulajdonába Temesvári Pelbárt *Expositio psalmodum* c. Hagenauban, 1513-ban kiadott műve.⁷¹ Novák Mihály⁷² possessorbejegyzésével egy 1513-as *Missale Strigoniense* a múlt század végén még a Főszékesegyházi könyvtárban volt.⁷³ Könyvtáráról 1594-ben úgy rendelkezett, hogy az Novák Miklósé (II.) legyen, kivéve azokat a köteteket, amelyek a káptalanéi: „Excerptis libris capituli venerabilis, qui singuli assignaticum sint . . .”⁷⁴ Novák Miklós (II.)⁷⁵ szeminárium prefektusként készített számadáskönyve 1617–1618-ból Ms I. 235. jelzeten található a könyvtárban. Egy nyitrai kanonoktól kapott Bibliájának jelzete Inc. I. 25. s. 1. et a. Számadáskönyvének kódexlapborítója a Fragm. 35. a biblia egykori kötése a Fragm. 38. jelzetű kódextöredék volt. Rómában végzett egyetemi tanulmányainak emléke, hogy az 1589–1591 közötti időszakban készült római egyetemi jegyzetekben többször szerepel a neve.⁷⁶

A 17. századi állomány gyarapodásának ismertetésekor meg kell említeni azokat a köteteket, amelyeket esztergomi kanonokok azzal a bejegyzéssel kaptak ajándékba, hogy azok a budai királyi könyvtárból származnak.⁷⁷ Itt utalunk a Városi könyvtár Helischer gyűjteményében már ismertetett, Subich Ferencről származó, hasonló bejegyzést tartalmazó kódexre.⁷⁸ Ezek a kódexek, könyvek Budáról a 17. század elején kerültek el, és jutottak egyházi és világi könyvgyűjtőkhöz. Ennek módjára is találunk utalásokat.⁷⁹

A 17. században jelentős változás történt az esztergomi egyház könyvtárának történetében. Külön káptalani könyvtárat hoztak létre, az 1611-es nagyszombati zsinat határozatának eleget téve. A szakirodalom Kőszeghy János nagyprépost (+1641) nevéhez kapcsolta a külön káptalani könyvtár létrejöttét. Ez az állítás Feichtinger János 1886-ban megjelent közlésén alapul: „A káptalani könyvtárra nézve minden kétséget kizáró biztonsággal lehet mondani, hogy a Kőszeghy János László eszter-

⁷⁰ KOROKNAY N. 137, 146. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1222, 1229. – Novák Miklós (+1581) és Szepelchényi Ferenc könyveire: KOTVAN, Imrich: *Inkunabuly* i.m. N. 494 I. ex. KUZMIK, Jozef: *Humanisticko-
renesančné* i.m. 50, 52, 55.

⁷¹ KOROKNAY N. 171. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1253.

⁷² KOLLÁNYI 1900. 184. Tévesen Miklós névvel.

⁷³ HUBAY 59–60. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 752. KNAUZ 1869. 256. L. IV. 9. Ma MTAK RM III. 72. Novák Mihály szerepel Andreisi Ferenc végrendeletében is (KOLLÁNYI 1895. 211).

⁷⁴ Adattár 11. N. 211.

⁷⁵ KOLLÁNYI 1900. 202–203.

⁷⁶ Ms III. 11/1–2, 16.

⁷⁷ CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1195, 1199, 1220.

⁷⁸ L. a 12. sz. jegyzetet.

⁷⁹ Főszékesegyházi könyvtár Ms I. 213. teológiai traktátusokat tartalmazó 15–16. századi kézirat. Bejegyzése: „Hic liber ex Bibliotheca Regum Hungariae Budae existentis allatus Anno a Nato Christo 1615. Et mihi Paulo Ruber, Praeposito B. M. V. de Saagh et sancti Thome dono datus per . . . Martinum Stepp Civem Comaromiensem” (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1195. Vö. uo. N. 1199, 1220.) A BEK Inc. 16. jelzetű Augustinus Aurelius: *De civitate Dei*. Roma, 1474. kötetben lévő beírás szerint: „Liber iste ex bibliotheca Budensi furtim per famulum Bassae Mustafa sublatus et Sechenium ad conuentum fratrum reformatorum abductus A. D. 1616. 16 mensis nouembris . . .” (CSAPODI – CSAPODINÉ N. 481).

gomi kanonok nagyprépostnak 1641-ben bekövetkezett halála után maradt könyvek képezték annak alapját.”⁸⁰ Kollányi Ferenc azt közölte Kőszeghy Jánosról, hogy végrendeletében nagyszombati házáat a káptalanra hagyta, az Úr Jézus kinszenvedésének tiszteletére pedig misealapítványt tett.⁸¹ Ez utóbbi tétel szerepel a már többször idézett 1652–1654-es vizitáció jegyzőkönyvében.⁸² Könyvekről nincs említés a végrendeletben.⁸³ Mint végrendelettel elhunyt káptalani tagot, a fent idézett vizitációs jegyzőkönyv sem említi a káptalanban lévő, rendezendő hagyatéki eljárások felsorolásánál. A Főszékesegyházi könyvtár első ismertetésekor, 1856-ban Ocsovszky Ferenc akkori könyvtáros a külön káptalani könyvtárat a Nagyszombatban 1543–1820 között meghalt kanonokok könyvhagyatékaként határozta meg, nem említve Kőszeghy János nevét.⁸⁴

A káptalani könyvtár létrejöttét és elnevezését az általunk felhasznált nyomtatott és kéziratos források alapján a következőkben foglalhatjuk össze. Az 1762-ben tartott vizitációkor a káptalan a könyvtárával kapcsolatban úgy tudta, hogy azt Forgách Ferenc alapította, Lippai és Szelephényi érsekék gyarapították elsősorban.⁸⁵ A Nagyszombatban lévő könyvtár helyrajzi katalógusa (Ms I. 290.) a *Catalogus Bibliothecae Metrop. Ecclesiae Strigon. A. 1674* címet viseli, fehér pergamen kötésben van, és Szelephényi György szuper exlibrisével van ellátva. A katalógus 2v lapján olvasható ajánlás Pongrácz György nagyprépostnak (+1676) és a káptalan tagjainak szól: „offert et dicat praesentem librorum Bibliothecae Capitularis Indicem.” A betűrendes katalógus 1676-ban lett kész (Ms. I. 291.). Címe: *Index alphabeticus Bibliothecae Reverendissimi et Venerabilis Capituli Strigoniensis*. A 3r lapon lévő ajánlás címzettjei: Szelephényi György érsek és a káptalan. Az eddigiekből arra következtethetünk, hogy a könyvtár-tulajdonos elnevezésében történt csak változás. Az intézmény (ecclesia Strigoniensis) helyett az intézmény egyik testületét (capitulum ecclesiae Strigoniensis) nevezték meg tulajdonosként.

Szelephényi György végrendeletében ugyan a káptalanra hagyta a könyvtárat, de a káptalani könyvtár létrehozásával párhuzamosan elkülönítették a Forgách Ferenc-től (+1615) és az utána következő érsekektől származó könyveket. Az addig főegyházinak nevezett könyvtárat érsekinek nevezték el; 1853-ig Nagyszombatban külön helyiségben őrizték és kezelték.⁸⁶ Szerintünk ez a könyvtárrendezés legkorábban a katalógusok elkészülte után (1674–1676) következhetett be, és az ekkortól

⁸⁰ GYÖRGY Aladár 47. Feichtinger János ezt a megállapítását a Főszékesegyházi könyvtár állományának 1876 utáni rendezésekor szerzett ismereteire alapozta.

⁸¹ KOLLÁNYI 1900. 221.

⁸² Az 5 misére 2500 Ft-ot hagyott a káptalannak. *Az esztergomi káptalan vizitációja* i.m. 28.

⁸³ Komárom megyei Állami levéltár. Az esztergomi káptalan országos levéltára. Lib. 15. A. 1641. f. 432 r-v.

⁸⁴ OCSOVSZKY 18.

⁸⁵ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció jegyzőkönyvének másolata. Ms I. 86. f. 103. A kézirat tartalmazza a káptalan válaszait a vizitációs kérdésekre és Barkóczy érsek megjegyzéseit a káptalan válaszaira, valamint Batthyány József rendeleteit 1779-ből a vizitáció egyes pontjaihoz. Mf. Magyar Tudományos Akadémia könyvtára. Mikrofilmtár A 5615/II, 5616/I.

⁸⁶ OCSOVSZKY 18. – GYÖRGY Aladár 47. – Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. BOROVSKY Samu. *Esztergom vármegye*. Bp. é.n. 173.

káptalaninak nevezett könyvtár alapja volt a Kőszeghy János halála (1641) után maradt könyvgyűjtemény.

A káptalan önálló könyvtár-tulajdonossá válása a possessorbejegyzésekben és a hagyományozások rögzítésében is változást jelentett. A középkorban és a 16. században Szent Adalbert, illetve a tiszteletére szentelt esztergomi egyház számára adományoztak könyveket, és az esztergomi egyház könyveként jelölték meg a kódexeket és nyomtatványokat. Perugiai Bernát spalatói érsek az Énekek énekéhez írt kommentárokat tartalmazó kódexet a 12. század elején „Sancto Adalberto” ajándékozta (Ms II. 3.). A „Liber ecclesiae Strigoniensis” possessorbejegyzés Diogenes Laertius leveleinek latin nyelvű fordítását tartalmazó, 15. század közepéről származó kódexben (Wien, Diözesanarchiv V 4.), valamint egy kánonjogi és teológiai traktátusokat tartalmazó Miscellanea kötetben (Wien, ÖNB Cod. lat. 5121.) olvasható, Lapus de Castiglionchio és Guillelmus Holbroch egy-egy művének egyik 15. századi kódexében (Wien, ÖNB Cod. lat. 4229.) a possessor megjelölése: „Sacristiae Strigoniensis”. Tompa Tamás nyitrai főesperes 1430-ban ajándékozta Iohannes lanuensis de Balbis: *Grammatica. Catholicon A–F*. munkáit magában foglaló kódexét, „... ecclesiae Sancti Adalberti. . . donavit” (Wien, ÖNB Cod. lat. 2295.). Oláh Miklós 1555-ben adta a Bakócz-gradualét „... ecclesiae Strigoniensis.”⁸⁷ 1558-ban Szondy Pál egyik kódexét „ad bibliothecam ecclesiae Strigoniensis” hagyta (Ms III. 179.). 1571-ben egy Velencében, 1523-ban nyomott *Psalterium Strigoniense* (Inc. I. 128. XVI.) tulajdon megjelölése: „Ecclesiae Strigoniensis.”⁸⁸ A 17. és a 18. századtól már a káptalan possessorbejegyzései olvashatók a következő kötetekben: *Ordinarius Strigoniensis*. Velence, 1505. egyik példányában⁸⁹ és Szelepchényi Ferenc már említett, Aquinói Tamás *Summáját* tartalmazó ősnymtatványában.⁹⁰

Hasonlóan változik a kincstári leltárakban is a tulajdonos megnevezése. 1553-ban *Regestum super res et bona ecclesiae Strigoniensis* a leltári megjelölés,⁹¹ 1609-ben *Inventarium clenodiarium metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis*,⁹² 1659-ben már *Inventarium clenodiarium . . . venerabilis Capituli ecclesiae metropolitanae Strigoniensis*.⁹³

A végrendeletekben is megváltozott a kedvezményezett megnevezése. Előtérbe került a káptalan mint testület. A 16. század második felében Oláh Miklós még „*Libros . . . legarem ecclesiae*” kifejezést használt.⁹⁴ Bőjte Miklós 1639-ben már „ad bibliothecam venerabilis capituli Strigoniensis” hagyta könyvtárának egy részét.⁹⁵

A 17. század végén nagy és örvendetes eseményt jelentett az esztergomi egyház számára, hogy 1683-ban az egyesült keresztény seregek visszafoglalták Esztergom

⁸⁷ BERKOVITS N. 9.

⁸⁸ RADÓ N. 130. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1257.

⁸⁹ RADÓ N. 132. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 610.

⁹⁰ L. a 66. sz. jegyzetet.

⁹¹ Adattár 11. N. 75, 77.

⁹² Uo. N. 245.

⁹³ Uo. N. 534.

⁹⁴ Uo. N. 99.

⁹⁵ Uo. N. 349.

várat a töröktől. A vár azonban továbbra is hadi események színtere maradt. Császári katonaság szállta meg, és hadi célokra vették igénybe az egész 18. század folyamán. Barkóczy Ferenc érseki kinevezésekor 1761-ben ugyan visszakapta a várat Mária Teréziától, és 1763-ban meg is kezdte a visszaköltözést előkészítő építkezéseket.⁹⁶ Gondolt a visszaköltözőkődő egyházkormányzat nyomdai és könyvkiadási igényeire is. Ezért telepítette át Egerből Royer Ferenc nyomdászt, aki 1763–1765 között esztergomi nyomdájában 17 nyomtatványt jelentetett meg.⁹⁷ Az érsek könyvtárral kapcsolatos elképzeléseit az 1762. jan. 26-án tartott káptalani vizitáció jegyzőkönyvéből ismerhetjük meg.⁹⁸ Terve szerint a már Esztergomba visszaköltöztetett könyvtár nyilvános lett volna, és ekkor kívánta meghatározni a könyvtáros feladatait is. „Bibliothecarii officium regulandum reservamus Strigonium ubi Deo dante Bibliothecam hanc in formam publicam instituere conabimur.”⁹⁹ A vizitációs jegyzőkönyvből a könyvtárra vonatkozó kérdésekre a káptalan válaszából a következőket tudjuk meg: közös könyvtára van a káptalannak, amit elsősorban Lippai és Szelepcsényi érseknek gyarapítottak. A lector és a főszékesegyházi esperes a könyvtár felügyelője. A könyvtárba az elhunyt káptalani tagok könyvei általában bekerülnek, de néhányan nem tartják meg ezt a kötelezettségüket. A könyvtár állományának katalogizálása jelenleg folyik, a katalógust – elkészülte után – bemutatják az érseknek. A káptalan válaszára Barkóczy 1762. máj. 24-én tette meg az észrevételeit. Megerősítette a Forgách-féle zsinati rendelkezést a könyvhagyományozás kötelezettségével kapcsolatban, de megengedte, hogy a könyvtáros a kiválogatott duplumokból a szegény plébániáknak ajándékozhasson.¹⁰⁰

A 18. század második felében a káptalan komolyan foglalkozott a könyvtár korszerűbbé tételével. Révay Pál kanonok (1731–1770) azzal a céllal hagyott a káptalanra 12.000 Ft-ot, hogy két könyvtárost alkalmazhassanak, és mielőbb nyilvánossá lehessen tenni a könyvtárat.¹⁰¹ Barkóczy tervét és a káptalan elképzeléseit elsősorban az érsek halála hiúsította meg. Még Barkóczy halála évében, 1765-ben az esztergomi várat újból császári katonaság vette birtokba. Az ott megkezdett építkezések abbamaradtak. A székesegyház helyén helyőrségi templom épült. Az érseki széket sem töltötték be 11 évig. Megszakadt Esztergomban a városi fejlődés lendülete. Royer Ferenc nyomdász is elhagyta a várost, és csak 1820-ban, az érsekség visszaköltözésekor létesült ott újra nyomda.¹⁰²

Barkóczy Ferenc nevéhez fűződik a külön érseki (prímási) könyvtár megteremtése a prímások akkori állandó lakóhelyén, Pozsonyban. Ezt a könyvtárat továbbfejlesztette a saját gyűjteményével Batthyány József, aki a hosszú székiüresedés után

⁹⁶ VASS Előd: *Esztergom felszabadítása*. I.m. 440–442. Villányi 10–12.

⁹⁷ TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata 1763–1849*. Royer Ferenc nyomdája és kiadványai 1763–1765. = *Annales Strig.* 1988. 244–247.

⁹⁸ Esztergom, Prímási levéltár AEV 2173 Nr. 2. Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció i.m.f. 55–159. Barkóczy és a káptalan válasza a vizitációs kérdésekkel kapcsolatban, az érsek megjegyzései és a statutumok megerősítése.

⁹⁹ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció. i.m.f. 144.

¹⁰⁰ Uo. 103–104, 152.

¹⁰¹ OCSOVSKY 17. – KOLLÁNYI 1900. 343.

¹⁰² TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: *Esztergom nyomdászata*. I.m. 244, 248.

1776-ban lett Barkóczy utóda az esztergomi érsekségben. Őt is határozott szempontok vezették mind a saját, mind a káptalan könyvtárának gyarapításában és kezelési módjában.¹⁰³ Magáévá tette a káptalani könyvtárral kapcsolatban elődje elképzeléseit. 1798. febr. 2-án meghagyta a káptalannak, hogy a könyvtár korszerűsítését szolgáló építkezéseket folytassák, a könyvtárosnak és a kisegítő személyzetnek a kért pénzüsszeget kiadhatják. A könyvtár nyilvánossá tételét a megfelelő katalógus elkészüléséhez kötötte, amit látni kívánt. A duplumeladásokat engedélyezte, az állomány gyarapításában a tervszerűséget szorgalmazta.¹⁰⁴ 1799-ben bekövetkezett halála azonban késleltette a könyvtárban megindított fejlesztési munkákat, aminek nyomát felfedezhetjük a kötetésre, vásárlásra utaló beírásokban és a katalóguskészítésben.¹⁰⁵ Az állomány gyarapításának fő forrása azonban ebben az időszakban is a kanonoki hagyatékokból származó kódexek, kéziratok, nyomtatott könyvek.¹⁰⁶ A könyvgyűjtő és bibliofil érsekekhez hasonlóan a káptalan tagjai között is megtaláljuk a tudatos könyvgyűjtőket, akikről ex libriseik tudósítanak.¹⁰⁷

A 18. század végén mind a pozsonyi primási, mind a nagyszombati érseki-káptalani könyvtár számára a nyilvánossá tétel jelentette volna a felzárkózást a kor színvonalának megfelelő könyvgyűjteményekhez. Tekintélyes könyvanyagukkal "... nem válhattak hatékony kulturális intézménnyé azért sem, mert sem katalogizálásuk, sem

¹⁰³ OCSOVSKY 17. Batthyány gyűjteményeinek katalógusai: Ms I. 10, 13–17, 26–30. Barkóczy, Batthyány és a 18. századi egyházi gyűjtemények gyarapodásáról, színvonaláról: BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 327–328. Az esztergomi érsekek magángyűjteményét ismerteti: SZARVASI Margit: *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. Bp. 1939. Az OSzK kiadványai VII. 44–47.

¹⁰⁴ Az esztergomi káptalanban 1762. jan. 26-án tartott vizitáció *i.m.* f. 169. Esztergom. Primási levéltár. Acta Batthyanyana No. 8. Intr. P. 3/11–14. A könyvtárosokra, a könyvtár személyzetére: *Protocolium Bibliothecae E. M. S. 1797–1844*. Ms I. 295. f. 1–3.

¹⁰⁵ A könyvtár és levéltár rendezésével kapcsolatos kézirat: Ms I. 227. A káptalan magyar vonatkozású könyveinek, kéziratainak jegyzéke 1777-ből. (Primási levéltár, Acta Batthyanyana I. Intr. No. 1220.) A káptalan könyvtárának jegyzéke 1799-ből. (Acta Batthyanyana No. 8. Intr. P. 3/13.) A XIX. század elején folyó könyvtári munkálatokra utalásokat találunk egyes kéziratokban. Pl. Ms I. 3d. un. Pálóczy antifonale második kötetében: „Scripsi A° 1804 die 15. Aug.” Egy XVII. századi gráci egyetemi jegyzetben (Ms II. 329.) olvasható: „Insertus Catalogo Manuscriptorum Capituli EMS Ao 1807. 1. Oct.” A kéziratokról 1811-ben jegyzéket készített Palkovich György, ami Kovachich György másolatában az OSzK Fol. lat. 139. jelzeten található. Ezt a jegyzéket közreadta CSONTOSI János: *Az esztergomi főegyház kéziratai*. = MKsz 1882. 306–335. A katalogizáláson kívül találunk adatokat kötetésre, vásárlásra is. Pl. „Compactus Anno 1811” (Ms II. 360, 361, 382.) „Mss Torkosianum emtum [!] ab Antiquario Poson. Ivanics die 9. Januar 1809.” (Ms III. 91.) Az MS III. 69. jelzetű kézirat kötéstábláján ez olvasható: „Custos Bibliothecae Metropolitanae emit a puella misera 1824.” A Pozsonyban lévő primási könyvtárat is katalogizálták. Az 1808–1810-ből származó katalógusok jelzetei: Ms I. 11–12., valamint Ms I. 294.

¹⁰⁶ OCSOVSKY 18, 28–29. GYÖRGY Aladár 50. A kéziratok között számos nagyszombati egyetemi jegyzet található: Ms II. 376–378, 385, Ms III. 17. Rómában lejegyzett kézirat: Ms II. 390.

¹⁰⁷ Az esztergomi főegyházmezei könyvtár „Ex libris” könyvjegyeinek lajstroma. Esztergom, 1903. KUZMIK, Jozef: *Heraldické a iné exlibrisy i supralibrosy na Slovensku so slovenskými vzťahmi v 16–19. storočí*. Kniha' 82 Matica Slovenská, 1983. 52–78. A kéziratokon megtaláljuk többek között Klimó György ex librisét 1754-ből (Ms II. 321), Görgy Mártonét 1778 körül (Ms III. 71), Kemény László (+1787) ex librise a következő kéziratokon is látható: Ms II. 44h, 230, Ms III. 92. Jaklín István (1735–1787) könyvtárából származik: Ms II. 217, Forgách Pál (1723–1746) saját kézirátát jelölte ex librisel (Ms I. 170).

rendszeres utánpótlásuk nem volt biztosítva. Sokkal inkább könyvmúzeumok voltak, semmint élő használati könyvtárak.”¹⁰⁸

c.

Ezt a jelleget erősítette és megtartotta a visszaköltözés után Esztergomban 1855-ben újra felállított gyűjtemény azzal, hogy továbbra is a kanonoki hagyatékok könyvanyagából gyarapodott elsősorban.¹⁰⁹ A 19. század második felének két bibliofil érseke 18. századi elődeihez hasonlóan tudatos kódex-, és könyvvásárlással, a kor követelményeinek megfelelő könyvtárkezeléssel igyekezett a könyvtár működését hatékonyra tenni. Scitovszky János (1851–1865) elsősorban kódexvásárlásokkal gyarapította a könyvtárat.¹¹⁰ Simor János (1867–1891) magángyűjteményével újból külön érseki könyvtárat létesített.¹¹¹ 1876-ban az ő rendeletére egyesítették a Bibliotheca épületében 1855-ben még külön, de már nyilvános jelleggel felállított állományrészeket.¹¹² Ennek a továbbiakban egységesen kezelt gyűjteménynek a rendezését 1882-ben fejezte be Feichtinger János.¹¹³ Az állomány összetételének a vizsgálá-

¹⁰⁸ BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk*. i.m. 328.

¹⁰⁹ Az 1853–54-ben végzett vizitáció a könyvtárral kapcsolatban újból azt hangsúlyozta, hogy az elhunyt érsekek és kanonokok könyvei a nagyszombati zsinat határozatának jogán illetik meg a székesegyházi könyvtárat, ahogy ezt Barkóczy primás is indokolta 1762-ben. Barkóczynak azt a rendelkezését, hogy a duplumok a szegény plébániákra kerüljenek, a helyzet megváltozására hivatkozva úgy oldották meg, hogy a duplumokat lehetőség szerint el akarták adni, elsősorban tanulóknak és szeminaristáknak, és a befolyt összegből 50–100 Ft-ot a könyvtár tőkéjéhez kívántak csatolni. (*Statuta memorabilia partis I-ae et III-ae canonicae E. M. S. Visitationis annis 1853–54 celebratae*. Strigonii, 1892. Statutum XLIII. 58–60.) – Középkori kéziratokkal, ősnymtatványokkal elsősorban Dankó József (+1895) és Knauz Nándor (+1898) hagyatékból gyarapodott a könyvtár. (KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. I.m. 63–67. KÖRMENDY 1979. 11–13.) Szabó József 1864-ben ajándékozta a *Missale Strigoniense*. Nürnberg, 1490-es kiadását a könyvtárnak (Knauz 1869. 82. L. II. 55. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1243). A korszak egyik legjelentékenyebb könyvtára Ordódy Tivadaré (KOLLÁNYI 1900. 473) volt. Könyvtárának katalógusa: Ms I. 289. Kantz Lázár (KOLLÁNYI 1900. 473–474) főleg német ny. nyomtatványokat tartalmazó könyvtárában XVIII. századi jogi kéziratok is voltak: Ms III. 171b, 182. (Vö. GYÖRGY Aladár 50). Sujánszky Antal (+1906) hagyatékból került a könyvtárba a nevét viselő Graduale: Ms II. 515. (KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. I.m. 64). Szintén kanonoki hagyatékból származik a *Formulare iuramentum Abbatiae S. Benedicti iuxta Gron c. 18–19. századi kézirat* (Ms II. 509), amelyben Rajner Lajos (KOLLÁNYI 1900. 514) ex librise van 1907-ből.

¹¹⁰ Könyvtárának katalógusa: Ms I. 288. Kódexvásárlásai: 15. századi órások (BERKOVITS N. 18, 22), egy olasz kánonjogi kódex (Ms II. 11. KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. i.m. 66), valamint az *Énekek énekéhez* írt kommentárokat is tartalmazó magyar vonatkozású iskoláskönyv (Kódexek N. 25, Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 1207). Ex librise látható azokon az anabaptista kéziratokon, amiket 1852-ben a Nagylevárdon megtért anabaptistáknál találtak: Ms II. 513, Ms III. 173.

¹¹¹ BEKE Margit: *Könyvtárunk és kincsei*. Kiállítás az esztergomi Főszékesegyházi könyvtár anyagából. Esztergom, 1989. febr. 29.–dec. 31. 9. KÖRMENDY 1989. 42. Kódexvásárlásaira: BERKOVITS N. 19, 20, 21. A Nyás- féle formularium eredetileg nem tartozott a Simor könyvtárba. Szerepel az 1811-es kézirat-katalógusban: CSONTOSI János: *Az esztergomi főegyház*, I.m. N. 79. Vö. BEKE Margit: *Könyvtárunk* i.m. N. 23.

¹¹² *Diarium Bibliothecae serenissimi regii principis Caroli Ambrosii... archiepiscopi Strigoniensis ab anno 1808–1894*. Ms I. 293. 71. A kézirat a könyvtár történetének alapvető forrása. Mf. MTA könyvtára Mikrofilmár A 5764/III. *Katolikus lexikon II*. Bp. 1931. 58–59.

¹¹³ Vegyes közlemények. = MKsz 1882. 254.

tánál hasznos segédeszköz az a kimutatás, amelyet a könyvtárban lévő nyomtatott művek kiadási illetve nyomdai helyeiről készített.¹¹⁴ A Főszékesegyházi könyvtár állományából több kötet már a múlt század közepétől részben magánosokhoz, részben más közgyűjteménybe került duplumként, csere útján vagy egyéb módon.¹¹⁵ Egyes kötetekről csak szakirodalmi utalásból tudjuk, hogy egykor a könyvtár tulajdonában voltak.¹¹⁶

A Főszékesegyházi Könyvtár állománya a múltban és a jelenben is – a kisebb mértékű vásárlás mellett – alapvetően a kanonoki könyvhagyatékokból gyarapodik.¹¹⁷ Az így létrejött gyűjtemény egy nagy múlttal rendelkező, muzeális értékeket őrző intézmény könyvtára, amely állományának összetételével a 16. századtól tükrözi az esztergomi érsekek és káptalani tagok szellemi törekvéseit. Egyben példázza nemcsak az esztergomi főegyházmege, hanem a magyarországi művelődés fejlődésének az utóbbi négyszáz évben rendelkezésére álló lehetőségeit is.

* * *

Rövidítésjegyzék

Adattár 11.

A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

Annales Strig.

Esztergom évlapjai. Annales Strigonienses

BEK

Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtára, kéziratár

Berkovits

BERKOVITS Ilona: *A kódexfestészet emlékei a Főszékesegyházi könyvtárban.* In: Magyarország műemlékei. 1. r. Múzeumok, kincstár, könyvtár. Összeáll. GENTHON István. Bp. 1948. 289–371.

¹¹⁴ *Fasciculus continens loca editionum Ordine alphabetico Librorum Bibliothecae Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis.* Ms II. 497. GYÖRGY Aladár 49.

¹¹⁵ *Diarium.* i.m. 76. – NÉMETHY Lajos: *Az esztergomi főegyházmegei könyvtár többes példányainak lajstroma.* I. füzet. Esztergom, 1895. II. füzet. Esztergom, 1901. – Elkerült példányok: *Breviarium Strigoniense,* Nürnberg, 1484. (FSZEK Bq 0930725. KNAUZ 1869. 740. L. II. 12. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 605). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512. (FSZEK Bq 0940/363, KNAUZ 1869. 254. L. III. 8. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 615). *Missale Strigoniense.* Brünn, 1491. (FSZEK Bq 0930/4. KNAUZ 1869. 83. L. VII. 4. KLINDA Mária: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ősnymtatványai.* In: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 13. Bp. 1966–67. 131). *Breviarium Strigoniense.* Velence, 1524. (FSZEK Bq 0941/364. KNAUZ 1869. 804. L. VI. 3. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 616). *Ordinarius Strigoniensis.* Velence, 1505. (FSZEK B 0941/103. KNAUZ 1867. 11–12. Vö. CSAPODI – CSAPODINÉ N. 610). *Missale Strigoniense.* Bécs, 1514. (MTAK RM III. 1052. KNAUZ 1869. 257. L. II. 9. 1972-ben vásárolták: Rk 760/1972). *Missale Strigoniense.* Velence, 1513. (L. a 73. sz. jegyzetet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512 (OSZK RMK III. 180/3. HUBAY 57–58. RADÓ N. 75).

¹¹⁶ *Missale Zagabiense.* Velence, 1511. (L. a 40. sz. jegyzetet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1503. (KNAUZ 1869. 184. L. III. 20). *Missale Strigoniense.* Velence, 1511. (KNAUZ 1869. 190. L. IV. 5. RADÓ N. 71. 547. jegyzet). *Missale Strigoniense.* Velence, 1512. (KNAUZ 1869. 253. L. II. 11. RADÓ N. 84. 572. jegyzet). A kötetek egykori possessorai: KÖRMENDY 1979. 44–45.

¹¹⁷ BEKE Margit: *Könyvtárunk* i.m. 9–10. – KOVÁCH Zoltán: *III. János niederaltaichi apát levele 1491-ből egy kéziratoss passauai Agendában.* = MKsz 91. (1975.)164–165.

- Csapodi – Csapodiné CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Fönmaradt kötetek. 1. A–J. Bp. 1988. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei. Új sorozat 23.*
- Fragm. *Fragmenta et codices in bibliotheca Hungariae II. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Bp. megjelenés alatt.*
- FSZEK Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
- Gerendás GERENDÁS Ernő: *Az esztergomi káptalan visszaköltözése Esztergomba 1820-ban.* In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1937. 185–198.*
- György Aladár GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. I. Bp. 1886. 47–50.*
- Hubay HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar műekönyvek. Bp. 1938.*
- Knauz 1867 KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai. II. Régi szerkönyveink. = Magyar Sion V./1867/1–20.*
- Knauz 1869 KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai. VII. Régi műekönyveink. II. Nyomtatott műekönyvek. = Magyar Sion VII.(1869)5–15. 81–97. 183–196. 251–263. VIII. Breviariumok. 2. Nyomtatott breviariumok. = Magyar Sion VII.(1869) 737–745. 799–808.*
- Kódexek *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1985.*
- Kollányi 1890 KOLLÁNYI Ferenc: *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás. Esztergom, 1890.*
- Kollányi 1895 KOLLÁNYI Ferenc: *Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban. = MKsz 1895. 205–218.*
- Kollányi 1900 KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.*
- Koroknay SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp. 1973. Művészet-történeti füzetek 6.*
- Körmendy 1979 KÖRMENDY Kinga: *A Knauz hagyatékkódex-törvénykezési és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának közleményei. Új sorozat 7.*
- Körmendy 1989 KÖRMENDY Kinga: *Középkori esztergomi könyvgyűjtemények. = Ars Hungarica XVII. 1989. 41–46.*
- Mf. Mikrofilm
- MKsz Magyar Könyvszemle
- MTAK Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár
- Ocsovszky OCSOVSZKY Ferenc: *Az esztergomi főegyház könyvtára. = Religio 1856. I. fél-év. 17–19. 27–29.*
- OSzK Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
- ÖNB Wien, Österreichische Nationalbibliothek
- Radó RADÓ Polikárp: *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. Bp. 1944. OSzK kiadványai XIX.*
- Villányi VILLÁNYI Szaniszló: *Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891.*

KÖRMENDY, KINGA

Ein historischer Überblick des Buchmaterials der Bibliothek der Hauptkathedrale, des franziskaner Ordenshauses und der Stadtbibliothek von Esztergom

Die Türkenbesetzung von 1543 bis 1683 zog eine scharfe Scheidelinie in der Bücher- und Bibliothekskultur der Stadt Esztergom. In Esztergom wurde nicht nur fast das ganze mittelalterliche Denkmalmaterial vernichtet, sondern verschwanden sogar die institutionellen Formen der europäischen Zivilisation. Eine von diesen, nämlich das Zentrum der Kirchenregierung, das Erzbischoftum und das Domkapitel funktionierten weiter in Nagyszombat, bis 1820. Dort wurden ihre Kirchenregierungs- und pädagogischen Institutionen, unter denen auch ihre Bibliothek ins Leben gerufen. Nach der Befreiung der Stadt von den Türken bekam der Franziskanerorden, allein unter den übrigen Kircheninstitutionen, wieder eine Möglichkeit dort zu funktionieren. Weder der Orden, noch das Kapitel konnten sich an den Hüter ihrer mittelalterlichen kulturellen Traditionen, an ihre Bibliotheken stützen. So bewachen sie in ihren gegenwärtigen Bibliotheken nicht ihr eigenes mittelalterliches Denkmalmaterial, sondern kann so ihr Kodex-, wie ihr Buchmaterial nur im Rahmen der europäischen und ungarischen Bibliotheksgeschichte betrachtet werden, die nach 1543 mehrere Epochen umfasst und bis auf unsere Tage zieht. Die Stadt Esztergom besitzt nur seit Mitte des 19. Jahrhunderts eine eigene Bibliothek. Damals bekam die Stadt zu diesem Zweck als Geschenk die Bibliothek von József Helischer, eines Stadtbeamten von wissenschaftlichem Interesse. Dieser Bibliothek, die auch mittelalterliche Handschriften, Inkunabeln und Landkarten enthält, liegt das vom Kammerangestellten Ferenc Subich seit Mitte des 18. Jahrhunderts gesammelte Material zu Grunde. Die Abhandlung beschäftigt sich darum so ausführlich mit den museales Buchmaterial bewahrenden Esztergomer Büchersammlungen, weil der Verlag der Ungarischen Akademie in der nächsten Zukunft, in seinem Band betitelt „Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II. Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom“ jene Kodexfragmente, die als Umschlag und Einband zu den im Material dieser Bibliotheken befindlichen Bänden dienten. Die Stelle dieser Kodexfragmente in der Esztergomer und ungarländischen Buch- und Bibliothekskultur kann nur danach verlässlich festgestellt werden, wenn wir berücksichtigen, wann, wo und wie diese Bücher, Handschriften, die in diese Kodexblätter eingebunden wurden, ins Material dieser Bibliotheken gerieten.

Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez

A fejedelmi nyomda az Akadémia szolgálatában

Az 1658-ig Gyulafehérvárott működő főiskola-akadémia három szervesen egymásra épülő és szellemében nagyon hasonló belső rendtartás, ún. „törvény” alapján működött. A legkorábbiak, amelyeket a 17. század során „régii törvények”-nek neveznek, még az előző században keletkeztek, német minták figyelembevételével. Ezt követte Alsted és tanártársai 1630-ból származó *Tervezete*, amelyhez az eszmei alapot Bethlen Gábor *Utasítása* adta meg. Kevésbé ismertek a II. Rákóczi György által 1656-ban megfogalmazott törvények, amelyek lényegében megerősítik az 1630-as iskolai törvényeket.

Bethlen Gábor az 1620-as évek második felében írásba foglalta *Utasítását*, ebben körvonalazta az akadémiával kapcsolatos tervét. Ennek hiteles képe az a két részből álló *Tervezet*, amelyet a három professzor a fejedelem halála után, tehát szinte megérkezésük után azonnal, 1630 február 10-én¹ nyújtott be özvegyének, és amellyel iránymutató jellege miatt érdemes részletesebben foglalkozni. A német- és franciaországi példákat a bethleni koncepcióhoz alkalmazták, amikor leírták a négy professzor által vezetett főiskola és az azt előkészítő ötosztályos középfokú iskola tervét. Kiemelték a főiskolai autonómia feltételeit: Az „Iskola Alapítása” közokirat kibocsátását, az iskola privilégiumainak megállapítását, az iskolai törvényeknek fejedelmi megerősítéssel való kiadását és a fejedelem által kinevezett gondnokok mellett a főiskolai tanács és az általa választott rektor-professzor jogkörét. Mindezt a két részből álló, latin nyelven írt *Tervezet* tartalmazza: a 19 pontból álló *Előterjesztés (Articuli)* és az ennél jóval részletesebb *Főiskolai Törvények (Leges)*, amely az osztályokat és feladatköröket határozza meg.²

Éppen Alstedék fenti *Tervezetéből* tűnik ki, hogy a fejedelmi akarat milyen központi szerepet szánt a tipográfiának, mint az oktatást-nevelést segítő eszköznek.

¹ KONCZ József: *A Fehérvári Főiskola történetéhez* = Történelmi Tár 1884. 199–201.

² KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. ref. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 544–555. Az *Előterjesztés (Articuli concernentes illustrem Transylvaniae scholam)* és a *Főiskolai Törvényeket (Leges illustris scholae Transylvaniae)* magyar fordításban közli. – Latin eredetijét közli: SZABÓ Károly: *Művelődéstörténelmi adatok*. = Történelmi Tár 1879. 797–895.

Másrészt érdemes kissé részletesebben megvizsgálni a fejedelmi nyomdának azokat a kiadványait is, amelyek a főiskola létével, munkájával, szervezetével függnek össze.

Az *Előterjesztés (Articuli)* 9. pontja rendelkezik a nyomdáról:

A nyomtatóműhelyt akképp kell fejleszteni, hogy mestere gondoskodhassék szedőről meg nyomtatóról. Szerezni kell az erdélyi szász városokból görög s holmi zsidó betűket is, mert nyomtatni kell iskolai könyveket: heidelbergi kátét, latin és görög nyelvtanokat, retorikát, logikát, stb.

A 16. pont pedig így szól:

Az itt következő törvénytervet ki kell nyomtatni, s közelre távolra szétküldözni, hadd tudjanak mások is ennek a nevelő főiskolának alapíttatásáról.

17.

A törvények, amelyeket a heidelbergi akadémia, a herborni főiskola és ezen mi fehérvári kollégiumunk anyakönyveiből ekképp egybeszerkesztettünk, fejedelmi megerősítést kívánnak.

18.

Félévenként legalább tíz vitatkozás közkölségen nyomassék ki; hadd terjedjen a híre, öregbüljön a fénye az iskolának.

Ezután következnek a *Főiskolai Törvények (Leges)*, amelyek szabályozzák a tanárok és tanítók, az iskolai tanács, a rektor, a professzorok működését, a diákok jogait és kötelességeit, a számvevő, a kulcsár és a nyomtatómester munkáját. Eszerint a nyomtatómester

1. A rektornak és Iskolai Tanácsnak engedelmeskedjék.
2. Mesterségében szorgalmat és hűséget tanúsítson.
3. Semmit ki ne nyomjon, amit a Tanács jóvá nem hagyott.
4. A nyomtatóműhelybelieket a rektor és a Tanács iránt engedelmességre szorítsa.
5. Gyakorlott javítót tartson.
6. A nyilvános vitatkozásokat vonakodás nélkül nyomtassa ki.

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a fejedelmi szándék és a professzorok is a nyomtatóműhelyt mennyire az Akadémia szerves részének tekintették. Úgy látszik, hogy a nyomda feladatai között elsőbbséget élvezett a főiskola céljait szolgáló kiadványok, tankönyvek nyomtatása. Megfogalmazódik az a szándék, hogy a nyomda valójában az Akadémia nyomdája legyen, nyomdászai pedig az Akadémia alkalmazottai. Úgy látszik, hogy Bethlen a nyomdát elsősorban az iskola céljait szem előtt tartva alapította, hiszen annak érdekei mindenben elsőbbséget élveztek a nyomda megrendelése között.

Az Alsted-féle *Főiskolai Törvények* még a professzorok számára is kikötötték, hogy ha valaki valamely iratát ki akarja adni, előbb a rektor útján a Tanácsnak mutassa be átolvasás, bírálat és jóváhagyás végett; határozatuk kötelező lesz. A *Főiskolai Törvényeket*, úgy látszik, végül nem nyomtatták ki; ennek legalábbis nincs nyoma. De ha ki nem is nyomtatták, az iskola élete nagy valószínűséggel e szabályok között

mozgott. Ugyanezeket a törvényeket erősítette meg II. Rákóczi György 1656-ból származó iskolai törvénye, amely sorrendben a harmadik.³

Alsted és tanártársainak *Tervezete* a fegyelem fenntartásában Bethlen Gábor *Utasításának* irányvonalát követte. Törekvésük az volt, hogy semmi se zavarja meg a tanítást és a tanulást. Az erkölcsi, fegyelmező cél azonos a régi törvényekben, a fejedelmi *Utasításban* és a professzori *Tervezetben*.⁴ A II. Rákóczi György által megfogalmazott törvények a tanulókkal szemben nagyobb szigorot alkalmaztak.

Bár az általunk tárgyalt időkorön túlnyúlik, meg kell említeni a teljesség kedvéért, hogy az Apafi Mihály fejedelem által 1662-ben Enyedre telepített intézet számára ugyancsak készültek törvények. Természetesen a kényszerűségből Enyedre (a Főiskola birtokközpontjára) költözött Főiskola szerényebb szervezeti és rendtartási keretet kapott, mint amilyen Alstedék idejében volt. Akárcsak Rákóczi György 1656-os iskolai törvényei, ezek is többet foglalkoznak a fegyelmezés kérdéseivel, amelynek oka bizonyára a háborúk során megromlott erkölcsökben, meglazult fegyelemben kereshető. Ugyanezeket az enyedi törvényeket alkalmazták azután az udvarhelyi és szászvárosi iskolákra is, ezért udvarhelyi vagy szászvárosi törvényként is emlegették ezeket.

Amint már a Bethlen által a gyulafehérvári Főiskolának adott *Utasításban*, úgy az 1662-ből származó Apafi-félében is kitöltetlen esküformákat is találunk az *Utasításnak* mintegy mellékleteként. A Bethlen-félében csak a kiosztónak, a seniornak és az ellenőrnek volt eskümintája, Apafiéban ott találni a fentiek mellett a Kollégium kötelekébe újonnan felvett polgárok kötelezvénymintáját is. Az Apafi-féléhez 1667. októberi kelettel csatolták a *Toldalékokat*, amelyek további eskümintákat tartalmaztak: különböző szerepkörű ifjúsági tisztségviselők – így a magánalapítványosok főnöke, a felvigyázók, a könyvtáros, stb. – számára. Mindezek érdekes bepillantást engednek az ifjúság akkori életébe. Ha annak nincs is nyoma, hogy a főiskolai törvények bármelyike nyomtatásban megjelent volna, bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a törvényeket kiegészítő eskümintákat, formulákat, körleveleket kinyomtatták, mintegy az adminisztráció megkönnyítésére.⁵

Úgy látszik, a főiskolai notárius munkáját igyekeztek ily módon egyszerűbbé tenni. A notárius mindig a legfiatalabb tanár volt és a Tanácsban állandóan visszatérő gond volt a hatalmas mennyiségű írásbeli munka, jegyzőkönyv, beíratás elvégzése.⁶

Több mint fél évszázadnyi lappangás után előkerült egy *Proscriptio* című, kitöltetlen nyomtatott úrlap, amely a fehérvári Akadémiából való kizárás szövegét, felteteleit tartalmazza. (*I. kép*) A latin nyelvű úrlap felsorolja mindazokat a körülményeket, amelyek miatt az iskolai tanács a kizárás mellett dönt, és a kizárás következményeit is. E körlevéllel értesítették a református espereseket és iskolaigazgatókat, hogy a vétkes diákokat más iskola ne fogadja be. Minthogy minden egyes kizárt diák

³ TÖRÖK Pál: *II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye [1656]*. = Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. 118–124.

⁴ JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 13.

⁵ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 118–128.

⁶ VERESS Endre: *A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa*. = Erdélyi Múzeum 1908. 273–292.

esetében értelemszerűen sok helyre kellett e körlevelet megküldeni, indokolt, hogy ilyen szövegű űrlapot nyomtattak. A nyomtatvány egyleveles, főlíó alakú, amelynek csak egyik lapjára nyomtattak, „Iskolai Tanács” aláírással, Alba Julia helymegjelöléssel, de év nélkül (az évszám helyének üresen hagyásával.)

Ezt a nyomtatványt Koncz József ismertette, és a marosvásárhelyi evangélikus református főiskolával foglalkozva hivatkozott erre a formulára. Szövegének magyar fordítását is közölte, de a nyomtatvány lelőhelyeként csak annyit adott meg, hogy az a Telekiek levéltárában található.⁷ Koncz egyébként ezt a kizárásról szóló formulát a sárospataki református kollégium 17. századvégi történeténél tárgyalta, miután a sárospataki főiskola átmeneti gyulafehérvári korszakát is említette. Datálására nem tett kísérletet. Lehetséges természetesen, hogy ezek a szabályok érvényben voltak a sárospataki főiskola fennállásának egész ideje alatt, még Marosvásárhelyen is, de mint nyomtatványt ennél jóval korábbra kell datálnunk.

A nyomtatvány betűi egyértelműen a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványaira utalnak. Az antikvával szedett szövegben csak néhány kurzív szedéssel kiemelt szó található, és üresen van hagyva a diák nevének szánt hely. A fejedelmi nyomdának ez a két betűtípusa 1635-től volt meg, és a nyomda utolsó korszakának számító kolozsvári években nyomtattak velük; sőt, bizonyos betűit még Tótfalusi Kis Miklós is használta. Tehát a betűk mintegy hatvan évig követhetők nyomon, mégis, állapotuk alapján az 1655 körüli éveket tarthatjuk a legvalószínűbb kiadási dátumnak.

Valószínű tehát, hogy — bár lényege ugyanúgy vonatkozhatott a sárospataki-gyulafehérvári főiskolára is — ez a körlevél még a Bethlen Gábor alapította akadémia gyulafehérvári korszakában készült. (Amikor ugyanis a sárospataki főiskola Gyulafehérvárról volt átmenetileg, akkor ott már nem volt nyomda: 1672-től a század utolsó éveig.) Az pedig nem valószínű, hogy egy ilyen, csak az iskolát érintő nyomtatványt más városban lévő nyomdában rendeltek volna meg (mondjuk az éppen Kolozsvárról lévő gyulafehérvári fejedelmi nyomda utódjánál). Ilyenfajta űrlapokat nyilván csak akkor volt érdemes kinyomtatni, ha a nyomda kéznél volt, mert bármikor az akadémia rendelkezésére állt.

A fenti érvek is azt bizonyítják, hogy a körlevél a nyomda és az Akadémia Gyulafehérvárról való 1658. évi menekülésénél előbb készült. A gyulafehérvári datálás is az 1658. előtti itteni nyomtatás mellett szól. Utána kollégium ott már nem működött. A későbbiekben ugyanis sohasem volt egy helyen a volt fejedelmi nyomda és a volt gyulafehérvári akadémia. Datálásához nem ad további támpontot az az iratcsoport sem, amelyben megtaláltuk. Ebben az iratanyagban ugyanis 1630–1730 közötti egyes tartalmú levelek találhatóak, közülük némelyik pl. Teleki Mihálytól (1681), vagy Teleki Sándorhoz (1730). Ugyanakkor gondolnunk kell arra is, hogy ezek a formulák a kinyomtatást követően több évig is forgalomban lehettek, vagy pedig mint mintát évtizedekkel később is használhatták őket.

⁷ KONCZ József: *A marosvásárhelyi...* 173–174. — Jelenlegi lelőhelye: MOL P 658. Teleki-cs. lt. 2588–2704. fol. 401.

PROSCRIPTIO.

Utrū præcepta (Definitore Justiniano Imperatore) Sunt hæc, *Honestè vivere, Neminem ledere, Jus Suum cuiq; tribuere.*

Præclara hæc Documenta, licubi, potissimum in Scholis omnibus benè constitutis, esse perpetuò Observanda, uti Ratio dicitur, ita Jubeat Religio: Quùm *Ordinè* atq; etiã *Tranquillitatè* publicæ, in Utrouque *Statu*, tam *Politico* quàm *Ecclesiastico*, sit veluti *Matrix* ipsa, atq; *Basis*, Vigor *Disciplina Scholastica*: Quém admodum igitur *Juventuti* Modestæ, verèq; *Studiosæ*, parent semper in ipso (huc) *Ingressu*, tum *Fores* tum etiã *Brachia* Scholæ hujusce nostræ Perillultris: Atque etiã in *Legitimo*, (quando-tuncque,) hinc *Egressu*, *More* Majorum, concedi solent à nobis *Littera Commendatitia*, quibus, ceu *Clavibus* idoneis, aperiantur *Bene-meritis*, *Honestus* *Aditus* vel ad alias celebres *Scholas*, vel ad *Officia*, Sive in *Ecclesia*, Sive in *Republica*, ritè gerenda; Ita, (ex adverso,) utroq; isto Beneficio, *Justitia Distributiva*, jure merito, privat omnes & Singulos *Scholarum Turbones*; *Seditiosos*, sive *Scandalolos*, *Bonarum Legū Violatores*, (præcipuè autem *Contumaces*); In quorum *Oditio* numero, quùm deprehensus fuerit,

urpote, qui commertam, ex hac nostrâ Scholâ, *Expulsionem*, ipsemet sibi malè conscius, *Clandestino* antevertit *Transfugio*, absq; Superiorum scilicet *Pœnitæ*, *Juxtâ* *leges*, *morem*q; præ-obtentâ *Ideo*, (ad ejusdem hujusce *Sententiæ*, si fieri potest, *Correctionem*, atq; etiã *Emendationem*; uti & ad aliorum *Complexum* *Exemplum*) Nos *Congregati in Senatu* nostro *Scholastico*, *Decrevimus*, & per præsentes *Decernimus*, prædicti

Proscriptionem ex hac Scholâ: Ejusdemq; etiã *Proscriptionis litteras* hæc nostras *Publicas*, *Evangelicæ* sive *Circulares* (*Utu* *ecclesiastico* *Antiquas*, atq; *Solemnes*) *Edidimus*: Quarum etiã *Exemplaria*, (in *Cantelam*,) *transmitti* curavimus ad *Reverendos*, *Clarissimosq; Dominos Seniores*, ut & ad *Clarissimos, Doctissimosq; Dominos Scholarchas* ejusdem nobiscum *Fidei*, & *Disciplinæ*, *juxtâ* ac *Genti* *Concessione* conjunctissimas: Ne icilicet, *Subreptitiâ* aliqua *Insinuatione*, præfatus

alterutris imponat, *Pacèq;* ipsorū, (sicuti, hîc loci, nostram,) *interturbet* *Maleferiatu*: A quo, & consimilibus *Contumaciis*, uti *Scholarum* æquè atq; *Ecclesiarum* *Autor*, & *Conservator* *Supremus* *D. O. M.* *Universarū* *Ecclesiarum*, tum etiã *Scholarum* *tutari* atq; *liberare* dignetur *perpetuò*, animittis *comprecamur*, & *contendemus*. *Datum* *Albæ Julis*, in *Senatu* nostro *Scholastico*, *Mensis* *Anno*, *C.*

A fehérvári Akadémia tanárainak munkássága

Szathmáry Károly feltételezte, hogy Bethlen már az országgyűlési határozat évében (1622) megkezdte a gyulafehérvári iskola akadémiai fejlesztését. Mivel a Kollégium régi iratai 1658-ban elpusztultak, az első nyolc évre vonatkozó ismeretek eléggé fogyatékosak. Mindenesetre bizonyos, hogy Martin Opitz, a kor ünnepelt német költője már 1622. végén megkezdte klasszika-filológiai előadásait. A fejedelem nyugati akadémiákon taníttatott hazai ösztöndíjasai közül többen is tanárként működtek ezekben az években Gyulafehérvárott, így Csulai György, a Leidenben tanult Maray Péter és a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály. Bethlen élete utolsó évében kezdte meg gyulafehérvári tanító munkáját Kereszturi Pál. 1629-ben, a fejedelem életének utolsó hónapjaiban érkezett Fehérvárra Herbornból Alsted, Heidelbergből pedig Bisterfeld és Piscator, akik a következő két és fél évtizedben tanterveikkel, előadásaikkal és az általuk vezetett akadémiai disputációkkal szilárd intézménnyé fejlesztették Bethlen Akadémiáját. Johann Heinrich Alsted haláláig, 1638-ig Gyulafehérvárott működött. Azután a megmaradt két külföldi professzor, Johann Heinrich Bisterfeld és Philipp Ludovik Piscator folytatta a megkezdett munkát.

Amikor Apácai Csere János 1653-ban hazaérkezett, csak a magisteri állást nyerte el, ezzel szemben az 1655-ben II. Rákóczi György fejedelem hívására Konstantinápolyból érkezett, de Angliából menekült Isaac Basire professzori rangot kapott. Kettejük együttműködése vallási és oktatási elveik alapvető különbözősége miatt nem lehetett tartós. Apácait 1656. őszén már Kolozsvárról találjuk, miután Gyulafehérvárról távozni kényszerült, míg Basire a fejedelem különleges támogatását élvezve az 1655-ben elhunyt Bisterfeld utóadaként a rektor primariusi tisztséget is elnyerte.⁸

Alsted és professzor-társai fentebb ismertetett tervezetében a 18. pont kimondta, hogy félévenként legalább 10 vitatkozást közkölségen ki kell nyomtatni, hogy az iskola híre, fénye terjedjen. Ugyanakkor mai ismereteink szerint mindössze egy disputációról tudunk 1630-at megelőzően, kettőről 1630-ból, kettőről 1641-ből, egyegy 1651-ből, illetve 1653-ból és kettőről 1656-ból.⁹ Ez mindössze kilenc disputáció az Akadémia gyulafehérvári korszakából. Ennél valószínűleg jóval több is megjelent, még ha a félévenkénti tíz kinyomtatott disputációra nem is számíthatunk —, az aligha valósulhatott meg.

De hogy a jelenleg ismerteknél mégis több lehetett valaha, azt az látszik bizonyítani, hogy az Akadémia utolsó gyulafehérvári éveiben működő Basire hátrahagyott könyvtárának tételes jegyzéke tartalmaz egy olyan kötetet, amelyben a gyulafehérvári akadémia nyomtatott disputációi vannak: *Disputationes Albenses impresae*. Sajnos csak a jegyzék maradt fenn, maga a kötet nem.¹⁰ Pedig ezek bizonyára

⁸ BÀN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 439.

⁹

RMNy 1408. RMK II 570. RMK II 786.

RMNy 1461. RMK II 571. RMK II 849.

RMNy 1466. RMK II 747. RMK II 850.

¹⁰ NAGY Gyula: *Adalék Basirius Izsák 17. századi gyulafehérvári tanár könyvtárához*. = MKsz 1883. 264–266.

nem évtizedekkel korábbi disputációk lehettek, hanem gyulafehérvári professzor-sága idejéből (1655–1658) valók —, ilyent pedig mindössze kettőt ismerünk ma.

Abból a kilenc fent említett disputációból, amelyről tudomásunk van, napjainkra csak hat maradt fenn, a másik hármat csak irodalomból ismerjük.

Párhuzamként megemlíthető, hogy Sárospatakon az első disputációt 1658-ban nyomtatták, és 1661-ig a főiskola diákjainak nyolc disputációja, illetve tézise jelent meg; mai ismereteink szerint a pataki nyomdában, évente átlagosan kettő.¹¹

A disputációk fontosságát hangsúlyozzák a *Főiskolai Törvények* is. A professzorok kötelességeiről szólva ajánlatosnak tartották, hogy azok minden nyilvános szónokláson és vitatkozáson, amennyire lehet, mindig jelen legyenek, annak fényét és sikerét — akár ellenvetéseikkel is — emeljék, sőt, ha szükséges, a hallott ellenvetések felől ítéletüket okosan és tapintatosan nyilvánítsák ki.¹²

Ugyanilyen fontos szerepet szánt a nyilvános vitatkozásoknak Basire is *Schema* című tanügyi munkájában. Részletesen leírta, hogy mi a defendens, az opponens és a praeses feladata. Az 1655-től Gyulafehérvárott működő és Bisterfeld halála után még ez évben professzorrá kinevezett Basire-nak saját székfoglaló beszéde is megjelent nyomtatásban,¹³ bár nem maradt fenn belőle példány. Minthogy 1655 márciusában már kinevezett tanár volt, Basire értekezését az 1655. évi gyulafehérvári nyomtatványok között kell számon tartani, hiszen biztosra vehető, hogy a fejedelmi nyomdában jelent meg.

Érdekes, hogy Basire-t éppen a disputációk tartásának unalmas és következetes gyakorlata miatt nem kedvelte a tanulóifjúság, amint azt Bethlen Miklós visszaemlékezéseiből is tudjuk.¹⁴

Jelentőségében túllépi ugyan a szokásos teológiai viták méretét a Basire és Apácai Csere János közötti, az episzkopális irányzat és a puritánusok között nyílt vitát hozó 1655. szeptember 24-i „examen generale”, amelynek eredményeképpen Apácainak távoznia kellett a fehérvári Akadémiáról. Ennek lefolyása több forrásból is, bizonyos különbségekkel, ismeretes.¹⁵ Apácai írásban is meg akarta védeni igazát, annál inkább, mert Basire kéziratos művet terjesztett a vita lefolyásáról, *Examen* címmel, amelyre Apácai az *Examen examinisszel* válaszolt. Apácai maga is készített feljegyzést a vitáról, *Narratio* címmel, a fejedelemnek szánt feljegyzése pedig az *Apologia* címet viselte. Az Apácai és Basire közötti vita tézisei közül valószínűleg egyik sem jelent meg nyomtatásban, az *Apologia* pedig kéziratos formájában sem ismeretes.¹⁶

¹¹ RMK II 909., RMK II 910., RMK II 911., RMK II 939.; RMK II 958., RMK II 959., RMK II 977. és MKsz 1898. 60.

¹² VÁRÓ Ferenc: *i.m.* 113.

¹³ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházakban*. Bp. 1911. 342–343.

¹⁴ Bethlen Miklós *élete leírása magától*. Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547.

¹⁵ A vita lefolyását legbővebben BÁN Imre ismertette: *i.m.* 440.

¹⁶ Uo. 441–448.

A fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes ma, összesen 41 kiadásban. Az ugyancsak a tantervhez kapcsolódó katekizmusok jelentek meg legtöbb kiadásban: a heidelbergi káté alapján összeállított kis katekizmusoknak jelenleg hét gyulafehérvári kiadásáról tudunk,¹⁷ abból kettő a Fogarasi-féle káté-kiadás.¹⁸ A nyelvtankönyvek közül mai ismereteink szerint legtöbbször Alsted *Rudimenta linguae Latinae*¹⁹ című műve jelent meg, amely 1647-ig öt kiadást ért meg. Ezután következik Bisterfeld *Elementa logica*²⁰ című és Piscator *Rudimenta rhetorica*²¹ című tankönyve, amelyek mindegyike ma három-három kiadásban ismeretes Gyulafehérvárról. A három itteni professzor tankönyvein kívül megjelent még Comenius, Geleji Katona István, Molnár Gergely és Apácai Csere János tankönyve. A tankönyveken kívül Cato és Cicero kifejezetten iskolai használatra, sőt a gyulafehérvári Főiskola számára megjelentetett kiadásai ugyancsak az oktatást szolgálták.

A gyulafehérvári tankönyvek 8° vagy 12° alakban jelentek meg, és már külső megjelenésükben is nagyon hasonlítottak egymásra; mai szóval szinte azt mondhatnánk, hogy egy sorozatot alkottak. Címlapjukat általában kétsoros, nyomdai cifrákból szerkesztett keret díszítette, és a tankönyvek címe is utalt arra, hogy a gyulafehérvári Főiskola számára készültek. Már az első gyulafehérvári tankönyvek is ilyen külsejűek voltak, és a továbbiakban bizonyára szándékosan folytatták ezt a gyakorlatot.²²

Ha a tankönyvekhez hozzászámítjuk az oktatáshoz szorosan kapcsolódó és alább részletesen bemutatandó *Schemát*, a már tárgyalt vizsgatéziseket és a *Proscriptiót*, akkor megállapítható, hogy a gyulafehérvári nyomda ma nyilvántartott 150 terméknek pontosan 30 %-a tankönyv, vagy más, oktatással kapcsolatos kiadvány.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy II. Rákóczi György uralkodása utolsó éveiben újabb lépéseket tett a főiskola tanulmányi rendjének rögzítésére (ennek megfogalmazása Basire *Schemája*²³) szinte egyidőben az általa kiadott új főiskolai törvényekkel.

Az új főiskolai törvények és Basire *Schemája* között tehát összefüggést kell látnunk.²⁴ Az új főiskolai törvények célja valószínűleg az volt, hogy az egész iskolára vonatkozóan szabályozza a tanrendet. Úgy látszik, hogy a professzoroknak és a felsőbb évfolyamok diákjainak munkarendjéről szóló szakaszok adtak alapot Isaac Basire-nak a *Schema sive forma studiorum Albensium* kidolgozására, melynek azon-

17

RMNy 1578. RMK I 739. RMK I 884.
 RMK II 505. RMK I 790.
 RMK I 691. RMK I 803.

18 RMK I 803., RMK I 884.

19 5. kiadása 1647-ben, I. MKsz 1913. 246.

20 3. kiadása 1645-ben jelent meg: RMK II 657.

21 3. kiadása 1644-ben jelent meg: RMK II 643.

22 Az első gyulafehérvári tankönyv tudomásunk szerint még 1630-at megelőzően jelent meg: Molnár Gergely latin nyelvtankönyve, ennek azonban csak töredéke maradt fenn. Ezután 1634-ből ismerjük a következő tankönyvet, Alsted latin nyelvtanát (RMK II 485.), amely már ezzel a külsővel jelent meg.

23 VARGHA Zoltán: *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata*. Bp. 1907.24 TÖRÖK Pál: *i.m.* 118–124. és ZOVÁNYI Jenő: *i.m.* 342–344.

ban csak egy része készült el. Basire e művében a kollégium új szervezetének tervét adja elő.²⁵

Ami a tanterv részletes kidolgozását illeti, A mű valóban egyedülálló. A nyomtatvány első részében, előszó gyanánt Basire-nak a keresztény (elsősorban fchervári) tanulóiújásághoz intézett szózata található, amelyet mint „Universitatis Albensis Rector Primarius” írt alá és „Ex Musaeo Suo Albae Juliae Calend. Januar. A. U. T. MDCLVII.” datált.²⁶ Ezután következik a tulajdonképpeni tanterv, *Schema* címen, benne *Ordo Studiorum Albensium: Pro Anno hoc MDCLVII* címen valószínűleg a legkorábbi hazai tanterv és értesítő — a 17. századból mindössze ezt az egyet ismerjük Magyarországról. Basire csak a teológiai osztály tanmenetének évi tervét készíthette el, sőt a szombati abból is már hiányzik. Bizonyára ezután következett volna a többi osztály hasonlóan kidolgozott tanmenete. Napról-napra, sőt, óráról-órára kijelöli a teendőket, tantárgyakat, sőt a kézikönyveket is, igen részletesen. A hét napjait azonban nem dátum szerint veszi sorra, tehát bármely évre alkalmazható —, nemcsak az 1657-es évre.

A *Schema* napjainkig fennmaradt egyetlen példánya, amely a szerző sajátja volt, a 112. lapon, mondat közben²⁷ megszakad. Bizonyosnak látszik, hogy csak ennyit nyomtattak ki. Amint az utolsó lap Basire-től származó kézírásos bejegyzése mutatja, a mű sajtó alá elkészített többi részét a tatárok betörése elpusztította. „Reliqua ad prelum parata, ut et alia meditata, obruit Barbarorum diluvium mense augusto A. U. T. 1658. Quo fatali tempora. . .”²⁸

Bár a *Schema* címében az 1657-es évszám szerepel, és a szakirodalom is 1657-es nyomtatványként tartotta számon,²⁹ kinyomtatásának idejét — éppen a fent idézett kézírásos bejegyzések alapján — egy évvel későbbre, 1658-ra kell tennünk. Amint említettük, a tanrend, amit közöl — bár az 1657-es évre szól — bármely évre alkalmazható, tehát általános érvényű. A mű impresszuma nem közli a nyomtatás évét. A tatárok viszont nem 1657-ben, hanem 1658. augusztus végén törtek be Gyulafehérvárra. Ha Basire megjegyzése pontos, akkor a címben szereplő dátum nem fedti a valóságos nyomtatási időt. Nem valószínű, hogy Basire állításában kellene kételkednünk, hiszen ő valóban szinte szemtanúja volt az eseményeknek, és ez a mindössze egy példányban fennmaradt mű³⁰ valóban olyan befejezetlenül szakad meg, mint ha valamely váratlan esemény akadályozta volna befejezését. Ezt a nyomtatványt tehát a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolnunk, méghozzá ez lehetett itteni utolsó, be sem fejezett nyomtatványa.

²⁵ SZTRIPSKY HIADOF: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. I-II.* Bp. 1912. (továbbiakban: SZTRIPSKY). II 2571/119.

²⁶ Uo. 4–47.

²⁷ A G8b lapon.

²⁸ A bejegyzés az oxfordi Bodleiana eredeti, unikális példányának hasonmás-kiadásán is látható.

²⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* és *u. o.*: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 2. kiad. Bp. 1977. 55.

³⁰ A *Schema* egy töredékéről — egy sérült címlévről — adott hírt KONCZ József, lelőhelyét azonban nem adta meg, csak a címlap reprodukcióját közölte *A marosvásárhelyi. . . c. munkájának* 560–561. lapján. E töredék hollétéről jelenleg nincs tudomásunk.

Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomda utolsó mestere – Szebenben

A gyulafehérvári nyomtatványok tanúsága szerint Brassai Major Márton 1647-től vezette a fejedelmi nyomdát, egészen annak megszűnéséig, 1658-ig. Fejedelmi nyomtatómesterként elődei voltak Nikolaus Mollerus (1619-től 1623-ig, de Gyulafehérvárott csak 1623-ban), Válaszuti András és Meszléni Márton 1624-ben, Meszléni Márton 1625–1627 között, Jakob Effmurdts Lignicensis 1628-tól 1634-ig, közvetlen elődje pedig a csak három évig ott dolgozó Andreas Gregorius Schemnicensis (1644–1646). Az 1635–1643 közötti években a könyvek impresszuma nem közli a nyomdász nevét, de a nyomda személyzete levéltári forrásból ismeretes.³¹

Brassai Major Márton, vagy latinosan Martinus Maior Coronensis első olyan nyomtatványa, amely nevét feltünteti, Kászoni János *Rövid igazgatás*³² című munkája. Gulyás Pál és Herepei János szerint Brassai Major Márton valószínűleg azonos azzal a Marcival, aki egy 1639. évi levél³³ tanúsága szerint ezidőtájt jött át Brassóból Gyulafehérvárra, Geleji Katona István *Praeconium evangelicum* c. művének nyomtatása közben. Ugyancsak ő lehetett az a nyomdász, akit Brassóban a városi nyomdát újjáélesztő Michael Hermann városbíró meghívott nyomdásznak a meginduló műhelybe.³⁴ Nincs adatunk arról, hogy 1639-ben végleg Gyulafehérvárott maradt-e, mint legény, de neve brassói nyomtatványokon sem szerepel.

Elődjének, Schemnicensisnek neve 1646-ban fordul elő utoljára, ezután Brassai Major Márton 1647. évi feltűnéséig az egyébként impresszummal ellátott két könyvön a Typis Celsissimi Principis megjelölés található, illetőleg a nyomda neve sem szerepel.³⁵ Korábban feltételezhető volt, hogy vagy megvált a nyomdától, vagy beosztott lett, és ezért nem találkozunk többé Schemnicensis nevével.

A Brassai Major Márton – valószínűleg első – nyomtatványában olvasható utószó azonban magyarázatot ad a nyomdász személyének változására. A fordítónak, Kászoni Jánosnak a kötet végén „A’ nyomtatásban esett fogyatkozásokról” szóló megjegyzésében olvasható:³⁶

A’ nyomtatásban gyakor helyen estek fogyatkozások; s a’ miatt kiváltképpen, hogy mikor ennek nyomtatásához kezdénk, szinte akkor hatalmazék el köztünk a’ döghalál, és elsőbben-is a’ nyomtatók közé esék-bé: az után, mikor már itt a’ környéken jó részént megszűnt volna, nekem-is annyira megrablá kicsein cselédemet, hogy csak igen kevesed magammal maradék. Ennek felette Váradgyáról sem mehettem bé mindenkor a’ corigálásra, hanem ki-kellett a’ próbát hozatnom, és a’ mint akkor első uttal, avagy leg-fellyebb inásoddal maradt, a’ szerént nyomtatták ki: Ezek miatt (mondám) estek hol-mi fogyatkozások a’ nyomtatásban; mind- azáltal, a’ mint hamarjába megtekintéltem, nincs oly derekas vétek benne, mellyen az olvasó felettébb megakadgyon, kiváltképpen ha a’ környül levő dolgok értelmével az olyan

³¹ V. ECESEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. = OSZK Évkönyve 1974/1975. 349–421., és uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637-1658) és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978/1980. 291–341.

³² RMK I 791.

³³ ItK 1894. 337.

³⁴ NUSSBÄCHER, Gernot: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea*. = Apulum 23. (1986.) 191–195.

³⁵ RMK I 786. és RMK I 785.

³⁶ RMK I 791., Oo3a.

vétkesen nyomtatott ígéket öszveveti. Egy helyen, mindazáltal, a' nyomtatást inassára bizva a nyomtató, meg nem tudhatok, mi gondolatjából az inas im-ez szót (Curialisnak) kivetette; és ezt tette helyébe (Christusnak). Azonban, midőn nyomtatná, be találván jönnöm, meg-corigáltatám véle, csakhogy már közel kétszáz árkost a'szerint kinyomatott vala. Az-okáért, ha kinek affélében talál jutni, kérem szeretettel, ne neheztelje, pagina 56. versu ultimo, pro (Christusnak) curialisnak, oda jegyezni.³⁷ ... Végeztem Isten áldomásából Gyula-Fejer-Varatt. Pünkösöd havának 8. napján. 1647. esztendőben.

Schemnicensis tehát valószínűleg a pestisnek esett áldozatul, talán néhány legényével együtt. Major Márton nevéhez fűződik az a nyomtatásbeli sajátosság, ami a gyulafehérvári könyveken 1649-től kezdve jelentkezik: az a jellegzetes füzetjelzési gyakorlat, amelynél csak a füzet első levelét jelölték nagybetűvel (pl. A betűvel), a többi levél kisbetűs jelzést kapott (pl. a2, a3, stb.) Működése idején jelentősebb gyarapodás történt a nyomda felszerelésében, mert a nyomda cirill betűs felszereléssel egészült ki. Az antikva és kurzív betűk terén nem történt változás. Major Márton keze alatt bizonyára több főből álló nyomdai személyzet dolgozott, ezenkívül 1651-ből bizonyos Strumpf György kompaktor munkásságáról is tudomásunk van.

Érdekes, de egyelőre megmagyarázhatatlan jelenség, hogy míg 1623-tól kezdve 1658 áprilisáig az összes erdélyi országgyűlési artikulust Gyulafehérvárott, a fejedelmi nyomdában nyomtatták, addig az 1653-ban megjelent *Approbatae Constitutiones*³⁸ című általános erdélyi törvénygyűjteményt nem itt, hanem Váradon, Szeñci Kertész Ábrahám műhelyében. Nincs ugyan okunk kétségbe vonni a fejedelmi nyomda folyamatosságát – minden évben megjelent legalább egy olyan nyomtatvány, amelynek impresszumában szerepelt Brassai Major Márton neve, a többről pedig nyomdai anyaga alapján volt megállapítható, hogy gyulafehérvári nyomtatvány – , úgy látszik, ez alól éppen az 1653-as év kivétel. Az ebből az évből számon tartott három nyomtatvány közül ugyanis mindössze egyen szerepel a kiadás helye,³⁹ de a nyomda vagy a nyomdász neve itt sem; a másik kettő hely és nyomda nélkül jelent meg, illetve csak irodalomból ismert.⁴⁰ Nyomdai anyaguk megvizsgálására egyik esetben sem volt lehetőség, így tehát nem állítható teljes biztonsággal, hogy azok gyulafehérvári nyomtatványok. Úgy látszik, mintha az ezévi, január–márciusi országgyűlés artikulusai sem jelentek volna meg nyomtatásban; mindenesetre egyetlen nyomtatott példány sem ismeretes.⁴¹ Ha ez így van, akkor 1622 és 1687 között az 1653-as az egyetlen év, amikor az országgyűlési törvénycikkeket nem nyomtatták ki. Természetesen az 1653-ban hozott törvényeket is bedolgozták az *Approbatae Constitutiones*ba, de annak felépítése, – gyűjteményes jellegénél fogva – nem időrendi, tehát az évenkénti törvénycikk kiadások e feltételezett hiányosságát nem pótolta.

1652-ből és 1654-ből van Brassai Major Márton nevével ellátott nyomtatvány, de elgondolkodtató, hogy vajon a nyomdászmaster nevének, sőt a nyomda megjelölésének elhagyása is – 1653-ban – nem a mester távollétével magyarázható-e? Ez pedig

³⁷ Az OSzK: (RMK I 791 1.) példányában is hibásan van szedve: „Christusnak”

³⁸ RMK I 878.

³⁹ RMK II 786.

⁴⁰ RMK II 785. és SZTRIPSZKY II. 2560/108.; továbbá BIANU – HODOS: Bibl. I. 63. sz.

⁴¹ Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 162–168. kéziratos másolat alapján közölte.

megmagyarázná, hogy miért nem Gyulafehérvárott jelent meg az erdélyi törvénykönyv, amint arra számítani lehetett volna.

Brassai Major Márton volt a vezetője a fejedelmi nyomdának akkor is, amikor 1658-ban a tatárok betörték Gyulafehérvárra. A nyomda az év első felében még üzemelt: kiadták a január 24-i országgyűlési artikulusokat,⁴² Uzoni Balázs *Öt sima kövekkel* című 224 lapból álló könyvét⁴³ és az április 9-i országgyűlési artikulusokat.⁴⁴ E három nyomtatványt a szakirodalom eddig is mint a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó évének kiadványait tartotta számon.

Az 1658. évi kiadványok sorát azonban ki kell egészítenünk egy *Panegyris inter fatales*... című alkalmi kiadvánnyal, amely Haller István halálára íródott.⁴⁵ Ezt a hely megjelölése nélküli nyolc-leveles nyomtatványt Szabó Károly kolozsvári nyomtatványként regisztrálta. Egyetlen hozzáférhető példányának megvizsgálása azonban bizonyossá tette, hogy a nyomtatvány a fejedelmi nyomda betűkészletével készült. A címlapon az 1658-as évszám többszörösen is megfajtható a kronosztichonokból. A nyomtatvány valamennyi betűtípusa, az iniciálé, a két nyomdai cifra és a fent leírt jellegzetes ívjelzési mód egyértelműen azt tanúsítja, hogy az a fejedelmi nyomdában készült, 1658. február végén–március elején.

Haller István egyike volt azoknak az erdélyi katolikus főuraknak, akik Bethlen Gábor halála után – Bethlen István gubernátorral szemben – Brandenburgi Katalin körül csoportosultak. Egy Pázmány Péternek írott levelében a megválasztandó fejedelem vallási türelmetlenségétől tart:

Ha a gubernátor vagy Rákóczi obtineálják a fejedelemséget, bizonyára a katolika religiót exstirpálnák... mert ez [t.i. a gubernátor] nem is tud tovább nézni... mint furia igyekezik a katolikusok ellen.⁴⁶

Szalárdi János krónikájában ezt jegyezte fel Haller Istvánról:

Ennek a Haller Gábornak az apja is tanácsur vala, s még pedig legöregebb és elsőbb tanács, ez egyedül disvadeálta mindenképp Rákóczi fejedelemnek ezt a hadakozást, de nem volt semmi foganattya, mivel az ifju tanács, a ki látván, hogy azzal talál kedvet a fejedelem előtt, ha annak kedve szerént való tanácsot ad: azt hitette el a fejedellemmel, hogy Haller Istvánnak már az öregség miatt elveszett az esze, de hogy más-képpen kellett volna érteni ő felőle Rákóczi Fejedelemmel, megmutatta az ő tanács adásának meg nem fogadása, és abból származott e haza rettenetes eltölt és következtet veszedelmezése... Megtapasztalta maga is magán, maga házával e tanácsnak meg nem fogadását a fejedelem... sőt annakutánna, midőn szerencséjének kereke már alá kezdett volt fordulni, akkori állapottyára való tanácsadását is Haller Istvánnak nem fogadta meg... Megholt ezen (1657) esztendőben Haller István, és temettetett el Kererlő-Szent-Pálon a maga építette várában lévő kápolnájában, 24. Febr. Annakutánna a pogányság kőborolván Erdélyben, s azt a várat pusztán hagyván az emberek kihányták a testet.⁴⁷

A névtelenül megjelent, prózában írt latin nyelvű alkalmi mű szerzőjét nem ismerjük.

⁴² MKsz 1916. 93.

⁴³ RMK I 930.

⁴⁴ SZTRIPSZKY I 2014/221.

⁴⁵ RMK II 898. Egyetlen ismert példánya a budapesti Egyetemi Könyvtárban, RMK II 149. jelzetten.

⁴⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. Pest, 1868–1872. II. 335.

⁴⁷ *Erdély öröksége. Szalárdi János Krónikája*. Bp. 1942. 125.

Ugyanígy a fejedelmi nyomda 1658. évi kiadványai közé kell sorolni Basire *Schemáját*, amint arról fent már szó esett. Az bizonyos, hogy az április 9-i országgyűlési artikulusok kinyomtatásakor még itt volt a nyomda, és valószínűnek látszik, hogy ezt követően volt nyomtatás alatt a *Schema*. A mondat közben félbehagyott nyomtatvány, az a körülmény, hogy nyomdai kézírata is elveszett, és Basire-nak a tatárok beözönléséről szóló megjegyzései mind azt bizonyítják, hogy a fejedelmi nyomdának ez volt utolsó kiadványa — legalábbis Gyulafehérvárott.

A tatárok 1658 augusztusában törtek be Gyulafehérvárra. Basire augusztus 12-én még innen keltezett levelében⁴⁸ arról tudósította a fejedelmet, hogy a lakosok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé, s emiatt a város is kihalt, sőt sokan a papok és a tanárok közül is elszéledtek, csupán ő van ott az általa felfegyverzett 35 diákkal, jöllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni. A tatár Szeben megsarcolása után fordult Fehérvárnak, feldúlta a virágzó gazdaságú és kultúrájú várost. A tatárok kivonulása után Csulai György püspök tudósítása maradt fenn 1658. november 26-ról, ahol azt írja, hogy

csak most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállítása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát.⁴⁹

Szalárdi krónikájából ismert, hogy a gyulafehérvári várban, ahol valószínűleg a nyomda volt, mindent porrá égettek. Tehát, Herepei János szerint, csak feltételesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínen bekövetkezett véletlen szerencse folytán számba jöhető betűanyag, vagy éppen sajtó megmaradhatott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658. évtől számított egy évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyveltünk el, alighanem másképpen kell megítélnünk — írja. Jellemző különben — folytatja —, hogy a nyomtatványok között egyetlen nyomdajeles darab sincsen, hanem csupa hely és év nélkül megjelent országgyűlési végzések számíthatók ide. Ennek ellenére azonban mégiscsak kellett valamely csekély betűanyagnak maradnia, hiszen a nyomda pusztulásáról egyik krónika sem emlékezik meg.

Herepei János következtetése helytálló, a nyomda nagy része valóban megmenekült. Valószínűbb, hogy előzetesen menekítették el, legalábbis annak könnyebben mozgatható részét, a betűanyag legnagyobb részét. Mostanáig arról volt biztos tudomásunk, hogy a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1667-ben már Kolozsvárott⁵⁰ volt, ahol azután Apafi Mihály fejedelem rendletével az időközben ugyancsak a fiscusra szállt Szenci Kertész Ábrahám-féle nyomdával egyesítve a kolozsvári és nagyenyedi főiskolának adományoztatott.⁵¹ Kolozsvárott nem tűnt fel a továbbiakban Brassai Major Márton nyomdászmeister neve, ezért lehetségesnek látszott, hogy a

⁴⁸ HEREPEI János: *Részlet az 1658. évi tatár betörés kori helyzetképből. Basirius Izsák.* In: Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Bp.–Szeged, 1966. 560.

⁴⁹ Uo. 561.

⁵⁰ HEREPEI János: *Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III.* Bp.–Szeged, 1971. 466.

⁵¹ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. 2. köt.* Bp. 413–414.

Szent Szelentze,

az az:

A' T Ö R E D E L M E S S Z Ű B Ő L

I S T E N H E Z öntött lelki Sirásrol,
és hű engedelmeségről.

Mellyet,

Egy szegény bűnös aszszonyi állat siral-
mason tört;

s. ez által az Ur-Jésus Christustól,
drága bűn bocsánatot,
nagy öröm-ei vőtt.

Luc. 13. v. 12.

Herbageny János
Aszszonyi állat meg oldattál a' te betegségedből.

Matt. 11. v. 28.

Jöjjetek én hozzám mindnyájan kik meg-
faradtatok és meg terheliettetek, és én
meg könnyebítelek tőczöket.

Nyomatot Szebenben 1664.

MAIOR MARTON.

Ezer hatszáz hatvan négy esztendő vagyon,
 Második hó első hete fujta agyon;
 Engelszelljük Istent békeséget adgyon,
 Ily rutul mint eddig praedálni ne hadgyon.
 VraM, ninCs It ló gonDVlseLés

1664

A nyomtatványban a *B* füzettől kezdve Brassai Major Márton jellegzetes füzetjelzési gyakorlata látható. (Az *A* füzetben a jelzést és a számozást is eltévesztették.) A nyomtatványban szereplő betűanyagról eddig is tudtuk, hogy megmenekült a pusztulástól, mert ezek a betűk 1669 és 1690 között Kolozsvárott ismét feltűntek.⁶¹ Ugyanez nem vonatkozik a nyomdai cifrákra: ezek a kolozsvári (de gyulafehérvári betűkkel nyomtatott) kiadványokon nem voltak használatban, csak a hozzájuk nagyon hasonló, de azzal mégsem azonos, Szenci Kertész Ábrahámától származó cifrák. Ezért jogosnak tűnt a feltételezés, hogy csak a betűanyag nagy része menekült meg az 1658. évi pusztuláskor.

Ez az újabb adat, amely a gyulafehérvári fejedelmi nyomda 1664. évi szebeni tartózkodási helyét bizonyítja, új megvilágításba helyezi mindazt, amit eddig az 1660-as évek szebeni nyomdászatáról tudtunk. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda közbeszó, Kolozsvárt megelőző szebeni korszakáról ugyanis eddig nem volt tudomásunk. Így az 1662 és 1664 között megjelent és gyulafehérvári készlettel nyomtatott ciklusokról Fazakas József feltételezte,⁶² hogy azok talán még Gyulafehérvárott készültek, de valószínűsíthető volt az is, — a korábban rendelkezésre álló adatok birtokában —, hogy azok már Kolozsvárott készültek,⁶³ hiszen levéltári adatokból csak annyi volt bizonyosra vehető, hogy a gyulafehérvári készlet 1667-ben már ott volt.

Nyomtatványunk — bár szebeni helymegjelölésű — semmi közöset nem mutat sem Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának, sem a szebeni városi nyomdának a termékeivel. Mindezt azért szükséges leszögezni, mert az eddig is ismeretes volt, hogy 1662 végétől 1668 végéig párhuzamosan két műhely dolgozott Szebenben, egymástól függetlenül. Egyik a 16. századi alapítású szebeni városi nyomda, a másik az 1662 novemberében Kolozsvárról Szebenbe áttelepült, Szenci Kertész-féle volt váradi tipográfia.

Bár a szebeni városi nyomda a 17. század derekán is folyamatosan működött, mégis a városi nyomdát 1629-től vezető linzi Pistorius Márk 1657. évi utolsó nyomtatványa után az egymást váltó mesterek csak egy-két évig dolgoztak Szebenben, amennyire az amúgy is csekély számú nyomtatvány hiányos impresszumadataiból megállapítható. 1659–1660-ban Christoph Hildelbrand volt a mester, majd 1661 és 1663 között nincs feltüntetve a városi nyomdász neve. Ismeretes, hogy 1659 végétől 1660 májusáig a körülkerített városban pestisjárvány pusztított. Lehet, hogy egyesek a nyomdászok közül is áldozatul estek a járványnak. 1664-ben ismét új nyomdász nevével találkozunk. Blasius Prössl azonban levéltári adatokkal bizonyíthatóan már 1663-

⁶¹ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

⁶² FAZAKAS József: *A 17. századi erdélyi országgyűlési törvénycikknek nyomdameghatározása.* = MKsz 1968. 201–209.

⁶³ OSzK Évkönyve 1978/1980. 306–311.

ban is itt dolgozott.⁶⁴ 1666-tól kezdve két évtizeden át Stefan Jüngling vezette a nyomdát. Jüngling megjelenésétől kezdve látszik újra stabilizálódni a városi nyomda munkája, ami a kiadványok megnövekedett számából is megítélhető. A nyomdászok személyének váltakozása ellenére nem következett be lényeges változás a szebeni nyomda készletében Pistoriustól Jünglingig: Hildebrand és Prössl is ugyanazzal a készlettel dolgozott, amelynek bizonyos elemei még az előző századból, Hoffhalter-től származtak. Bizonyos változások a díszek terén Jüngling megjelenésével nagyjából egyidőben, 1670-től következtek be.

A másik szebeni nyomda, Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelye – két év kolozsvári kitérő után, amelyre Várad megszállása és pusztulása miatt kényszerült – 1662 novemberében települt át Szebenbe, ahol haláláig (1667) működött, majd utóda, Udvarhelyi Mihály még ezt követően másfél évig. 1668 végén Apafi Mihály fejedelem utasítására szállították át Szenci Kertész nyomdáját Kolozsvárra. Az átszállítással még Udvarhelyi Mihály volt megbízva, de Kolozsvárott már Veresegyházi Szentyel vezette a műhelyt. Gulyás Pál abból a tényből, hogy az 1666–1667-es években Szenci Kertész és Stefan Jüngling neve váltakozva fordul elő a szebeni nyomtatványok impresszumán, tévesen azt a következtetést vonta le, hogy Jüngling volt Szenci Kertész faktora 1666-tól kezdve, majd halála után utóda.⁶⁵

Ezt a nyomtatványok külsejének teljes különbözőségén kívül az a tény is megcáfolja, hogy Apafi fejedelem Szenci halála után a nyomdáról, mint a fiscusra szálló vagyonról intézkedett 1672-ben, miközben Jüngling továbbra is ott maradt Szebenben és folytatta munkáját nagyjából ugyanazzal a – városi nyomdához tartozó – készlettel, mint korábban.

Most hozzátehetjük, hogy harmadikként a volt *gyulafehérvári fejedelmi nyomda* is Szebenben működött, a fenti két műhellyel egyidőben. Jelenlegi ismereteink szerint a fejedelmi nyomda 1658-at követő időszakát az alábbiak szerint foglalhatjuk össze.

A fejedelmi nyomdát 1658-ban, még Gyulafehérvár elfoglalása és elpusztítása előtt, a harcoktól megkímélt Szebenbe szállították. Szebent nem pusztították el a törökök, illetve tatárok 1658-ban, mert 25.000 tallér sarc árán a város megmenekült a pusztulástól és dűlástól. Nyugodtnak természetesen az 1659. évet itt sem nevezhetjük, amikor II. Rákóczi György ostromgyűrűbe fogta a várost, mert az Barcsay Ákos fejedelmet pártolta.

1659 és 1661 között nem ismerünk egyetlen olyan nyomtatványt sem, amely a gyulafehérvári nyomdakészlettel készült volna. Ezzel szemben 1662 és 1664 között eddig is tudtuk, hogy valahol működött a fejedelmi nyomda, hiszen öt országgyűlési artikus gyulafehérvári betűkkel készült. A feltételezések csak abban tértek el, hogy melyik városban működött a nyomda.

Az újabb adat – az 1664. évi *Szent Szelence* – ismeretében valószínűbbnek tartjuk, hogy az 1662 és 1664 között megjelent öt artikus⁶⁶ nem Gyulafehérvá-

⁶⁴ TEUTSCH, F.: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler*. = Korrespondenzblatt des Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde 5. 1882. 66.

⁶⁵ GYULYÁS PÁL: *A könyv sorsa Magyarországon. II.* Bp. 1961. 16.

⁶⁶ SZTRIPSKY I. 2032/239. (1662. okt.); SZTRIPSKY I. 2040/247. (1663. febr.); SZTRIPSKY I. 2039/246. (1663. szept.); SZTRIPSKY I. 2042/249. (1664. jan.); SZTRIPSKY I. 2043/250. (1664. nov.).

rott és nem Kolozsvárott, hanem Szebenben készült a fejedelmi nyomda készletével. Tehát szebeni korszakából Brassai Major Márton első ismert, bár nevével nem jelzett nyomtatványa az 1662. évi artikulus.⁶⁷ Hogy neve sem ezen, sem a másik négyen⁶⁸ nincs feltüntetve, az nem meglepő, mert az artikulusokat ritka esetben látták el hely- és nyomdamegjelöléssel. Az 1662 és 1664 között megjelent öt artikulust tehát Szebenben nyomtatta Brassai Major Márton a gyulafehérvári készlettel, akárcsak a teljes impresszummal ellátott *Szent Szelencét*. Észertint öt helymegjelölés nélküli artikulus esetében a korábbi helymegállapítást helyesbítenni kell. Ezek az 1662. október–novemberi, az 1663. februári, az 1663. szeptemberi, az 1664. januári és 1664. novemberi artikulusok.

Az artikulusoknak köszönhetően szinte félévenként nyomon követhetjük a hivatalos okiratok kinyomtatásánál számításba vehető nyomdákat.

Az 1662. októberi artikulusoktól kezdve a gyulafehérvári készlet tűnik fel ugyan, de a kiemelő típusok egy része és az iniciálék mindegyike idegen. Egy iniciálét kivéve a többi idegen elemet, mint a szebeni városi nyomda készletének darabjait sikerült azonosítani. Ez jellemző az artikulusokra 1664 novemberéig bezárólag – öt artikulus esetében. Ezek az idegen nyomdafelszerelési elemek mind az 1659-nél korábbi, mind az 1670. utáni szebeni városi nyomdabeli kiadványokról ismerősek.⁶⁹

A túlnyomórészt gyulafehérvári készlettel nyomtatott artikulusok esetében azt kell feltételeznünk, hogy bizonyos címbetűk és díszítő elemek ekkor már hiányoztak a volt gyulafehérvári nyomda készletéből. Bizonyítottnak vehetjük – amit már kolozsvári tartózkodása idején is tapasztalhattunk, 1667-től kezdve –, hogy egyetlen gyulafehérvári iniciálé sem maradt meg. Ugyanígy, eddig is valószínűnek látszott, hogy a kiemelő típusokból, címbetűkből is csak szórványosan maradt meg egy-egy sorozat egy-egy betűje. Amikor az artikulusok kinyomtatásánál ezekre szükség volt, kénytelenek voltak a szebeni városi nyomda készletéből pótolni az itt hiányzókat.

Mindebből ugyan nem következtethetünk biztonságosan arra, hogy a két készletet együtt (egy helyen?) tartották, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gyulafehérvári nyomda Szebenből való távozása után olyan cifrák tűntek fel a szebeni városi nyomda készletében (1670-től), amelyek 1659-et megelőzően – vagyis a fejedelmi nyomda Szebenbe szállítását megelőzően – nem szerepeltek. Hogy a cifrák⁷⁰ Sze-

⁶⁷ SZTRIPSZKY I. 2032/239.

⁶⁸ SZTRIPSZKY I. 2040/247.; SZTRIPSZKY I. 2039/246.; SZTRIPSZKY I. 2042/249. és SZTRIPSZKY I. 2043/250.

⁶⁹ A 0,6 mm-es kiemelő betű, a 17 x 17 mm-es „N” iniciálé és a 26 x 26 mm-es „N” iniciálé, de ez utóbbiról csak annyit mondhatunk, hogy sem a fejedelmi nyomda, sem Szenci Kertész készletéhez nem tartozott. A szebeni városi nyomda rendelkezésre álló kevés megvizsgálható nyomtatványa közül egyikben sem található, de azért minden valószínűség szerint a városi nyomda felszereléséhez tartozott.

⁷⁰ Az A, B, C, D, E, F, Dd, Kk jelű nyomdai cifrák. Megjegyzendő azonban, hogy az említett nyolcféle nyomdai cifra 1670-nél korábban is megjelenhetett a szebeni városi nyomda kiadványain, csakhogya egyetlen megvizsgálható nyomtatvány van mindössze 1666-ból, egy 1667-ből, és egy sincs 1668–1669-ből, pedig érdekes lenne e cifrák megjelenésének pontosabb dátumát is megállapítani. Így csak annyi biztos, hogy már a szebeni városi nyomdában voltak 1670-ben.

benben maradtak, azt az látszik bizonyítani, hogy Kolozsvárott már nem tűntek fel, pedig a szebeni *Szent Szelencén* közülük öt⁷¹ még látható.

Továbbá nagyon valószínű, hogy az 1657-től fogva változó szebeni városi nyomdások miatt azokban az években szinte gazdátlanok tűnhetett a városi nyomda, a munka is akadozott, így a város nem bánta, ha a volt fejedelmi nyomda is ott húzódott meg. De ha egy helyen voltak is, ez nem vonja maga után okvetlenül az anyag keveredését is, hiszen a különböző tulajdonokban lévő készleteket tudatosan külön kezelték. Erre a korszakban más nyomdák esetében is akad példa, akár Kassáról, akár éppen Szebenből (a Szenci Kertész-féle nyomda sem keveredett soha a városival).

Az artikulusok nyomdahelyéből arra következtethetünk, hogy 1658 novembere és 1662 márciusa között a fejedelmi nyomdát még valószínűleg nem állították fel új helyén, Szebenben, hanem összecsomagolva tárolták. Ha ugyanis működőképes lett volna, semmi esetre sem fordultak volna ezekben az években három különböző nyomdához az artikulusoknak, ezeknek a hivatalos nyomtatványoknak a kiadásával kapcsolatban. Még 1662 márciusában⁷² is a szebeni városi nyomdában kényszerültek kiadni. De 1662 októberében már használható volt a fejedelmi nyomda; tehát 1662 nyarán állíthatták fel újra, tették működőképpé Szebenben. Vagyis az 1659., 1660., 1661. években a gyulafehérvári fejedelmi nyomda Szebenben volt ugyan, de használaton kívül. Kérdés, hogy ez alatt az idő alatt mivel foglalkozott Brassai Major Márton, a fejedelmi nyomdatómester?

Továbbra sem dönthető el pontosan, hogy melyik évben költözött el a fejedelmi nyomda Szebenből Kolozsvárra. 1667-ben már Kolozsvárott volt. Valószínűnek látszik, hogy Brassai Major Márton halálával történt ez a változás: tehát 1665-ben vagy 1666-ban költöztették a nyomdát Kolozsvárra. Indokoltnak látszik Brassai Major Márton halála évének 1665-öt tartanunk, mert ez megmagyarázná, hogy az 1665-ös artikulusok,⁷³ akárcsak az ezt követők 1668-ig (összesen nyolc artikulus esetében) miért készültek ugyancsak Szebenben, de Szenci Kertész Ábrahám műhelyében. Valószínű, hogy Brassai Major Márton 1665. évi halála miatt térhettek át a nyomtatásban Szenci Kertész műhelyére, mert ezzel a volt fejedelmi nyomda vezető nélkül maradt. Eszerint Brassai Major Márton hivatalát mint fejedelmi nyomdász 1647-től 1664-ig látta el, abból 1659–1664 között Szebenben. Míg Szenci Kertész nyomdája 1668 végén került Szebenből Kolozsvárra,⁷⁴ addig a gyulafehérváriról annyit tudunk, hogy az 1667-ben már Kolozsvárott volt. A kettő betűkészletének egymás közti keveredése csak Kolozsvárott indult meg, az 1669. esztendőttől kezdve.

Szebenben az 1660-as években tehát a fentiek szerint alakult a városban működő nyomdák képe. Érdekes, hogy hogyan futottak össze a szálak Szebenben ezekben az években. 1662 végétől 1665–1666-ig három nyomda is működött itt egyszerre. Ugyanakkor viszont nyomda nélkül maradt a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár és

⁷¹ Az A, B, C, D, Kk cifrák. A *Szent Szelencén* látható még 3 további cifra is, de ilyen cifrái a szebeni városi nyomdának 1659 előtt is voltak, tehát nem dönthető el, hogy honnan származnak.

⁷² FAZAKAS: *l.m.* 201–209. számozása szerint az 57. számú artikulus.

⁷³ SZTRIPSZKY I. 2045/252.

⁷⁴ V. ECSÉDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai.* = MKsz 1989. 25–26.

az egykori virágzó Várad. De 1668 végétől már Szebenben is csak a városi műhely maradt, ezzel szemben Kolozsvárra, az ott lévő Heltai-féle műhely mellé két másikat szállítottak, ezzel megvetve a kolozsvári református kollégium nyomdájának alapjait.

* * *

A feldolgozott nyomtatványok jegyzéke

1. *Proscriptio*.
(Albae Juliae) [ca. 1655. typ. principis]
[1]fol. 250 x 130 mm
Bp OL P 658 Teleki-cs. 2588–2704 fol. 401.
2. ➤ AFAFBASIRE, Isaac: *Disputatio theologica inauguralis*
Albae Juliae 1655, typ. principis. ◀
Zoványi: *Magyarországi protestáns...* 55.
példány –
3. BASIRE, Isaac: *Schema sive forma studiorum Albensium... pro 1657*
(Albae Juliae) [1658] typ. principis,
112 l. – 8°
Sztripszky II. 2571/119.
Oxford, Bodleiana, és OSzK (copia)
4. *Panegyris inter fatales...* Stephano Haller
[Albae Juliae, 1658. typ. principis]
[8]lev. – 4°
RMK II 898.
Bp EK: RMK II 149
5. *Articuli dominorum...* 1662. október 22. Szászmedgyes
[6]lev. – 2°
[Szeben, 1662. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2032/239.
OSzK: RMK I 998a.
6. *Articuli dominorum...* 1663. február 22., Szászkézsd
[4]lev. – 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2040/247.
OSzK: RMK I 1007b.
7. *Articuli dominorum...* 1663. szeptember 24. Marosvásárhely
[7]lev. – 2°
[Szeben, 1663. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2039/246.
OSzK: RMK I 1007c.
8. *Articuli dominorum...* 1664. január 31. Nagy-Schink
[10]lev. – 2°
[Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
Sztripszky I. 2042/249.
OSzK: RMK I 1017b.

9. *Articuli dominorum*. . . 1664. november 19. Segesvár
 [5]lev. — 2°
 [Szeben, 1664. Fejedelmi ny.]
 Sztripszky I. 2043/250.
 OSzK: RMK I 1017c.
10. *Szent Szelencze*
 Szeben, 1664. [Fejedelmi ny. Brassai] Maior Márton
 [12]lev. — 4°
 RMKT X. köt. 24-7-261., 697–698.
 Cluj, Univ BMV 3625.; MTAK (copia)

V. ECSEDY, JUDIT

Data to the History of the Princely Typography in Gyulafehérvár (Alba Iulia, Rumania)

The new data concerning the typography of the Transylvanian princes in the course of the 17th century are grouped by the author along three major lines: firstly, the printing office in the service of the Academy; secondly, the literary achievements of the professors and thirdly, the activity of Márton Brassai Major the last master of the Princely Typography of Gyulafehérvár.

As to the first subject it is an unfilled printed circular about expelling students from the Gyulafehérvár Academy that is of major interest being unique in its kind.

In the second subject focussed on the literary activity of the Gyulafehérvár professors Isaac Basire's *Schema* is also interesting both in its genre and because of the author's personality. The *Schema* (1658) is the first printed curriculum and school report known in Hungary. Its author Isaac Basire was a protégé of Charles I and had to leave England after the regicide. First he escaped to the Turkish Empire then he was in 1655 invited by the Transylvanian Prince György Rákóczy II to be a professor of theology in Gyulafehérvár where he remained until the Stuart Restoration. His work *Schema* was left unfinished because of the Turkish occupation of Gyulafehérvár and survived in a unique copy (preserved in the Bodleian Library, Oxford).

In the third part the author surveys an episode of the Princely Typography unknown to literature so far. Although it was known that the Princely Typography was moved to Kolozsvár (Cluj-Napoca, Rumania) around 1667, the activity of the printing office between the year 1658 (i.e. the Turkish destruction of Gyulafehérvár) and 1667 was not known. From the typographic marks of a booklet printed in Szeben (Sibiu, Rumania) the author concludes that it was printed — together with some other publications without imprint — by the Princely Typography and by its last master Márton Brassai Major. Most probably the typography was saved from the devastation by being moved to Szeben in due time.

RÓZSA MÁRIA

A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei. 1814 – 1850

A Vormärz bécsi zsurnalisztikájának története tulajdonképpen nem más, mint a cenzúra története — állapítja meg Ernst Viktor Zenker.¹ Az 1790. szeptember 1-jei udvari határozat a liberálisabb józsefi sajtótörvények visszavonását, a viszonylagos sajtószabadság megszüntetését jelentette. 1792. március 11-én, I. Ferenc trónra lépése után közvetlenül újabb dekrétum jelent meg, mely megtiltotta a külföldi lapokból minden olyan írás átvételét, amely az általános nyugalmat zavarná és veszélyes nézeteket terjesztene. Az 1795-ben megjelenő cenzúra-rendelet az ellene vétőkkel szemben a következő büntetéseket helyezte kilátásba: a kiadvány és a szedőberendezés elkobzása és megsemmisítése, az iparendéclly bevonása, illetve pénzbírság. 1798-ban négy további, a cenzúrát érintő udvari határozatot tettek közzé.²

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a bécsi lapok — mint például a *Wiener Zeitung*, vagy az *Österreichischer Beobachter* — az udvar, illetve a kormány szempontjainak vetették alá magukat. Ezért az úgynevezett Biedermeier-korszak lapjai a kulturális jelenségeknek értékes, de csak kritikával felhasználható forrásai, a társadalmi helyzetnek semmiképpen sem valós tükröi, inkább „a bécsi polgár évtizedek stagnálása alatt kialakult felsőbbiségtudatát tükrözik, aki politikai szerepét nem állampolgárként, hanem alattvalóként élte meg.”³

Az 1814-ben indult és 1873-ig élő, az osztrák sajtó történetében több mint fél évszázadon keresztül jelenlévő *Wanderer* a legolvasottabb bécsi lapok közé tartozott.⁴ A *Wanderer* sem volt mentes a hivatalos befolyástól, mivel a *Wiener Zeitung* egykori szerkesztője, a felső rendőri és cenzúra hivatal udvari titkára, Johann Michael Armbruster (1761–1814) fontos szerepet játszott a lap alapításánál.⁵ 1809-ben a *Wanderer*nek már néhány száma napvilágot látott. Ezek azonban inkább röpírat jellegűek voltak, a tiroliak 1703-as és 1809-es felkelésének eseményeiről tudósítottak, és ezzel kapcsolatos dokumentumokat tartalmaztak.

¹ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik*. Von den Anfängen bis zum Jahre 1848. Wien und Leipzig, 1892. 95.

² ZENKER: *l.m.* 87–92.

³ HAUSLER, Wolfgang: *Die österreichische Publizistik und ihre Probleme im Vormärz und im Revolutionsjahr 1848*. In: *Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs*. Hrsg. Erich ZÖLLNER. Wien, 1979. (Schriften des Institutes für Österreichkunde 34.) 67.

⁴ WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs*. Eine historisch-statistische Studie. Wien, 1875. 61.

⁵ ZENKER: *l.m.* 99.

A *Wanderer* első száma Anton Strauß nyomdájából 1814. január 1-jén került ki. Címlapján ez állt: „Der Wanderer. Wien. Gedruckt und im Verlage bey Anton Strauß”. Az Österreichisches Staatsarchivban 1813-ból származó dokumentumok igazolják, hogy a lap megkapta a megjelenéshez szükséges engedélyt, valamint hogy a Geheime Hof- und Staatskanzlei rendelkezik a cenzúrázás ügyében.⁶ Az egyik, 1813. augusztus 16-án keltezett iratban az szerepel, hogy Armbruster „javasolta” a „Wanderer néplapot”. Hogy Armbrusternek ezen kívül a lap alapításában milyen szerepe volt, nem tudjuk, de szerkesztésében nem működött közre, mert röviddel a lap megindulása után, 1814. január 14-én önkézzel vetett véget életének.⁷

Az első 1814-es szám *Wer bist du Wanderer?* című – programnak még aligha nevezhető – beköszöntő cikkében a kiadók a címválasztást indokolják meg: a vándor, „egy tapasztalt, élemedett korú ember”, az eseményeken kívül álló megfigyelő nézőpontjának választása (a címoldalon is egy vándor alakja látható) az olvasók bizalmának megszerzését szolgálta, a visszafogott, objektív hangvételt igazolta, s a cenzúra számára is biztosítékot kívánt nyújtani. A *Wanderer* szerkesztője Joseph Ritter von Seyfried (1780–1849) volt, aki színpadi szerzőként és színdarabok átdolgozójaként, valamint francia, angol és olasz darabok fordítójaként szerzett nevet. Szerkesztőként sok lapnál dolgozott egyidejűleg is, „s mivel a Vormärz korában a szerkesztés nem okozott sok fejtörést és sok időt sem vett igénybe”,⁸ emellett a Theater an der Wien háziszerezőjeként is működött.

A négy oldalon, negyedrért méretben, két hasábon, hetente hatszor megjelenő *Wanderer* szépirodalmi és szórakoztató lapként indult. A felvilágosodás hagyományait követve bevallott célja volt ismereteket közvetíteni és szórakozást nyújtani. A lap súlypontja tehát nem a politikán volt, politikai híreket csak röviden közöltek. A nyomdász és egyben könyvkiadó Anton Strauß (1775–1827) nyomdájából kerültek ki a Vormärz más fontos lapjai, például a *Der österreichische Beobachter*, a *Der Sammler*, a *Wiener Zeitschrift* és Hormayr *Archivja*.⁹ Az első év végén a következő évi előfizetési felhívásokban fogalmazódott meg a lap programja részletesebben: célja a „tanítás és szórakoztatás”, mindez „népi hangvételben”, vagyis világos és közérthető előadásmódban. A külföldi és belföldi hírek, érdekességek mellett közöltek rövidebb-hosszabb ismeretterjesztő cikkeket, verseket, novellákat, beszámoltak a társasági élet eseményeiről, a színházak műsoráról. Az információk közlésekor a szerkesztők a tudomány haladásával kívántak lépést tartani. A sokféleséget érzékeltetik az évek során változó című, de tartalmukban hasonló rovatok. Például egyes városokat, tájakat mutattak be a „Topographische Notiz”-ban, híres emberek életét ismertették olyan sorozatokban mint a „Galerie berühmter Männer”, vagy „Teutsche Bildergalerie”. A „kis színesekben”, mint a „Fidibus”-ban, vagy a „Melange”-ban anekdotákat, érdekességeket találunk. A helyi események, tudnivalók a „Wiener Tagesbegebenheiten”, vagy a „Reisen in und um Wien” rovatban

⁶ Zeitschrift „Der Wanderer” v. Armbruster. Österreichisches Staatsarchiv. Allgemeines Verwaltungsarchiv. Polizeihofstelle: Zl. 3135/1813. jelzetten.

⁷ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. I.* Wien, 1856. 65.

⁸ WURZBACH: *im.* 34. köt. Wien, 1877. 190.

⁹ WURZBACH: *im.* 39. köt. Wien, 1879. 321–322.

kaptak helyet, az osztrák történelem kiemelkedő dátumairól az „Österreichischer Geschichtskalender”-ben emlékeztek meg rendszeresen. Jellemző még, hogy sok a más lapból átvett közlés. A kor szokásának megfelelően a cikkek többsége a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg.

1818-tól a lap két részre oszlik: kedden, csütörtökön és szombaton *Der Wanderer als Volkszeitung* címen, vagyis néplapként, hétfőn, szerdán és pénteken *Der Wanderer als Unterhaltungsblatt* címen, vagyis szórakoztató lapként jelenik meg, különböző lapszámozással és nem folyamatos oldalszámozással. A politikai, gazdasági vonatkozású hírek természetesen a *Volkszeitung*ba kerültek; a szépirodalom, az ismeretterjesztő cikkek, a társasági élet hírei, és a színházi rovat az *Unterhaltungsblatt*ban szerepelnek. A változásokat a lap szerkesztősége azzal indokolta, hogy olyan közhasznú lapot akarnak, amely az újságot és a szórakoztató folyóiratot egyesíti magában. Kisebbségi változtatások továbbra is voltak: 1819-től eltűnik a címlapról az illusztráció, később egy ideig tartalomjegyzék, majd időjárás-jelentés kerül a helyére. 1820-tól az *Unterhaltungsblatt* vasárnap is megjelenik. 1827. október 24., Anton Strauß halála után özvegye veszi át a nyomdát, aki később a Leopold Sommer-féle céggel adta ki a *Wanderert*. 1845 márciusától a Sommer császári és királyi udvari könyvnyomda a nyomdája és egyben kiadója is.¹⁰ 1837-től ismét nagyobb változásoknak lehetünk tanúi. Megszűnik a lap tematikai alapon való megosztottsága, folyamatos számozással ismét egyesülve jelenik meg. Tulajdonképpen már a korábbi változtatások is a *Wanderer* politikamentessé való átalakítása felé mutattak, ami most teljességgel megvalósult, amint ezt az új alcím is kifejezi: „Der Wanderer im Gebiete der Kunst und Wissenschaft, Industrie und Gewerbe, Theater und Geselligkeit”. Ezentúl hetente hatszor, *Unterhaltungsblatt*ként jelenik meg; a szerkesztők – mint írják – „szórakoztató és színházi lappá” kívánták alakítani. Tény, hogy ez bizonyos színvonal-eséshez is vezetett; a társasági élet hírei, a színházi rovat, a pletykák kerülnek előtérbe és töltik ki a lap szinte minden számát. 1837-től az évfolyam-számozást is feltüntették a címlapon. 1844-től Ferdinand Ritter von Seyfried (?–1865) veszi át apjától a szerkesztést, ő a színházi kritikák állandó szerzője.¹¹ Őt így jellemzi munkatársa, Falk Miksa: „Seyfried Nándor lovag, takarékpénztári irattárnok [...] tetőtől talpig becsületes ember, de a gypjában festett fekete-sárga és a magasabb körökben nagy pártfogásnak örvendő pecsovics.”¹²

A XIX. század eleji állampatriotizmus legfontosabb képviselői, Joseph Hormayr (1782–1848) és a köréje tömörült írók csoportja, nemzeti témák népszerűsítésével, a nemzeti történelem iránti érdeklődés felkeltésével akartak hazaszeretetre buzdítani. Mindezek a törekvések a nemzeti hagyományok, az egyediség megőrzésével, a különböző kultúrák kölcsönös megismertetésével és elismerésével egy nagyobb

¹⁰ WURZBACH: *l.m.* 35. köt. Wien, 1877. 322.

¹¹ WURZBACH: *l.m.* 34. köt. Wien, 1877. 175.

¹² FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1902. 17.

egység, a Habsburg Birodalom összetartozását kívánták szolgálni.¹³ Ez a gondolat érvényesül a *Wanderer*ben is a Monarchia-beli népek kultúrájának, néprajzának, történelmének bemutatásakor.

A *Wanderer* lapjain kirajzolódó magyarságkép jórészt más kiadványokból átvett közlések alapján formálódott. A cikkek sorában találunk magyar népszokásokat, jellegzetes magyar viseleteket ismertető közléseket, írnak a magyar táncról és a magyar zenéről. Magyarország egyes tájai, főleg az Alföld, a Tiszántúl egzotikumnak számítottak, az alföldi ember, a magyar paraszt, különösen a cigánység mind-mind valami speciálisan magyar jellegzetességet, egzotikus romantikát testesített meg a német, illetve osztrák olvasók számára.¹⁴

A Tübingenben megjelenő *Morgenblatt für gebildete Stände*ből átvettek egy a to-kaji szüetről szóló beszámolót.¹⁵ A cikk a szerző megnevezése nélkül jelent meg, azonban, mint az Fried István tanulmányából¹⁶ kiderül, a szlovák műfordító és kultúráközvetítő Samuel Rožnay (1787–1815) a szerzője. Rožnay azt a megállapítást teszi, hogy a magyarok a szabadban végzett munka közben keveset énekelnek, s kevés magyar népköltő van, akinek dalai a nép körében elterjedtek. Véleménye szerint a magyar nép daltalanságának okai a magyar népkarakter legfőbb vonásaiban, a büszkeségben és a melankóliában rejlenek. Felveti egy magyar „Wunderhorn” létrehozásának szükségességét is; követendő példaként a Brentano–Arnim-féle *Des Knaben Wunderhorn* című 1806 és 1808 között három kötetben megjelentetett népdalgyűjteményre gondol. Akárcsak a német irodalomban, nálunk is a klasszicizmus elleni harc részeként indul meg – bár természetesen a német irodalomhoz képest fáziseltolódással – a népköltészet felfedezése és feldolgozása. Rožnay megjegyzi még, hogy a magyarok sajátos és vonzó táncai is bánatot keltenek. Végezetül magyar népdalként (!) közli Csokonai egy versét magyarul és saját német fordításában (1816. március 13.).¹⁷

A magyar nemzeti karakter részeként a magyar táncról és a magyar zenéről szól a következő két közlemény. A „Der ungarische Tanz” a „Reisebilder aus Ungarn” c. sorozatban jelent meg, a berlini *Gesellschaftler* című lapból átvéve, 1831. január 30-án. A névtelenségben maradó szerző állítása szerint több évig élt Magyarországon, s néhány különböző nép táncaira vonatkozó általános megállapítás után kijelenti, hogy a magyar „harcias nemzet” és ez „szelídebb formában a bajuszpödrésben is megnyilvánul”. Ez után a tánc közben viselt ruhadarabokat írja le, majd kitér a magyarok „figyelemreméltó” arcjátékára a tánc közben.

¹³ HANÁK, Peter: *Österreichischer Staatspatriotismus im Zeitalter des aufsteigenden Nationalismus*. In: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1789–1848). Wien–München, 1978. (Wiener Schriften 39.) 317.

¹⁴ DUKONY Mária: *Az Alföld a német irodalomban*. Bp. 1937.

¹⁵ *Morgenblatt für gebildete Stände* 1816. Nr. 37–38. – Itt jegyezzük meg, hogy a *Wanderer*ben megjelent közlésekre csak dátum szerint hivatkozunk, mert 1819 és 1837 között, valamint 1850-ben oldalszámozás nélkül jelent meg; azokban az években pedig, amikor a lap kettévált, a lapszámozás is különvált, bár folyamatos számozása fel volt tüntetve a címlapon, de ez felesleges zavart keltene.

¹⁶ FRIED István: *Csokonai nyomában*. (Rumy Károly György és Rožnay Samuel). = ItK 1972/2. 198–202.

¹⁷ Erről bővebben: FRIED: *i.m.* 201–202.

1831. február 14-én a magyar zenét bemutató tanulmányban érdekes módon ismét a magyar zene komorságát, melankóliáját hangsúlyozzák; a magyar zenét sebes hegyi patakhhoz hasonlítva, végletességére hívják fel a figyelmet. A magyar zene nem képes az embereket vidámmá tenni, írja az ismeretlen szerző, s azt tanácsolja, hogy akinek gyengék az idegei, az ne próbáljon egy jól előadott magyar darabot meghallgatni. Végezetül a cigányok virtuóz játékát, kitűnő zenei érzékét kiemelve megjegyzi, hogy magyar Paganinik is vannak közöttük.

1839. február 18-án a *Die Zigeuner als Musikkünstler in Ungarn* című cikk ismét a cigányzenével foglalkozik. A cigányok virtuóz hegedűjátékosok, akik nem csak szórakoztatnak, hanem maguk is komponálnak — állapítja meg a szerző.

J. Karl Hickel tollából egy sorozat látott napvilágot *Die Zigeuner in Ungarn* címen.¹⁸ Saját élményei alapján számol be arról, hogy utazási során cigányokkal találkozott. Közli a Magyarországon élő cigányok számát, ismerteti eredetüket, életmódjukat, külsejüket, öltözködésüket. Kiemeli kitűnő zenei érzéküket, s hogy nem tudja senki olyan jól játszani a magyar táncokhoz a zenét, mint ők. Végezetül név szerint megemlíti Bihari János hegedűvirtuózt, aki a 19. század elejének valóban legjobb és legismertebb cigányzenésze volt, s aki a köztudatban a nemzeti zene képviselőjeként élt.¹⁹

A *Honderüböl*, Kuthy Lajostól átvett zsánerkép alapján íródott a *Der Szür* címen, szerző nélkül 1844. január 17-én megjelentetett cikk.²⁰ A főleg az Alföldön viselt ruhadarabban kapcsolatban jellegzetes helyzeteket, a ruha viselőire vonatkozó ironikus utalásokat villant fel. A szűrt először csak ünnepnapokon, a templomban, vagy a kocsmában hordják, majd néhány zsír-, és (kocsmái ivászatot követő verekedés alkalmával) vérfolt esik rajta. A következő évben gazdája már állandóan viseli, fekszik rajta, sőt a lopott bárányt is alatta rejti el. Egyes szűrök sorsát az teljesíti be, hogy néhányat fel is akasztanak közülük gazdájukkal együtt. A *Wanderer*-beli cikkben egyébként számos magyar szó is található német mondatokba illesztve, például: „atyafi”, „szegény legény”, „Sári”, „Panni”.

Híres magyarokról is szerepelnek híradások, életrajzi ismertetések a lapban, főleg felfedezőkről, kalandorokról, történelmi személyiségekről, politikusokról; írókról, költőkről pedig műveik kapcsán. Kiemelkedik Liszt Ferenc alakja, akiről korai éveitől, felfedezésétől kezdve, koncertjein, éppen aktuális hollétéin, a vele kapcsolatos pletykákon át egészen az öt dicsőítő versekig sokat foglalkoznak a lapban. Legrészletesebb életrajza 1838. április 25-én jelent meg.

1826. augusztus 30-án egy az a *Wanderer* közlése szerint Calcuttában megjelenő *Quarterly Original Magazine* 1825. évi márciusi számából átvett cikk (*Reisen eines Siebenbürgers in Tibet*) Kőrösi Csoma Sándor tanulmányait, utazásait, a magyarok ázsiai eredetével kapcsolatos kutatásait, nyelvészeti, szótárszerkesztői munkásságát ismerteti. 1830. július 29-én ismételtlen híradás jelent meg róla: arról közölnek rész-

¹⁸ *Wanderer* 1843. okt. 14., okt. 16., okt. 17.

¹⁹ SÁROSI Bálint: *Cigányzene*. . . Bp. 1971. 109.

²⁰ A *Honderüböl*ben a „Fresco-festések” sorozatban jelent meg 1843. nov. 25-én. A szür leírása a 665–666. oldalakon szerepel.

leteket, milyen körülmények között és hol töltötte 1828/29. telét, szó van kutatási eredményeiről és további terveiről, s kiemelik a tudomány és az irodalom érdekében kifejtett hősieles küzdelmét.

1819. március 26-án *Der ungarische Robinson* címen Jelky András hányatott és izgalmas kalandokban bővelkedő élettörténetét közlik, azt a megállapítást téve, hogy minden nemzetnek megvannak a hozzá hasonló alakjai.

1891. július 9-én Chr. Niemeyer aláírással *Szigeth und Zriny* címen Zrínyi Miklósról szóló írás jelenik meg. Az olvasók Körner darabjából ismerhetik már alakját – írja a szerző. Theodor Körner német drámaíró 1814-ben írt *Zriny* című, korában igen népszerű, a bécsi és a magyar színpadokon bemutatott tragédiájára utal, amely Szigetvár védőinek hősi halálát vitte színre. A cikk beszámol Zrínyi gyermekkoráról, neveltetéséről, majd a szigetvári ostrom és a spártai Leonidaszhoz hasonlított Zrínyi hősieles halálának leírása következik.

1838. március 28-án Besse János (1765–?) magyar utazó beszámolójából közölnek egy részletet, aki Humboldt kíséretében járt a Kaukázusban, s a magyarok lakhelyét is kereste. Besse egyébként öt jelentést küldött József nádornak, melyek a *Tudományos Gyűjtemény* 1829/30-as évfolyamaiban jelentek meg, ezekből származik a *Wandererben* közölt részlet is. A *Tudományos Gyűjtemény* ezen füzeté nagyon érdekes – írja a beszámoló közlője –, tartalmazza még többek között Ehrenreich Ádám Révai Miklóst ábrázoló rézmetszetét is.²¹

Számos magyar várost, tájat mutatnak be a *Wanderer* különböző évfolyamaiban, statisztikai adatokat közölnek Magyarországgal kapcsolatban. 1818. május 6-án *Die Stadt Debreczin in Ungarn. Aus der Reise des Grafen Vincenz Batthyani durch Ungarn* címen jelent meg egy írás. A *Wandererben* közölt részlet Batthyány *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Buccovina im Jahr 1805* című munkájának része. A szövegek egybevetésekor érdekes módon az derült ki, hogy a *Wandererben* szereplő részlet a kötetben nem a Debrecen, hanem az Árokszállás című fejezetből származik.²² Debrecen város bemutatásakor hiteles képet kaphatunk a közművesítés, az utcák, házak állapotáról, az ott élő emberek viseletéről, életmódjáról.

1821. január 22-én jelent meg a Bécsben élő, főképp az etnográfia terén működő, hontmegyei születésű Csaplovics János (1780–1847) *Das Königreich Ungarn ist Europa im Kleinen* című cikke, melyben párhuzamot von Magyarország sok vonatkozásban érvényesülő sokszínűsége (topográfia, klíma, ásványkincsek, termények, lakosság összetétele) és Európa között. A cikket azzal a megállapítással zárja, hogy a népek, nemzetiségek egymással való elkeveredése ellenére mégis mindegyik rendelkezik sajátos vonásokkal, egyedi tulajdonságokkal. Csaplovics fő műve, a *Gemälde von Ungern* csak 1829-ben jelent meg, ennek előtanulmányaként is felfogható az itt közölt írás. 1826. január 22-én Csaplovics közöl adatokat Magyarország területéről, összehasonlítva más európai országokéval. Csaplovics 1808/1809-től kezdve egészen

²¹ Tudományos Gyűjtemény 1830. 2. füzet. 85–100.

²² BATTYANYI, Vincenz Graf: *Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Buccovina im Jahr 1805*. Pest, 1811. 214–221.

haláláig Bécsben élt, valószínűsíthető, hogy a *Wanderer*-ben több aláírás nélküli statisztikával kapcsolatos közlemény tőle származik.

1825. március 6-án „y” aláírással (Rumy Károly György) közöl a *Wanderer* a „Beitrag zur Vaterlandskunde” sorozatban a Harkányban felfedezett új meleg vizű fürdőről szóló híradást. Már részletesebb beszámoló a Körös völgyének, Nagyváradnak és környékének bemutatása 1825. március 14-én, szintén az ő tollából.

1842. január 21-én „Peregrinus” aláírással, *Drei Tage in Oedenburg* címen írás jelent meg, melyben a szerző Sopron fejlődéséről, a város szépítéséről számol be, továbbá nagyobb részletességgel mutatja be az újonnan épült színházat és a műsoron lévő darabokat.

Dr. Weninger bécsi orvos *Reise von Wien nach dem Badeorte Füred* címen tette közzé útleírását. Sopronon, Győrön, Pesten, Pannónhalmán, a Bakonyon és Tihanyon át vezetett az útja Balatonfüredre, beszámolt az útközben látott nevezetességekről és a magyar történelem idevágó vonatkozásairól (1846. március 21.).

A magyar történelem, a magyar államiság is állandóan visszatérő témája volt a *Wanderer*-nek. 1817. augusztus 9-én jelent meg Mailáth János *Raab im Jahre 1598* címen a *Der Aufmerksame* című lapból Győrnek a törököktől való visszafoglalását bemutató írása. Egyébként Mailáth *Geschichte der Magyaren* címen Bécsben 1828/29-ben megjelent munkájában is szerepel ez a részlet.

1821. szeptember 16-án Attila hun király életét, hadjáratait, halálának körülményeit, fiainak egymás közti harcát a hatalom megszerzéséért mutatták be az olvasóknak. 1825. szeptember 16-án a statisztikus és topográfus Gyurikovics György (1783–1848) cikkét vették át a *Preßburger Zeitung* mellékletéből, amelyben a Pozsonyban megkoronázott magyar királyok és királynők nevét sorolta fel. 1825. december 14-én a magyar országgyűlés felépítését mutatták be az 1825-ös pozsonyi országgyűlés kapcsán.²³ 1826. november 8-án a „Tagesbegebenheiten in Ungarn” rovatban megemlékeznek a „nemzeti gyász” napjáról, ugyanis Szombathelyen a líceum falán emléktáblát avattak a mohácsi csata emlékére. 1830. október 11-én közreadják azon magyar királyok jegyzékét, akiket a még uralkodó király életében koronáztak meg. 1835. szeptember 4-én A. Samtner aláírással *Betzko, die Burg des Hofnarren* címen jelent meg Beckó várának története, ami ugyan nem történelmi tény, de a magyar történelemhez, Zsigmond király korához kapcsolódó mondát közöl. 1835. december 6-án Joseph Tuvora (1811–1871) nyitrai születésű bécsi újságíró tollából *Muth und Standhaftigkeit des berühmten Kriegshelden Grafen Nadasdi* címen látott napvilágot az 1529-ben Budát védő Nádasy Tamás története.

A közélet, a társadalmi élet, a művelődés, a kultúra eseményeiről mint a kor fontos, a köztudatban jelenlévő problémáiról kaphatjuk a lapban a legtöbb információt, s meg kell jegyeznünk, hogy a bécsi lapban meglehetősen gyorsasággal reagálnak az aktualitásokra. Csak néhány példát kiragadva: a császári család tagjainak magyarországi látogatásairól, programjukról minden alkalommal a lehető legnagyobb részletességgel tudósítottak. I. Ferenc születés- és névnapja alkalmából hozzá írott

²³ *Wie ist der ungarische Reichstag constituirt?* = Unterhaltungs-Blatt. Beilage zur Pressburger Zeitung. 1825. dec. 9. Nr. 97. 767–771.

köszöntő verseket, betegsége esetében állapotáról jelentéseket közöltek. Sematizmusok alapján tudósítottak az iskolarendszer fejlődéséről, adatokat közöltek az iskolák számáról, többször visszatértek a Brunswick Teréz alapította kiseddóvó intézetre, valamint Pest-Buda kórházaira. Rendszeresen jelentek meg tudósítások az első magyar lóversenyekről, a magyar lóspport helyzetéről, s természetesen Széchenyi István neve sem maradt említés nélkül ezzel kapcsolatban.

A közlekedés fejlődéséről, az új vasútak és hajójáratok indulásáról, a nagyobb építkezésekről (Nemzeti Színház, Lánchíd) is beszámoltak a *Wanderer*-ben. Például 1833. július 21-én az új, „Duna” nevet viselő gőzhajó Bécs–Pozsony–Pest-i útjáról, ugyanez év augusztus 31-én és szeptember 1-jén a Lánchíd alapkövetételére Pestre érkezett Károly főherceg programjáról, a Bécs–Győr vasútvonal megnyitásáról 1841. július 1-jén. A hajózás kérdése igen fontos helyet foglal el a közlekedéssel kapcsolatos hírek között. Júniusban például a „Nádor” gőzhajó útját követik Pesttől Zimonyig, *Reise mit den österreichischen Dampfschiffen auf der Donau und dem schwarzen Meere* címen, folytatásokban.

1816. január 16-án jelenik meg az első hír a Nemzeti Színház tervezett felépítéséről: „meg fog valósulni az a jogos, sokszor hangoztatott hazafias kívánság, hogy Pesten legyen a Magyar Nemzeti Színház.” 1837. február 4-én közlik, hogy augusztusban nyílik meg a Nemzeti Színház, július 8-án már azt teszik közzé, hogy a színház kívülről kész, a díszleteket Hermann Neefe, Pesten élő osztrák festőművész készíti, a színház nagyon szép, három emeletből áll, s hogy a nyitás szeptember 1-jére várható. Augusztus 12-én a *Spiegel* alapján ez jelenik meg: „Pest hamarosan egy második színházzal fog rendelkezni, mely ugyan nem tartozik Európa legnagyobb színházai közé, de egyik legszebb és legizlésesebb színháza lesz.” Augusztus 31-én így adnak hírt a színház augusztus 22-i megnyitásáról: „Sem a nyomasztó hőség, sem a dupla helyárák nem tudták megakadályozni a telt házat. A fogadtatás — a várakozásnak megfelelően — lelkes volt. Az épület kivitelezésének pompája és célszerűsége minden várakozást felülmúlt [...] Vörösmarty *Árpád ébredése* és Schenk *Belisar* című darabja ment.”

A színházak, s nemcsak a pestiek műsoráról előrejelzések, hirdetések és színikritikák formájában írtak, azonban ezek részletes ismertetése külön tanulmányt igényelne. Röviden csak annyit mondhatunk, hogy a színházak műsorát jórészt a kor divatos, ma már azonban elfeledett színpadi szerzőinek darabjai tették ki. Klasszikus darabjait csak igen keveset játszották. Ami említésre méltó azonban: nyomon követhetjük új magyar színdarabok ősbemutatóit, vagy idegen nyelvekből fordított, illetve átdolgozott darabok fogadtatását a magyar színpadokon. Ezenkívül koncertekről és cirkuszi előadásokról, irodalmi estek programjáról is rendszeresen tudósítottak a lapban.

A korszak egyik meghatározó eseménye volt az 1838-as pesti árvíz, ennek minden következményével együtt. 1838. március 3-án még azt jelentik, hogy nem kell árvíztől tartani, mert Pesten levonult a jég, s a következő napokban is a helyzet javulásáról szólnak. Március 19-én az az aggasztó hír jelenik meg, hogy Pestről és Budáról két napja nem érkeznek sem levelek, sem újságok Bécsbe, s hogy ennek feltételezhetően egy nagy árvíz az oka. Március 21-én az *Österreichischer Beobachter* alapján már szomorú részleteket közölnek a rendkívüli árvírről. Mint írják, március 14-én azt

hitték, elmúlt a veszély, de a jég mégis feltorlódott. Házak omlottak össze, kevés az élelmiszer. Adatokat közölnek a víz magasságáról, a károkról, amelyek különösen a szegényeket érintik, s hogy a császár pénzt utalt át a károsultak megsegélyezésére. A lap további számaiban beszámolnak a jótékonyági akciókról, a károk felméréséről és helyreállításáról, az élet fokozatos normalizálódásáról, az árhullám levonulásáról. Március 26-án a *Spiegel* alapján azt írja a *Wanderer*: „Pest, az ország büszkesége, éke, pompája, jóllétének forrása, minden hazafiúi érdek központja, a csodás, a gazdag, az iparosodott Pest, most borzalmas képet nyújt.” Liszt és a közkedvelt humorista, Saphir májusban Pestre jönnek és az elsők között rendeznek jótékonyági előadásokat a bajba jutottak megsegítésére. 1838. április 20-án Anton Benkert (1794–1846), színész, író, Kertbeny Károly apja, a *Wuth des Elementes und Milde des Menschenherzens* című, hamarosan megjelenő kiadványát hirdeti és hívja fel az embereket segítségre. Egyébként az 1838-ban valóban megjelent munka első részében beszámol az árvíz pusztításairól, a második részben a bajbajutottak megsegítésére tervezett akciókról, és közli az adományokat juttatók névsorát.

A magyar építészettel foglalkozik 1843. július 7-én a „Kunst- und Lebens-Conturen aus Pest” című rovat egyik közleménye, melyben azt írják, hogy Pest egyik nagyra becsült és sokat foglalkoztatott építésze Hild József, aki a Duna menti városban már számos remek épületet emelt. A magyar szobrászok közül ugyanebben a cikkben Ferenczy Istvánt, az „érdemdús magyar szobrászt” az egyetlen magyar szobrászként említik, ő most Korvin Mátyás emlékművén dolgozik – írják. (Alkotása azonban anyagi okok miatt nem készült el.)²⁴ A továbbiakban így méltatják: „természetadta tehetségű, csendes visszavonultságban élő művész, aki külföldön is igen ismert, sőt elismertebb, mint hazájában.” A képzőművészet köréből 1843. július 14-én Wágner József pesti művészeti és zeneműkereskedő „igen szép vállalkozásáról” számolnak be, ő a magyar irodalmi és politikai élet notabilitásainak arcképeit adta ki. A Franz Eybl készítette portrék közül kiemelik Deák, Széchenyi, Teleki és Mailáth arcképét.

Liszt mellett Erkelről szólnak a magyar zeneszerzők közül több alkalommal is elismerőleg, beszámolnak új operáinak bemutatóiról. 1841. február 4-én a *Báthory Mária*t adták Erkel javára. 1843. július 7-én a már idézett „Kunst- und Lebens-Conturen aus Pest”-ben azt írják róla, hogy bár nagyon jól képzett, tehetséges, fantáziadús zeneszerző, mégsem sikerült külföldön is ismertté válnia. A magyar zeneszerzők szemére azt vetik, hogy zenéjük túlságosan nemzeti, a cigányzene ritmusát követik, ahelyett, hogy „naiv-szентimentális”, vagy „patetikus-heroikus” motívumokat alkalmaznának operáikban, mert a kritikus szerint ezek képezik a magyar népkarakter alapját. Példaként említi a német romantikus opera mesterének, Webernek operáit, a *Práziosát*, vagy a *Bűvös vadászt*, mert „ezek megtartják nemzeti jellegüket”, anélkül, hogy „cigány vásári énekesek ordenáréságába torkolltak volna”.

A kor közvéleményének érdeklődésére számot tartó, a társasági élet beszédtemáit képező furcsaságok, érdekes emberekről szóló híradások közül kettőt emelünk ki. Az egyik ilyen emberrel Toldy Ferenc találkozott személyesen, készített „interjút”,

²⁴ CIFKA Péter: *Ferenczy István*. Bp. 1969. 41.

a másíknak az az érdekessége, hogy az illető magyar származású. Mindkét név jól ismert volt, alakjuk foglalkoztatta az írókat. A *Wanderer* 1829. december 4-én a *Ver-einigte Ofner und Pesther Zeitung*ból vette át Schedel (Toldy) írását, melyben beszámolt arról, hogy Németországban tett utazása alatt felkereste a Nürnbergben élő Caspar Hauser (1812–1833). A bevezetőben egyébként így méltatják Toldyt: „Az írás — mint a hazánk irodalmának barátai előtt jól ismert Schedel úr esetében megemlíteni sem kell — teljességgel hihető.” Caspar Hauser, a talált gyermek esete nagy port vert fel: 1828-ban tűnt fel, gyermekkorában egy pincében tartották, a világtól elzárva, nem tudott beszélni, s csak miután felfedezték, és egy professzor házába került, tanult meg beszélni és sajátította el az alapvető magatartási formákat, azonban öt év múlva meghalt. Toldy leírja külsejét, viselkedését, s beszámol arról, hogy magatartását korának megfelelőnek, normálisnak találta. Caspar Hauser különben Goethét is versre ihlette.

1837. február 11-én „R-y” aláírással, tehát Romy tollából a *Spiegel*ből átvett cikk alapján jelent meg egy „Mandely, a magyar Diogenes” haláláról szóló cikk. A Párizsban élő, „tudós magyar különc”, Mandelli (Menteli) Dávid létező személy. Pozsonyi származású, valószínűleg 1789 körül született és 1836-ban halt meg. „Korunk egyik legnagyobb filológusa” — írja a cikk — sok nyelven beszélt, valódi polihisztor volt: matematikus, történész, jogász és teológus. Egész életében független akart maradni, ezért nem vállalt semmilyen állást, megelégedett igénytelen életmóddal, szerény körülmények között élt. Külsejét Romy így jellemzi: „egy régi katonaruhában járt, hosszú szakálla volt, s komiszkenyéren élt.” Tessedik Sámuel is meglátogatta és írt róla, alakja Charles Nodier francia író is megihlette.

Kiemelten kell szólnunk Romy Károly György alakjáról. Romy a magyar viszonyokat német nyelvű lapokban ismertető cikkeivel nagy érdemeket szerzett a magyar kultúra közvetítésében a német nyelvterület felé. Különösen sokat tett Kazinczy Ferenc irodalmi törekvéseinek tolmácsolása ügyében. Német nyelven levelezett Kazinczyval, aki ösztönözte Romyt a magyar irodalmat ismertető cikkek közlésére, sőt fordításra is.²⁵ Romy szepességi, felvidéki születésű lévén (Iglón született 1780-ban) csak a debreceni kollégiumban tanult meg magyarul. 1800-tól a göttingai egyetemen hallgatott teológiát, politikát, természetrajzot, vegytant és növénytant. Először Késmárkon, majd a sziléziai Teschenben tanított, különböző líceumokban. 1814-ben a keszthelyi Georgikonban a gazdaságtani tanszék professzora lesz. Később Pozsonyban, majd 1824-től Bécsben találjuk. 1828-tól haláláig, 1847-ig Esztergomban él és tanít. Rendkívül sok német nyelvű folyóiratban publikált történelmi, földrajzi, gazdaságtani témájú cikkeket. Szerteágazó és sokirányú érdeklődése, állandóan vándorló életmódja, pénzgondjai miatt sem ideje, sem energiája nem maradt az igazi elmélyült kutatáshoz, szétforgácsolta tehetségét. Irodalomtörténeti nézetei, egyes írókkal kapcsolatos vélekedése ma már vitatható. „Munkásságával azonban nagy szolgálatot tett a magyar irodalom ügyének és ezen keresztül a ma-

²⁵ SZÖGI Ferenc: *Romy Károly György: a magyar irodalom ismertetője*. Bp. 1934. 27.

gyar nemzetnek, mert ott és akkor írt rólunk, ahol és amikor még bennünket nem, vagy pedig rosszul ismertek.”²⁶

Kőrösy László Rummy életrajzában azt írja, hogy a bécsi *Wanderer* 1824 és 1835 közti évfolyamaiban jelentek meg cikkei.²⁷ Szinnyei szerint összesen 1470 cikket írt a lap számára.²⁸ Mi itt nem számszerűsítettük, de tény, hogy bécsi tartózkodása alatt, majd még Esztergomból is küldte tudósításait a *Wanderer*nek, s a legkülönfélébb témákkal kapcsolatban nyilvánított véleményt, mindig valamilyen aktualitást keresve, de szakavatott módon, tárgyilagosságra törekedve. A következő aláírásokkal publikált: Dr. Rummy, Prof. Rummy in Gran, R-y, y, –y–.

1814. november 9-én *Warum der Wanderer Ungern und nicht Ungarn schreibt* című cikkében az Ungarn, ill. Ungern szó írásmódjáról folytatott vitához kapcsolódik, és az utóbbi mellett teszi le voksát. Több cikke is van egyébként más lapokban népszerű magyarozatával kapcsolatban, német stilsztikát is írt, nyelvészeti felfogásában Johann Christian Adelung (1732–1806) német nyelvész követi.

1815. június 15-én a keszthelyi Georgikonban a mezőgazdaság iránt érdeklődő meghívottak számára rendezett látogatásról szóló tudósítás látott napvilágot. Először dr. Rummy, a gazdaságtan professzora tartott beszédet, majd a Georgikon két hallgatójának vizsgáztatására került sor, végezetül a vendégek megtekintették a botanikus kertet. Másnap előadások voltak, s Rummy beszámolt „Monumenta Hungarica” történelmi forrásgyűjtemény-sorozatáról.

Témáinak sokszínűségét néhány kiragadott példával érzékeltetjük. Gazdasági témájú cikkeiben többek között a timsóról, a tokaji borról, a szőlőtermesztésről, a tibeti kecskék hasznáról; az egészségügy területén a katalapsziás betegségek gyógyításáról, az álomkórról elmélkedik, beszámol és adatokat közöl a kórházak állapotáról, a váci süketnéma intézetről. Ő írja egy ideig I. Ferenc születésnapjára a köszöntőket, méltatja uralkodását. A „Beiträge zur Vaterlandskunde” c. sorozatban hazánk szép tájait mutatja be. (A már említett harkányi fürdőt, a Körösi-medencét.) Sematizmusok alapján statisztikai adatokat tesz közzé a „Statistische Notizen aus Ungarn” című rovatban. Hosszú életű, állandó rovataiban, az „Ökonomischer Kalender des Monats . . .” címűben (a pontok helyén természetesen a hónap neve áll mindig) az adott hónapban a földeken, a szőlőben elvégzendő munkákról számol be, ezenkívül háztartási tanácsokat ad különböző állapotbetegségek gyógymódjaitól kezdve a pálinka égetésén, az egerek elleni védekezésen át egészen a kenyérsütésig. A „Der Monats. . .” című hasonló rovatában az időjárás, a hónap karakterének bemutatása mellett irodalmi utalások, versbetétek is szerepelnek.

A *Wanderer*ből kigyűjtött magyar vonatkozású szépirodalmi anyagot a következőképpen lehet csoportosítani: I. Magyar szerzőktől magyarul, valamint német fordításban megjelent művek, illetve magyar szerzőkkel kapcsolatos híradások, művek recenziói; II. Magyar származású, de németül (is) publikáló szerzők művei, illetve róluk szóló hírek; III. Olyan magyar származású, németül író szerzők művei, vagy

²⁶ SZÖGI: i.m. 50.

²⁷ KÖRÖSY László: *Rummy élete*. Bp. 1880. 94.

²⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1906. XI, köt. 1395.

velük kapcsolatos hírek, akiket az irodalomtörténet-írás a német nyelvű irodalomhoz tartozónak tekint; IV. Német nyelven író szerzők (elsősorban osztrák, vagy a Habsburg Birodalom területén élő, kizárólag németül publikáló, nem magyar származású szerzők) művei, illetve híradások róluk.

I. Ide sorolható a már korábban említett és népdalként közölt Csokonai-vers Samuel Rožnay fordításában, valamint az 1824. augusztus 7-én „Manfred” aláírással (feltehetőleg prágai német író) megjelent rejtvény, melynek megfejtéseképpen Rummy augusztus 14-én Kazinczy *A sonett musája* című versét közli magyarul és német fordításban.²⁹ Rummy, aki a magyar irodalom népszerűsítésében is úttörő szerepet vállalt, a következő megjegyzést fűzi a megfejtéshez:

A Wanderertől, mely gyakran tudósít érdekes magyarországi eseményekről, mutat be magyar tájakat, elvárhatjuk azt a szíveséget, hogy a szép szonett rejtvény magyar megfelelőjét is közölje. Talán a magyar szonett felbátorít némely német olvasót arra, hogy a magyar nyelvvel és irodalommal megismerkedjék. A szerző honfitársam és barátom, Kazinczy Ferenc Széphalomról. A szonett a magyarul megjelenő Hébe zsebkönyv 1823-as évből származik. [...] Nem vettem magamnak a bátorságot, hogy versmértékes fordítását adjam, részben azért, mert teljesen híven akartam fordítani, másrészt, mert az eredeti szépségét úgysem értem volna el. Próbálkozzanak ezzel szerencsés és gyakorlott német szonettköltők!

1840. július 29-én és 30-án *Der weiße Mantel* címen magyarból fordított elbeszélés jelent meg a szerző nevének feltüntetése nélkül. Az elbeszélés Kisfaludy Károly: *A fehér köpenyeg* című, 1825-ben keletkezett, s németül Mailáth: *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen* című, 1837-ben kiadott gyűjteményes kötetében is szerepel, Mailáth fordításában. Kisfaludynak ez az elbeszélése az ún. „víg” elbeszélések közé tartozik; Csöngedy Bencét, a házasodni akaró vidéki nemes féltékenysége juttatja komikus helyzetekbe. Az elbeszélés alakjai, a szolga, a parasztlány egy-egy társadalmi típus megtestesítői.³⁰

1844. július 25-én Falk Miksa fordításában jelent meg Császár Ferenc elbeszélése *Der blinde Bildhauer* címen. A *Wanderer* ben csak annyi áll, hogy a *Schmetterling*ből átvéve, ami a *Der Spiegel* című, 1828 és 1849 között Budán megjelenő lap melléklapja volt 1832 és 1848 között. A jogászi végzettségű Császár szenvedő, érzelmes verseket írt, egyike volt a Petőfit „póriassága” miatt támadóknak. 1830-tól 1840-ig Fiumében a váltójogi hatóságnál teljesített szolgálatot, s mielőtt hazatért, bejárta Észak-Olaszország nagy részét, utazásáról naplóban számolt be: *Utazás Olaszországban* (Buda, 1843.). Ifjú elragadtatással ír az országról, személyes hangú kommentárokat fűz a látott természeti és művészeti szépségekhez.³¹ Ebben a munkájában szerepel „A vak szobrász” című fejezet (206–213.), melyben az elbeszélő olaszországi utazása alatt ciceronéjától hallja Giovanni Francesco Gonnelli (1606–1664) szobrász történetét.

²⁹ Rummy ugyanezt a Kazinczy-verset már közölte korábban saját német fordításában a *Pannonia* 1891. 65. számában a 277–278. oldalon. Vö. *Kazinczy Ferenc bibliográfia*. Összáll.: V. BUSA Margit. Miskolc, 1981. 63.

³⁰ HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Bp. 1955. 54–60. – BENKÓ László: *Kisfaludy Károly elbeszélései*. = Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1958. 16.

³¹ LITVÁNYI László: *Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága*. Bp. 1931. 15.

1846. április 1-jén Dr. Herczegy aláírással a koncert-turnéra érkező Lisztet magyar honfitársként üdvözlő vers jelent meg. Valószínűleg Herczeghy Mór orvost (eredeti neve Princz) (1815–1884) lehet szerzőjeként azonosítani. 1848-ban részt vett a bécsi forradalomban, s ezt követően emigrációba kényszerült, majd Garibaldi seregében volt orvos.

Magyar irodalommal kapcsolatosak a következő közlemények. 1816. április 20-án szűkszavú hír tudatja, hogy Klopstock *Messiasa* a magyarok kitűnő költőjének, Kazinczy Ferencnek fordításában Trattnernál meg fog jelenni. (A valóságban nem készült el.) 1842. május 24-én a „Literarischer Kurier” rovatban Andreas Gábor aláírással recenziót közöltek Reméle Nepomuk János (1808–1873), a bécsi egyetem magyar nyelv és irodalom professzorának *Analyse ungarischer Classiker* című könyvéről. A recenzió meglehetősen gyorsasággal követte a megjelenést, hiszen a mű Bécsben 1842-ben látott napvilágot. A recenzens Reméle munkáját a „leg híresebb és legismertebb magyar írók műveiből szerencsésen összeállított antológiának” tartja, melyben „a legkülönbélebb formák, műfajok képviselve vannak”. Kiemeli a gazdag filológiai jegyzeteket, s kifejti, hogy a kötet még a magyar nyelv tanulásánál is hasznos a hozzá kapcsolódó magyar nyelvtan miatt és a magyar irodalomba való bevezetést is jól szolgálja. Ugyancsak a „Literarischer Kurier”-ban hoznak le igen részletes bírálatot Jósika Zrínyi, *der Dichter. Romantische Chronik aus dem 17. Jahrhundert* címen (Pest, 1844.) G. Treumund fordításában megjelent regényéről. Jósika, „akire büszke lehet hazája” — írja a recenzens — „a borzalmak és a zűrzavar korába viszi el olvasóit”. A mű központjában Zrínyi, a költő, a diplomata, a hős, a hazafi és a műpártoló alakja áll, aki a szigeti hős méltó dédunokája. Kiemeli a regény bonyolult szerkesztését, a sok epizódot, és azt írja, hogy a regény „néhány képe szinte keleties tüzet áraszt”. Megállapítja, hogy az ábrázoltak megfelelnek a történelmi valóságnak, s hogy Jósika a „jellemeket biztos kézzel vázolta fel”, és „részletekbe menően ismeri országát,” szereti is, „de hízélgéssel nem változtatja meg a tényeket”. Mivel az eredetit nem ismerjük — írja a kritikus —, nem foglalkozhatunk a fordítás hűségével. A regény fordítója, Treumund, azaz Gustav Steinacker (1809–1877) bécsi születésű, de Pozsonyban és Pesten nevelkedett protestáns hittudós, író és fordító, aki sokat tett a magyar irodalom terjesztéséért. Ő fordította egyébként az *Abafit* is németre.

II. A magyar származású, de tanulmányaikon, utazásaikon, esetleg hosszabb német nyelvterületen való tartózkodásukon keresztül a német irodalomhoz is kötődő, németül, vagy nagyrészt németül publikáló költők, írók csoportjára vonatkoznak a következő *Wanderer*-beli közlések. Ilyenek, például Rummy, gróf Mailáth János, vagy a szlovák származású Csaplovics János, akik német szellemű nevelésben részesültek, külföldön tanultak, s így váltak kultúránk népszerűsítőivé. A 30-as, 40-es években sok támadás is érte a németül író magyar írókat, főleg Bajza, Toldy és Vörösmarty triászáról, akik a magyar reformtörekvésekkel, a magyar nyelvért folytatott harcra összegegyeztetetlenek tartották ezen írók tevékenységét.³²

Gróf Mailáth János (1786–1855) kétnyelvű író, magyarul is elég sokat írt, bár fejlődéstörténeti helye inkább az osztrák–német irodalomhoz kapcsolja. Nagyrészt

³² FRIED István: *Rummy Károly György, a kultúráközvetítő. 1828–1847.* = Filológiai Közöny 1963/1–2. 213.

Bécsben élt, Hormayr köréhez tartozott.³³ Szerkesztői tevékenységének kiemelkedő vállalkozása volt az 1840 és 1848 között évente megjelenő, igényes kiállítású, selyembe kötött és finom rézmetszetekkel illusztrált, a Heckenast nyomdában előállított *Iris* zsebkönyv. Az *Iris* osztrák–magyar írók német nyelvű műveiből összeállított antológia volt. 1841. december 31-én a *Wanderer*-ben ismertették a '42-re összeállított *Irist*. A kor népszerű szerzői közül kiemelik Adalbert Stifter *Der Hochwald* című elbeszélését,³⁴ Johann Gabriel Seidl és Johann Nepomuk Vogl verseit. Itt jelent meg a magyar származású Karl Beck *Janko, der ungarische Rosshirt* című, 1841-ben Lipcsében kiadott verses regényéből a *Der Csikós* című részlet. 1843. december 15-én recenzeálták a '44-re szóló *Irist*; 1844. december 15-én a következő évit, itt a recenzens azt a megállapítást teszi, hogy több benne a vers, mint a próza. Az osztrák balladaköltőket Seidl és Levitschnigg képviselik benne, közlik továbbá Stifter *Der Hagestolz* című elbeszélését. Az 1847. december 11-én ismertett *Iris*-ben többek között Betty Paoli és Levitschnigg-versek, Mailáth Zápolya Jánosról írt költeménye, valamint Grillparzer: *Der arme Spielmann* és Stifter *Prokopius* című elbeszélése jelent meg.

1845. november 7-én érdekes vállalkozásról adott hírt a *Wanderer*: az 1846-ban megjelenő *Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn* című Kari Maria Benkert (később: Kertbeny) (1824–1884) szerkesztésében megjelent kiadványra hívta fel a figyelmet. Kertbeny Károly író és bibliográfus a németül író magyar származású és az osztrák írók együttműködését akarta e kötetben bemutatni. A régi magyarországi német írógárda (Schedius, Pyrker, Rummy, Mailáth) mellett az új generáció tagjai (többek között Karl Hugo, Theodor Bakody, Karl Maria Benkert) is képviseltetik magukat. Karl Hugo, Pyrker, Bakody, Johann Nepomuk Vogl verssel, Benkert prózával szerepel a kötetben, Rummy Kőrösi Csomáról, Schedius Dürerről szóló írással jelentkezett, Mailáth is történeti tárgyú írást közölt. A kötet célja – írja a *Wanderer* – Magyarország megismertetése a külfölddel, s míg a magyar írók a haza fejlődésén fáradoznak, addig a hazai németiség Magyarországot reprezentálja a külföld felé, előmozdítja a szellemi kölcsönhatást, helyes nézeteket terjeszt Magyarországról és hozzájárul a helytelenek eloszlatásához.

Az említett Theodor Bakody (Bakody Tivadar) (1825–1887) győri születésű orvos számos németül és magyarul megjelentetett szak-publikációja mellett fiatalabb éveiben német nyelven írt verseket. Sokat tartózkodott külföldön, s ez idő alatt a lipcsei és bécsi lapok számára dolgozott. *Traumbilder* című verseskötete Pesten 1846-ban, második verseskötete *Lilien und Rosen* címen Bécsben 1854-ben látott napvilágot.³⁵ A *Wanderer*-ben több romantikus hangvételű költeménye (pl. *Liebesnacht, Ich bleibe Dein*) jelent meg.

A hazai német írók új generációjának képviselőiről, a németes műveltségű zsidó literátorokról, újságírókról, szerkesztőkről szólunk a következőkben. Ők új stílust,

³³ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története. (A legrégebb időktől 1848-ig)*. Bp. 1926. 472.

³⁴ Vö.: FRIED István: *Adalbert Stifiers Beziehungen zu Ungarn. = Arbeiten zur deutschen Philologie VII*. Debrecen, 1973. 51–59.

³⁵ SZINNYEI: *i.m.* I. köt. Bp. 1891. 368–369.

új áramlatokat hoztak az irodalomba, gyorsabban tették magukévá az új szellemi irányzatokat, például a *Junges Deutschland* írói által propagált eszméket, s a magyarországi német írók közül a politikai lírának is ők az első művelői.³⁶

Ide tartozik Karl Hugo (Hugó Károly, eredeti nevén Bernstein Fülöp) (1806–1877), aki szegény pesti zsidó családból származott, orvos és drámaíró volt, egész Európát bejárta, élete végén elméje elborult. Darabjai Pesten kívül nem arattak sehol sem sikert.³⁷ Színdarabjainak fogadtatásáról rendszeresen tudósítottak a *Wandererben*, recenzió jelent meg a *Psalmen eines armen Poeten* című verseskötetéről (1846. április 9.). 1848. február 1-jén a *Morgenröthéből* átvéve a „Galerie biographischer Skizzen” rovatban Hermann Meynert Karl Hugo pályáját ismertető cikkét közli a lap. A szerző Hugót „erős, egyedi tehetségnek” tartja, kiemeli *Ein Ungarkönig*, valamint *Baron und Bankier* című színdarabjait és említi verseskötetét.

Ünnepelt alakja volt a bécsi és pesti irodalmi köröknek a szintén magyar származású, lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858), akinek előadásairól, humorisztikus felolvasásairól rendszeresen adtak hírt a *Wandererben*. A magyarországi német nyelvű lapok közül munkatársa volt a *Pannoniának* és a *Der Ungarnak*, de élete nagy részét Bécsben töltötte, s a *Der Humorist* című lapot szerkesztette 1837-től haláláig. Kíméletlen kritikájának, maró gúnyának tárgyát képezte szinte mindenki, így sok ellenséget szerzett magának, mégis tagadhatatlan, hogy új szint vitt a bécsi és pesti sajtóba.³⁸

Zerffi Gusztáv (1820–1892) neve a 40-es évek közepén tűnt fel a *Wandererben*. Néhány könyvismertetést, kisebb közleményt publikált. Az ő sorsa is meglehetősen kalandos módon alakult. Ellentmondásos reformkori hírlapírói működése után (a *Spiegel* és a *Der Ungar* munkatársa volt, Petőfit gyalázó cikkekkel hívta fel magára a figyelmet) szakított konzervativizmusával, a forradalom szélsőségesen lelkes híve lett, majd a szabadságharc leverése után emigrációba vonult. A Wurzbach és a Szinnyi életrajzi lexikonok nem sokat tudnak '48 utáni működéséről, életének ezt a korszakát, halálának pontos évét Frank Tibor legújabb kutatásai tárták fel.³⁹ Zerffi életének hátralevő részében Londonban nemcsak Bécs ügynökéként, az ellenforradalmi rendszer informátoraként, hanem elismert tudósként is élt.

III. Megemlíthetjük néhány magyar származású, de a német irodalomhoz tartozó költő nevét, akiknek a *Wandererben* közölt versei tematikájukat tekintve nem rendelkeznek magyar vonatkozásokkal. Ilyen például Johann Ladislaus Pyrker (1772–1847) *An Lilienfeld* című verse (1842. október 26.), melyet pappá szentelésének 50. évfordulójára írt. 1847. december 6-án közlik nekrológiáját. Pyrker hovatartozását illetően már életében fellángoltak a viták, s hogy magyar költő-e, vagy sem, nem egyértelműen eldöntött kérdés máig sem. Ha egy nemzeti irodalomhoz való tartozás fő

³⁶ PUKÁNSZKY: i.m. 480. — OSZTERN Rózsza: *Zsidó újságírók és szépirodalmi írók a magyarországi német nyelvű időségi sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930.

³⁷ *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. 679–680.

³⁸ PUKÁNSZKY: i.m. 486.

³⁹ FRANK Tibor: *Egy emigráns alakváltozásai: Zerffi Gusztáv*. Bp. 1985.

kritériumának a nyelvet tartjuk, úgy ő éppen ezt a kifejezési eszközt vetette el, tagadhatatlan azonban, hogy szerepe és hatása volt kora magyar irodalmában.⁴⁰

A szintén magyar származású, bár egyértelműen az osztrák irodalomhoz tartozó Nikolaus Lenau (1802–1850)⁴¹ és Karl Beck (1817–1879)⁴² neve is előfordul a *Wanderer*-ben. Lenaunak két verse jelent meg: 1843. szeptember 9-én a *Lass mich ziehen!* és 1844. június 19-én a *Der offene Schrank*. Több rövid hír is foglalkozik vele, többek között 1848. január 27-én a döblingi elmegyógyintézetben lévő Lenau aggasztó állapotáról adtak hírt, megírták, hogy örültsége gyógyíthatatlan, majd 1850-ben halálát jelentették.

Karl Bekctől a *Lust und Leid* (1839. január 30.), valamint a *Stummer Schmerz* (1846. március 30.) című vers jelent meg, ez utóbbi a *Stille Lieder* című, 1840-ben Lipcsében kiadott Beck-kötetben is szerepelt már.

IV. Lenau és Beck, akik itt születtek, hívebben ábrázolták és tehetségüknél fogva művészileg jobban kifejezésre juttatták Magyarországhoz fűződő érzelmeiket, mint azok az írók és költők, akik rövidebb-hosszabb ittlétük, felületes ismereteik alapján az egzotikusnak számító magyar tematikával kívánták felhívni magukra a figyelmet. A *Wanderer* magyar vonatkozású közleményeihez kapcsolódó osztrák írók, költők közül ki kell emelnünk Johann Gabriel Seidl (1804–1875) és Johann Nepomuk Voglt (1802–1866).

Seidl osztrák költő Dugovics Tituszról szóló balladáját 1832. július 28-án közli a *Wanderer*. A romantikus érzelmeiktől átfűtött balladában Seidl a magyar vitéz me-részségét, hősiességét, hűségét énekli meg, s végezetül a jelenhez fordulva mintegy példaként állítja Dugovics alakját az utókor elé: ez volt a magyarok erkölcsé, kötelességtudata, s azt hiszem – írja –, ez így lenne ma is, Belgrád ma sem veszne el.

Johan Nepomuk Vogl *Klänge und Bilder aus Ungarn* című, három kiadást meg-ért verseskötetéről kétszer jelent meg ismertetés. Az 1839-es első kiadásról szóló recenzióban az ismertető a kötet sokszínűségét, a sokféle témát, az ábrázolás élet-szerűségét dicsérte, kiemelt egy-egy, szerinte különösen jól sikerült verset, balladát. 1848 januárjában a *Pester Zeitung*-ból átvett cikk alapján közölnek ismét igen elis-merő kritikát a kötetéről. A recenzens azt írja, ha Voglnak más művei nem is volná-nak, az utókor ennek alapján is nagy költőnek nevezné, bár annyit még megjegyez, hogy a magasabb kritika túl produktívnak tartja. 1847. szeptember 17-én szerepel a *Wanderer*-ben (egyébként a kötet harmadik kiadásának hirdetése után) a *Pandur und Räuber* című ballada. Az osztrák biedermeier stílusában megírt, három részből álló rabló-történet, a pandúr és a nagylelkű rabló három alkalommal összekapcsolódó sorsa mindkettejük halálával ér véget. A Kelet-Közép-Európa-szerte ismert Vogl Lenauhoz viszonyítva sekélyesen ábrázolta Magyarországot, magyar tárgyú verse-ivel csak a divatot és az egzotikumra vágyó közönség igényét akarta kiszolgálni.⁴³

⁴⁰ KAJTÁR Mária: *Pyrker János László és a magyar irodalom*. In: *Pyrker Évkönyv*. Eger, 1987. 182.

⁴¹ Vö.: GUTH Mária: *Lenau Magyarországon*. Pécs, 1940. – MÁDL Antal – SZÁSZ Ferenc: *Nikolaus Lenau in Ungarn*. Bibliographie. Bp. 1979.

⁴² Vö.: VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp. 1984.

⁴³ FRIED István: *A pusztaromanika bölcsőjénél* (J. N. Vogl versei a magyarokról). = *Filológiai Közölny* 1980/4. 470–479.

A magyarok iránti rokonszenvét egyébként anyjától örökölte, aki a Moson megyei Boldogasszony (Frauenkirchen) községben született. Vogl többször járt hazánkban. Heinrich Gusztáv így ír róla: „Fájdalom, a félelmetesen termékeny költő művei csak kivételesen haladják meg és akkor is csak egyes sikerültebb részletekben a közép-szerőség színvonalát. Mai szempontunkból fő bajuk, hogy magyarságuk semmi, hiányzik belőlük a magyar lélek, melyet sem a költőnek megnyerő rokonszenve, sem a magyar néprajzi különlegességeknek sűrű szerepeltetése, sem a verseibe bőkezűen közbeszótt magyar szók és fordulatok nem pótolhatnak.”⁴⁴

1843. október 17-én Karl Hickel korábban már említett, a cigányokkal foglalkozó írása végén szerepel Heinrich Ritter Levitschnigg (1810–1862) bécsi költő néhány verse, ilyen címeikkel mint *Zigeuner-Lust*, *Zigeuner-Familie*, a magyar zsánerkép közismert rekvizitumainak (cimbalom, hegedű, fuvola, kocsmai milió, a kocsmárosnéval táncoló csikós, zenélő cigányok) felvonultatásával. Levitschnigg élt Pesten, a *Pesther Zeitung* tárca-rovatának szerkesztője volt 1845-től, *Kossuth und seine Bannerschaft* (Pest, 1850.) címen megjelent kétkötetes munkájában a forradalom prominens személyiségeinek portréit rajzolta meg. Szépirodalmi alkotásai múltó értékűek, Levitschnigg a korabeli olvasóközönség ízlését, igényeit szolgálta ki.⁴⁵

Különösen sokat szerepel a *Wanderer* lapjain a Foglár név. Ludwig Foglár (1820–1885) bécsi születésű, mindössze öt évet élt Pesten, munkatársa volt az *Iris*nek. Megszámlálhatatlanul sok verse jelent meg a *Wanderer*ben, valamint egész versciklusai (*Wanderlieder*, *Orientalien*, *Studenblätter*), ezenkívül ismertetések *Cypressen* és *Strahlen und Schatten* című köteteiről.

J. Karl Hickel (1811–1855) csehországi születésű, megszakításokkal Bécsben és Prágában működő költő és író *Ikervár* (!) című verse 1844. március 16-án jelent meg, melynek a címben szereplő magyar szón kívül nincs magyar vonatkozása. Vas megyében van a Batthyány-család ilyen nevű kastélya,⁴⁶ talán esetleges magyarországi utazása alkalmával ez ihlette meg Hickelt. A tájképből kiemelkedő vár romantikus hangvételű bemutatása után a vers szerelemi vallomással zárul. Ugyanez év március 28-án jelent meg *Der Räuber. Bild aus Ungarn* című költeménye. A puszták fia fegyverére támaszkodva áll az éjszakában, hallgatja a kocsmából kiszűrődő muzsika hangjait és ifjúságára gondolva könny csillan a szemében. Hickel jelentéktelensége még Voglhoz viszonyítva is nyilvánvaló, nála a magyaros hangulat pusztá állóképpé silányul.

1842. december 6-án jelent meg Hermann Neefe (1790–1854) *Gegenwart und Zukunft* című verse, a *Pesther Tageblatt*ból átvéve. Neefe a Nemzeti Színház díszletfestője volt, több évet dolgozott Pesten. A dicsőséghez két út vezet: a hősiesség útja sok áldozattal és az építés, az alapítás útja — írja Pest árvíz utáni újjáépítésére vonatkozóan.

1845 márciusában folytatásokban közölték egy J. G. Lothar nevű szerző (adatakat nem sikerült róla találnunk) *Das Mädchen von Kis-Megyer. Kriegerische Hel-*

⁴⁴ HEINRICH Gusztáv: *Magyar elemek a német költészetben*. Bp. 1909. 40.

⁴⁵ WURZBACH: *l.m.* 35. köt. Wien, 1866. 31–35.

⁴⁶ GENTHON István: *Magyarország művészeti emlékei. I.* Bp. 1959. 141.

denscenen aus dem Jahre 1809 című elbeszélését.⁴⁷ A hősök Stájerország fiai és a Szombathely közelében levő majorságban élő magyar falusiak.

* * *

1848. korszakhatár a bécsi és az osztrák újságírás történetében. A márciusi forradalmat követően az év során még a szépirodalmi lapokon belül is a politika dominál. A színházi lapok, melyek a Vormärzben uralták a piacot, mint például Adolf Bäuerle (1784–1850) *Theaterzeitung*-ja, háttérbe szorulnak, számos új, kifejezetten politikai lap indul. Helfert, a konzervatív kortárs és a forradalom kérelmelhetlen kritikusa úgy jellemzi az év sajtóviszonyait, hogy az osztrák sajtó ebben az évben sosem volt szabad, ugyanis három ura volt: először a rendőrség, aztán a piac és az utca, majd végül a kard.⁴⁸ A megállapítás középső részével, a '48-as év nagy vívmányának számító, ha mégoly kérészerűtlen demokratikus osztrák sajtó ilyen értékelésével természetesen nem érthetünk egyet. Zenker Helfert felfogásával éles ellentétben a '48-as év sajtóját értékelő munkáiban liberális álláspontot képvisel.⁴⁹

Az európai forradalmi hullám első állomásairól csak meglehetősen késéssel tudósítottak a *Wanderer*-ben is, mint általában a bécsi lapokban. Ennek oka egyfelől az, hogy a hírközlés akkori állapotának megfelelő késéssel jutottak el a tudósítások Bécsbe, másfelől, hogy először megpróbálták elhallgatni, eltusolni a forradalmi megmozdulásokról érkező híreket. Például a párizsi forradalom kitöréséről (február 24.) csak március 4. után kezdett a *Wanderer* beszámolni. Ettől kezdve már folyamatosan tudósítottak a különböző városrészekben egyre jobban elterjedő zavargásokról, a Tuillériák felgyújtásáról, a sok halotról és sebesültről. A bécsi események közül március 15-én számolt be a *Wanderer* a cenzúra eltörléséről. „Az osztrák sajtó szabad!” – kapcsolódott be a *Wanderer* is a többi bécsi lap örömmujongásába. Hírt adott arról is, hogy a közeljövőben új sajtótörvény fog elkészülni, ugyanakkor higgadt hangnemben felhívást tett közzé a rend és a biztonság megőrzésének szükségességéről, a Nemzeti Gárda szervezéséről. A sajtószabadság kihirdetéséhez a *Wanderer* a következőket fűzte hozzá: „Célunk nyilvános állapotainkat őszintén tárgyalni, a hibákat megróni, felhívni a figyelmet a jobbításra vonatkozó javaslatokra, de mind e mellett legszigorúbban megmaradni a mértékletesség és a megfontolt-ság határai között és minden személyiség jogait tiszteletben tartani.”

A sajtó április 1-je, a sajtótörvény megalkotása után nemcsak megfigyelője, hanem alakítója is lesz az eseményeknek, az újságírók saját véleményüket is kifejezésre juttathatják.⁵⁰ Az áprilisi sajtótörvényt követően a közvélemény és a sajtó erőteljes balra tolódása figyelhető meg, ami abban is megnyilvánult, hogy egy sor új, radikális lap jelent meg, többek között a *Presse* is. A Leopold Sommer (korábban Anton Strauß)-féle cég a régi lapok mellett új lapokat is kiad és nyomtat, például a

⁴⁷ *Wanderer* 1845. márc. 1., márc. 4., márc. 5., márc. 7., márc. 8.

⁴⁸ HELFERT, Joseph Alexander von: *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848*. Wien, 1877. 1.

⁴⁹ ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848*. (Geschichte der Wiener Journalistik 2.) Wien–Leipzig, 1893.

⁵⁰ SKALNIK, Kurt: *An der Wiege der österreichischen Journalistik*. Die Wiener Presse im Jahre 1848. Wien, 1958. 5. (Österreich-Reihe Bd. 55.).

Volksfreundot, vagy a *Neue Zeitung*,⁵¹ A cégtulajdonosokat azonban nem valamiféle politikai meggyőződés, hanem pusztán anyagi érdekek vezérelték.⁵²

Májusban a helyzet kiéleződött, a demokratikus erők támadták az alkotmányt, egykamaras választásokat követeltek. A Pillersdorf-kormány az Akadémiai Légió és a Nemzeti Gárda feloszlásával meg akarta bénítani a népfelkelést. Ez vezetett a május 15-i és 26-i viharos eseményekhez, a barikádok felállításához, az utcai harcokhoz. A császár május 15-én Innsbruckba menekült. A májusi eseményekkel már a forradalom második szakasza vette kezdetét.⁵³

Június 10-én Seyfried szerkesztő ezt írja: „Mivel a dolgok alakulása következtében az újságírók, különösen a szerkesztők helyzete nehezzé vált, hiszen a lapnak minden irányba érdeklődést kell mutatnia, szükséges volt még egy szerkesztő megválasztása August Silberstein személyében, aki a napi politikai eseményekkel fog foglalkozni.” Silberstein (1827–1900) budai születésű hírlapíró és költő, aki azonban Bécsben élt és tanult. Említésre érdemes, hogy június 10-étől új alcímet kapott a *Wanderer*: „Ein politisch-belletristischer Tagesbote für Stadt und Land”, ami a lap erős irányváltását is tükrözte.

Sok más demokratikus hangvételű laphoz hasonlóan a *Wanderer* is radikalizálódó arculatát kívánta kifejezésre juttatni, amikor június 24-étől *Der Demokrat. Neue Folge des Wanderers* címen jelent meg, a régi szerkesztőség megtartása mellett. Itt a lap történetének új szakasza kezdődik. A szerkesztőség a következőképpen indokolta a címváltoztatást: „A *Wanderer* címet egy olyan korból örököltük, amely a teljes nyíltságot lehetetlenné tette.” A jövőre nézve azt ígérték: „ezután demokratikus lesz minden szó, tollunknak minden vonása, s az események közreadása a lehető leggyorsabb lesz.”

Bár a kormány később engedett a választás kérdésében és elhatározta a munkások bérének emelését és a munkaidő 10 órára való leszállítását, az elégedetlenség a nyár folyamán tovább nőtt. Szeptember elejére radikalizálódott a hangulat Bécsben. Megoldatlan volt a szociális kérdés, nőtt a munkanélküliség, a munkásság életfeltételei rosszabbodtak. Mindezekről a *Demokrat* is beszámolt, és felszólított a problémák rendezésére. Ehhez járult még a parasztság érdektelensége, a polgári értelmiség csalódottsága. A császár augusztus 12-én visszatért Bécsbe. Augusztus 29-én Silberstein kivált a szerkesztőségből, helyette bizonyos Seeböck lett a felelős szerkesztő. (Róla nem sikerült életrajzi adatokat találnunk.)

A bécsi forradalom harmadik szakasza, az ún. szociális-forradalmi, október 6-án, Latour hadügyminiszter meggyilkolásával vette kezdetét. A császár Olmützbe menekült. Latour Jellačić-csal folytatott levelezését a radikális bécsi lapok közzétették, a Jellačić támogatására küldött bécsi csapatok, valamint a munkások és a diákok között utcai harc robbant ki. A bécsi forradalmárok segítségül hívták a magyar sereget, de a végül is elkésve támadó magyar csapatok Schwechatnál vereséget

⁵¹ HELFERT: *l.m.* 273–274.

⁵² WURZBACH: *l.m.* 35. köt. Wien, 1877. 290.

⁵³ A bécsi forradalom történetéhez: HANTSCH, Hugo: *Die Geschichte Österreichs. Bd. II. 1648–1918.* Graz–Wien–Köln, 1953. 345–365.; BAUER, Rolf: *Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas.* Berlin, 1970. 271–277.

szenvedtek, s ezzel október 31-én elbukott a bécsi forradalom. Október után újra a konzervatív erők jutottak uralomra, Felix Schwarzenberget nevezték ki miniszterelnökké, december 2-án pedig V. Ferdinánd lemondott, és Ferenc József lépett a trónra.

A lap '48-as történetének következő korszakát jelzi már, hogy Bécs megszállása alatt, október 26. és november 21. között szünetelt. Ebben az időszakban más bécsi lapok sem jelentek meg, s csak november eleje után éledtek fokozatosan újjá. Seyfriednek is voltak nehézségei az újraindításnál, de végül is megkapta az engedélyt a lap megjelenítésére. Mint ahogy Winckler írja: „a többi jóindulatú laphoz hasonlóan, melyek többé-kevésbé a kényszer hatása alatt csatlakoztak a szabadságmámorhoz — ahogy ők nevezték — a *Wanderer* is megjelenhetett újra, a régi szerkesztővel, a régi címen.”⁵⁴ Seyfried a november 21-i számban „hűségnyilatkozatot” tesz: „Október utolsó napjaira szétoszlott a sötét felhő, mely megsemmisítéssel fenyegetve az osztrák Monarchia máskor vidám fővárosa fölé tornyosult. A pusztítással fenyegető villámlások a félrevezetettek és félrevezetők kis táborából indultak ki, de őket a bátor katonaság lefegyverezte, s nekik a törvényes rend visszatéréseért köszönettel tartozunk. Nagy áldozatok árán újra béke van, s ezért visszatérünk a régi, békés *Wanderer* névhez.” A szerkesztőség szándéka, hogy a jövőben tájékoztatja az olvasókat mindarról, „ami tudásra érdemes, szórakoztat, vagy oktat, a művészetek és a tudomány területéről, amelyek csak békében virágzanak és fejlődnek”. „A politika horizontján feltűnő fontos eseményeket sem hagyjuk figyelmen kívül — írja Seyfried —, de mindazt, ami egy irodalmi lap szféráján kívül esik, csak röviden érintjük.” Ugyanakkor felszólítja a régi munkatársakat, hogy továbbra is dolgozzanak a lap számára. A következő számokban a *Wanderer* visszanyerte korábbi felépítését, van „Bühnenkritik” rovat, „Wiener Kurier”, „Provinzial Zeitung”, újra megjelennek elbeszélések, novellák, versek.

A Magyarországhoz való viszonyt márciusban és október táján erős szimpátia, nyáron viszont elsősorban Kossuth politikája miatt csalódás, majd nyílt ellenérzés jellemezte.⁵⁵ Március 15-én számoltak be arról, hogy az országgyűlési küldöttség Bécsbe érkezett (ez 13-i esemény), a meleg fogadtatásról, hogy „éljen-kiáltások” közben vitték a „nemes” Kossuthot a vállukon. Március 17-én a *Spiegel* alapján adnak hírt a pesti forradalom kitöréséről, a cenzúra eltörléséről, a *Landerer* és *Heckel* nyomdában kinyomtatott 12 pontról, Táncsics kiszabadításáról. Ekkor még általános a közös sors vállalásának gondolata, a testvériség érzésének kifejezésre juttatása a „nemes magyarokkal”. A magyarokhoz fűződő érzelmet jelentősen befolyásolta Kossuth szereplésének megítélése; visszhangja az osztrák sajtóban először pozitív, majd később kimondottan negatív irányba mozdult el. Áprilisban még „az egész Monarchiában tisztelt és szeretett nagy ember”-nek tartják; augusztus 22-én *Das Camäleon Kossuth* címen cikk jelenik meg, melyben az az álláspont fogalmazódik meg, hogy Kossuth diktátor akar lenni.

⁵⁴ WINCKLER: *i.m.* 76–77.

⁵⁵ KROL, Anna Maria: *Die Stellungnahme der Wiener Journalistik des Jahres 1848 zu den Vorgängen in Ungarn.* (Diss.) Wien, 1950.

A nyár folyamán egyre inkább hangot kap a birodalom szétesésétől való félelem is. A magyarok szeparatista törekvései miatt veszélyeztetve érzik a soknemzeti-ségű Monarchia fennmaradását. Szeptemberben Jellačić előrenyomulásáról tudósítanak. 10-én Seeböck azt írja, hogy Magyarországnak nem adnak csapatokat, de ellenük sem lesz elég katona. „Ez a mi diplomáciánk régi elve és szokása, bizonyíték arra, hogy Ausztria a délszlávokat támogatja a magyarok ellen, és így a német ügyet a szlávért feláldozza.” Szeptember 30-án azt írják: „Kossuth arcáról lehullt az álarc.” Október folyamán, a hivatalos osztrák segélykérés után, részletesen tudósítanak a Móga vezette magyar csapatok mozgásáról. A bécsi sajtóban ekkorra már általános volt Kossuth politikájának elutasítása, sok kritika érte a pénzkibocsátás miatt, valamint a magyar politikusok szemére vetették a nemzetiségek elnyomását is. November 22-én, a bécsi forradalom elbukása után az immár újra *Wanderer* címen megjelenő lapban hosszú elemző cikket közöltek Kossuthról. A forradalom kitörése után nagyon népszerű volt — állapítja meg a cikkíró —, majd beszédeiben egyre inkább radikális álláspontot foglalt el, „megfontolatlan vakmerőség” jellemzi, „mindenre kész”, „semmilyen vélegtől nem riad vissza”, a „kegyetlenségig kíméletlen”, „a nemesség esküdt ellensége”. „Kossuth kettétörte és megsemmisítette a magyarországi liberális mozgalmat, forradalmi és demagóg izgatással helyettesítette, feje tetejére állította és vad polgárháborúba keverte az egész országot”. Felrója még neki, hogy „nem kozmopolita, hanem patrióta és bornírtan magyar”, aki igazságtalannul elnyomja nem magyar honfitársait. „Nem államférfi, hanem pusztá forradalmár, akinek nehezebbre esik, hogy valami jót cselekedjen.”

1849 januárjától a lap ismét átalakult, helyesebben visszanyerte '48 előtti politikamentes, ítéletektől tartózkodó jellegét. A „Reisepass für den Wanderer” a Metternich-éra szelleméhez igazodva pontokba szedve közli a lap „személyleírását”: „Jellege”: szépirodalmi kevés politikával, „az utazás célja”: tanítva szórakoztatni. „A Wanderer legfőbb vágya a béke, egy megbízható sajtótörvény és hogy ne legyen tucatnyi éretlen munkatársa”. Továbbá, hogy „ne legyenek se arisztokraták, se demokraták, csak apolitikus emberek, minden ember legyen szabad és egyenlő, tartásuk tiszteletben a törvényeket és az erkölcsöt”. A kis írás Ferenc József éltetésével zárul. 1849. március 26-án ismét nagyobb változás következik be a lap életében: ettől kezdve naponta kétszer jelenik meg, reggel (*Morgenblatt*) és este (*Abendblatt*), folyamatos oldalszámozással, és már '48 óta kettedrét méretben. Június 29-én az *Abendblatt*-ban jelenik meg a lap alapítójának és 32 éven át szerkesztőjének, Joseph Ritter von Seyfriednek halálhíre.

Az év kezdetétől meglehetősen szűkszavú hírekben tudósítottak a magyar szabadságharc további sorsáról, többek között a „Vom ungarischen Kriegsschauplatze” című rovatban; hivatalos, császárhű szellemben nyilatkoznak. Májusban a magyarokat már csak felkelökként, rebelligeként, sőt ellenségként emlegetik, nyoma sincs tehát az elmúlt év szimpátiájának. Ugyanekkor azonban érdekes cikksorozat jelent meg (május 17., 18., 19.) *A gordiuszi csomó* címen. Az osztrák kormány csak az októberi események után tekintette Magyarországot rebellig, pártütő tartománynak és cselekedett ennek megfelelően. Ezután elhatározta, hogy Magyarországot elnyomja, és ezért hívta az orosz segítséget, toborzott rekrutákat célja eléréséhez. Mi csak

az eszközöket szeretnénk mérlegre tenni — írja a cikk szerzője —, melyek által Magyarország újra békés osztrák tartománnyá válhat. Kifejti, hogy az ideiglenes kormányváltás nagyon hatékony rendszabály lenne. Fontos, hogy egy meghódított tartományt odavalósiak igazgassanak. Beszél a nemzetiségi kérdés megoldatlanságáról, a nemzetiségek egyenjogúságának szükségességéről.

A nyár folyamán további harcokról, kapitulációkról (Bem erdélyi hadjáratáról, Szeged, Nagyszében, Komárom, Arad elestéről) is jelennek meg beszámolók. Szeptemberben, a világosi fegyverletétel után a sajnálat első hangjai is feltűnnek a lapban: „szegény Magyarország”, „boldogtalan, sajnálatraméltó ország” — írják. Ekkor jelenik meg folytatásokban Eduard Breier (1811–1886) rendkívül termékeny, de jellegtelen osztrák író, számos történelmi regény szerzőjének *Die Ungarn vor Ofen* című elbeszélése. Ez az első olyan szépirodalmi mű a *Wandererben*, amely már bizonyos távolságtartással, mintegy történelmi eseményként dolgozza fel a szabadságharcot, az osztrák–magyar ellentétet érzelmi síkon, emberi sorsokban jeleníti meg. Természetszerűleg a magyar szereplőket a szabadságharc leverése után elbukva, vagy önmagukkal meghasonulva ábrázolja. Igen érdekesek a beillesztett zsánerképek, a magyar katona, a magyar úriasszony öltözkéneke leírása, a táborozó katonák bemutatása. Szerepel a háttérben Buda visszafoglalása, és mellékalakként feltűnik Görgey Artur is.

Két sorozat tudósít Pestről ekkor: a „Briefe aus Pest” és az „Aus dem Tagebuche eines verabschiedeten Honveds”. Az előbbiben jelent meg október 5-én egy igen érdekes elemzés, melynek szerzője a magyar irodalom és a francia romantikus iskola kapcsolatából indul ki. Ennek oka véleménye szerint, hogy „a magyarok inkább franciául, mint németül akarnak érezni.” A német kultúrától való elfordulás a passzív rezisztencia egyfajta megnyilvánulása. A kormánynak fel kell készülnie arra, hogy minden kérdésben, amely a legkisebb kapcsolatban áll a magyarok nemzetével vagy nyelvével, a magyarok elszánt ellenállásába fog ütközni. A passzív ellenállásnak nagy mestere a magyar. Az újjáépítés az érintett népek tevőleges részvétele nélkül nem lehetséges. Éleslátással rámutat a kormányzat első hibáira, például, hogy a városházán levették a magyar feliratokat. A kormánynak az ellenség hibáiból kellene tanulnia — írja. Az alig véget ért háború után senki sincs az ellen, ha a kormányzat határozott döntéseket hoz, de azoknak igazságosoknak, a viszonyokat figyelembe vevőknek kell lenniük.

Említésre méltó, hogy a magyarországi kiküldött tudósítóktól, levelezők tollából olyan cikkek is megjelentek, amelyek elítélik pl. Batthyány kivégzését, Haynau véres kezű leszámolását; mindezeket a legyőzött néppel való megbékélés hátráltatásának tartják. 1849. október 9-én Batthyány kivégzésének híréhez a következő kommentárt fűzik: „Még Nagy-Ausztria legnagyobb hívei sem akarták elhinni, hogy Magyarország első miniszterelnökén végrehajtják a halálos ítéletet, és aggodalommal mutatnak rá a magyar jellem egyik fő nemzeti vonására, hogy ezt a tettet sem elfelejteni, sem megbocsátani nem fogják soha.” Október 10-én ugyanerről a témáról ezt írják: „Batthyány kivégzése több kárt okoz Ausztriának, mint az élő, fogságban lévő, kegyelemben részesített Batthyány. Kivégzésével Ausztria újra nagy csapást mért magára. [. . .] Amit Batthyány elkövetett, azért az egész országot meg lehetne tizedeltetni.” Perével kapcsolatban is kritikával élnek, Batthyány a kérdésekre nem

válaszolt, s a jegyzőkönyvet sem írta alá. Október 13-án a Batthyány-család történetét ismertetik és ennek kapcsán — utalva kivégzésére — felvetik a politikai vétéségekért való halálos ítéletek jogosságának kérdését.

A „Briefe aus Pest” rovatban október folyamán írnak a Kossuth-bankjegyek soráról, a zsidókérdésről, a háborús ítéletekről. A forradalom hibáival kiemelten foglalkoznak. *A magyar forradalom és a zsidók* című cikksorozatban a magyarok és a zsidók tulajdonságait vizsgálják és állítják szembe egymással: míg a magyarokat az ismeretlen szerző szerint ázsiai kényelmesség jellemzi, a zsidókat spekulációs szellem, szorgalom. Az ország minden részében szétszórva élő zsidóság egy része magyarosodott, más részük a „német elemhez” tartozik, kultúrája, gondolkodása a germanizmusban gyökerezik. Korábban mint német elemet nemzetellenesnek tekintették. Ugyanilyen hátrányos helyzetben van a magyarországi németesség is, a *Das deutsche Element in Ungarn* című cikk foglalható röviden így össze. Másutt a forradalmat ítélik el (1849. december 22.): „a véres háború, amit a kis Magyarország egy éven át vezetett, igazságtalan háború volt, nemcsak a dinasztiaival, hanem egész Ausztriával, sőt Európával szemben is.”

Még 1850-ben, a normalizálódás hírei mellett is szerepelnek epizódok a szabadságharc hónapjaiból, honvéd anekdoták, magyarok életrajzai. Szemere Bertalant például tetterős férfiként jellemzik, aki gyakran a jót akarja, de hiányzik belőle az energia, hogy akarátát valóra is váltsa (január 3.). Klapka György egyike azon kevés forradalmár hősöknek, akik még ma is mindkét oldal elismerését és tiszteletét magukénak mondhatják. Beszámolnak pályafutásáról és a szabadságharc alatti győzelmeiről (január 17.). Eötvös Józsefet kedves fiatal embernek, a liberalizmus, a haladás harcosának tartják, részletesen szólnak írói működéséről (január 18.).

Március 8-án és 9-én a „Feuilleton” rovatban *Zeitungen und Zeitungshelden der ungarischen Revolution* címen a szabadságharc előtti és utáni újságírás helyzetét tárgyalják. A Vormärz korának szigorú cenzúra-rendeletei miatt a cikk írója szerint a német sajtó sokkal jobban korlátozva volt, mint a magyar; ami Ausztriában nem jelenhetett meg, Pesten gyakran igen. A lapok közül ismerteti a *Pesti Hírlapot*, méltatja Kossuth szerepét a magyar politikai újságírás megteremtésében. Az 1848. április 11-én kihirdetett sajtótörvényt követő korszak visszasságai közül kiemeli, hogy Szemere Bertalan leváltotta a radikális pesti ifjúság lapjának, a *Márczius tizenötödikének* a szerkesztőjét. A Pálffy Albert vezette lap valóban egyre élesebben támadta a kormányt, s ezért 1849. július 7-én betiltották.⁵⁶ A forradalom időszakának másik új lapja, a Tánács kiadásában és szerkesztésében megjelenő és a parasztság érdekeit képviselő *Munkások ujsága* sem kerülhette el a betiltást 1848 decemberének végén.⁵⁷ A konzervatív lapok közül a cikk Vida Károly *Figyelmezőjét* (korábban *Budapesti Híradó*) említi meg, amelyet „elnyomtak, mert túl lojális volt”. Május 24-én a *Die nachmärzliche Journalistik in Ungarn* című cikk mintegy az előző folytatása. Ebben a '48 utáni *Pesti Hírlapról*, a konzervatív párt orgánusról, az újraéledő *Figyelmezőről* és a német polgárság érdekeit képviselő *Pesther Zeitungról* van szó.

⁵⁶ *A magyar sajtó története. III/1.* Bp. 1985. 272–278.

⁵⁷ Uo. 136–163.

Az „Ungarische Zustände” rovatban cikkek jelennek meg a magyarországi iskola-rendszer reformjáról, az új hivatalnokrétegről, melyhez a népet nem fűzi bizalom, a politikai hangulatról és a nemzetiségi kérdésről. 1850. június 8-án Klapka emlékiratairól jelenik meg ismertetés. A recenzius szól az érdekes rajzolatokról, a magyar forradalom történetéből vett epizódokról, Kossuth és Jellačić életrajzáról.

J. G. Horn (Hord Ede) (1825–1875) Görgeyről szóló könyvéről (*Arthur Görgei. Obercommandant der ungarischen Armee. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution. Leipzig, 1850.*) június 12-én jelenik meg ismertetés. Horn rab-biként vett részt a szabadságharcban (ezért szerepel a könyv borítóján neve után a „Feldpater” szó), utána kénytelen volt külföldre menekülni, Franciaországban élt, és közzgazdászként meglehetősen elismert volt, az amnesztia után hazatért, s a Tisza Kálmán vezette ellenzékhez csatlakozott, képviselőnek is megválasztották.⁵⁸ Június 27-én ismertették az *Aufzeichnungen eines Honved* című munkát, melynek alcíme: „Beiträge zur ungarischen Revoluionsgeschichte 1848 und 1849” volt. 1850-ben jelent meg Lipscsében, s bár a kötetben a szerző neve nincs feltüntetve, Neustadt Adolf (1812–?) volt az. Prágai zsidó származású liberális író, újságíró, aki egy ideig Bécsben dolgozott különböző lapoknál, majd 1841-ben lett a Pozsonyban megjelenő *Pannonia* szerkesztője.⁵⁹ Az ismertető azt írja a honvédtörténetekről, hogy „a legjobb könyvek közé tartozik, melyeket a forradalom története írói ábrázolás terén nyújtott.” „Az első kötet szinte kizárólag Batthyány életrajzából áll.” „Kossuth iránt a honvéd nem sok szimpátiával viseltetik” és elítéli – véli a recenzius. Kiemeli ezen kívül az ábrázolás éltszerűségét és a szerző humorát. 1850 nyarán a népszámlálás eredményeivel foglalkoznak a nemzetiségek tekintetében. Sok tőzsdehír, kereskedelmi tudósítás, hirdetés jelenik meg, s ezek között fel-feltűnnek a ’48-as forradalom eseményeit feldolgozó művek, illetve életrajzok hirdetései is.

Magyarország „mai” állapotát az egy évvel azelőttivel összehasonlítva december 29-én ezt írja a *Wanderer*: „az ország 12 hónappal ezelőtt egy olyan beteghez hasonlított, aki a krízist, a betegség viharos átmenetét a gyógyulásba éppen átélte. [. . .] Ma a beteg pillantása a legkisebb izgatottságot sem árulja el, pulzusa normális, érzékei ellenállók veszélyes illúziókkal szemben, olyan mint egy szelíd, szófogadó gyermek, elégedett a szűkös diétával és a korlátozott mozgással, amit az orvos engedélyezett neki, mivel az átélt betegség a vadócot megszeliidítette.”

De az ország állapotának ilyen korántsem biztató, csak osztrák szemmel nézve megnyugtató jellemzésétől térjünk vissza végezetül a lap történetéhez! A *Wanderer* címéből ’49-ben eltűnt a „Der” névelő, 1850-ben megint oldalszámozás nélkül jelenik meg. Kutatásunk az 1850-es évvel zárul, amely a lap történetében tulajdonképpen nem tekinthető korszakhatárnak, hiszen ha hihetünk Falk Miksának (1828–1908), a szerkesztőség átalakítása, a lap profiljának megváltoztatása a ’49-es év végén ment végbe. Ő így ír erről: „Van egy eszmém, - mondám én [. . .] a >Wanderer< -t át kell alakítani politikai napilappá; Schwarzer nevének el kell tűnnie és felelős szerkesztőként Seyfried lovag fogja a lapot aláírni. Az eszme tetszett; tetszett főleg Seyfried lovag úrnak, aki nem csak fizetését megkettőztette, hanem magát is

⁵⁸ SZINNYEI: *i.m.* IV. köt. Bp. 1896. 1089–1097.

⁵⁹ SZINNYEI: *i.m.* IX. köt. Bp. 1903. 1023–1024.

egyszerre fontos politikai személyiség rangjára fölemelve látta. A csíny sikerült: a katonai parancsnokság rászedette magát és így keletkezett – Schwarzernek nem ugyan névleges, de tényleges szerkesztése és az Urban boldogult >Oesterreichische Zeitung< összes munkatársainak közreműködése mellett – a hazánkban is eléggé ismeretes >Wanderer< című politikai napilap, melyben én több mint másfél évtizeden át a külpolitikai és Magyarországra vonatkozó cikkeket írtam ...”⁶⁰ Jelen munkánk azonban nem kizárólag a *Wanderer* történetének feldolgozására irányul. A magyar szabadságharc „végjátéka” a ’49-es év végéig húzódott, s nem zárult le akkor sem. S mivel mi a lapban magyar tárgyú közleményeket kerestünk, az osztrák – magyar viszony e meghatározó eseménysorának „lecsengését” nem hagyhattuk figyelmen kívül. Ezért tárgyaljuk az ’50-es évet is még a *Wanderer* történetének e fejezetéhez kapcsolva, s vizsgáljuk alkalmazkodását az új politikai követelményekhez és a Magyarországhoz fűződő megváltozott viszony átértékelését.

Igen hasznos volna a lap történetének további feltárása is, hiszen közzismert, hogy a forradalom utáni évek viszonylag színtelenebb *Wandererje* a ’48-ban közmunkaügyi miniszter Ernst von Schwarzer (1808-1860) vezetése alatt lett igazán jelentős politikai lappá.⁶¹ A később liberális, a magyarországi eseményeket kitüntető figyelemmel kísérő lap a Bach-korszakban a magyar érdekek egyik szószólójává vált.

RÓZSA, MÁRIA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderers”. 1814–1850

Der Wiener *Wanderer* wurde 1814 als Volkszeitung gegründet und erschien wöchentlich sechsmal. Den Traditionen der Aufklärung folgend war sein Hauptzweck die Belehrung und Unterhaltung, über politische Ereignisse wurde im Blatt nur kurz berichtet. Im Sinne des sowohl die Einheit als auch die Vielfalt der Habsburger Monarchie propagierenden Staatspatriotismus war die ungarische Thematik ständig im *Wanderer* präsent. Es erschienen Artikel über einzelne Episoden der ungarischen Geschichte, Beschreibungen als exotisch geltender ungarischen Gebiete, Berichte über bildende Kunst, Literatur und Musik; der ungarische Volkscharakter wurde erörtert, hervorragende ungarische Persönlichkeiten wurden vorgestellt. Die Mehrheit der auf Ungarn bezüglichen Artikel wurde aus ungarischen oder aus in Ungarn erscheinenden deutschsprachigen Zeitschriften bzw. Zeitungen übernommen. Daneben hatte das Blatt ständige ungarische Mitarbeiter, u.a. den aus der Slowakei gebürtigen Johann Csaplovics und den Zipser Karl Georg Rummy.

1848 ist eine Epochengrenze in der Geschichte der österreichischen Journalistik. In den Monaten der freien Presse dominierte auch im *Wanderer* die politische Berichterstattung. Als Zeichen der Radikalisierung erschien das Blatt ab 24. Juni 1848 unter dem Titel *Der Demokrat*, mit dem früheren Redakteur. Während der Belagerung Wiens pausierte das Blatt, nach der Niederlage der Wiener Revolution durfte es aber nach dem 26. November wieder unter dem alten Titel erscheinen. Auf die Beziehung zu

⁶⁰ FALK: *im.* 17–18.

⁶¹ PAUPIÉ, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959*. Wien–Stuttgart, 1960. Bd. I. 127–128.

Ungarn war im März und im Oktober Sympathie, im Sommer, hauptsächlich wegen Kossuths Politik Enttäuschung, später offene Abneigung, sogar Feindlichkeit kennzeichnend.

Nach der Niederlage des ungarischen Freiheitskampfes verfolgte der *Wanderer* mit gewisser Kritik die Hinrichtung führender Gestalten der ungarischen Revolution, verurteilte aber Ungarn wegen seiner „separatistischen“ Bestrebungen und betonte die Wichtigkeit der Einheit der Monarchie. Ab 1849 gehörte zu den Mitarbeitern der schon täglich zweimal erscheinenden Zeitung der ungarische Max Falk, der einen großen Anteil in der Gestaltung des Profils des später liberal gesinnten und ungarfreundliche Interessen befolgenden *Wanderers* hatte.

ENYEDI SÁNDOR

A romániai magyar könyvkiadás (1944 – 1989)

Az erdélyi művelődési hagyományok egyik legrégebbi területe a könyvnyomtatás, könyvkiadás. A reneszánsz humanista eszméi termékeny talajra találtak a középkori Erdélyben, ahol a 16. század folyamán a *többnyelvű* nyomtatott írásbeliség igénye kifejezésre jutott az első könyvnyomdák megteremtésében. 1525-ben a szász humanista Johannes Honterus alapított nyomdát Brassóban, míg a magyar nyelvű könyvkiadás Kolozsváron 1550-ben vette kezdetét, ahol Hoffgreff György alapított nyomdát. 1559-ben Coresi diakonus Brassóban lesz az első román nyelvű könyv kiadója. A 16. század második felében Heltai Gáspár könyvkiadói és írói munkássága lendíti fel a magyar nyelvű erdélyi könyvkiadást. Apáczai Csere János (1625-1659) és Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1720) tevékenységén keresztül vezet a folyamatos és megszakítás nélküli fejlődés a következő évszázadokon át a 20. századig. S a többre-tű, diverzifikált nyomdai és kiadói hagyományok jövőbe mutató hatása érvényesült Trianon után is, amikor az idegen államkeretbe került magyarságnak saját erejére támaszkodva kellett kimunkálnia az erdélyi magyar nyelvű könyvkiadás továbbfejlesztésének módozatait. A két világháború között Erdély városaiban több helyen próbálják az elődök hagyományait folytatni. A sokféle vállalkozásból számunkra a kolozsvári székhellyel működő Erdélyi Szépművészeti Céh és a Minerva Részvénytársaság tevékenysége a legjelentősebb.

1944–1945-ben, a változó új történelmi helyzetben a korábban is működő könyvkiadói magánvállalkozások igyekeztek folytatni korábbi tevékenységüket, miközben a megváltozott politikai élet új szervezeteket, pártokat, írói csoportosulásokat dobott a felszínre, amelyek szintén megtették első próbálkozásait a könyvkiadás terén. Kolozsvárra például 1944. október 11-én vonultak be a szovjet csapatok, és egy héttel később már utcára került a *Világosság* című napilap, majd ezt rövidesen követte a könyvkiadás megszervezése is. 1939–1940-ben már működött a városban a Munkás Athenaeum, amelynek gyors feltámasztását javasolta Jordáky Lajos. A kommunista és szociáldemokrata irányítás alatt működő intézmény természetesnek találta a könyvkiadás megszervezését is. November 26-án került sor az első munkamegbeszélésre, amelyen Balogh Edgár, Nagy István, Szabédi László, Szenczei László, Kós Károly, Jancsó Elemér, Szegő Júlia, Kőműves Nagy Lajos, Szendrő Ferenc, Szolnay Sándor, Cornea Emil, Balázs Péter és mások vettek részt. A Munkás Athenaeum (amely később Józsa Béla mártír nevét vette fel) a könyvkiadó részlegének vezetésével előbb Szenczei Lászlót és Jordáky Máriát, a könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár megszervezésével Nagy Istvánnét és Roselfeld Lászlót bízta meg. Első kiadványuk

20 000 példányban még újév előtt kikerült a nyomdából, ez a *Munkások és földművesek naptára 1945.* volt, ezt követte 1945 januárjában egy József Attila-kötet (*Döntsé a tőkét, ne siránkozz!*), februárban pedig Nagy István írása József Attiláról; nyárára a kiadott könyvek száma meghaladta a harmincat. A főleg szocialista kiadványok megjelenetésére profilozott kiadó első félévében megjelentetett 36 kötetet kb. 200 000 példányban, ebből 10 rövid idő alatt elfogyott; a félév végén megjelentetett kötetek átlagpéldányszáma elérte a 7 500–10 000 példányt.¹ 1945 júliusában Kolozsváron és Marosvásárhelyen sor került a könyvnapokra, a munkájukat megkezdett kiadók kiadványaikat saját könyvsátraikban propagálták. Marosvásárhelyen például könyvsátrat állított fel a Minerva, az Uránia, Laczkó Károly, Derzsi Zoltán, a Helikon, Szatmári és Kupán könyvkereskedése. 8 könyvsátor jelezte, hogy az erdélyi könyvkiadó cégek folytatják (egyesek most kezdik el) az elődök munkáját.² Ha a megjelentetett művek számát vesszük alapul, akkor már ebben az átmeneti szakaszban is jelentős szerepet játszik a Román Kommunista Párt (1948-tól Román Munkáspárt) kiadójának magyar szerkesztősége, amely számos aktuál-politikai kiadványt (köztük sok brosúrát) készít sajtó alá. A könyvkiadás a háború utáni években súlyos anyagi gondokkal küzd, de egyébként a kialakuló rendszer jellegét, céljait nem sértő könyvek megjelenetésének nincs különösebb akadály. Így egyes magyar művelődési intézmények – amelyek 1944 előtt is működtek – szinte zavartalanul folytathatják tevékenységüket. Az Erdélyi Múzeum Egyesület is számos kiadványt bocsát ki, de a még működő Erdélyi Tudományos Intézet, vagy az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) is észrevehetően jelen van a könyvkiadásban is. Az egyházak könyvkiadói tevékenysége mellett jelentős a Bolyai Tudományegyetem kiadói tevékenysége. 1946-ban a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum könyvkiadói irányítását Gaál Gábor veszi át, és az 1946-os könyvnapok kínálata már a differenciálódó és választékában bővülő magyar nyelvű könyvkiadás tükörképe, amelyben kiemelt szerepet játszik ugyan Kolozsvár, Marosvásárhely, Bukarest, Nagyvárad, Arad; de könyvkiadó városokként olyanok is előfordulnak – bár csekély számú kiadvánnyal –, mint Csíkszereda, Déva, Gyulafehérvár, Nagybánya, Nagyenyed, Nagyszében, Sepsiszentgyörgy, Szatmár, Székelyudvarhely, Szilágysomlyó, Temesvár.

Az 1944 után megepezdült könyvkiadói tevékenység egyik és talán legfontosabb elősegítő tényezője a Magyar Népi Szövetség volt, amely 1945–1946-ban – eredményesen küzdve az autonóm magyar kulturális élet megteremtéséért – a könyvkiadás gondjait is felkarolta. A MNSz Országos Kulturális Bizottsága kolozsvári ülésén határozott arról is, hogy 1946. június 22–23-ra a Romániai Magyar Írók Szövetségével³ karöltve megrendezik az erdélyi magyar könyvnapokat a Józsa Béla Athenaeum és a Móricz Zsigmond Kollégium, valamint minden más könyvkiadó bevonásával. A

¹ JORDÁKY Lajos: *Az első könyvkiadó.* In: Utunk Évkönyve '70. 42–44.

² *Szabad Szó* (Marosvásárhely) 1945. július 6.

³ A Romániai Magyar Írók Szövetsége Kolozsváron alakult meg 1945. május 13-án. Első felhívásukat Nagy István, Asztalos István, Balogh Edgár, Benedek Marcell, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Méliusz József, Szabédi László, Szentimrei Jenő írták alá. Elnök: Nagy István, alelnök: Szabédi László, főtítkár: Méliusz József lett. *Világosság* 1945. május 17.

könyvnapok előkészítésére Szabó T. Attilát, Faragó Józsefet, Nagy Istvánt, Méliusz Józsefet, Simó Gyulát és Tóth Samut kérték fel.⁴

A könyvnapokat követően került sor a Magyar Népi Szövetség II. országos, Székelyudvarhelyen tartott kongresszusára. A szervezet főtitkára itt jelentette be:

A Magyar Népi Szövetség átvette a Józsa Béla Athenaeumot, a romániai magyar könyvkiadó vállalatot, amelynek vezetését végrehajtó bizottságunk Gaál Gáborra bízta. Józsa Béla Athenaeuma kezdeti nehézségeivel megküzdve, most elérkezett jelentőségeltjes könyvkiadói munkatervének megvalósításához. Tudományos, közhasznú, irodalmi jellegű kiadványai – a vállalat rövid működése alatt is – számuknál és színvonaluknál fogva, alapját képezik a romániai magyarság jövőbeli szellemi és irodalmi fejlődésének. A Magyar Népi Szövetség és a romániai magyar szellemi élet közötti legbensőségesebb kapcsolat kiépítésére állandó együttműködést teremtettünk meg a Romániai Magyar Írók Szövetségével. Ez a kapcsolat gyakorlatilag is a romániai magyar nép összefogó politikai szervezethez fűzi írói szervezetünk működését.⁵

A június 27–30. között tartott kongresszus egyik eseményeként a Romániai Magyar Írószövetség új vezetőséget választott. A közgyűlés az írószövetség dísztagjaként választotta meg Kurkó Gyárfás elnököt, Victor Eftimiu román író, aki a román–magyar barátság egyik régi harcosa volt, továbbá dísztag lett Illyés Gyula, Mihail Solohov és Louis Aragon. Szemlér Ferenc író – a romániai magyar könyvkiadás jövőbeni kilátásait kommentálva – *Magyar szivárvány* címmel cikket ír a *Világosság*ba:

Van valami jelképes abban, hogy az országos könyvhónapot bevezető könyvnapok egybeesnek a Magyar Népi Szövetség nagygyűlésével. A romániai magyar könyvkiadás nem most indult meg. A felszabadulás másfél esztendeje immár kitartó kísérletekre, fáradhatatlan munkásságra és olykor váratlan sikerekre tekinthet vissza. Nem is egy könyvkiadó igyekezett megfelelni az egyre növekvő olvasótömegek igényeinek. Ezek a könyvnapok azonban most együvé fogják mindezeket a törekvéseket s ezzel abba a kerékvágásba állítják, amelyben a romániai magyar könyvkiadásnak haladnia kell...⁶

A „szivárvány” tarka ege alatt ekkor még jól megfért az az örvendetes esemény, hogy 1946 májusában újjászervezték a PEN Klubot, amelynek magyar alosztályába meghívták a romániai magyar irodalom neves képviselőit;⁷ s a szivárvány színeit mutatta az a jelentés is, ami a székelyudvarhelyi írói összejövetelről íródott: „A jelenlévő 28 írószövetségi delegátus minden erdélyi várost és minden haladó politikai árnyalatot képviselt. Egyben egyeznek valamennyien: a demokráciát akarják.”⁸

1946. a sokszínűség és a népfrempolitika jegyében telt. Biztató ígéretek a hatalom részéről, barátkozási gesztusok a magukat demokratáknak valló románok és magyarok táborában. Október 5–6-án Bukarestben megtartották a román írók, művészek, újságírók kongresszusát, amelyre meghívták a Romániai Magyar Írószövetség küldötteit is. A magyar írók képviselőiben Nagy István és Méliusz József jelent meg. Az eseményre könyvkiállítás is készült, s ott, Bukarestben, Ady Endre halotti maszkja alatt mintegy száz új erdélyi magyar könyvet tekinthetett meg a néző. Sok szó esett a román–magyar megbékélésről is. Méliusz kifejezte reményét, hogy magyar és román írók együttesen viszik majd előbbre a két nép végső demokrata

⁴ *Szabad Szó* 1946. június 17.

⁵ *Nemzetiségi anyaszervezetünk. A Magyar Népi Szövetség Intézőbizottsága*. Kolozsvár, 1946. 36.

⁶ *Világosság* 1946. július 22.

⁷ *Világosság* 1946. június 3.

⁸ *Világosság* 1946. július 7.

találkozásának ügyét is. Dr. Petru Groza jelenlétében a tájékoztatási miniszter bejelentette, hogy a szervezés alatt lévő állami kiadó és a művészetügyi minisztérium kiadója teljes erejével támogatni fogja a magyar irodalmat. A Magyar Írószövetség tagjainak bukaresti látogatása — a kor sajtója szerint — „általánosságban nagy lépéssel vitte előre a román közvélemény érdeklődésének felkeltését a magyarság szellemi és társadalmi kérdései iránt, és a két írószövetség közt olyan bensőséges kapcsolat alakult ki, amelynek befolyása a román és a magyar nép viszonyának jó irányban való kialakulásánál nem maradhat el.”⁹

A Romániai Magyar Írószövetség küldöttei — kiegészülve Szemlér Ferencel — biztató megbeszéléseket folytattak Bukarestben, serkentették az állami kiadót magyar művek megjelentetésére, és megállapodás született a kiadóvállalat igazgatójával egy magyar könyvsorozat kiadására.¹⁰ Sűrű volt a kapcsolatfelvétel a bukaresti román és a kolozsvári magyar írók között. 1946 késő őszen a bukarestiek jönnek Kolozsvárra.¹¹ 1947 áprilisában újra tárgyalásokat folytatnak a magyar írók Bukarestben. S ami a két látogatás közé esik — a párizsi békeszerződések aláírása 1947 februárjában —, olyan cezúra, amely döntő módon változtatja meg a fejleményeket. *A bukaresti írói tárgyalások eredményei: egységes román–magyar írószövetség és nagyszabású kiadótervezet* — címmel tudósít az újság a bukaresti tárgyalásokról. Méliusz József, a Romániai Magyar Írószövetség főtitkára nyilatkozott:

... a két írószövetség képviselői együttes tanácskozásaikon időszerűnek találták annak a régebben felmerült óhajnak a megvalósítását, hogy a romániai írószövetségek egy nagyobb síkon, nemzetiségi önállóságukat megőrizve, közös szervezetbe tömörüljenek. [...] a Romániai Írók Szövetségében egyforma joggal működnek majd együtt a román, a magyar és a többi nemzetiség írói. Ennek a tervnek a megvalósítása mind szellemi, mind általános politikai szempontból a demokrácia fontos lépését jelenti a haladás útján.

A nyilatkozat aligha nyugtatta meg azokat, akik az erdélyi magyarság autonóm kulturális szerveződését szerették volna megőrizni, s a nyilatkozó így toldotta meg beszámolóját:

Konkrét eredményt értek el az erdélyi magyar írók a kiadás terén is. A demokratikus szellemi célokot szolgáló állami kiadó kiszélesítette magyar vonatkozású munkatervét és a lehetőségek kezei között mindent elkövet, hogy a magyar, közelebbről az erdélyi irodalomnak a kiadói munkatervbe való beiktatásával elősegítse a magyar nép és szellem megismertetését az ország népe előtt ...

És vajon kik a kedvezményezett írók? Nagy István (az *Olyánok unokáival*), Szemlér Ferenc (egy új regényével), Balogh Edgár (publicisztikai gyűjteményével), Asztalos István és természetesen a nyilatkozó Méliusz József (*Enek 1437-ről* c. verses krónikájával). Ezek természetesen román nyelvű kiadások lennének. Az Állami Kiadó magyar nyelvű kiadványai között Szemlér Ferenc, Gaál Gábor szerepel, és egy Méliusz-fordításgyűjtemény.¹² Méliusz József külön cikkben is megmagyarázza a várható esemény jelentőségét. *Írók az élen* című cikkében írta:

⁹ *Világosság* 1946. szeptember 29., október 12.

¹⁰ *Világosság* 1946. október 13.

¹¹ *Világosság* 1946. november 6.

¹² *Világosság* 1947. április 27.

Az országos írói szervezeti egység tervét az együttélő népek demokrata írói meg fogják valósítani. Hasonló szellemű demokratikus egységük pedig példaadó tette kell válják az ország életének minden területén, ahol a nemzetiségek jogegyenlőségének megvalósítása a feladat.

Kicsit könnyedén siklik át az esetleges jogos kételyek felett, amikor így zárja eszmefuttatását:

... magyarok vagyunk és romániaiak, demokrata írói voltunkban a két nép, a két ország jó viszonyát, a békét szolgáljuk.¹³

Az események ellentmondásosak. Évente országos Petőfi-megemlékezéseket tartanak; 1848. március 15-e rendszeresen megünneplésre kerül. Románia és Magyarország látszólagos közeledése is pozitív fejleménynek tűnik. Vasile Luca 1947 májusában dörögdelmes cikket írt az „elvtelen magyar egység” ellen, nyomában kampány bontakozik ki, eléggé félre nem érthető tanulságokkal. De vannak ellenkező előjelű példák is. Szemlér Ferenc diadalittasan közli az olvasóval:

Az Állami Könyvkiadó a papírhány és a könyvek általános drágasága ellenére is folytatja a magyar könyvek kitűnő román fordításokban való megjelentetését. Nemrégiben hagyta el a sajtót Mikszáth *Szelestyei asszonyok* című regénye, melynek átültetését Todor P. Avram tanár végezte. Ugyancsak most került könyvügyi forgalomba Giurgiuca Emil magyar lírai versgyűjteménye, amely eredetileg a budapesti román könyvkiállítás kapcsán jelent meg.¹⁴

A kolozsvári magyar írói társadalom a nyár folyamán személyesen is kezet foghatott a magyarországi íródelegáció két tagjával: Bölöni Györggyel és Gergely Sándorral. Ez utóbbi így továbbította az erdélyi magyar íróknak romániai tapasztalatait:

Mi a magyar írók nevében megfogadjuk, hogy amit itt láttunk, azt otthon nem hallgatjuk el. Elmondjuk, hogy itt egy új típusú kultúra van kialakulóban. A demokratikus Romániában új élet kezdődött és mi boldogan valljuk, hogy az itteni kultúrtörékvéssel versenyre kelünk, annál is inkább, mert nálunk a kultúra helyzete még nehezebb, mint itt.¹⁵

És ennek mindenhol nyomatékot adott, ahol Gergely Sándor megfordult. Magyarvistán, Kalotaszegen így nyilatkozott:

Örömmel kell megállapítanom: amit Romániában láttunk, arra jogosít fel, hogy erős hittel higgyük: az a munka, az az újjáépítés ami itten zajlik, otthon és jövőt fog teremteni a román és magyar nép számára.¹⁶

A Magyar Népi Szövetség 1947-es novemberi temesvári kongresszusa már valóban jelzi, hogy — Balogh Edgár szavával élve —, meglendült az idő. Szinte órségváltást hajtanak végre az MNSz felső vezetésében: háttérbe kerülnek mindazok — köztük Kurkó, a korábbi elnök is —, akik ragaszkodnak a szervezet eredeti célkitűzéseéhez. Megkezdődik az MNSz jellegének csak a román igényeknek megfelelő megváltoztatása, s a folyamat folytatódik azokban az intézményekben, szervezetekben

¹³ *Világosság* 1947. április 28.

¹⁴ *Világosság* 1947. július 7.

¹⁵ *Világosság* 1947. augusztus 11. — Gergely Sándor az egyetlen magyarországi író volt, aki viszonylag rövid időn belül (1945-ben, 1947-ben és 1948 végén, 1949 januárjában) három ízben is járhatott Romániában. A volt moszkvai emigráns íróval első látogatásakor JÉKELY Zoltán készített interjút. (*Világosság* 1945. április 5.)

¹⁶ *Világosság* 1947. augusztus 11., 13.

is, amelyeket addig az MNSz felügyelt vagy irányított. 1948 januárjában létrejön az egységes Írószövetség, amelynek vezetőségébe ugyan bekerül négy magyar író, s az egyik alelnöki posztra Gaál Gábor kerül. De mindez átmenet csupán. Az MNSz mellett működő Magyar Művészeti Felügyelőség útban a felszámolás felé — elveszti nemzetiségi jellegét. 1948. március 11-én a pillanatnyilag még szalonképes írók így írják alá a rendszer melletti szolidaritást kifejező kiáltványukat: „A Romániai Írók Szövetségének magyar csoportja.”¹⁷

Az osztályharc jegyében dülő tisztogatás folyamán sorra távolítják el a magyar művelődési intézményekből azokat, akik nem hajlandók haladni a „meglendült idővel”, akik tiszteletben tartják a több évtizedes intézmények kialakult hagyományait. Maguknak az intézményeknek egy része is áldozatul esik a nagy horderejű átalakításoknak. „Pezsgés, erjedés mindenütt” — írja Balogh Edgár, toborzóra hívva másokat is a változásokhoz. Vezércikkének címe: *Ide kell most a magyar író és művész.* (Világosság, 1948. május 30.) S hogy témánknál, az irodalomnál és a könyvkiadásnál maradjunk, így prognosztizál:

... eddig Erdélyben soha nem volt szellemi termelésre rendezkedik be az íróink és művészeink legjavát rövidesen megszólaltató Állami Könyvkiadó is, mint a Józsa Béla Athenaeum és több más alkalmi könyvkiadó egységesített, nagyalkatú folytatása. . .

Az év elején az önálló Romániai Magyar Írók Szövetségét bekebelezzik, 1948 nyarán bekövetkezik a könyvkiadók és könyvnyomdák államosítása. Vidéki városok elvesztik könyvkiadási jogukat. A könyvtermelés kizárólagos műhelyei az állami kiadók, valamint a pártszervezetek és állami közintézmények lesznek.

A személyi tisztogatások elérik a legjobb kiadói és nyomdai szakembereket is. A Szociáldemokrata Párt felszippantásával Kolozsváron eltűnik országos magyar nyelvű napilapjuk, az *Erdély*. A Luca-féle programcikk nyomában megjelenő Bányai László, Csákány Béla, Kovács György, Szabédi László, Balogh Edgár-cikkek akarva-akaratlan készítik a terepet a népfrontos korszak felszámolásához. Kacsó Sándor a formálissá váló Magyar Népi Szövetség élén igazodik a mozgalmon kívülről érkező követelményekhez.

1948 végén Kolozsváron összeül a MNSz IV. és immár utolsó kongresszusa. A fél év óta működő Állami Könyvkiadó magyar osztálya 8 kötetrel igazolja létezését.¹⁸

A termés az előzményekhez képest meglehetősen szerény, talán ez is indokolja, hogy 1949 nyarán az Írószövetség napirendre tűzi az írói munka megszervezésének

¹⁷ *Világosság* 1948. március 11. A kiáltványt a következők írták alá: Abafáy Gusztáv, Aszódy János, Asztalos István, Balogh Edgár, Bányai László, Bárdos Arthur, Csehi Gyula, Faragó József, Gagyi László, Gaál Gábor, Hobán Jenő, Horváth Imre, Horváth István, Jancsó Elemér, Jánosházy György, Kacsó Sándor, Kemény János, Kiss Jenő, Kós Balázs, Kós Károly, Korda István, Kovács György, Létay Lajos, Marton Lili, Méliusz József, Molter Károly, Nagy Borbála, Nagy István, Salamon László, Szabó Lajos, Szabédi László, Szemlér Ferenc, Szentimrei Jenő, Szilágyi András, Szobotka András, Tomcsa Sándor, Tompa László, Tompa Miklós, Tamás Gáspár.

¹⁸ SALAMON Ernő: *Gyönyörű sors* (verskötet), SZIGLIGETI Ede – MÓRICZ Zsigmond: *A csikós* (népszínmű), HORVÁTH István: *Jegenye* (mesekönyv), Dr. CHERESTESIU, Victor: *Románok és magyarok* (tanulmány), *Füllenő Gerguc és más mesék* (romániai mesemondók meséiből), HORVÁTH István – SIPOS Bella: *Az okos macska* (mesék), CORODARU, Alexandru: *A három bajtárs* (ford. KESE András, ifjúsági regény) és *Huszonhat magyar elbeszélő* (válogatás).

szükségességét. Itt figyelmeztet megfellebbezhetetlenül Nagy István a szovjet írók példájára, akik ragyogó eredményekkel igazolták az írói munka megszervezésének sikerét.¹⁹

1949. a szocialista munkaverseny éve volt — tudjuk meg egy irodalmi mérlegkészítés során²⁰ — ; az év végére megalakulásától kezdve összesen 108 könyvet adott ki az Állami Irodalmi Kiadó magyar osztálya.

Az átmeneti korszak kegyvesztett kultúrpolitikusai, Méliusz József, Jordáky Lajos és Balogh Edgár ekkorra már letartóztatásukban töprengettek a megtett út tanulságain. Talán Balogh Edgárnak még visszacsenghetnek saját szavai: „De láthat-e valaki tisztán az emberek és az események mozgalmasságában, ha a tudatos irányítást és a kitűzött célokat észre nem veszi?” A kérdés ekkorra már közel sem költői vagy retorikai. Néhány név végképpen eltűnik az erdélyi irodalomból, Bányai László, Kovács György nem tagadja meg rosszabbik önmagát, Nagy István, Kacsó Sándor, Takáts Lajos hangos zajongással, szüntelen jelenléttel leplezi félelmét.

És ekkorára már leíratott a magvas publicisztikában: „Új embertípus alakult ki: a szocializmust gyárakban, falvakon, tudományos intézetekben építő új ember típusa.”²⁰

Az 1944 utáni romániai magyar könyvkiadás történetének első szakasza véget ért az 1948-as államosítással. Ez a korszakhatár a politikában határkövet jelez: vége az átmeneti korszaknak, a Román Népköztársaság kikiáltása, majd a történelmi pártok erőszakos likvidálása, a proletárdiktatúra meghirdetése jelentős módosulásokat vált ki az élet minden területén, így a nemzetiségi politikában is. A koalíciós korszakban a Román Kommunista Párt szövetségeseként feladatokat vállaló Magyar Népi Szövetség (és a többi nemzetiségi tömegszervezet is) veszítenek jelentőségükből, annyira, hogy az új helyzetben a nemzetiségi szervezetek élén végrehajtott személycserék révén — egy felerősödő tendencia kísérőjelenségeként — e szervek alárendelt szerephez jutnak az egypártrendszerben. Korábbi nemzetiségi érdekvédelmi küldetésük kényszerű véget ér. A Román Munkáspárt 1948. decemberi határozata a nemzetiségi kérdésben kifejezésre juttatta, hogy Románia különböző nemzetiségei számos negatív örökség hordozói, s az elkövetkezendő időszak fő feladata a párt által kijelölt irányvonal maradéktalan valóra váltása lesz. A kurzusváltás végrehajtásában nagy szerep jut a tömegekhez szóló médiáknak; az ideológiai harc és a pártpropaganda aktuális célkitűzéseinek a könyvkiadás területén is maradéktalanul érvényesülniük kell.

Maradnak orgánumok és csatornák az anyanyelvű megszólalásra, de ezek az állandó ellenőrzés és pártirányítás keresztüzében erősen központosítottak, s akár csak más médiák (sajtó, a művelődési élet különböző területei, stb.) magukon viselik a korlátozottságot, a kívülről rájuk kényszerített, beszűkült mozgásteret. 1948-ban hal meg Zsdánov, s valójában éppen ettől az évtől kezdve néhány éven át a zsdánovi tanítások romániai applikációja bénítólag határolja be a könyvkiadók munkáját is.

¹⁹ *Miért kell megszervezni az írók munkáját?* = Világosság 1949. július 16.

²⁰ SALAMON László: *Irodalmi mérlegünk az RNK kikiáltásának második évében.* = Világosság 1949. december 29.

Mivel még egyáltalán nincs napirenden a nemzetiségi nyelv használatának vissza-szorítása, a meghirdetett kultúrforradalom ekkor még a tartalmában szocialista, formájában nemzeti elv gyakorlatba ültetését hirdeti. A fővárosban megszervezésre kerülő kiadók ügyel-bajjal próbálnak nemzetiségi feladatokat is ellátni, olyanformán, hogy a kiadók jelentős részében magyar részleg vagy fiókszerkesztőség létesül. A kiadók többsége magyar nyelvű kötetek kiadását is munkatervébe iktatja. Bukarest ekkor még nehezen tud a kijelölt feladatoknak eleget tenni: részben mert helyben nem rendelkeznek elegendő jól képzett magyar könyvkiadói vagy nyomdai szakemberrel, részben pedig azért, mert a szóba jöhető szerzői gárda jelentősebb része — akárcsak az olvasók — a fővárostól távol, Erdélyben él. Röviden tekintjük át ezeknek a kiadóknak, illetve egyes kiadók magyar osztályainak a helyzetét az 1948-at követő években.

A hatalom részéről különleges figyelemben részesül a *Román Munkáspárt Könyvkiadója*, amely a román nyelvű könyveken kívül nagy számban jelentetett meg könyveket az együttélő nemzetiségek nyelvén. A kiadó a marxista-leninista irodalom termékeire specializálta magát, de ennél is fontosabb az aktuálpolitikai kérdéseket a párt szempontjai szerint tárgyaló művek, brosúrák kiadása. Tízezres példányszámban és a legolcsóbb árakkal árusítják kiadványaikat. Ez a kiadó biztosítja a pártoktatás számára is az anyagot. Az államosítást követő években a könyvkiadók közül a párt kiadója kapja a legnagyobb dotációt magyar könyvek kiadására. Furcsa, de jellemző példa, hogy miközben a hivatalos statisztika szerint Románia magyar lakossága nem éri el a román lakosság 10 %-át, a párt akkori vezetőinek, Gheorghiu Dej, Ana Pauker, Vasile Luca (cikkekből és beszédekből álló) köteteit magyar nyelven tízezres példányszámban jelentették meg, míg románul 50 000 példányban.²¹

A háború után létrejött az *Országos Szakszervezeti Tanács Kiadója*, amely „olyan könyveket és brosúrákat terjeszt, amelyek komoly segítséget nyújtanak a szakszervezeti aktívának és dolgozóinak hazánk szocialista építéséhez. . . ”²¹ 1948-tól a kiadó néhány évig magyar szerkesztőséggel is rendelkezett.

Kivételet nélkül minden kiadó nagy súlyt helyezett a különböző szovjet, ill. orosz művek megjelentetésére. Ez a tendencia töretlenül érvényesült 1958-ig, a szovjet csapatok Romániából történt kivonásáig, de jelentős számban adtak ki szovjet könyveket — magyarul is — 1964-ig, a Román Kommunista Párt nagy nemzetközi visszhangot kiváltó áprilisi nyilatkozatáig. A kezdeti években azonban ennyivel nem elégedtek meg, minthogy különböző magyar nyelvű szovjet sajtótermékeket is kiadtak Romániában. Szükségét érezték annak, hogy egy speciális könyvkiadó is működjék a szovjet tapasztalatok népszerűsítésére. Ezt a szerepet töltötte be az *Orosz Könyv (Cartea Rusa)* nevű kiadó, amely igen gazdag magyar nyelvű könyvkiadást valósított meg. Az orosz klasszikusok jelentős része e kiadó révén jutott el a romániai magyar olvasóhoz, de fő hivatásának azt tekintette, hogy: „arányosan felépített tematikával a szovjet irodalomnak azokat a munkáit közvetítse, amelyek hazánkban, a

²¹ *Romániai Magyar Szó* 1952. február 13. (A lap egy egész oldalon mutatja be a különböző kiadók magyar osztályait.).

szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a legidősebbek.²² Elvértve a kiadó tankönyvet is megjelentetett. (A kiadó feladatkörét 1957-ben az *Állami Irodalmi Kiadó* vette át!) A kezdeti években különböző statisztikák jelentek meg a nemzetiségi könyvkiadásra, köztük a magyar nyelvű könyvekre, és a könyvek példányszámára vonatkozóan.²³ 1951 elején Kacsó Sándor azt közli az olvasóval, hogy:

1944. augusztus 23. óta 1 723 szépirodalmi és tudományos könyv és brosúra jelent meg magyar nyelven 8 552 662 példányban. A lendületes fejlődést mutatja, hogy az 1950. január 1. és június 30. közötti rövid fél év alatt 194 magyar nyelvű kiadvány 2 100 500 példányban került a dolgozók kezébe.²⁴

Alig három hónappal később, 1951 augusztusában Takáts Lajos – akkori nemzetiségi miniszterhelyettes – egészen más adatokat közölt:

A könyvnyomtatás és vele az irodalmi tevékenység állandó emelkedő színvonalra emelkedett. A Népköztársaságunk másik jellegzetessége. Felszabadulásunk óta a nemzetiségek nyelvén mintegy 3 200 könyv és brosúra jelent meg, mintegy 18 000 000 példányban. Ebből magyar nyelven kb. 2 500 cím mintegy 16 000 000 példányszámban.²⁵

A könyvcímekre és a példányszámokra vonatkozó közölt adatok pontossága bizonyára megkérdőjelezhető, már csak azért is, mert a korabeli gyakorlat szerint a kötetek számát a legtöbbször összevontan adták meg a brosúrákéival. Márpedig tudjuk, hogy az új tanokat, a párt aktuális vonalát hirdető brosúrák elárasztották az üzleteket.

Viszonylag sokfajta átszervezést vésztelt át az *Állami Tudományos Könyvkiadó*. A magyar tagozat első igazgatója Robotos Pál volt, és a magyar részleg is Bukarestben székelt. Bár sokféle igénynek próbált eleget tenni (pl. az 1952-es kiadói tervében mezőgazdasági, közgazdasági, politikai, filozófiai, történelmi, pedagógiai és orvosi könyvek megjelentetését irányozta elő), terveit csak töredékesen tudta valóra váltani.²⁶ Viszonylag rövid idő elteltével a kiadó beolvadt az *Akadémiai Kiadóba*, amelynek magyar szerkesztősége tovább működött, sőt az ésszerűség megkövetelte, hogy 1954 őszén a kiadó magyar szerkesztősége Bukarestből Kolozsvárra tegye át a székhelyét. 1954 őszétől 1955 őszéig a kiadó meglehetősen szerény keretek között működhetett: első évükben kiadási tervük 50 ívre, azaz 800 oldalra rúgott. 1955. évi termésük három kötet volt, az 1957-es terv már 200 kiadói ívet és tíz címet foglalt magában. E kevés számú kötet azonban az egész romániai magyar könyvkiadás értékeesebb részéhez tartozott: a választott témák a haladó hagyományok ápolását és

²² A kiadó 1944 után 1949 augusztusáig 540 000 példányban adott ki magyar könyveket. (*Magyar könyv a Román Népköztársaságban*. = Romániai Magyar Szó 1949. augusztus 22.)

²³ 1952. augusztus 7-én az új nemzetiségi miniszterhelyettes, Otrók Ferenc a következő statisztikai adatokkal szolgál a nemzetiségi könyvkiadás 1944 utáni adataira vonatkozólag: 1950. december 13-ig 22 millió példányban 3 700 kiadvány jelent meg a nemzetiségek nyelvén. 1951-ben további 888 kiadvány jelent meg, több mint 4 millió példányban. Ez utóbbiból 492 magyar nyelven, 206 német nyelven, 131 szerb, 14 ukrán, 6 jiddis, 8 kiadvány orosz nyelven. (*Romániai Magyar Szó* 1952. augusztus 7.)

²⁴ *Romániai Magyar Szó* 1951. május 7.

²⁵ *Romániai Magyar Szó* 1951. augusztus 11. A kezdeti évek kiadóinak munkájáról lásd még *A nemzeti kérdés demokratikus megoldása Romániában* c. kiadványt. 38. (Hely és kiadás ideje nincs feltüntetve.)

²⁶ Az Állami Tudományos Könyvkiadó magyar szerkesztősége 1953 folyamán 55 könyvet és brosúrát jelentetett meg, kötetenként átlag kb. tíz fv terjedelemben. Közöttük történelmi, filozófiai, közgazdasági, jogi és orvosi kiadványok szerepelnek. (*Előre* 1954. február 21.)

népszerűsítését tűzték ki célul. A kiadó szűk kapacitása azonban messze elmaradt az igényektől. Szép számmal akadtak a tudománynak olyan területei, amelyek hiába produkáltak kiadásra megszerkesztett köteteket, megjelentetésükre nem akadt vállalkozó. Áldatlan cenzori huza-vona kísérte a *Tanulmányok a moldvai csángókról* című kötet kéziratát, amelyre Bukarest nem adott kiadói engedélyt. A Magyarországgal kötött kulturális egyezmény szép kilátásokkal kecsegtette a kiadót, azonban 1956 után még az olyan kiadványok is sok méltatlan támadásban részesültek, amelyeket egy viszonylag kedvező időpontban, 1955 végén, 1956 elején sikerült megjelentetni. (Ilyen volt Jancsó Elemér szerkesztésében *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai* című kötet, amely kezdő darabja volt egy 3 kötetre tervezett sorozatnak, de amely folytatás nélkül maradt.) 1956 után, különösen 1958-tól ideológiai szigorítások lehetetlenné tették a kiadó kidolgozott széleskörű programjának megvalósítását.²⁷

Átmenetileg tehermentesítette a *Tudományos* (majd *Akadémiai*) *Kiadó* magyar szerkesztőségét, hogy néhány évig működhessen a *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* magyar szerkesztősége. A kiadó 1955-ben néhány értékes munkát kiadott (pl. Csendes Zoltán: *Időszerű közgazdasági kérdések*) és gazdag kiadói tervvel rendelkezett 1956-ra is.²⁸

A szakkönyvkiadók közül különös sors jutott a *Mezőgazdasági és Erdészeti Kiadó* magyar osztályának. E műhely is az államosítást követően jött létre, a magyar szerkesztőség először Bukarestben, majd Kolozsváron működött, számos belső szerkesztőségi munkatárssal és kiterjedt külső szerzői gárdával.²⁹ A mezőgazdaság meghirdetett szocialista átalakításának kezdetén a hivatalos szervek is jelentős támogatást nyújtottak a kiadónak, 1959-ben például 20-nál több kisebb-nagyobb terjedelmű magyar mezőgazdasági szakkönyvet adtak ki. Azután fokozatosan, szinte évről-évre csökkentették a kiadó dolgozóinak számát, annak ellenére, hogy a belföldi érdeklődés mellett a kiadó jelentős számban tett eleget a közös magyar–román könyvkiadás keretében érkezett megrendeléseknek. A nyolcvanas évek elején a kiadó kolozsvári magyar szerkesztőségének két munkatársa volt, majd csak egy, 1987-től kezdve megszűnt a magyar nyelvű részleg, a kiadó nemzetiségi részlegét teljesen elsorvasztották.³⁰

Az 1970-es nagy kiadói átszervezések előtt két kiadó játszott döntő szerepet a romániai magyar könyvkiadásban, mindkét kiadó az államosítás eredményeként jött létre: az *Iffjúsági Könyvkiadó* és az *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó*. (Ez utóbbi menet közben is több névváltoztatáson esett át.)

Az *Iffjúsági Könyvkiadó* a legnépszerűbb kiadó, széleskörű olvasó-táborra támaszkodott. Háttere az a széleskörű magyar nyelvű iskolahálózat, amely dr. Petru Groza kormányzásának első korszakában jött létre. Hat évvel létrehozása után (1954)

²⁷ A kiadó tevékenységéről lásd még: *Romániai Magyar Szó* 1952. február 13., *Előre* 1954. július 10., *Igazság* 1956. szeptember 5., *Előre* 1957. január 29.

²⁸ *Előre* 1956. február 25.

²⁹ A kiadó kolozsvári magyar nyelvű szerkesztőségében 13 főnyi lektorátus működött. Az 1956–1958-as években már évi 20–25 eredeti hazai szerzőktől származó kiadványt jelentettek meg, köztük számos értékes szakmunkát. *A Hét Évkönyve* 1978. Bukarest, 165.

³⁰ *Előre* 1960. január 1.

elmondhatta, hogy az általa megjelentetett kötetek száma megnégyszereződött, és egy-egy könyv átlagpéldányszáma elérte a 15 000-et. Szerzőként ott találjuk a romániai magyar irodalom színe-javát, ugyanakkor gazdagon választott a magyar és világirodalom legjobb ifjúsági és gyermekek számára írott alkotásaiból is. A tanulók számára elindította és éveken keresztül megjelentette a *Tanulók Könyvtára* sorozatot, amely kapcsolódott az iskolások kötelező házi olvasmányaihoz. *Győz a tudomány* címmel 1954-ben sorozatot indított a tudomány eredményeinek a népszerűsítésére.³¹ Kezdeti éveiben a kiadó nagy gondot fordított a megjelent kötetek vonzó külsejének megvalósítására; a legjobb illusztrátorokat, grafikusokat és képzőművészeket sikerült alkalmazniuk.

Az *Ifjúsági Könyvkiadó* 1968-ban 65, 1969-ben 66 magyar nyelvű könyvet jelentetett meg; 1968-as könyvterméséből 29 eredeti hazai könyv volt. Az *Ifjúsági Könyvkiadó* magyar osztályának központja Bukarestben működött, de a kiadó jelentős létszámú fiókszerkesztőséget tartott fenn Kolozsváron.³²

A kiadók államosítása hozta létre az *Irodalmi Könyvkiadót*, amely 21 éves fennállása során változó nevek alatt jelentette meg köteteit. (Volt *A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója*, *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó*, s utolsó éveiben *Irodalmi Könyvkiadó*.) A második világháború után kibontakozó romániai magyar irodalom reprezentatív orgánuma, amely az összes kiadók közül leginkább vonta magára a közvélemény figyelmét, a romániai magyar sajtó is fokozottan figyelemmel kísérte munkáját.³³ Az 1948-as esztendő csonka év a kiadó számára, de 1950-től kezdve egyenletes kiadói tevékenység bontakozik ki a kiadó bukaresti központjában, a kolozsvári fiók-szerkesztőségben. 1950-ben 29 művet adnak ki 208 íven, 1951-ben 27 kötetet 232 íven, 1952-ben 23 kötetet 262 ív terjedelemben.³⁴ 1950–1967 között a kiadó összesen 436 eredeti művet jelentetett meg kortárs romániai magyar íróktól; különböző sorozatokban 152 magyar, 92 román klasszikus mű látott napvilágot, a két világháború közötti romániai magyar irodalomból 56 művet adtak ki újra, a világirodalmat a jelzett időszakban 153 kötet képviseli. A több mint két évtized alatt a kiadó számos népszerűvé vált sorozatot gondozott. 1952-ben indították a *Haladó Hagyományaink* sorozatot, amely 1957-ig 28 kötetet nyújtott az olvasóknak. 1955–1964 között jelent meg az ugyancsak népszerű *Kincses Könyvtár* sorozat. 1960-ig 58

³¹ *Előre* 1957. február 2.

³² BODOR Pál: *Szélmalomjáték*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1983. 273. A kiadvállalatok munkájának első éveiről lásd még a *Romániai Magyar Szó* 1952. november 18. és az *Előre* 1961. március 24. számait. Értékes adatok találhatóak a magyar nyelvű műszaki könyvkiadásra, valamint az orvosi könyvek kiadására vonatkozóan *A Hét* 1978-as Évkönyvében. (157–163.)

³³ *Előre* 1954. március 11., 1956. október 27., 1959. január 3., 1963. január 11., 1968. február 18.

³⁴ Az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar szerkesztősége 1948 májusában jött létre. (Román rövidítése ESPLA.) KACSÓ Sándor, aki az ötvenes évek elején (1952) került a kolozsvári fiókszerkesztőség élére a kiadó fennállásának a tizedik évfordulója előtt a következő érdekes tényeket közölte a kiadó magyar szerkesztőségének számszerű adatairól az *Előre* c. lap 1957. december 22-i számában:

	1948	1949	1955	1956	1957
Művek száma	7	35	69	66	77
Kiadói ívek száma	68,75	261,75	678,26	784,52	870

kötet jelent meg ebben a sorozatban. A kiadó alapos előkészítő munka után beindította a *Magyar Klasszikusok* sorozatát, 1956-tól kezdte kiadni sorozatban a román klasszikus alkotásokat. E kiadó indította el a *Forrás* sorozatot, amelyben első kötetes, elsősorban fiatal írók jelentkeztek. A *Forrás* sorozatban 1966-ban 4, 1967-ben 7, 1968-ban 10, 1969-ben pedig 12 kötetet jelentetett meg. Kiemelkedően sikeres sorozata volt a kiadónak a *Romániai Magyar Írók*, amelyben 1967-ig 21 kötet, 1968-ban pedig újabb 12 kötet látott napvilágot. A *Horizont* sorozat a világirodalmi alkotások kiadására specializálódott: 1966-ban 8, 1967-ben 16, 1969-ben 24 kötet jelent meg.³⁵

A kiadó munkája ugyan nem volt mentes a napi politika ingadozásaitól, de gazdag munkájáról – amely többek között Robotos Imre, Méliusz József, majd Domokos Géza és mások irányítása alatt folyt – elmondható, hogy fennállása utolsó esztendeiben mind a megjelentetett kötetek, mind a kiadói ívek száma fokozatosan és egyenletesen emelkedett: 1966-ban 51 mű 745 íven, 1967-ben 73 mű 1 150 ív terjedelemben, 1968-ban 117 mű 1 533 ív terjedelemben jelent meg.

A kiadó történetében feljegyzésre méltó az az időszak is, amikor rövid ideig, néhány évig Marosvásárhelyen is tartott fenn fiókszerkesztőséget. A hivatalos politika különösen az ötvenes évek elejétől fokozatosan „tehermentesíteni” akarta Kolozsvárt a tradicionális magyar intézményektől. Az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány szolgáltatta az ürügyet arra, hogy egyes magyar művelődési intézményeket részben, vagy egészben Marosvásárhelyre költöztettek át, azt hangsúlyozva, hogy szükség van az autonóm tartományi székhely „szellemi erősítésére”. Így kezdte meg tevékenységét 1955 májusában Marosvásárhelyen az *Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó* fiókja: „Pártunk és kormányunk ezzel az új intézménnyel még szélesebbre tárja a magyar nemzeti kisebbség irodalmának fejlődési lehetőségeit” – hangzik a biztató köszöntő.³⁶ Valóban, a kezdeményezés megmozgatta a Székelyföld íróit, nem utolsósorban azokat, akik Marosvásárhelyen laktak. Bár a marosvásárhelyi fiók mindössze 1958-ig működött, a rövid idő alatt is eredményes mérleg jelzi munkáját: 1955-ben, a kezdő évben 4 kötet kerül ki kiadásukban, összesen 52 íven. 1956-ban azonban már 21 kötet 274 íven, 1957 végéig pedig 25 könyvet bocsátottak ki 361 ív terjedelemben.³⁷ A kiadó gyors, de bizonyára nem véletlenszerű (1958!) felszámolását hivatalosan sohasem indokolták meg.

Míg a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. Kongresszusa (1956. február) csak nagyon lassan érezte kedvező hatását a művelődés területén – és 1956 őszétől 1958-ig csak részleges és átmeneti eredményeket hozott, amely után újra a szellemi pangás évei következtek –, 1965-ben a Román Kommunista Párt élén bekövetkezett személyi váltás nyomán kedvező tendenciák erősödtek fel. Az un. Ceausescu-korszaknak ezekben az első éveiben nyitottabbá vált a román szellemi élet: több és szélesebb skálájú a lefordított külföldi művek száma, emellett nyitás történik a román irodalom eddig ideológiailag leparancsolt múltbeli értékei felé. Sorra jelennek meg olyan szerzők, akiket a korábbi gyakorlatban kiátkozással sújtottak. A nyitás egyben azt jelentette, hogy az addig példaként állított szovjet kiadási gyakorlatot fo-

³⁵ A kiadó működésének legfontosabb számadataira l. *Korunk* 1968/10. 1558–1559.

³⁶ *Új irodalmi intézmény a Magyar Autonóm Tartományban.* = *Előre* 1955. július 6.

³⁷ *Igaz Szó* 1957/12. 1098–1101.

kozatosan felváltotta egy önálló, román nemzeti színezetű kiadási gyakorlat. Ezekben az 1965-öt követő kezdeti években a romániai magyar szellemi élet is profitált. Már korábban számokban is jeleztük, hogy a két legfontosabb kiadó: az *Iffúsági* és az *Irodalmi* fokozatosan növelte évi kiadványainak számát, de a számszerű adatokon túlmenően, hosszú szünet után mindkét kiadó szélesítette a megjelentetésre kerülő könyvek skáláját, lényegesen bővítette a kiadói tematikát. Egyre több romániai magyar néprajzi kötet, művelődéstörténeti kiadvány, nyelvészeti mű, művészettörténeti alkotás láthatott napvilágot. A *Romániai Magyar Írók* sorozat évi címeinek a száma nemcsak megduplázódott, majd megháromszorozódott, de a sorozatban végre olyan művek láthattak napvilágot, amelyeket a korábbi kultúrpolitika nem engedélyezett.

* * *

Bár a hatvanas évek második felében, éppen a nyitottabb kultúrpolitika jegyében, fokozatosan csökken a kiadásra addig nem engedélyezett könyvek száma, és a nemzetiségi könyvkiadás – köztük a magyar – a fejlődés lassú jeleit mutatja, a kontraszt a magyar nemzetiségi lakosság igénye és a könyvesboltokban megkapható könyvek szegényes választéka között oly nagy, hogy amikor 1968 nyarán, külső nemzetközi események hatására a Román Kommunista Párt vezetői hirtelen találkozásra hívják meg a prominens magyar értelmiségieket,³⁸ a meghívottak részéről előterjesztett és feltárt sérelmek sorában ott szerepel a hányatott sorsú magyar nyelvű könyvkiadás áldatlan helyzete is. A társadalomban és a politikában bizonyos kedvező tendenciák jelentkeznek: szűk körben sor kerül egyes meghurcolt és bebörtönzött pártaktivisták részleges rehabilitására is (*Igazság* 1968. ápr. 27.). A magyar bebörtönzött értelmiségiek közül többen amnesztiával szabadultak, s az is biztató jel ekkor, hogy az új pártfőtitkár kemény kritikában részesíti a korábbi személyi kultusz gyakorlatát, amely oly sok kárt okozott az ország szellemi életének. A nemzetiségi kérdés napirendre kerülése Jugoszláviában és Csehszlovákiában intő figyelmeztetés volt a román pártvezetők számára, hogy a Szovjetuniótól jelentősen eltávolodott Románia ebben a kritikus nemzetközi helyzetben próbálja meg belpolitikáját stabilizálni.

A magyar értelmiségiekkel történt találkozás önmagában is jelezte, hogy a felső vezetés párbeszédet kezdeményez azon a területen, amelyen olyan nagy károkat okozott az állam és a pártpolitika rangjára emelt nacionalizmus.

„A megnövekedett művelődési igények jobb kielégítésére 1969 decemberében szükségessé vált a könyvkiadói és könyvterjesztői keretek felfrissítése . . .” – írja

³⁸ „Jól emlékszem [. . .] a IX. Pártkongresszus után, 1968. nyarán az RKP főtitkára és közel száz romániai magyar értelmiségi közötti egész napos eszmecserén újból felmerült a nemzetiségi könyvkiadó felállításának szükségessége. Emlékezetem szerint a legrészletesebben Bodor Pál foglalkozott magvas felszólalásában ezzel a kérdéssel” – nyilatkozta DOMOKOS Géza. (*Kritérium műhelyében*. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1988. 193–194.) E megbeszélés arra engedett következtetni, hogy egész sor engedmény következik be a nemzetiségi kérdésben. Röviddel a tanácskozás után a kolozsvári magyar értelmiségiek nagy csoportja nyílt levélben biztosította a párt főtitkárát, hogy: „Kifejezzük teljes egyetértésünket pártunk és kormányunk külpolitikai elveivel”. (*Igazság* 1968. szeptember 3.) E „hűségnyilatkozat” – mint ahogy az azóta eltelt időszak tényei bizonyítják – sem teremtette meg a nemzetiségi kérdés szószólói jogos panaszainak orvoslását.

egy romániai magyar kultúrfunkcionárius a kiadói átszervezések okairól.³⁹ Ez az indoklás csupán féligazságot takar, hiszen a művelődési igények jobb kielégítésére a romániai magyar lakosságban szüntelenül megvolt az óhaj.

1968–1969-ben tehát külső tényezők hatására az engedmények átmeneti korszaka következik. Az engedmények láncolatában a könyvkiadás csupán az egyik láncszem, de kétségtelen, hogy a fontosabbak közül való.

A nemzetiségi könyvkiadás új struktúrájának kialakításához lehetőséget és anyagi fedezetet adnak. A korábbi állami kiadói hálózattal szemben bizonyos területeken a minisztertanácsi határozat megszüntette a kiadói egyeduralmat (két ifjúsági, három irodalmi kiadó keletkezett), csökkentette a kiadók Bukarest-központúságát, lehetőséget nyújtva arra, hogy bizonyos, hagyományokkal rendelkező vidéki városok saját kiadóikkal bekapcsolódjanak az országos keretekbe: az 1969-ben kijelölt városok mellett 1972-ben további két város (Temesváron a *Facla Könyvkiadó*, Craiován a *Scrisul Romanesc Kiadó*) rendelkezett könyvkiadási lehetőséggel.⁴⁰ Nemzetiségi szempontból csak az első jelentős, mert annak a profiljába besorolták a román könyvek mellett az együtt lakó nemzetiségek nyelvén megjelentethető könyveket is. A vidéki központok lehetőséget kaptak arra, hogy felgyülemlett, kéziratokban realizált szellemi teljesítményeiket saját kiadóiknál megjelentethessék. Az 1969-es kezdetű átszervezés elvileg szűk korlátok között a magánkönyvkiadás lehetőségét is megteremtette, e célból hozta létre a *Litera Kiadót*, azonban ez mindössze néhány kötetet tudott megjelentetni.

A *Kriterion Könyvkiadó* bukaresti központtal, kolozsvári fiókszerkesztőséggel jött létre 1970-ben: profilja a többnyelvű nemzetiségi könyvkiadás zavartalan biztosítása. Magyar, német, szerb, ukrán, jiddis és román lektorátussal alakult meg. A kiadó igazgatója Domokos Géza, főszerkesztői pedig Bodor Pál (ő rövid idő, fél év múlva a nemzetiségi TV-adásokhoz kerül), Hedi Hauser, majd Botár Emma, Szász Béla. Aligazgató Fassel József volt. 1970–1979 között 29 nemzetiségi szerkesztő, 3 grafikus és 5 technikai szerkesztő jelentette a kiadó vezérkarát.

Nemzetiségi könyvkiadó megteremtése Románia egész addigi történetében teljesen új fejlemény. Ráadásul egy komplex kiadói arcél kialakításának reményével és esetleg perspektívájával.

Ugyanakkor az említett minisztertanácsi határozat további országos kiadók számára teszi kötelezővé magyar nyelvű könyvek megjelentetését. A *Kriterion* után a második legfontosabb kiadó a kolozsvári *Dacia*, amely román, magyar és német nyelvű könyveket gondoz, s megalakulásakor az egyik főszerkesztője Lászlóffy Aladár. (Ő is csak rövid ideig!) „Könyvpiacunk felvevőképessége sokkal nagyobb, mint amekkora a könyvkiadásunk termése” – nyilatkozza Lászlóffy a kezdet kezdetén.⁴¹ A magyar ifjúsági könyvek kiadása az átszervezés után a *Ion Creanga* és az *Albatrosz*

³⁹ SZÁSZ Béla: *A romániai magyar könyv*. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1981. 408.

⁴⁰ *Buletinul Oficial* 1972. I. rész. 8. 53. Határozat egyes könyvkiadók létesítéséről Timisoara és Craiova municípiumokban.

⁴¹ *Előre* 1970. március 1. (A *Dacia* Könyvkiadó az út kezdetén.) A kiadó munkájáról I. még: *Előre* 1972. szept. 2. (Interjú Kerekes Györggyel, a *Dacia* nemzetiségi főszerkesztőjével.)

kiadókra hárul, magyar könyveket ad ki az *Eminescu* is, majd 1972 után elvétele a temesvári *Facta*. A hetvenes években a magyar könyvtermés előállításában összesen 19 romániai kiadó vett részt, de rögtön hozzátehetjük, hogy ezek közül nyolcnak a termése nem érte el az évi egy könyvet. A kiadók zöme anyagi veszteségre hivatkozva, de valójában belső érdektelenségből, 1980 után lemondott a magyar nyelvű könyvek kiadásáról. (A kultúrpolitikában bekövetkezett újabb hátraarc is kétségtelenül erre ösztönözte őket.)

A kiadók munkájának eredményességét több tényező is jelezheti. Milyen értékek, milyen könyvek kiadására vállalkozik a kiadó? Hogyan alakul a könyvek száma? Milyen példányszámban jelennek meg a könyvek? És nem utolsó sorban: mennyi a kötetenkénti (kiadónkénti) kiadói ívek száma? Ezekre a kérdésekre maradéktalanul nem tudunk minden esetben válaszolni – az egyes adatok hiánya miatt. Viszont a rendelkezésünkre álló konkrét anyag elegendő annak megállapítására, hogy mennyire szolgált taktikai célokat vagy stratégiai elképzeléseket a nemzetiségi könyvkiadás új alapokra helyezése 1969 végén, 1970 elején?

Számunkra a meghatározó fórum a *Kriterion*, amely szakítva a szépirodalmi centrikussággal – átfogó kiadói programot dolgoz ki, a hagyományos szépirodalom mellett számol a nemzeti hagyományok legkülönbözőbb, de nem elhanyagolható területeivel is. Kiadói tervébe felveszi az irodalmi örökség és a kortárs irodalmi termés mellett a népköltészet összegyűjtött alkotásait, a népművészet reprezentatív műveit, a tudománytörténeti és politikátörténeti alkotásokat, – mégpedig széles skálán, a népszerűsítő művektől a komoly szaktudományi munkákig. A könyvkiadás profiljából nem hiányozhatnak a természettudományok, de eleget kell tenni a technikai műveltséget terjesztő művek közönségének is. A kiadó igazgatója a nyolcvanas évek elején azt nyilatkozta, hogy a *Kriterion* által kiadott könyvek összességének kb. 60 %-át művelődéstörténeti, történeti, néprajzi, nyelvészeti, szociográfiai stb. kötetek teszik ki.⁴²

Ami az évente kiadott magyar kötetek számát illeti, kisebb-nagyobb ingadozást leszámítva a dinamikus fejlődés jellemzi. A kiadott kötetek száma: 1970. – 92, 1971. – 101, 1972. – 111, 1973. – 120, 1974. – 106, 1975. – 102, 1976. – 104, 1977. – 113, 1978. – 103, 1979. – 110, 1980. – 106.⁴³ A felsorolásban azért állunk meg 1980-nál, mert ez az év tulajdonképpen minden magyar könyvet kiadó számára a hanyatlás tagadhatatlan határmezsgyéje. A *Ion Creanga Kiadó* (mint az *Ifjúsági* egyik jogutóda) 1980-ig összesen 22 kötetet adott ki a *Minden gyermek könyve* című sorozatban, de a kiadó 1980-ban úgy szüntette meg ezt a sorozatot, hogy nem indított helyébe mást. (1970-ben évi 28 magyar könyvet gondozott, 1980-ban 19-et, 1986-ban már csak 11-et. De van olyan esztendő is, mint 1977, vagy 1982, amikor csak 10 magyar könyvet jelentetett meg.) A *Ceres* (volt *Mezőgazdasági Kiadó*) közhasznú sorozata volt a *Kaleidoszkóp*, amelyet a 36. kötet után, 1982-ben végleg félbe hagyott. A volt *Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó* kiadási körét 1983-ban a tankönyvkiadásra szűkítették le, lemondva a tanárok számára közkedvelt kézikönyv-sorozatról, a

⁴² *Kritika* 1981. május

⁴³ *Kritika* 1988. szeptember 13–18. Itt jelent meg a BEKE György által Dávid Gyulával készített, *A magyar könyvkiadás Romániában* című interjú, amelynek adatait mi is felhasználtuk.

Tanári Műhelyről, majd 1986-ban a kiadó kolozsvári magyar szerkesztőségét szélnek eresztették. Számos sorozatot szüntetett be a kolozsvári *Dacia* is, amely 1970-ben 26 kötetel kezdte; 1974-ben elérte a csúcst, az évi 38 kötetet, ezt követően fokozatosan csökkent magyar könyveinek száma (1979-et kivéve, amikor 33 kötet jelent meg náluk), de évi könyvtermésük 1986-ra már mindössze 17 magyar kötetre csökkent.

Ha az 1970–1980 közötti évek magyar könyvtermésének számszerű alakulását nézzük, akkor azt látjuk, hogy az első, csonka évben 187 magyar cím jelent meg a hagyományos kiadóknál, összesen 1 095 000 példányban. A kötetek száma emelkedik 1972-ig (209, 265), s a hátralévő években már az évi 265 kötettszámot nem tudják elérni. A példányszám viszonylag kiegyensúlyozott, de 1973-ban a legmagasabb: ekkor 239 kötet 2 989 500 példányban jelenik meg. 1970–1980 között csaknem 2 500 hazai kiadású magyar könyv jelent meg, majdnem 25 millió példányban. S bár ezek a számadatok viszonylagos stabilitást mutatnak (a kiadók évi össztermése a magyar könyvekből a hetvenes években 200 körül van), ha eltekintünk a magyar nyelvű tankönyvkiadás adataitól, akkor már ezidőtájt komoly figyelmeztetés lehet, hogy a romániai magyar könyvkiadás példányszáma ma hozzávetőleg a negyven százaléka annak, ami népességének arányában az összpéldányból reá eshetne!⁴⁴

A hanyatlás már a hetvenes évek második felében jelentkezik: a *Dacia Könyvkiadónál* a magyar könyvek részaránya 34,66 százalékról 24,01 százalékra csökken, miközben a kiadó összvolumene 72 %-kal nőtt. A statisztikai felmérés teljes mélységét a kiadói ívek számának alakulása mutathatná meg, de a könyvkatalógusok ezt az adatot a legtöbbször elhallgatják. 1977-ben a *Dacia* „évi termése” 36 000 oldal volt, ebből az előírt egyharmadnak, a magyarnak 12 000 oldalnak kellett volna lennie, a magyar és német nyelvű kötetek kiadói íve viszont mindössze 8 000 oldal volt.⁴⁵

A párt kiadójának az utódjánál, a *Politikai Könyvkiadónál* a nemzetiségi nyelveken 1970-ben 30 (ebből magyar 18), 1975-ben 33 (ebből magyar 19), 1976-ban 41 (ebből magyar 26), 1977-ben 40 (ebből magyar 25), 1978-ban 37 (ebből magyar 21) jelent meg. 1986-ban mindössze 5 magyar nyelvű kötet látott napvilágot. A politikai könyvek egy részének kiadását a *Kriterion*nak kellett felvállalnia. S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a szigorított utasítások következtében kötelezték a kiadót arra, hogy nagyobb részarányban jelentessen meg román nyelvű könyveket, vagy azoknak fordításait!

Tehát miközben a magyar könyvek kiadásával is megbízott kiadók jórésze 1980-ra lemond e feladatáról — jöllehet, a szükséges papírmennyiség elosztásánál e célok teljesítésére külön papírkontingenst kapott —, a *Kriterion* helyzete is a válság jeleit mutatja. Már utaltunk arra, hogy a hetvenes években miként alakult a magyar nyelven kiadott kötetek száma, az 1980-tól egyre szembetűnőbb kötetcsökkentés utolérte a kiadó egészét, tehát a kiadó többi nemzetiségi részlegét is. A kiadó a hetvenes években évente átlagban (nyelvekre való tekintet nélkül) 170 kötetet jelentetett meg, 1986-ra a kiadó által megjelentetett könyvek száma 143-ra esett vissza.⁴⁶ A ro-

⁴⁴ Az idézett adatok egy része Szász Béla már idézett tanulmányából való. E tanulmány adatait Bodor Pál értelmezte (*Szélmalomjáték* i.m. 279.)

⁴⁵ BODOR Pál: *Szélmalomjáték* i.m. 279.

⁴⁶ *A Kriterion műhelyében*. 212. E kötet adatait is felhasználtuk.

mán kulturális és gazdasági szervek 1981-től fogva anyagilag is kötelezővé tették a rentabilitást, ugyanakkor egyre nagyobb nehézségek tornyosultak a jelentős anyagi bevételt biztosító külkapcsolatok előtt: a kiadó eredményes kapcsolatokat épített ki a budapesti kiadókkal, az újvidéki *Fórummal*, a pozsonyi *Madách Könyvkiadóval*, de kereskedelmi kapcsolatban álltak tengeren túli és nyugat-európai terjesztőkkel, kiadókkal; a *Kriterion* megalakulása utáni években a *Kriterion*-emlékével megjelenő könyvek iránt fokozott érdeklődés és kereslet mutatkozott a nyugati könyvpiacokon. Mégis: a kiadó az utolsó években nem juthatott ki a külföldi könyvvásárokra, könyvkiállításokra, s a gazdasági szempontok teljes negligálásával ezek a kiadói külkapcsolatok – külső nyomásra – minimalizálódtak. A kiadó készült arra, hogy az ország különböző területein önálló könyvüzlet-hálózatot épít ki, hiszen erre – mint a kiadó tapasztalatai igazolták – megvolt az igény. Az 1974-ig vonzó formában kiadott kiadói prospektusok nemcsak számban gyérültek meg, de külső formájuk is szerényebb lett, s ma már alig jut valamelyes szegényes keret a megjelentetett művek népszerűsítésére. A kiadó 1980-ban a belső könyvszükségletnek mintegy felét tudta csak kielégíteni, azóta ez az arány tovább romlott, több okból is: egyrészt azért, mert kényszerű kötetszám csökkentéseket kellett végrehajtani, másrészt az addig még magyarul, németül is publikáló kiadók fokozatosan, de szinte következetesen visszavonultak a nem román könyvek megjelentetésétől. A kolozsvári *Dacia Könyvkiadó* indulása idején hat magyar lektort alkalmazott a magyar könyvek gondozására, mára mindössze egyetlen lektor dolgozik a kiadónál.

A kiadó súlyos válságát jelzi, hogy sokszorosára nőtt a sajtószerzők által publikálhatatlannak minősített – többnyire már megszerkesztett – kéziratok száma. Egy komoly kiadónak akár 2–3 évi termésére is elég volna az a sok kiadási jóváhagyást nem kapott kézirat, amely a szerkesztőségekben, a cenzoroknál hever, esetleges jobb időkre várva. Az *Erdélyi Szótörténeti Tár* közlésének a folytatását leállították a IV. kötet megjelenése után, a 4 kötetre tervezett *Romániai Magyar Írók Lexikonát* ez a sors már az első kötet (A–F) kiadása után utolérte. Külső beavatkozást követően 1984-re kimúlt a *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, a *Népismereti dolgozatok*, a *Kriterion Kézikönyvek*, a művészeti kismonográfiák, a *Kriterion Galéria* sorozat, és a néprajzi, nyelvészeti és történelmi monográfiák sorozata. 1987-re a minimálisra csökkent a *Téka* (évi 1 kötet), a *Századunk* (1). A *Forrás* is már mindössze 2 kötettel tudott jelentkezni. Ugyanakkor olyan kötetek kiadását kényszerítették a kiadóra, amelyek mind tartalmi, mind eszmei szempontból sértik a romániai magyarság, vagy akár a romániai nemzetiségek önérzetét. (Ligia Birzu: *A román nép anyagi és szellemi műveltségének folytonossága az egykori Dacia területén*, Viorica Moisiuc és Ion Calatfeteanu szerkesztésében kiadott gyűjteményes kötet: *A független és egységes nemzeti államok kialakulása Közép- és Délkelet-Európában*, Stefan Pascu románul, magyarul, németül kiadott propagandakiadványa: *Mű jelent Erdély?*, s többek között megjelent a romániai magyar könyvkiadás szerzőjeként Ilie Ceausescu is, aki társ-szerzőként „jegyezte” a *Kétszáz nappal korábban* című könyvet, Románia rendkívüli történelmi szerepéről a második világháború mielőbbi befejezésében.)

Az, ami a *Kriterion* háza táján történik jól jelzi a politikai széljárás immár drasztikus agresszivitását a Romániában élő nemzetiségek irányába. 1984-től azonban nem elégedtek meg az egyes könyvek kiadásának a megakadályozásával, hanem a

kiadó és munkatársi gárdája ellen állandó vizsgálatokat folytatnak, amelyek célja a *Kriteriont* eltéríteni alapszabályban is rögzített alapvető jellegétől.

Az igényesség és a mérce jegyében alakult nemzetiségi kiadó súlyos gondokkal küzd. Az előzményekből adódóan munkatársi gárdáját is súlyos veszteségek érték: egykori munkatársai közül Páskándi Géza, Bodor Pál, Csiki László, Molnár Gusztáv, Gergely Éva, Németi Rudolf külföldre távoztak; Mikó Imre, Fassel József, Botár Emma hirtelen halála, Salamon Anikó öngyilkossága is pótolhatatlan veszteség. De milyen jövő várhat arra a kiadóra, amelynek szakmai utánpótlása megoldatlan, az eltávozásokkal vagy halálozásokkal felszabaduló státuszokat zárolták és betölthetetlennek nyilvánítják, s ugyanakkor a kiadó még meglévő szakember-gárdáját (az igazgató Domokos Gézát, Dávid Gyula szerkesztőt, András V. Jánost, a műszaki szerkesztő Bálint Lajost, a szerkesztő Kacsó Juditot, a kitűnő grafikus Deák Ferencet és másokat) a közeli nyugdíjaztatás veszélyezteti. . .

A *Kriterion* megszületésének pillanata kedvező konstelláció eredménye; jelenlegi helyzete közvetlen tükörképe annak a nemzetiségi politikának, amely ma Romániában érvényesül, immár évek óta felgyorsult tempóban. 1968 nyara – és az azt követő rövid időszak – nem egy távlatokban gondolkodó pártpolitika nyitásának manifesztuma volt, hanem a pillanatnyi zavarodottságé és félelemé, amelyre rögtönzött megoldásként a taktikai engedmények módszerét választotta. A *Kriterion* egyre nehezebb körülmények között, egyre rosszabbodó viszonyok közepette, ereje megfeszítésével eddig még ellenállt a felszámolására indított állampolitikának. Helyzete nem rosszabb és nem jobb, mint a többi, ma még csökevényeiben és töredékeiben működő nemzetiségi intézményé, amelyeket odadobnak az országos politika rangjára emelt homogenizáció erőszakolt gyakorlatának.

A közös magyar–román könyvkiadás

1947. november 25-én Magyarország és Románia kulturális egyezményt kötött. 1948. január elején ismételten Budapestre érkezik dr. Petru Groza miniszterelnök és küldöttsége, hogy aláírja a magyar–román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. A két ország közötti megélenkült külügyi kapcsolatok reményekkel töltötték el elsősorban az észak-erdélyi magyarságot, amely a párizsi béke döntése értelmében újlag Romániához került: sorsának további alakulása a belpolitikai fejlemények mellett a két ország közötti kapcsolatok függvénye volt.

A kulturális egyezmény elsődleges célja a sokoldalú kapcsolatok kialakítása, a művelődés terén felgyülemlett feszültségek fokozatos felszámolása volt.

A két ország 1951-ben megállapodást kötött a közös könyvkiadás kialakítására vonatkozólag. A közös könyvkiadás mindkét ország számára előnyökkel szolgált: a román kulturális hatóságok viszonylag gazdag választékból válogathattak a romániai magyarság számára, a magyar olvasó pedig hozzájuthatott a nagyszámú Romániában magyar nyelven kiadott román könyvhöz, s mellé választékként felsorakozhattak a romániai magyar irodalom legújabb termékei. A világirodalom klasszikusait anyanyelven Magyarországon adták ki, de az utánnomást – a csere keretében – már Romániában végezték. Ez enyhített a magyarországi papírellátási nehézsé-

geken, de gondot is okozott, mert a román fél mereven ragaszkodott a könyvek 1:1 arányú cseréjéhez. Átmeneti időszak után a feltételek egyre rosszabbodtak, a román kulturális vezetés mintha megfeledkezett volna kezdetben tett nagy fogadkozásairól. Sok nézeteltérés nehezítette az egyezmény betartását. 1961-ben a nagyarányú magyar könyvkivitelt a román fél 30 %-ban eredeti művekkel, 70 %-ban pedig utánnyomással kompenzálta. 1945–1962 között Romániában a magyar szépirodalomból 25 művet fordítottak le, ami csak elenyésző volt a román szerzők Magyarországon lefordított műveihez és a Romániából importált magyar nyelvű könyvekhez képest. Például 1963-ban Romániában 5 magyarországi szerző művét fordították le románra, Magyarországon ezzel szemben 6 román szerző művét, s mellé még 3 olyan román szerző művét is átvették, akiket a romániai magyar könyvkiadók adtak ki. A román fél merev magatartása miatt 1963-ra az eredetileg 225 ezer rubeles könyvcseré kontingens 100 rubeles forgalomra csökkent. A közös könyvkiadás a hatvanas évek közepére az eredeti egynegyedére zsugorodott össze.

Sok közbevetőlegesen tárgyalás után 1961. szeptember 7-én kerül aláírásra a magyar–román tudományos és kulturális együttműködést szabályozó egyezmény, „attól a kívánságtól vezérelve, hogy erősítsék és tovább fejlesszék a magyar és román nép baráti együttműködését, mélyítsék és továbbszélesítsék a kulturális és tudományos kapcsolatokat a két ország között . . .”⁴⁷ A megegyezés a közös könyvkiadás útjából csak nehezen távolította el a szüntelenül jelentkező akadályokat. A román fél szándéka szerint alig importált valamit az eredeti magyar művek kategóriájában, inkább vett műszaki, természettudományos és orvosi szakkönyveket, ugyanakkor a magyar fél minden lényeges korlátozás nélkül vette át az eredeti román műveket, noha ezekre csak nagyon szerény volt a hazai kereslet. A közös könyvkiadásban belül a hatvanas években a csúcstól (talán a nemzetközi politikai helyzettől sem teljesen függetlenül) 1968-ban érték el; ekkor Romániába 334 cím 427 537 példányban került be. A hatvanas évek végén Romániában elindították a magyarországi fordítások felhasználásával a világirodalmi és kaland regénysorozatok kiadását. (Ekkorra esik a *Kriterion* megalakulása, amely kezdettől fogva favorizálta a világirodalmi könyvek magyar kiadását.) A *Kriterion* kiadásában megjelenő könyvekből Magyarország jelentős mennyiséget rendelt, ami segített az egyenetlenségek egy részének felszámolásában. Ez sem ment könnyen; a román fél több esetben a megrendelést visszatartotta, vagy rendszertelenné tette. 1972-ben a közös könyvkiadás volumene már 380 000 rubel volt ugyan, de ebből 30 000 rubel a román fél által benyújtott ár-emelést ellensúlyozta. A román fél 80 %-os ár-emelést hajtott végre, ami a cserébe importálható magyar könyvek számát alaposan elapasztotta. A román megszorító és korlátozó politika eredményeként a román fél célul tűzte ki a közös könyvkiadás belső struktúrájának a megváltoztatását. Miközben a kortárs magyar irodalomra nem támasztottak igényt, és helyettük szakkönyveket vagy világirodalmi könyveket preferáltak, a magyar behozatalt viszont 90 %-ban a kortárs román írók és a romániai magyar irodalom termékei tették ki.

⁴⁷ *Évfordulón, közös dolgainkról.* Negyedszázados a magyar–román kulturális egyezmény. = Új Tükör 1986. szeptember 7. 36.

1985-ben a román fél 209 címet vett át, több mint 350 000 példányban, ebből 87 cím a világirodalmi, 41 egészségügyi, 49 tudományterjesztő, barkács, kézimunka, mezőgazdasági, műszaki tárgyú kötetet tett ki. Némileg kedvezőbb volt a gyermek és ifjúsági könyvek helyzete (34 címet importáltak a *Mórától*), a klasszikus magyar irodalom jelen volt, ha nem is a szükséges arányban, a kortárs magyar irodalom részaránya elenyésző. Ekkoriban az évi közös forgalom körülbelül 300 000 példány volt, ami egy olvasóra elosztva évi 0,176 könyvet jelentett az alaposan megcsappant romániai magyar könyvek mellé.

A közös könyvkiadás jószándékú továbbfejlesztése szükségessé tette volna egymás könyveinek akadálytalan népszerűsítését a két országban. 1969-ben a magyar könyv ünnepén a szomszédos országok magyar könyvkiadói minden akadály nélkül képviselték magukat kiadványaikkal, a romániai magyar könyvkiadás sajnos hiányzott. Magyar könyvkiállítást terveztek Bukarestben 1970-ben, 1972-ben, 1974-ben. Az 1972-es könyvkiállítás meghirdetett kiállítás végülis azért hiúsult meg, mert a román hatóságok mintegy 30 kötet kiállítását kifogásolták, a kiállításra szánt könyveket cenzurálták, s már előzőleg, a preszelekción is kivettek 50 kötetet.

A két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokat az 1960-as évek közepétől kétévenként aláírt munkatervek alapján bonyolították. Bizonyos fejlődés regisztrálható a hetvenes évek elejéig (amikor is részbővítéseket sikerült elérni), s különösen megfigyelhető volt a rugalmasabb román politika 1968 táján. Az 1971–1975 közötti időszakra már öt éves munkaterv egyezményt kötöttek, de a cserekerek — nem a magyar fél akaratából — fokozatosan szűkültek. A románok közös fordítások szaporítását nem rosszallták, de az író-olvasó találkozási szervezését ellenezték, és próbálták kiszűzni a kulturális csere során közbejöhethető személyes — és számukra ellenőrizhetetlen — kapcsolatokat.

A nyolcvanas években érvényesülő gyakorlat a meghirdetett grozai tanítások teljes tagadását jelenti. A román fél mindent megtesz, hogy a magyar könyvkiadás termékei a nyolcvanas évek végén semmilyen formában ne jussanak el Romániába, s a román–magyar határon naponta lejátszódó konfliktusok — amelyek egy részének kiváltója egy-egy magyar könyv vagy sajtótermék — híven kifejezésre juttatják azt a politikát, amely a homogenizálás jegyében teljesen asszimilálni akarja a több mint kétfélmillió romániai magyarságot.

A magyar kulturális és diplomáciai szervek évtizedeken keresztül a színpalak mögött meddő harcot folytattak legalább minimális eredmények eléréséért. A nyilvánosság kizárása nem segítette a túrhetetlen helyzet felszámolását, hanem éppen ellenkezőleg, ártott a magyar hivatalos politika hírnevének is, amelyről az vált köztudottá a széles közvéleményben, hogy teljes közömbösséggel szemléli a romániai magyarok szellemi megnomorítását.⁴⁸

(1989.)

⁴⁸ A romániai magyar könyvkiadás kérdésével sokat foglalkozott DÁVID Gyula (Vö. Korunk 1978/12., 1981/9., 1982/9.). L. a 43. sz. jegyzetet is. DÁVID Gyula: *A romániai magyar könyvkiadás két évtizede* = Alföld 1991/2. jelen írás lezárása után látott napvilágot.

ENYEDI, SÁNDOR

L'édition des livres Hongrois en Roumanie (1944–1989)

L'étude s'occupe de la situation de l'édition des livres hongrois en Roumanie à partir de la fin de la deuxième guerre mondiale jusqu'à la chute du régime Ceaușescu. L'auteur renvoie aux traditions de plusieurs centaines d'années de l'édition de livres hongrois de Transylvanie. A partir de la fondation d'une imprimerie à Kolozsvár en 1550, jusqu'à la fin de la deuxième guerre mondiale, la publication des livres en langue hongroise était toujours abondante en Transylvanie. Après le traité de Trianon, dans la nouvelle situation historique, les Hongrois de Transylvanie ont créé leurs institutions indispensables (éditeurs, imprimeries, journaux) qui ont permis la continuation des riches traditions. Après 1944, au cours des premières années, on croyait que l'édition des livres hongroise en Transylvanie et en Roumanie pourrait être continuée dans l'esprit des traditions, et sous le signe de la décentralisation: dans les différentes régions et villes de la Roumanie habitées par les Hongrois. C'est un coloris multiple et une variété qui caractérisait les premières années. Mais la prise du pouvoir par les communistes et l'étatisation des institutions exécutées en 1948 ont déjà projeté en avant le contrôle et la restriction sévère et centralisé de cette activité, bien que, jusqu'à la chute du régime Ceaușescu (1989) on ait pu constater plusieurs fois — surtout à cause des raisons de politique étrangère — dans des périodes courtes (entre 1956 et 1958, et vers 1969–1971) un essor transitoire. Mais, à partir des années 70, on a commencé un refoulement systématique de l'édition des livres hongrois en Roumanie, puis, aux années 80, sous le signe de l'intolérance nationale et avec le mot d'ordre de l'homogénéisation, la liquidation complète de l'édition des livres hongrois.

KÖZLEMÉNYEK

„**Álom és hazugság**” Anonymusnál. 1. Anonymus *Gestája* bevezetőjének talán egyik leggyakrabban idézett mondata a következő: „Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia sue generationis et fortis queque facta sua *ex falsis fabulis* rusticorum vel a *garrulo cantu*

ioculatorum *quasi somniano* audiret, valde indecorum et satis indecens esset” (Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit a parasztok *hamis meséiből* vagy a regősök *csacsogó énekeiből mintegy álomban* hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna).¹ E mondatot a korábbi értelmezések és kommentárok egyszerűen mint az írásbeliség és szóhagyomány szembeállítását, az előbbi magasabb rangú volta melletti kiállásként tartották számon. A mondattal eddig még csak Honti János foglalkozott részletesebben, kiterjesztve vizsgálódásait Anonymus és a szóbeli hagyomány összetett kapcsolatára.² Méltatlanul elfelejtett tanulmányában Honti felismeri a „mintegy álomban” kitétel értelmezésének fontosságát. Úgy véli – nagyon helyesen –, hogy a Névtelen ezzel a megfogalmazással „nem elveti a szóhagyományt, hanem helyet mutat neki, elismeri érvényességét, csakhogy más síkon, más létezési körben mint a scriptura érvényessége”. A névtelen szerző így is járt el. Álmos fogantatásának totemisztikus mondáját álomban – „quasi” – megtörténtként meséli el (3. fejj.).

Fest Sándor nyomán az anonymusi hely mellé állítja William of Malmesbury *Gesta regum Anglorum*-jának egy hasonló értelmű helyét. Érdekes itt is idézni, hiszen a megtévesztésig azonos szemléletet tükröz a magyar krónikáséval: „Hic est Artur, de quo Britonum nugae hodieque delirant, dignus plane quem non *fallaces somniarent fabulae*, sed *veraces praedicarent historiae*” (Ez az Arthur, akiről a britek még ma is bolondságokat fecsegnék, teljes mértékben méltó arra, hogy ne *csalfa mesékben álmodozzanak* róla, hanem igaz történetekben énekeljék meg).³ Honti le is vonta a következtetést, további példákat is említve, hogy a 12. századi Európában egyidőben, egymástól függetlenül több helyen megjelent az igény az addig főleg szóban terjedő nemzeti hagyományok írásba foglalására.

2. Honti János kitűnő gondolatmenetét egy ponton egészítenénk ki és folytatnánk tovább. Érdekes ugyanis választ keresni, hogy a 12. századi historikusok⁴ a szóbeli hagyomány meséi (fabulae) értékéről szólván miért használták az álomképet, miért érezték a *hazug meséket* és az *álomképeket* szorosan összetartozónak? Fest Sándor Anonymus angol forrásait kutatva még felvetette – igaz, rendkívül óvatosan

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Ed. SZENTPÉTERY Imre. Bp. 1937. 33–34. Fordítás: PAIS Dezső, Bp. 1975. 77.

² HONTI J.: *Anonymus és a hagyomány.* In: Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 207–224. (Először Minerva 21. 1942. és Minerva könyvtár 60. köt.) Nem említi bibliográfiájában CSAPODI Csaba sem (*Az Anonymus-kérdés története.* Bp. 1978. 151–160.).

³ *De gestis regum Anglorum.* Ed. STUBBS, William. Vol. 1. London, 1887. 11.

⁴ Részben ide sorolható még DE TILBURY, Gervasius műve is. *Otia imperialia III*, 1.: „Enimvero non ex loquace ystrionum garrulitate ocium decet imperiale imbui, sed pocius, abiectis *importunis fabularum mendaciis*, que vetustatis auctoritas comprobavit aut scripturarum firmavit auctoritas aut cotidiane conspectionis fides oculata testatur ad ocium sacri auditus sunt ducenda” MGH SS Bd. 27. 359–394. (366.) Idézi: DEÉR József: *Aachen und die Herrschersitze der Arpaden.* In: MIOG 79, 1971. 44.

– a közvetlen szövegösszefüggés lehetőségét szerzőnk és William of Malmesbury műve között.⁵ Ezt a sugalmazást már Honti elvetette, s teljesen jogosan, hiszen itt sokkal inkább az említett szerzők közös forrásának kérdéséről van szó.

Amennyiben látókörünkbe vonjuk a 12–13. századi vulgáris nyelvű szépirodalom alkotásait, meglepőde tapasztaljuk, hogy az álom és hazugság szókapcsolat esetében egyszerű irodalmi toposzról van szó. Funkciója pedig annyi, hogy a mű szerzője – sokszor a prologusokban – elhatárolja magát a valótlan-ságok és kitalált – megálmodott – történetek papírra vetésétől.⁶

Nem tanulság nélküli utánanézni az „álom és hazugság” szókapcsolat eredetének. Renate Blumenfeld szellemes és a lényegre illeően meggyőző tanulmányában a szókapcsolatot a 12. század közepi (1155–1165 közötti) francia nyelvű irodalomból eredezteti.⁷ Megállapítja, hogy annak ellenére, hogy az álom (fr. *songe*) és hazugság (fr. *mensonge*) szavak között etimológiai kapcsolat valójában nincsen, a szerzők nyelvérzéke, s az *annominatio* előszeretettel kapcsolta össze őket, különösen sor végi rímként gyakran fordulnak elő. Így elsőként a korai lovagregényekben tűnnek fel (*Roman d'Eneas és Roman de Thèbes*), majd elsőprő népszerűsége tesz nek szert, s végül a szókapcsolat közmondássá válik: „Tous les songes sont mensonges.” A kialakulás pillanata azért is jól megragadhatónak tűnik, mivel az Aeneas- és a Thèba-történetek esetében jól ismerjük latin nyelvű forrásait, Vergilius és Statius műveit. Blumenfeld megállapította, hogy közülük Vergilius műve szolgálhatott ösztönzőül a *songe/mensonge* szókapcsolat kialakításához, mivel Statius művében az adott helyeken nem találunk hasonló latin szavakat. Egy példán bemutatva:

Aeneis VI, 282 skk.

In medio ramos annosaque brachia pandit
ulmus opaca ingens, quam sedem *Somnia* volgo
vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.

Roman d'Eneas v. 2415.

les foilles pandoient de *songes*,
de fantomes et de *mançonges*.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Roman d'Eneas* a *songe/mensonge* szókapcsolatnak nem feltétlenül a legelső előfordulása lehet. Ezt sejteti azonos tartalmú említése William of Malmesbury latin krónikájában jó két évtizeddel korábban, illetve az irodalomtörténészek elfogadott véleménye, miszerint éppen a *Roman de Thèbes* a korábbi társánál. Mégis, a szókapcsolat divatszzerű elterjedésének megbízható időpontja a 12. század közepe.

Megfigyelésünk az Anonymus-prologus azonosított forrásainak ismeretében semmiképpen sem meglepő. A bevezetőben a magyarországi Névtelen tudatosan törekedett arra, hogy a lehető legtöbb forrásból mérítsen és így minél jobban megfeleljen a prologussal szemben támasztott műfaji elvárásoknak.⁸ Ennek egyik eleme volt a történeti hűségre és a mesék történeti értékére való utalás az álom és hazugság toposz említésével. Nem vonjuk kétségbe, hogy Anonymus mint a királyi kancellária volt jegyzője komolyan gondolta a latin írásbeliség magasabbrendűségét a szóbeliséggel szemben, a középkori történetírás műfajainak előbbrevalóságát a fabulákkal és jokulátor-énekekkel szemben. Ennek kifejtéséhez azonban a vulgáris nyelvű irodalom toposzaiból is merített.

3. Nem érdektelen – mégha csak a vázlatosság igényével is – rövid kitérőt tennünk az álom és fabula középkori megítélése felé. Mind az ókor, mind a középkor megkülönböztette a hitelt érdemlő, igazi

⁵ FEST Sándor: *Anonymus angol forrásai*. = Egyetemes Philologiai Közlöny 59, 1935. 163.

⁶ Vö. MÖLK, Ulrich: *Französische Literaturästhetik des 12 und 13 Jhs. Prologe – Exkurse – Epiloge*. Tübingen, 1969. és I. Erec et Enide v. 2531, Cliges v. 2073, 3171, 6517, Lancelot v. 6555, Yvain v. 171. stb., GSTEIGER, Manfred: *Les préambules des chansons de geste*. = Cahiers de Civilisation Médiévale 2, 1959. 218–219.

⁷ BLUMENFELD, Renate: *Remarques sur songe/mensonge*. = Romania 101, 1980. 385–390.

⁸ Vö. SIMON, Gertrud: *Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber*. = Archiv für Diplomatik 4, 1958. 52–119., 5–6., 1959–60. 73–153.

álmodat a hamisaktól.⁹ Ezt illusztrálja Vergilius *Aeneis*ének jól ismert helye (IV. 893–898.), vagy az Ószövétség számos helye (hazug álmok: pl. Eccl. 5,6; 34,2; igaz álmok: pl. Job. 33, 15–16, Nb. 12,6), továbbá Nagy Szent Gergely *Dialogi* és Izidór *Sententiae* műveinek utalásai (Dial. IV, 8; Moralia VIII, 24; Sent. III, 6., IV.13.).

A hagiográfiai irodalom maradó alkotóelemévé vált az álom, de a többségében isteni eredetű igaz álmok mellett itt is megmaradtak az ördögi eredetű hamis álmok. Mégis, az álomlátomás (mindkettőre szolgál a *visio* szó) alapvetően pozitív jelentésű: az isteni szándékot közvetíti az emberi világ számára. Szempontunkból sokkal érdekesebb az álom metaforikus használata, mégpedig elítélő értelemben, a hamis, hazug nézetek megjelölésére. Néhány példát említve: Origenes a vétkezőket nevezi alvóknak, s gondolataikat álmoknak (PG 13,902). Az Atyáknál különösen a pogány filozófusokkal kapcsolatban fordul elő (Tertullianus: PL 1, 603; Prudentius: CSEL 61, 131; Jeromos: PL 22, 591 stb.).¹⁰ Ebben az értelemben használja Paulinus de Nola is a költők hazugságairól és mesés álmaikról szólva („fabulosa poetarum somnia. . . mendacia poetarum. . .”).¹¹

Látjuk, az álmoknak a hamis gondolatokkal való azonosítása tekintélyes múlttal dicsekedhet, az álom-hazugság szókapcsolat azonban mégis csak a 12. századi irodalmi fejlődés következtében vált közhellyé. Ennek előkészítője az a folyamat volt, amely megingatta a chanson de geste-ekben korábban feltétlenül hitelt érdemlő álmok tekintélyét. Ebben az éppen megszülető és formálódó lovagregények jártak az élen. Jellemző, hogy a már említett *Roman d’Eneas* nem tartja fontosnak lefordítani a vergíliusi eredetiben szereplő álmok túlnyomó részét, mivel nem tekinti komolynak őket, s hasonló az álmok megítélése Chrétien de Troyes, Marie de France, Gauthier d’Arras stb. esetében is – mint azt Christiane Marchello-Nizia tanulmányából megtudjuk.¹² Ebben a vonulatban említhetjük meg Alain de Lille, John of Salisbury vagy Pierre de Blois neveit is. Az álommal szemben a 12. század második felében kialakult bizalmatlanság majd csak az 1210-es, 1220-as években fog enyhülni, de ez már nem érinti közleményünk tárgyát.

Hasonlóképpen közhelyszerűnek tekinthető a *fabula* összekapcsolása a hazug álom képével – gondoljunk csak a már említett Paulinus de Nolára. Ennek a gyökere is ókori eredetű, amint azt a Rhetorica ad Herennium összefoglalta a középkor számára: „Fabula est quae neque veras neque veri similes continet res”. (I, VIII, 13.)¹³ Ebben az esetben is a 12. század folyamán történik változás, felelevenítik a fabula-problémát. Megoldása három területen folyik: a filozófiában, a vulgáris szépirodalomban és a latin historiográfiában. A filozófiában gondoljunk csak Guillaume de Conches Macrobius-kommentárjára, amely kijelöli a fabula helyét az irodalomban.¹⁴ A szépirodalomban egyfelől önállósodik az eddig lenézett műfaj, gondoljunk olyan alkotásokra mint Petrus Alphonsi *Disciplina clericalis*, Gerald of Barry (Giraldus Cambrensis) *Gemma ecclesiastica*ja vagy Walter Map *De nugis curialium*ja. Gerald történeti művében, az *Expugnatio Hibernicá*ban sem elítélően említi a fabulát, bizonyos esetekben hajlandó forrásként hasznosítani: „A kegyes olvasó belepillantván ne botránkozzék meg s ne vádoljon ártatlanul, ha úgy tűnne, mintha a történelemtől [historia] a mesékhez [fabula] pártoltam volna. Nem mesés ugyanis mindaz, ami a hazugság látszatát hordozza magán, miként azt sem lehet mind igaznak tekinteni, ami va-

⁹ LE GOFF, Jacques: *Les rêves dans la culture et la psychologie collective de l’Occident médiéval*. In: *Pour un autre Moyen Age*. Paris, 1977. 299–306. – BREAT, Hermas: *Le songe dans la chanson de geste au XIIe siècle*. Gent, 1975. (Romanica Gandensia XV.)

¹⁰ NEWMAN, Francia Xavier: *Somnium: Medieval Theories of Dreaming and the Form of Vision Poetry*. (Princeton Univ. Ph.D. 1963.) Univ. Microfilms Inc. Ann Arbor, Mich. 121. további példákkal.

¹¹ BREAT, H.: *i.m.* 57.: „Non enim ab humanis opinionibus nec a fabulosis poetarum somniis aut philosophorum phantasmatis post hominem futura colligimus. . . Blandiantur sibi mendaciis poetarum, qui non habent veritatis prophetas. . .” PL 61, 221.

¹² MARCHELLO-NIZIA, Christiane: *La rhétorique des songes et le songe comme rhétorique dans la littérature française médiévale*. In: *I sogni nel medioevo*. Seminario internat. Roma, 2–4 ottobre 1983. Cura d. Tullio Gregory. Roma, 1985. 245–259.

¹³ Idézi HULT: *i.m.* 117. Macrobiusnál is (Comm. I, II. 7.): „Fabulae, quarum nomen indicat falsi professionem. . .” L. még CICERO: *De inventione* I. XIX. 27.; Izidór: I, XLIV. 5.

¹⁴ NEWMAN, Fr.X.: *i.m.* és DRONKE, Peter: *Fabula. Explorations into the uses of myth in medieval Platonism*. (Mittellateinische Studien und Texte. Bd. 9.) Leiden–Köln, 1974., valamint WETHERBEE, Winthrop: *Platonism and Poetry in the 12th Century. The Literary Influence of the School of Chartres*. Princeton, New Jersey, 1972.

lőszínűnek látszik." Másfelől pedig a fabula közhelyszerűen, régi, lenézett jelentésében fordul elő, így Chrétien de Troyes-nál:

Car ne vuel pas parler de songe,
Ne de fable ne de mançonge
(Yvain au Lion, 171.)
(Mert nem akarok álmokról beszélni,
sem mesékről és hazugságokról)

vagy a *Roman de la Rose* bevezetőjében:

Aucunes gens dient qu'en
songes n'a se fables non et mençonges
(1-2.)¹⁵
(Néhányan azt mondják, nincs is más az álmokban,
csak mese és hazugság).

Mint már Honti János is felfigyelt rá, Anonymus nem egyedüli a 12. századi történetírásban, amikor a szóbeli és írásbeli hagyomány kérdését, egymáshoz való viszonyát feszegeti. Hasonló dilemmái vannak Frutolf von Michelsbergnek (? –1103), aki a krónikás feljegyzésekkel állítja szembe a „vulgaris fabulatio”-t és a „cantilenarum modulatio”-t.¹⁶ Talán még ennél is jellemzőbb az Arthur-mondakör, amely Geoffrey of Monmouth (? –1154) naív művében szökik virágba s William of Malmesbury (? –1142 k.) és William of Newburgh (? –1201 k.) tolla révén oly lesújtó kritikában részesül.¹⁷

Elnagyolt áttekintésünkben világos, hogy álom–hazugság–fabula közhelyszerű összekapcsolódása először a 12. század közepén, második felében figyelhető meg a nyugat-európai irodalomban, s főleg a francia nyelvű szépirodalomban.

4. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy nagyon is megalapozottan bizonyultak Gyóry János nem kellően megszívlelt észrevételei Anonymus és a korabeli nyugat-európai vulgáris irodalom („regények”, chanson de geste-ek) összefüggéseiről.¹⁸ Mindebből nem következik, hogy Névtelenünk betű szerint ismert volna egyes, adott esetben francia nyelvű alkotásokat, de bizonyos, hogy egyes motívumok, toposzok

¹⁵ SHEPHERD, G. T.: *The Emancipation of Story in the Twelfth Century*. In: *Medieval Narrative. A Symposium*. Odense, 1979. Ed. BEKKER – NIELSEN, Hans etc. 44–57.; *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100– c. 1375. The Commentary Tradition*. Ed. by MINNIS, A. J. – SCOTT, A. B. Oxford, 1988. 113–164. Chevalier au Lion: id. BREAT, H. i. m. 57. Roman de la Rose: id. HULT, David: *Self-fulfilling Prophecies, Readership and Authority in the First Roman de la Rose*. Cambridge, 1986. 114. és l. még a *The Prologue: Dreams and their Significance* c. fejezetet 114–126.; *Expugnatio Hibernica*. Ed. SCOTT, A. B. – MARTIN, F. X. Dublin, 1978. 254.

¹⁶ Ed. SCHMALE, Franz–Josef szócikkét: *Verfasserlexikon des deutschen Mittelalters*, Bd. 2. 997. és MGH SS VI. 130. Schmale az elsőik közé teszi, akik megkérdőjelezték kronológiai alapon a hősi mondák történeti értékét. A példák száma korlátlanul szaporítható: pl. így érvel a *Historia de rebus Hispanie* szerzője a Nagy Károly-mondakört kritizálva („Nonnulli histrionum fabulis inhaerentes, ferunt Carolum civitates plurimas. . . in Hispaniis acquisisse. . .”). Idézi HORRENT, Jacques: *L'Historia Silense ou Seminense*. In: *Marche Romane* 23, 1973–74. 137.

¹⁷ BROOKE, Christopher: *Geoffrey of Monmouth as a Historian*. In: *Church and Government in the Middle Ages. Essays presented to C.R. Cheney*. Cambridge–London, 1976. 77–91., FOULON, Charles: *Wace*. In: *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History*. Ed. by SHERMAN LOOMIS, Roger. Oxford, 1959. 79–89., PARTNER, Nancy F.: *Serious Entertainments. The Writing of History in Twelfth Century England*. Chicago–London, 1977. 61–68. William of Newburgh Geoffrey-ról: „Gaufridus. . . fabulas de Arturo ex priscis Britonum fignentis sumptas et ex proprio auctas, per superductum Latini sermonis colorem honesto historiae nomine palliavit” (I. k. bev.).

¹⁸ GYÓRY J.: *Gesta regum, gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.k.) 86., 61. További tanulságos észrevételei *Étude sur la Chanson de Roland* c. művében (Paris, 1936) 41–42., 77. Valamint l. még megjelenés alatt álló tanulmányunkat a

a középkori szóbeliség ma már csak sejtett csatornáin keresztül eljutottak hozzá, akár hazájában, akár valószínűsített külföldi útjai során.

Észrevételünk tehát megismétli Győry János – általa végül is megválaszolatlanul hagyott – kérdés-feltevését a romanisták felé: mennyiben fedezhetők fel a középkori hazai krónikairadalomban a nem magyar vulgáris nyelvű irodalmak hatásai?

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Vitéz János és a könyvnyomtatás. A közelmúltban igyekeztem tisztázni a hazai könyvnyomtatás feltűnően korai alapításának körülményeit.¹ Ennek keretében kísérlet történt annak bemutatására, hogy Hess Magyarországra – Kárai László közbejöttével – feltehetően Vitéz János primás hívta, aki a budai műhely megindulását is támogathatta. Az esztergomi érsek és Mátyás király időközben bekövetkezett összeütközése azonban szinte lehetetlenítette a főpap korábbi, feltehetően nagyvonalú terveit a nyomda működését illetően. Bár az első hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* eredeti ajánlása az első levélen kikövetkeztethetően egykor Vitéznek szólt, az ő 1472 augusztusában bekövetkezett halálát követően azonban Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját ($a_1 + a_{12}$) eltávolította. A *Chronica* szövegét (a_{12} levél) újraszedte és ismét kinyomtatta, a Vitéznek szóló ajánlás helye azonban az első levélen üresen maradt. Az alábbiakban kísérlet történik az eddigiekben összefoglalt hipotézisnek, vagyis a hazai könyvnyomtatás Vitéznek tulajdonítható megindításának közvetett bizonyítékokkal történő alátámasztására. Ezen belül külön hangsúlyt kapott annak bemutatása, hogy a hazai humanizmus eme vezető alakjának milyen kapcsolata volt, ill. lehetett az akkoriban megszülető tipográfiaival.

Alig néhány esztendőre, hogy a nemzetközi nyomdatörténet egyik igen jelentős dokumentuma immár a szakmai köztudatba is bekerült. Arról az 1455. március 12-én Bécsűjhelyen írt levélről van szó, amelyben Enea Silvio Piccolomini számolt be Juan de Carvajal bíborosnak az első nyomtatott bibliáról. Az itáliai humanista ebből kész íveket látott, sőt megemlítette a példányszámot is, amely egyes források szerint 158 (alighanem 150 helyett), mások szerint 180. Gutenberg korai és legfontosabb alkotásának, az ún. 42 soros Biblia (B42) kiadásának ezt az emlékét Enea Silvio, a későbbi II. Pius pápa levelezésének egyik, a vatikáni könyvtárban található kézirata őrizte meg, de szövege nyomtatásban csak 1947-ben látott napvilágot.² Ez a publikáció azonban tartósan elkerülte a nyomdatörténetek figyelmét, és azzal őket csak három és fél évtized után ismertette meg Erich Meuthen.³

Rátérve immár Vitézre és az ő kapcsolatára a könyvnyomtatással, megállapítható, hogy Enea Silvio említett levelének írása idején a magyar főpap, mint V. László hivatalos küldöttségének tagja, részt vett a bécsűjhelyi birodalmi gyűlésen. Sőt maga Piccolomini, aki ezen immár nem csupán III. Frigyes császár titkáraként, hanem pápai legátusként volt jelen, egy Carvajal bíborosnak írt korábbi, február 20-án kelt levelében beszámolt azokról a nehézségekről is, amely a magyaroknak a birodalmi gyűlésre szóló oltalomlevele körül támadt. Ennek során kifejezetten írt a váradi püspökről.⁴ Vitéz végül is részt vett az összejöveteleken, ahol 1455. március 23. és április vége között négy politikai beszédet is tartott.⁵ Enea Silvio felszólalásában maga is rögtön csatlakozott Vitézhez,⁶ támogatva a törökök elleni harc keretében Magyarország hathatós megsegítését.

Piccolomini benyomásainak egy részét a Gutenberg-féle bibliáról már valamivel korábban, az 1454 októberében a Majna–Frankfurtban tartott előző birodalmi gyűlés során, vagy esetleg még azt megelőzően szerezte. Ennek az összejöveteleknél is egyik legfontosabb tárgya a Bizánc elesét követően várható

Kerlési (cserhalmi) útközet forrásproblémájáról (Hadtörténelmi Közlemények 1991. 3. sz.). VIZKELETY András a német epikával és ikonográfiájával hozta kapcsolatba a Szt. László mondatokról bizonyos elemeket, l. *Nomádokori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok?* Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. = ItK 85. 1981. 253–275.

¹ MKsz 1989. 338–354.

² GÓMEZ CANEDO, Lino: *Un español al servicio de La Santa Sede*. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría. Madrid, 1947. 329.

³ *Gutenberg Jahrbuch* 1982. 108–118.

⁴ GÓMEZ CANEDO: i.m. 325.

⁵ VITÉZ János levelei és politikai beszédei. (Bp.) 1987. 356–388.

⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 111.

újabb iszlám támadás elleni védelem volt. Vitéz ezen is jelen volt, beszédet is tartva.⁷ Ismerve Enea Silvio és Vitéz azonos humanista érdeklődését és felfogását, aligha kétséges, hogy az akkori sienai püspök és császári titkár megosztotta az új találmánnyal, a mesterséges írás művészetével kapcsolatos benyomásait a váradi püspökkel és királyi kancellárral.

Vitéznek azonban módjában állt Gutenberg világjelentőségű tevékenységének megismerésére már ezt megelőzően is. A magyar főpap vezette ugyanis azt a küldöttséget, amely a luxemburgi kérdés megoldására a burgundiai küldöttséggel folytatandó diplomáciai tárgyalásokra 1454. március 14-én Mainzba érkezett, ahol is a megbeszélések március 25-ig tartottak.⁸ Közel kéthetes mainzi tartózkodása során Vitéznek tehát elvben módjában állott tájékozódnia Gutenberg találmánya után. Végső soron az sem zárható ki, hogy éppen Vitéz hívta fel Enea Silvio figyelmét a nyomtatás útján készülő bibliakiadásra. A váradi püspöktől ugyanis nem volt idegen a technikai újdonságok iránti érdeklődés. Elég ennek kapcsán csak arra utalni, hogy a neves asztronómus, Georg Peuerbach bécsi professzor az általa módosított és mai formájára alakított, új rendszerű napóra első példányát Váradra küldte Vitéznek.⁹

Vitéz diplomáciai tevékenységének középpontjában az ötvenes években a törökök elleni harchoz megszerzendő birodalmi támogatás kérdése állott. Nem hagyható tehát ennek kapcsán figyelmen kívül, hogy a legkorábbi mainzi nyomtatványok szinte mind ezzel a témával foglalkoztak. Gondolni kell itt az ún. „Türkenbulle”-ra, amely keresztshadjáratra szólított fel az iszlám ellen, továbbá az ún. „Türkenkalender”-re, amely minden egyházi és világi hatalmat a törökök ellen kívánt mozgósítani, meg a számos búcsúlevélúrlapra, amelyek mind a fenyegető pogány veszedelem elleni küzdelem támogatását voltak hivatva szolgálni. Megemlíthető itt, hogy a „Türkenkalender” szövegének egy része éppen Enea Silvionak tulajdonítható.¹⁰ Sőt a szakirodalomban felmerült annak feltételezése is, hogy ugyancsak ő volt az, aki a könyvnyomtatást ezzel a kiadvánnyal első ízben közvetlenül a politika szolgálatába állította.¹¹

Vitéz és Enea Silvio között a személyes ismeretség még 1452-ben jött létre.¹² Ezt a kapcsolatot azután az azonos érdeklődésű és hasonló beosztású két püspök maga között a továbbiakban — humanista kortársaik szokásának megfelelően — igényes stílusú levelezés útján tartotta fenn, amíg csak diplomáciai tevékenységük során, mint láthattuk nem is ritkán, újra nem találkoztak.¹³

Vitéznek nem csupán a Gutenberg-féle bibliakiadásról tudósító Enea Silvio Piccolominivel volt rendszeres kapcsolata, hanem az új találmány iránt kifejezett érdeklődést tanúsító Juan de Carvajal bíborossal is. Sőt vele a magyar kancellárnak és főpapnak régebbi és tartósabb volt az ismeretsége. A spanyol származású pápai diplomata első alkalommal 1446–1447 fordulóján találkozott az akkori váradi püspökkel, Bécsben. Ezt követően a pápa által delegált legátus előbb az 1447. év tavaszán, majd az 1448. esztendő nyarán hazánkba látogatott. Mindkét alkalommal Budán is járt.¹⁴ Kettőjük kapcsolatát nemcsak a szokásos levelezés, hanem egy mindkettőjük köréhez közvetlenül tartozó közös személy is biztosította. Paulus Ivanich, császári kanonokról van szó, aki egyrészt 1453. táján Carvajalt itáliai diplomáciai küldetése során elkísérte (pl. Ferrarába, Velencébe), másrészt ugyanő volt az, aki a magyar főpap levelezését 1451-ben összegyűjtötte.¹⁵ Ennek alapján adta azután közre századokkal később Vitéz írásait Joannes Georgius Schwandtner.¹⁶

A már említett bécsűjhelyi birodalmi gyűlést követően az új pápa, III. Calixtus, aki maga is spanyol születésű volt (Alonso Borja), a nemzetközi diplomáciai és katonai összefogás megszervezésére pápai legátusként küldte Carvajalt Magyarországra 1455 szeptemberében. Az ő érdemének is tudható be a Kapisztrán János által mozgósított és Hunyadi János vezette keresztshadak nagy jelentőségű nándorfejér-

⁷ VITÉZ János: *i.m.* 351–356.

⁸ *Deutsche Reichsakten unter Kaiser Friedrich III. V. Abt. 1. Hälfte 1453–1454.* Göttingen, 1969. 350, 357. és 398.

⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz... i.m.* 158.

¹⁰ *Gutenberg Jahrbuch* 1972. 36.

¹¹ *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel.* Frankfurter Ausgabe. 1955. 748.

¹² CSAPODI – GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. 32–34.

¹³ FRAKNÓI Vilmos: *Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök poliitkai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei 1453–1457.* Bp. 1878.

¹⁴ GÓMEZ CANEDO *i.m.* 112, 119–120.

¹⁵ *Századok* 1927. 346.

¹⁶ *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini. Vol. 2.* Vindobonae, 1746. 1–106.

vári győzelme a törökök felett 1456. július 22-én. A spanyol bíboros ez alkalommal – 1456 és 1461 között – hosszasan tartózkodott Magyarországon. Rendkívül mozgalmas idők voltak ezek az évek hazánk történetében, amely korszak átvezetett V. László uralkodásának végétől Hunyadi Mátyás trónralépésén át az ő királysága első, ugyancsak nem problémamentes éveigi. Carvajal volt az, aki a két említett magyar király és III. Frigyes császár között a békét és az egyensúlyt igyekezett folyamatosan fenntartani.¹⁷

Amikor Carvajal 1456 elején Prágában felvette a személyes kapcsolatot mint pápai legátus V. Lászlóval, a király nevében Vitéz válaszolt. Aligha kétséges, hogy a magyar kancellár volt az, aki szorgalmazta uralkodójánál annak közbenjárását a pápánál Enea Silvio kardinálissá történő kreálása ügyében a legátuson keresztül. Erőfeszítései eredményre vezettek: III. Calixtus 1456-ban valóban bíborossá nevezte ki Piccolominit, aki nem is maradt hálátlan. Ő volt ugyanis az, aki hatáson kívül járt V. Lászlónál, amikor a Vitézt a Hunyadiak elleni akciója során Budán lefogatta.¹⁸ Miután Carvajal hazánkban hosszú évekig és folyamatosan tartózkodott, kapcsolatai a váradi püspökkel, aki a királyi kancelláriát vezette, igen elmélyültek.

A spanyol Carvajal, az itáliai Piccolomini és a magyarországi Vitéz egymást kölcsönösen jól ismerték, gyakori találkozásaik között pedig kapcsolatukat rendszeres levelezés útján tartották fenn. A közöttük kialakult egyértelmű rokonszenv nem vezethető vissza kizárólag a törökök elleni küzdelem szervezésének közös törekvésére. Jelentős szerepe volt ebben mindhármójuk őszinte érdeklődésének az itáliai humanizmus iránt. Enea Silvio ezirányú, kiemelkedő írói, publicisztikai és költői tevékenysége egyaránt jól ismert. De Carvajal is vonzódott ebbe az irányba, amire baráti köre is utal: Enea Silvión kívül pl. a Bizáncból Velencébe áttelepült Bessarion görög bíboros érdeklődése a nyomdászat iránt is feltehetően erre a forrásra vezethető vissza.¹⁹

Személyre véve a fentiekben tárgyalt három főpapot, meg kell állapítani, hogy ebben az előkelő társágban Vitéz nem játszott alárendelt szerepet. Ő kétségtelenül a magyarországi humanizmus nem csupán időrendben első, de összességében is vezető alakja. Jóllehet feltehetően sohasem járt Itáliában, mégis teljes egészében magáévá tette az onnan kisugárzó új gondolatokat. Vitéznek a meglehetősen elszigeteltségében kifejlődött humanista érdeklődése szinte rejtélyesnek tűnhet. A megoldást ehhez a korai itáliai humanizmus egyik jeles alakja, az idősebb Pier Paolo Vergerio (1370–1444) személye adja, aki Zsigmond király szolgálatában 1418-tól egészen 1444-ben bekövetkezett haláláig Magyarországon élt. Utolsó évében szorosabb kapcsolatba lépett vele a fiatal Vitéz, aki a budai királyi kancellárián dolgozott. Vergerio sokszor tartózkodott Vitéz házában, aki tőle vette át és tette magáévá – nemzetközi mércével mérve igen korán – az új itáliai felfogást.²⁰

Vitéznek éppen udvari beosztása miatt sokirányú külföldi kapcsolatot is sikerült kiépítenie. Különös érdeklődéssel fordult az asztrológia és asztrológia irányába. Peuerbachhoz fűződő kapcsolatairól a fentiekben már szó esett. E bécsi professzor kimagaslóan legnevesebb tanítványa Joannes Regiomontanus volt. A nemzetközi hírvé és jelentőségű tudós mint udvari csillagász lépett Vitéz szolgálatába, és rendezte sajtó alá Peuerbach egyik legjelentősebb munkáját, a hold- és napfogyatkozások kiszámítására szolgáló táblázatokat. A váradi püspök tiszteletére ezeket azután „Tabulae Waradienses”-nek nevezte el.²¹ Regiomontanus az immár esztergomi érsek udvarában és Budán egyaránt dolgozott. A magyar prímás kezdeményezője és legfőbb szervezője volt az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemnek, az Academia Istropolitanának. Egész sor tanárt hozott evégett különböző országokból, Itáliától Lengyelorszáig. Egy ideig ő maga látta el a rektori feladatokat is. Nyilvánvaló, hogy milyen tudatosan kívánta segíteni az ország érdekeit szolgáló, jól képzett fiatalok nevelését.

Vitéz könyvszeretete külön is hangsúlyozást érdemel, hiszen övé volt az országban kora messze legjelentősebb könyvtára. Mátyás is erről mintázta a saját Bibliotheca Corvinianája kiépítését. A prímás számára a könyvek nem csupán státuszszimbólumként szolgáltak, hanem ő igazi bibliofil módjára kötetit

¹⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Carvajal János bíbornok magyarországi követségei. 1448–1461*. Bp. 1889. 23–81.

¹⁸ 1457. augusztus 10. – FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz... i.m.* 118–119, 125–127.

¹⁹ GÓMEZ CANEDO: *i.m.* 269–272.

²⁰ *Filológiai Közöny* 1955. 521–533.

²¹ Nyomtatásban megjelent: Viennae Austriae 1514 Joannes Winterburger. – LANGER, Eduard – DOLCH, Welter: *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. I.* Wien, 1913. 82. sz. – Apponyi H 100.

gondosan olvasta. A szöveggel kapcsolatos észrevételeit és javításait a lapszélre rá is jegyezte, jellegzetes, pirosintás kézírásával.²²

De úttörő volt Magyarországon az esztergomi érsek a képzőművészetek terén is. Palotáit — mind Váradon, mind Esztergomban — többször is átépíttette és kibővítette. Esztergomi munkaszobája, stúdiója falán ma is látható — ha meglehetősen hiányosan is — igényes reneszánsz stílusú freskókon a kardinális erények és a bolygók diadalíves ábrázolása.²³ Ezek mestere az idősebb Fra Filippo Lippi köréhez tartozott.²⁴ E freskók a legkorábbi emlékei a reneszánsz művészetnek Itálián kívül egész Európában. Vitéznek köszönhető tehát, hogy e tekintetben hazánk időrendben még a legfejlettebb Francia- és Németországot is megelőzte.

A fentiekben — szükségszerűen csak elnagyolt vonásokkal — talán sikerült felvázolni Vitéz rendkívüli egyéniségének körvonalait. Nem vitatható, hogy olyan jelentős személyiségről van szó, aki politikai és egyházi pályája mellett a hazai humanizmus megteremtésével, a reneszánsz művészet átvételével messze-tekintő kulturális programot kívánt megvalósítani. Jól átgondolt tervei közé pontosan beleilleszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet ő szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Amint erről a fentiekben már szó esett, a természettudományok és a technikai újítások iránt is nagy érdeklődést tanúsított. Mindezek fényében aligha lehetett volna más az akkori Magyarországon, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének szinte a legkezdetekor nyomdászt hívatott hazánkba, mint Vitéz.

BORSA GEDEON

Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája. A könyvtár kézirat- és nyomtatványtöredékeit rendezgetve a kezünkbe akadt egy kézírásos, 16. század elejére datálható tartalomjegyzék.¹ Az egyes művek visszakeresésekor kiderült, hogy azok nagy részét a Cod. Lat. 112-es jelzetű miscellánkódex tartalmazza, vagyis a kódex eredeti tartalomjegyzéke az előkerült lap. A régi, 1881-ben kiadott kódexkatalógus² szerint a tartalomjegyzék a kódex elejére volt bekötve, annak első számozott lapjaként. Az 1961-es új kiadás³ viszont már nem említi a tartalomjegyzéket, de annak hiányát sem regisztrálja.

A múlt század 80-as éveiben Márki József könyvtárőr volt a Kézirat- és Ritkaságtár kezelője 1887 áprilisáig, nyugdíjazásáig.⁴ A tartalomjegyzéken szereplő jegyzete szerint kiemelte a kézirat- és nyomtatványegységeket vegyesen tartalmazó kötetből a nyomtatott műveket, s minden bizonnyal a tartalomjegyzéket is. A kéziratokat visszakötötte az eredeti, alig észrevehetően megszükkített kötéstáblába, a nyomtatványokat pedig egyenként, külön-külön nyersvásonba kötve besorolta az ősnymtatványgyűjteménybe, illetve az 1500 utáni nyomtatványokat a nagyraktárba. (Innen emelte ki 1950 körül Mezey László és Gerézdi Rabán, az Egyetemi Könyvtár akkori kéziratátárosai az újonnan felállított, ún. „Vetustissima-gyűjteménybe” azokat.) Márki a kötet megbontásával bizonytalaná tette annak provenienciáját is: a scriptor-bejegyzések például a kódexben (frater Johannes Czypra 1506–1507) maradtak fenn, a cseh kolostori használatot feltételező cseh nyelvű glosszák úgyszintén.⁵ Az eredeti kötet első kolligátuma: Aeneas Silvius Piccolomini *Historia bohemica* őrizte meg viszont a kötet egészére vonatkozó, 17. századi

²² CSAPODI — GÁRDONYI: *im. passim*.

²³ *Filológiai Közöny* 1908. 456.

²⁴ *Szépművészet* 1944. 115. — *Janus Pannonius*. Bp. 1975. 255–259.

¹ A tartalomjegyzéket visszakötöttük a Cod. Lat. 112. elejére, ahol eredetileg is volt.

² *A budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexének címjegyzéke*. Budapest, 1881. 91–92.

³ *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis quos recensuit Ladislaus Mezey*. Budapest, 1961, Akad. Kiadó. 181–183.

⁴ Márki József, bölcsészeti és jogi doktor, ügyvéd, 1856-ig a tanítóképző tanára, ahonnan azért bo-csátják el, mert nem akar német nyelven tanítani. 1858. nov. 11.–1887. ápr. 30-ig az Egyetemi Könyvtár dolgozója; végigjárva a hivatali ranglétrát, az 1880-as években dolgozik a Kézirattárban. Nyugdíjazása után néhány hónappal, 1888. júl. 4-én meghalt Budapesten. L. EK Kézirattár, Ms G. 840: DÜMMERTH Dezső: *Az Egyetemi Könyvtár személyzete 1597–1961*. 104.

⁵ A cseh nyelvű glosszák a hátsó kötéstáblán maradtak meg. Frater Johannes Czypra vagy Zypraw bejegyzései l. a kódex 144v és 161v lapjain.

- Quae continentur in isto libro:**
1. ~~Hyperion barbarialis a pu. g. p. usq. ad Ch. r.~~
 2. Liber scripti baptise mantuan. Carmelite Monte innot. Vita Sancti Augustini ~~Josephus reg. filie~~ Morte
 3. Liber eiusdem baptise scriptus ad dnm. Filionem ~~Querimonia vntis de eo qd motales ea deserunt et pncipi omi ad heret. autods p. p. r. r. d. ap. te. m. m.~~
 4. Liber de vntis & vntibus & de vnta m. s. f. i. a. ex m. a. d. e. p. h. o. r. o. r. a. l. i. u. m. et p. o. e. t. a. t. u. f. o. r. m. a. t. o.
 5. Oratio beati Augustini sup. vba d. p. h. i. s. t. o. r. i. e. s. p. r. i. m. i. s. t. i. c. i.
 6. Liber de vntibus Aristoteli de conuisione vite
 7. Epistola Poggii de Hieronimo barbero nonne vni-
tatis Praenens. ante in conuisione Constantiensis combusti.
 8. Oratio Karoli Laudens. Episcopi ~~quod p. r. o. b. a. n. s. e. r. v. o. c. a. t. o. s. et hereses detestans p. r. e. f. a. t. i. s. H. e. r. o. n. i. m.~~
 9. Oratio Magni Karoli p. r. a. t. i. s. e. p. i. s. t. o. p. a. n. s. H. e. r. o. n. i. s.
 10. Scripta quaedam que ad edificatorem et honestatem vite p. r. i. n. c. i. p. i. t. A. r. i. s. t. o. t. e. l. i. s. d. o. c. t. o. r. i. s. d. i. u. i. s. s. i. m. i.
 11. Tractatus de pestilentiali ~~Opera sine mala de~~ ~~francoz. Origenis romediar. cuiusdam continens~~
 12. Liber Seneca Cordubensis de moribus huane vite
 13. Marcellus famus de officio
 14. Carmia p. r. i. n. c. e. r. o. g. i. s. i. a. C. e. l. n. L. a. t. i. n. a. n. i. s. p. r. i. m. i. a. n. i. ~~Venia d. b. s. f. a. u. c. i. a. t. o. r. u. m. n. o. s. t. r. i. c. a. u. t. i. s. s. i. m. i.~~
 15. Cuiusdam Elegia cum de resurrectione d. d. n. ~~Tractatus de fide conuisione m. s. f. i. a. n. s. et salibus et facere plenus~~

Deuot. et. 1. 11 - 15. s. i. a. m. o. k. a. l. a. t. i. a. n. i. s.
 m. i. n. t. r. e. m. a. t. o. k. k. i. v. i. t. t. e. t. t. e. k. s. e. a. i. l. l. e. y.
 t. o. c. i. m. b. i. b. e. r. e. d. a. t. a. k. b. e. M. A. R. K. I. S. t. i. t.

tulajdonosbejegyzést: *Collegij Pazmaniani Sub Cura P. P. [Patrum] Soc [ietatis] Jesu Viennae fundati Catalogo inscriptus 1671.* — más kézzel, sötétebb tintával: N.20.⁶

A tartalomjegyzéken kívül a marginális bejegyzések is közös, 16. századi tulajdonosra utalnak: ugyanazon piros tintát használó kéz cseh nyelvű glosszái megtalálhatók nemcsak a kódex végén, hanem az egykori kötet lelegején álló Aeneas Silvius-ösnymotványban is.

A 17. századi bécsi jezsuita könyvtáros a kódex kötésére felírta az egykori kötet címét, vagyis a korabeli gyakorlatnak megfelelően a kötet első műve alapján katalogizálta a kötetet: *Silvii Aenei Historia Bohemica*, — jóllehet ez a mű ma már nincs is a kódexben. Alatta a barna bórgerincen fekete tintával írt, szinte olvashatatlan címfelirat: *SENECA . . . Moribus . . . Lactantius . . . Carmina*. Az írás a fenti fehér címkére írttal egykorú, de más kéztől származik. Egy 17. századi használó, valószínűleg bécsi jezsuita, kiegészítette a gerincfeliratot az ő számára fontos művekkel (a számos kolligátum közül a 12. és a 14. a Seneca- és a Lactantius-mű!).

A kódex provenienciáját tehát kiegészíthetjük azzal, hogy igaz:⁷ valahol Közép-Csehországban, egy kolostori scriptoriumban másolta egyes részeit frater Johannes de Zypraw, hozzácsatoltak egy másik scriptor által a 15. század közepén másolt Johannes Chrysostomus-művet, valamint több 15. század végi, 16. század eleji nyomtatványt és bekötötték. (Figyelemre méltó, hogy a nyomtatványok — nyomtatásuk évét tekintve — korábbiak, mint a kódex másolása. Nyomtatványok: 1489, 1496, 1499, 1505, kézirat: 1507, 1506 — a Czypra által datált részek.)

Márki József kiemelte a nyomtatványokat, s a kötetben csak a kéziratokat hagyta. A tartalomjegyzéken a műveket végig beszámozta, s alá a következő megjegyzést írta: „*Jegyzet. Az 1. 11–15. számok alattiak, mint nyomatok, kivétettek s az illető címtárba írtak be. Márki J. id[.]*”

A kötet eredeti sorrendje a tartalomjegyzék alapján a következő:

Que continent[ur] in isto libro.

1. *Hystoria bohemicalis a p[ri]n[cipi]o ge[n]tis usque ad Georgiu[m] = Inc. 763: PIUS II. papa: Historia Bohemica.* [Basel: Michael Furter, c. 1489.] 60 ff. — CIH 2757.
2. *Liber est frat[ri]s baptiste mantuani Carmelite . . . Vita Sancte Kath[er]ine Costidis regis filie = Cod. Lat. 112.* coll. 1. 2–91 ff.
3. *Liber eiusdem baptiste scriptus ad d[omi]n[u]m Falconem Querimonia v[ir]tutis de eo q[uo]d mortales ea[m] deserunt . . . = Cod. Lat. 112.* coll. 2. 92–110 ff.
4. *Liber de vitiiis et v[ir]tutibus et de vita m[on]astica ex incude ph[ilosoph]orum oratoru[m] formatus = Cod. Lat. 112.* coll. 3. 110–144' ff.
5. *Sermo beati Augustini sup[er] verba [. . .] Redime[n]tes p[ri]us = Cod. Lat. 112.* coll. 4. 145–145' ff.
6. *Liber beati Johannis Crisostomi de conversione vite = Cod. Lat. 112.* coll. 5. 146–152' ff.
7. *Epistola Poggy de Iheronimo bohemo nove civitatis Pragensis cive In concilio Constantiense combusti = Cod. Lat. 112.* coll. 6. 153–156 ff.
8. *Sermo Iacobi Laudens[is] Episcopi exprobrans errores et hereses detestans prefati Hieronimi = Cod. Lat. 112.* coll. 7. 156–160 ff.
9. *Oratio M[a]g[ist]ri Jacobi p[re]fati epi[scopi] in condemnationem h[er]ero[nim]i = Cod. Lat. 112.* coll. 8. 100–161' ff.
10. *Scripta quedam que ad edificatio[n]em et honestatem vite p[er]tinet Origenis doctoris clarissimi = A Cod. Lat. 112.* végén volt eredetileg, az 1881-ben megjelent kódexkatalógusban szerepel, de az 1961-esben már nem. Ismeretlen helyen lappang.
11. *Tractatus de pestilentiali Scorra siue mala de Francorum Originem remediaque eiusdem continens = Inc. 845.: GRUENPECK, Josephus: De pestilentia scorra, sive mala de Franzos.* [Leipzig: Gregor Boettiger, post 18. Oct. 1496] 4° 12 ff. — CIH 1523
12. *Liber Seneca Cordubensis de moribus humane. vite = Inc. 728: [Pseudo-]SENECA, Lucius Annaeus: De moribus humanae vitae.* Leipzig: Jacob Thanner, [post 17. Apr.] 1499. 4° 6 ff. — CIH 3072.

⁶ Inc. 763. első lapján.

⁷ MEZEY László megállapítása, *Codices Latini... i.m.* 181.

f. 1r: Seneca Cordubensis Moralissimi Liber de Moribus humane vite. . .

f. 5r: De officijs Marsilius ficinus . . .

13. *Marsilius ficinus de Officijs* = Inc. 728. f. 5r: De officijs Marsilius ficinus . . .
14. *Carmi[n]a pia et religiosa Celii Lactancii firmiani Venia v[er]bis salvator[is] nostri crucifixi* = Vet. 05/31 (Ae 4r 576-ról átsorolva a Vet. gyűjteménybe) LACTANTIUS, L[ucius] Celius Firmianus: *Carmina pia et religiosa*. Parrhisius, [1505] *Jodocus Badius Ascensius*. 4° [4 lev.]
15. *Eiusdem Elegia cum de r[e]surrectio[n]e do[mi]n[i]ca*
[Szám nélkül, kihúzva, talán már Márki sem találta a kódex végén:] *Tractatus de fide concubinar[um] in sacerdotis salibus et faceiis plenus*.

A kötet lapszámozása többféle rendet követ:

1. Szétkötés előtt elkezdték mechanikusan beszámolni a kötet lapjait. Az első mű, a *Historia Bohemica* a 2–60-as számokat kapta, ezt követte a 61–110-es lapokon a kódex 1–2-es kolligátuma, a két Baptista Mantuanus-mű. A fóliók jobb felső sarkában, ceruzával számozták a lapokat, egy kéz írásával. A *Historia Bohemicát* ezenkívül géppel is beszámolták utólag, párhuzamosan a ceruzaszámozással.
2. A kódex harmadik művét, a *De viuis et virtutibus*, a lap alján eredeti, 16. század eleji tinta-számozással látták el, 1–95-ig. A következő mű, Augustinus szentbeszédeinek első lapján található ugyanannak a kéznek az írásával a 95. lapszám.
3. A 96. laptól a 101. lapig a 19. századi egyetemi könyvtáros ceruza-számozása kíséri a szöveget, de a lap alján, az eredeti számozást követve. Ez a szövegrész más scriptor munkája, s ez arra utal, hogy az előző scriptor, aki a *De viuis et virtutibus*, valamint a Szent Ágoston-beszéd első lapját másolta, párhuzamosan, írás közben paginálta is a szöveget. A másolást követő, második scriptor viszont a lapszámozást elhagyta!

A 102. laptól a ceruza-számozás a lap jobb felső sarkában folytatódik, de a későbbi újraszámozáskor ezeket végig áthúzták. A kódex végéig folyamatosan tart a számozás (102–110 ff.). Az utolsó mű, egy 15 lapnyi terjedelmű Origenes-szöveg, hiányzik a kódexből. A múlt századi kódexkatalogus még tartalmazza, az új már nem.⁸ A lapszámozás ezen is folytatódhatott, 111–125. f-ig.

A kötet végén három nyomtatott mű volt folyamatos lapszámmal. Az Inc. 845.-ön a 126–137., az Inc. 728.-on a 138–143., valamint a Vet. 05/31.-en a 144–147.-es számok olvashatók.

Az eredeti kötet lapszámozása

1. szétkötés előtti, utólag áthúzott	2. eredeti, (16. századi)	3. az előbbi folytató, de szétkötés előtti	jelzet	4. jelenlegi
2–60			<i>Inc. 763.</i>	2–16 ceruza + gépi)
61–110			<i>Cod. 112</i>	2–51
	1–95		"	51–145
		96–101 (a lap alján)	"	146–151
			"	152
		102–110 (fenn a lapon) (111–125: hiányzik a mű)	"	(153–160 hiányzik)
		126–137	<i>Inc. 845.</i>	1–12 gépi
		138–143	<i>Inc. 728.</i>	1–6 gépi
		(144)–147	<i>Vet. 05/31.</i>	

4. A jelenlegi lapszámozás a szétkötés után készült, kötetenként előlről kezdve. A nyomtatványokat géppel, a kódexet újabb ceruzaszámozással látták el, áthúzással érvénytelenítve a korábbi számozást. (Inc. 763: 2–60 ff, Cod. Lat. 112: 2–160 ff, a 161. f-től hiányzik a szöveg! — Inc. 845: 1–12 ff, Inc. 728: 1–6 ff) Az utolsó mű, a Vet. 05/31 nincs beszámolva, valószínűleg csak az ősnymtatvány-gyűjteményt

⁸ L. a 2–3. jegyzetet.

lapszámozták géppel a századforduló körül, s ez a kötet akkor már a nagyraktárban volt, szakjelzetre besorolva.

Az előkerült tartalomjegyzék tehát bizonyítja a Cod. Lat. 112, valamint három ősnymtatvány és egy Vetustissima-kötet összetartozását, és tisztázza – egymást kiegészítő – közös provenienciájukat: egy csehországi kolostori scriptoriumban, ahol Johannes Cypria frater is működött az 1506–1507-es években, közös kötetbe kötötték egy *Historia Bohemica*-val, valamint két 15. század végi lipcsei és egy 16. század eleji párizsi nyomtatvánnyal. Első olvasói is valószínűleg a kolostor szerzetesei voltak, akik a 16. század elején cseh nyelvű használati glosszákkal látták el nemcsak az első, nyomtatott művet, hanem a kötet bekötésekor a hátsó kötéstáblára ragasztott, üres lapot is. A könyv – nem tudni, mi módon – 1671 körül Bécsbe, a Pázmáneumba került, mint azt a *Historia Bohemica* újonnan előkerült possesszorbejegyzése bizonyítja. Bécsből az abolíciókor került jelenlegi őrzési helyére, a budapesti Egyetemi Könyvtárba, ahol a 19. század végén, az ősnymtatvány-gyűjtemény felállításakor kiemelték belőle a nyomtatott műveket. Szerencsére az előkerült, 16. század eleji tartalomjegyzék segített visszaállítani a kötet eredeti rendjét, s a ma öt kötetre szétszedett kolligátum közös, egységes provenienciáját megállapítani.

J. FODOR ADRIENNE

Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez Hagymási Bálinttal, illetve műveivel meglehetősen keveset foglalkozott a kutatás. Munkáinak kiadásain,¹ egy levelének, versének s a borról meg a vízről írott deklamációjának szemelvényes fordításán² kívül nincs nyoma annak, hogy valaki is vizsgálat tárgyává tette. Jellemző talán, hogy a Stoll–Varga–V. Kovács-féle magyar irodalomtörténeti bibliográfiában Hagymási Bálint neve alatt szerepel egy a Protestáns Szemlében 1938-ban közzétett ismertetés a Kardos Tibor által akkor szemelvényesen kiadott *Képes Krónikáról*.³ Ez a komikus tévedés is mutatja, hogy szerzőnk mennyire az érdeklődés perifériáján maradt.

Mindenekelőtt szeretném összefoglalni azt a keveset, amit tudni lehet róla. 1490 táján született Varasdón. Tanulmányait 1505 és 1516 között külföldön végezte, 1509-től 1513-ig egészen bizonyosan a bolognai egyetemen: Besztercei Lőrinc és Magyi Sebestyén társaként mint Szathmári György pécsi püspök pártfogoltja. 1509-ben négy verse megjelent mestere, Giovan Battista Pio munkájának függelékében. Még Itáliában tartózkodott (1512.), amikor mecénásától pécsi és székesfehérvári kanonoki stallumot kapott, valószínűleg Besztercei Lőrinc kérésére. Egy panegyricusszal mond köszönetet, ehhez Besztercei Lőrinc ír ajánlást, s nem felekkodik barátja versének dicséretével, „*poema tersum, elegans ac summa eruditione conditum*”-nak nevezve azt. A Janust kiadó Magyi Sebestyén, midőn munkáját Szathmári Györgynek ajánlja, Valentinus Cybeleiuszt mint „*Musarum alumnus*”-t említi benne.

Hagymási 1516-ban már Székesfehérvárott tartózkodik, s innen írja patrónusához azt az ajánlást, amely az *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* című művét vezeti be. A commendatio 1517. január 12-én kelt, a művecske pedig 1517. július 17-én jelent meg Hagenauban. Hagymási életének további állomásairól nincsenek adataink, halálának időpontja szintén ismeretlen.⁴

* Előadásként elhangzott 1983. október 17-én az Ókortudományi Társaság és az MTA Középkori Munkabizottsága által rendezett középkori lexikológiai kollokviumon.

¹ *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelei canonici ecclesiarum Quinqueecclesiensis et Albensis*. Hagenau ex Academia Thomae Anshelmi mense Iulio, anno MDXVII. – Eugenius ÁBEL – Stephanus HEGEDŰS: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 128–177. – Valentinus CYBELEIUS VARASDIENSIS: *Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*. Ed. RÉVÉSZ Mária. Bp. 1939. 60. A továbbiakban ez utóbbi kiadás mondatszámozása szerint idézek.

² KARDOS TIBOR: *A renaissance Magyarországon*. Bp. 1961. 443–458. – V. KOVÁCS Sándor: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Bp. 1971. 469–471. – KLANICZAY TIBOR: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 223–226.; 1033–1043.

³ STOLL Béla – VARGA Imre – V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I. 1772-ig*. Bp. 1972. 183.

⁴ RÉVÉSZ Mária: *De vita et operibus Valentini Cybelei Varasdiensis*. Bevezetés Hagymási Bálint összes művei előtt. Bp. 1939. III–V. – KARDOS TIBOR: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. 262–268.

A költői babérokra pályázó Hagymási nevét furcsamód mégis inkább az említett prózai műve tette ismertté. Nagy eredetiségéről nem árulkodik ugyan, hiszen ebben a humanista kompilációban felsorakoztatja az összes közhelyet, amelyet a témával kapcsolatban elő lehetett bányászni. Tény, hogy széles a skála, a Szentírától Platónon, Aischyloson át Plautusig, Horatiusig, Ovidiusig, Senecáig és az egyházatyáig sok-sok jeles alkotó gondolatai vannak koszorúba fonva. Olykor azonban szerzőnk is megszólal, saját érveket ad elő, koráról s a papokról beszél. Éppen ezért talán nem volna fölösleges megkeresni valamennyi föllelhető forrását és rendbe tenni a mű szövegét, hogy eldönthető legyen: milyen mértékben dolgozható fel a Középkori Latinság Szótárában. Ehhez szeretnék néhány adalékkal hozzájárulni.

Amikor először került a kezembe a szótári munka során egy olyan cédula, amely Hagymási *Opusculum*-ának egy mondatát tartalmazta, azt gondoltam, a modern kiadások nyomban kulcsot adnak az érdeklődő kezébe. Rövidesen kiderült, tévedtem. A két, dátuma szerint modern, módszerében annak aligha nevezhető kiadás: 1903-ból⁵ és 1939-ből⁶, a jámbor olvasó várakozása ellenére nem ad kifogástalan textust. Végigböngészve az 1517-es hagenau-i edíciót,⁷ kitetszik, hogy a legtöbb esetben az új kiadások tévednek, hoznak hiányos, hibás szöveget.

Az 1903-as Hegedűs–Ábel-féle kiadásról csak röviden szólok, hiszen már kevésbé használatos. A szöveghez nem fűz kritikai megjegyzéseket, csillaggal jelöli pusztán, ahol nézete szerint helytelenül van közölve –, de korrekciós javaslatai nincsenek, illetve csak egy-két esetben. Ugyanakkor feltűnően sok hibát ejt, a meglehetősen jól olvasható 1517-es textus pontos reprodukálásában meg-megbotlik. Ide sorolom az olyan jellegű elírásait, mint például az *oniropolis* helyetti *miropolis* olvasat, vagy a *vino se onerare* helyett az *imo se onerare*, vagy az *unde* helyett a *vinum*, s még szaporíthatnám a példákat.⁸ Tizenkét esetben hiányzik a szövegből két-három szó, fél sor vagy annál több.

Az 1939-es kiadásból ugyan nem hiányzik ennyi, mégsem mentes az efféle hibától. A Sylla, Catilina, Clodius felsorolásból hiányzik Clodius neve, sőt Sylla neve is *Scyllának* van írva.⁹ A János-evangéliumból vett idézetben a *multitudo magna languentium* kifejezés a *magna* jelző nélkül szerepel.¹⁰ Azután a *Di-onysius Syracusanus quandoque ad nonagesimum usque diem ebrius perseveravit* mondat áll a *quandoque* híján.¹¹ Olykor egy kötőszó vagy prepozíció marad el. *Sobrietas enim in foemina . . . pudori proxima, amicitiae pacisque serva, honestatique semper coniuncta, criminumque et omnium vitiorum profuga* mondatban az *et* kötőszó elhagyása indokolatlan.¹² A *Holofernes . . . in obsidione Bethuliae civitatis . . . viduam . . . inhonestius adamasset* mondatban az *in* prepozíció elhagyására ugyancsak nincsen ok.¹³ Az *Esto, quod haec ita se habeant, quae certe et ego tanquam vera non negabo* mondatból szintén fölösleges volt a *quae* vonatkozó névmás elhagyása.¹⁴ A *vino, quantum o p u s est, utar* mondat *vino, quantum e t i a m est, utar* formában való közlése¹⁵ mosolyt keltő, s az ember szinte felhorkan: Micsoda különbség! Főként mivel a szerző azzal vezeti be ezt a közlését, hogy egész életében vizet ivott.

A kritikai apparátusban nincs jelezve, hogy ezek megfontolt elhagyások-e. Mint ahogyan az is jelölés nélkül történik, ha egy-egy szóval szaporodik a szöveg. Például a *dominus per Ieremiam dixit* idézetbevezető mondat így áll az 1939-es kiadásban: *dominus d e u s p e r I e r e m i a m d i x i t*.¹⁶

– KLANICZAY TIBOR: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Bp. 1964. 261–262. – V. KOVÁCS SÁNDOR: *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Bp. 1971. 469.

⁵ ÁBEL, Eugenius – HEGEDŰS, Stephanus: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 128–177.

⁶ CYBELEIUS VARASDIENSIS, Valentinus: *Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae*. Ed. RÉVÉSZ Mária. Bp. 1939. 60.

⁷ *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelei, canonici ecclesiarum Quinqueecclesiensis et Albensis*. Hagenau ex Academia Thomae Anshelmi, mense Iulio, anno MDXVII.

⁸ 58., 215., 399.

⁹ 231.

¹⁰ 317., Jn. 5,3.

¹¹ 372.

¹² 152.

¹³ 209.

¹⁴ 366.

¹⁵ 398.

¹⁶ 311.

Kötelességemnek érzem azonban, hogy megemlítsék néhány olyan helyet is, ahol a kiadó indokoltan s a kritikai apparátusban jelezve egészíti ki a szöveget. Így abban a mondatban, amely Lucretiustól vett idézet, s amelyet az 1517-es textus a *se* névmás nélkül ad:¹⁷ *Pondus inest animo, quod se gravitate fatiget.*

Horatius episztolájának egy sora szintén a *me* névmás nélkül szerepelt az *Opusculum* első kiadásában: *Tu me inter strepitus nocturnos atque diurnos vis canere.*¹⁸

A iam fere Hungaria ... occupata Budam ... expugnare moliretur (tudniillik Dózsa György) mondatba szintúgy jogos a *tota* betoldás: *iam tota fere Hungaria ... occupata*.¹⁹

Az 1517-es első kiadás szövegétől való eltérések nem merülnek ki a „hiány-többlet” fogalom párral összefoglalható differenciákban. Nagy részük annotáció nélküli, s jóindulattal szemlélve ezeket, mondhatni — a nyomda ördöge lépett működésbe. Talán elfogadható mentség ez az olyan esetekben, mint a *conspicit* alak helyetti *conscipit*, az *antea* helyetti *ante*, az *ebrietate prostratus* helyetti *ebrietate postratus*, a *scribens* helyetti *scibens*, a *rabié* helyetti *rabi*, a *possent* helyetti *possen*, a *laudaverim* helyetti az *audaverim* alak, hiszen ezek könnyedén helyesbíthetők.²⁰ De hol legyen a határ? A szöveg értelmét befolyásoló változtatások — legyenek bár szándékon kívüliek — nem eshetnek ugyanilyen megítélés alá. Nem mindegy, hogy a bor *sicut moderatum humanas virtutes ac vires vegetet, ita immoderatum destruat et enervet* mondatban a *sicut-ita* kötőszó pár második tagjaként ismételten *sic* szerepel.²¹ Egy Horatius-levélből vett idézetben a *Foecunda calices quem non fecere disertum* sort a kiadó *Facunda calices quem non fecere disertum*-ra „javítja”, történetesen jelzi is, de azt nem, minek alapján teszi ezt.²²

Abban a kitételben, ahol arra ad választ a szöveg, hogy miből ered a papok iránti megvetés, ez olvasható: *Sed unde haec? Non certe aliunde magis, nisi ex in temperata ... in cibo et potu transgressione proveniunt.* A ma használatos kiadás e mondatot így hozza: *in extemperata ... in cibo et potu transgressione.*²³ Mindez nem igényel bőséges kommentárt, csupán azt a kérdést: mennyire bízhatunk e mérvadóknak szánt kiadásban?

De sorakozzanak tovább a példák! A részeg ember *aliorum sana dicta non patitur audire* mondatban az ige *potitur* alakban áll.²⁴ A *tanto ... praefendus, quanto dignius fuit* helyett alapfokú *dignus* szerepel az 1939-es kiadásban.²⁵ *Ob hoc* helyett *ab hoc*, *leges latas* helyett *leges natas*, az *iste ... adversarii sui ... sententia ac iudicio ... ad roborandam rem publicam venerat* helyett *sententia ac iudicio, a quantum ... turpiter ingesserat, tantum ... turpiu segerebat* mondat második felében a *turpius* helyett újból *turpiter* áll. A *dominus in adulterii suspicione* helyett *dominus in adulterii suspicione* olvasható...²⁶

Amikor Hagymási felsorolja azokat a személyeket, akik a mértéktelen borivás miatt haláloztak el, ezt írja: *Obiit quinto die Chrysippus philosophus.* Az új kiadás ezen a helyen *quinto die* formát hoz.²⁷ A *plures ... bene bibentes ... ebrietati inservierunt* kijelentésben *bene viventes* alak szerepel.²⁸ Nagy Sándor Hagymási szerint *Indos ... ad bibendum invitasse*, nem pedig *ab bibendum*.²⁹ A *vidi ego tota vita mea multos aquae potores* mondatban a kiadó *tota vita mea*-ra módosít, ismét csak erre való utalás nélkül.³⁰ Az *unde* adverbium *vinum* olvasata bizonyára szintén a témával való foglalkozás ártalma.³¹

A felsorolásban megemlített hibáknál jóval több található az említett kiadásban, és e hibák nagy hányada már az 1903-as szövegkiadásban is szerepel. Ez természetesen nem menti a tévedéseket. S hogy

¹⁷ 45., Lucr. III, 1054.

¹⁸ 273., Epist. 2,2,79–80.

¹⁹ 147.

²⁰ 57., 58., 112., 272., 349., 428.

²¹ 13.

²² 34.; Epist. 1,5,19.

²³ 93.

²⁴ 113.

²⁵ 148.

²⁶ 153., 164., 232., 335.

²⁷ 353.

²⁸ 358.

²⁹ 365.

³⁰ 397.

³¹ 399.

mégse tűnjék egyoldalúnak a szöveg szemle, íme néhány olyan eset, amikor a szövegkiadó — ugyancsak az apparátusban való jelzés nélkül — ajándékozta meg az olvasót a hibás szöveg javításával. A *Nabal, ... cum iam iam mors ebrio immineret, nisi. ... providentia uxoris occurrisset* mondatban a *cui ... mors ebrio immineret* -re történt javítással értelmet nyer a szöveg.³² Hasonlóképpen a *plurimae urbes diu obsessae nec raptae ... ab hostibus patefactae sunt* helyett *diu obsessae nec raptae* -t olvashatunk.³³ S utolsónak még egy: *Homines per ... vitia in diversa transformari beluas* helyett *in diversas ... beluas* áll, helyesen.³⁴

Olykor-olykor a humanista szerző tolla is megcsúszik, főként akkor, ha valahonnan idéz. A szöveg eddigi kiadói nem jelezték, hogy észrevették ezeket. Így például: *In vino ... magnum inest vitium, quod pedes patrum captet, ut ait Plautus* mondatnak³⁵ nem eléggé világos az értelme; a kontextusba sem illik jól, ugyanis a bor hatásának szimptomáiról beszél, a fejfájásról, álmatlanságról vagy éppen a zavaros álmokról. Megkeresvén Plautusnál a kérdéses mondatot, kiderül: nem volt hiábavaló a gyanakvás. A mondat ugyanis így hangzik: *pedes primum captat*, vagyis hogy leghamarább a lábunkra vet béklyót.

A bor okozta különféle ártalmak felsorolásánál Senecától idéz a következőképp: *Adiuce ... stomachi tormenta, cum effervescent merum ac viscera ipsa descendit*.³⁶ Érthető ugyan ez a megállapítás, mégis csodálkozunk, hiszen már elfogyasztáskor *viscera ... descendit* a nedű. A 83. Seneca-levelelben így találjuk: *viscera ipsa descendit*, azaz feszíti a beleket.

Máskor egy-egy nem megfelelő szóalak hívja fel a figyelmet az esetleges botlásra. Az *ebrietatis animositas, imprudentis offensio minorans virtutem et facientes vulnera* mondatban a *facientes* alak vált gyanússá.³⁷ Az Ószövetségben, az Ecclesiasticus 31. könyvének 40. mondatában így áll: *minorans virtutem et faciens vulnera* (az 1939-es kiadásban a szöveggondozó *facientis* -re „javított”).

Az *et quam sufficiens est hominum eruditio vinum exiguum* mondat az 1939-es kiadásban még értelmét is veszti, mert így áll: *Et quam sufficiens est hominum eruditio vinum exiguum*.³⁸ A Bibliában ilyen formában találkozunk vele: *Quam sufficiens est hominum eruditio vinum exiguum*. Még egy kedves, de talán a szerző által szándékosan megváltoztatott idézetre szeretnék rámutatni. A *quaecunque ... foemina vini usum immoderate appetit, et virtutibus ianuam claudit et delicias aperit*³⁹ épületeszencia Valerius Maximusnál így szerepel: *Quaecunque foemina vini usum immoderate appetit, et virtutibus ianuam claudit et delicias aperit*.⁴⁰ Ennyire közel állna egymáshoz a bűn és a gyönyörűség?

A példákat szaporíthatnám, de csupán ízelítőt kívántam nyújtani abból a csemegéből, amelyet a szó-tárkészítők naponta fogyasztanak.

BELLUS IBOLYA

Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja. A 17. század elején Európaszerte megszületik a rendszeres időszaki sajtó. A politikai jellegű, általános érvényű hírlapok közvetlen folytatói a már a 16. században polgárjogot nyert, alkalmilag megjelenő rölapoknak, újságleveleknek.

Hamarosan azonban a rendszeres tájékoztatás igénye specializálódik, Franciaországban 1665. január 5-én napvilágot lát a *Journal des Sçavans*, az első tudományos és irodalmi folyóirat. Megalapításához, az abszolutista állameszmény és politika tudomány- és művészetpártolása jegyében, maga Colbert nyújt segítséget Denis de Sallónak, aki a lap fő célkitűzéseit így foglalja össze az első számban:

„Az a szándéka, hogy tájékoztatást adjon mindarról, ami az irodalmi és tudományos életben történik; — Az Európában megjelenő legfontosabb könyvek katalógusát közli, nem csupán a címeket, mint az eddigi bibliográfusok, hanem egyúttal azt is, miről szól, és mire használható. — Jelentős személyiségek

³² 208.

³³ 225.

³⁴ 416.

³⁵ 46.; Pseudolus 1251.

³⁶ 121., Epist. 83,21.

³⁷ 126.

³⁸ 139.

³⁹ 150.

⁴⁰ 6,3,9.

halálakor azok életművét legfontosabb alkotásainak felsorolásával, életrajzának ismertetésével méltatja. — Ismertetni fogja a természeti jelenségek magyarázatára alkalmas fizikai és kémiai kísérleteket, a művészetek és tudományok terén elért legújabb eredményeket, valamint azokat a hasznos és érdekes felfedezéseket és találmányokat, amelyek a matematikának köszönhetőek, a csillagászati megfigyeléseket, valamint az állatokon végzett anatómiai megfigyelések eredményeit. — Ismerteti a világi és egyházi bíróságok fontos ítéleteit, éppúgy, mint a Sorbonne és más francia vagy külföldi egyetemek állásfoglalásait. — Végül pedig megkíséreljük, hogy semmi, az irodalmi és tudományos élet képviselőit érdeklő esemény, bárhol is történjen Európában, ne maradjon ki ebből a lapból.¹

Az új hírlapról August braunschweig-lüneburgi herceg párizsi tudósítója már január 16-án tájékoztat:

Fenséged mellékelten egy egészen új újságot is talál. A címe Journal des Sçavans, egy igen nagybecsült parlamenti tanácsos a szerzője... Azt ígéri, minden héten megjelenteti. És minthogy nem kétséges számomra, Fenséged valamennyire kíváncsi lesz, nem mulasztom el megküldeni.²

Denis de Sallo tevékenységét az egyházi hatóságok, s főleg a jezsuiták az első perctől kezdve elle-nezték, hamarosan alkalmat is találtak, hogy mindössze néhány hónap múltán, egy gallikán szellemű mű kedvező ismertetése kapcsán, elérjék a lap megszüntetését. A lap azonban vitathatatlanul fontos, így Colbert már 1666 januárjában, Gallois abbét pénzügyileg támogatva, újraindítja. A *Journal des Sçavans* mozgalmas, kisebb-nagyobb megszakításokkal tarkított pályafutása jól bizonyítja, mennyire élő igényt elégitett ki mindvégig.³

Az előbbieken már ismertetett célkitűzéseknek megfelelően ad hírt a lap arról a magyar munkáról, amelynek 1663-as erdélyi megjelenését 1664-ben Amszterdamban újabb kiadás követte.⁴ Bethlen János erdélyi kancellár *Rerum Transylvanicae libri quatuor*jának utóbbi kiadásáról a következő ismertetés jelenik meg a *Journal des Sçavans* első számában:

Először idézzük a betűhív francia szöveget:

Rerum Transylvaniae libri quatuor, Author Ioanne Betlenio. Amstelodami. Et se trouue à Paris chez Piget.

Nous n'auons point d'Histoire generale de la Transylvanie, c'est pourquoy ceux qui en veulent cōnoistre l'antiquité, doiuent auoir recours aux Autheurs qui ont escrit l'Histoire du Royaume de Hongrie, dont ce pays faisoit autrefois partie. Encore y trouuera-t'on peu de chose considerable, parce que ce pays estant fort esloigné du commerce du monde estoit demeuré ensengle dans la barbarie qui regne dans tous les Estats qui l'enuiroñent. Mais depuis que Ferdinand I. pours s'asseurer la Couronne de Hongrie consentit à son desmembrement & accorda la Transylvanie à son competeur; ce pays ayant eu des Princes particuliers, & ces Princes s'estant rencontrés d'humeur entreprenante & de grãd merite, ont donné beaucoup de consideration à ce pays. Aussi dans ces derniers temps les Princes de Transylvanie ont eu part à tous les grands euenemens de l'Europe.

Car le Prince de Batori ne fut esleu Roy de Pologne, apres la retraite d'Henry III. que parce qu'il s'estoit rendu redoutable aux Polonois. Betlem Gábor pensa faire perdre à la maison d'Autriche la Couronne de Boheme & celle d'Hongrie. Les Princes Ragotski porterent leurs armes iusques dans les Prouinces Héréditaires de la Maison d'Autriche, & dans le coeur de la Pologne. Et sans la diuision des Transyluains & la mort de Chimin Ianos, le Turc n'auroit pas fait de si grands progrez dans le Transylvanie. Nous auons l'histoire de ce pays assez exacte pour les derniers temps. L'Autheur du liure dont nous parlons, en a fait l'histoire depuis l'an 1629 iusque'en 1663. Son stile est facile, & les choses y semblent rapportées avec beaucoup de fidélité.

Au reste, il faut obseruer que les Transyluains mettent le nom apres le surnom. Par exemple, au lieu de dire Gabriel Betlem & lean Chimin, ils disent en leur langage, Betlem Gabor & Chimin Ianos. l'ay

¹ Idézi: HATIN, Eugène: *Bibliographie historique de la presse périodique française*. Paris, s.a. Ed. Anthropos. 28.

² Idézi: MANDROU, Robert: *Louis XIV en son temps*. Paris, 1973, PUF. 185.

³ MANDROU, R.: *im, ih*

⁴ [Szeben], 1663. — RMK II. 1022; Amsterdam, 1664. — RMK III. 2238.

cru que cette remarque ne seroit pas inutile, parce qu'il y a eu des gens qui faute de scauoir cet usage, parloient des Maisons de Gabor & de Ianos comme des plus illustres de la Transylvanie.

A Paris, chez Iean Cusson, rue S. Iacques, a l'Image de saint Iean Baptiste.⁵

Magyarul:

Erdély történetéről nincs összefoglaló munka, akik tehát ismerni akarják, kénytelenek a Magyar Királyság történetét megíró szerzők műveit olvasni, mivel korábban Erdély ennek a királyságnak része volt.

Ezekben sem találunk sok érdekeset, tekintve, hogy ez az ország a világ forgalmától távol esik, s így az őt körülvevő országokban uralkodó barbárságba látszik fulladni. Mióta azonban I. Ferdinánd, hogy megszerezhesse Magyarország koronáját, beleegyezett elszakításába és átengedte Erdélyt vetélytársának, ez az ország, önálló fejedelmei vállalkozó kedvének és nagy érdemeinek köszönhetően sok megbecsülést szerzett. Az utóbbi időkben Erdély fejedelmei részesei voltak Európá minden nagy eseményének.

Mert Bátori fejedelmet, III. Henrik visszalépése után azért választották meg lengyel királynak, mert félelmetessé vált a lengyelek szemében. Bethlen Gábor meg akarta fosztani az Ausztriai Házat a cseh és a magyar koronától. A Rákóczi fejedelmek az Ausztriai Ház Örökös Tartományaiába is behatoltak seregeik élén éppúgy, mint Lengyelország szívébe.

És az erdélyiek viszálykodása és Kemény János halála nélkül a török nem nyert volna ekkora előnyöket Erdélyben. Az utóbbi idők történetét elég pontosan ismerhetjük meg. Az említett könyv szerzője 1629-től 1663-ig írja le az eseményeket. Stílusa könnyed, érthető, s úgy tűnik, igen híven rögzíti a történeteket.

Végezetül, meg kell jegyezni, hogy az erdélyiek a keresztnévet a családnév után teszik. Például Gabriel Betlem vagy János Kemény helyett, nyelvükben Bethlen Gábort és Kemény Jánost mondanak. Úgy gondolom, nem lesz haszontalan ez az észrevétel, mert hallottam már olyanokat, akik nem ismerve ezt a szokást a Gábor és János házakról, mint a legfényesebb erdélyi családokról beszéltek.

Anélkül, hogy az ismertetés részletes elemzését akarnánk megkísérelni, néhány apróság mégis szembevetődő a mai olvasó számára. A szerzőről szólva, nem idézik annak közjogi méltóságát, vagy mert nem teljesen tisztázott annak jelentése a nyugat-európai olvasó számára, vagy sokkal inkább, mert nem tartotta fontosnak az ismertetés szerzője, annak ellenére, hogy a kancellári cím az amszterdami kiadás címlapján is szerepel.

A köztudottan Apafi fejedelem megbízásából, jórészt az ő politikájának az európai közvélemény előtti igazolására született mű ismertetésében a fejedelemről szó sem esik, s a recenzens mintha Kemény János tragikus halálát, annak körülményeit okolná az 1664–65-re kialakult helyzetért. Ki is mondja: ezek nélkül a török ilyen nagy hódításokat nem tehetett volna. Erdélyi művet ismertet, hangneme sokkal inkább, Apafi fejedelem méltatásával szemben, az európai koalíciót sürgető politikai akciókat támogatja. Jól beleillik az 1664–65-ös év lázas, háborús készülődésének egész Európában érezhető megnyilvánulásaiba. Bár a kortársak által gyakran gyámoltalannak tartott Apafi rejtett szándékai is hasonlóak lehetnek, hiszen azt is tudjuk, a török háborúban a Porta oldalán mindenkor csak a legnagyobb ellenérzésekkel, s csak olyankor vett részt, ha már végképp nem tudott kitérni a szultáni udvar sürgetései elől.

A recenzió utolsó megjegyzése nemcsak a mai magyar olvasó számára szívet melengető, aki maga is gyakran találkozik a magyar neveket kiejteni, leírni nem tudó, azokat, különös formájukat barbárnak tartó általános vélekedéssel, de egyúttal a folyóirat szerkesztőjének igényességére is rávilágít.

Az elmondottak és idézetek is jól mutatják: Bethlen művének fontosságát már a kortársak is pontosan felismerték, az akkori európai közérdeklődés homlokterébe került magyarországi események megítélésében fontos szerepe lehetett.

HÉJAS ESZTER

⁵ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Lm 4° 96. — Ezúton is köszönetet mondok NÉMETH S. Katalinnak a wolfenbütteli kutatásai során talált hungarika nyomtatvány közlésének szíves átengedéséért.

Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből (Pierio Laurindo, azaz Domenico Carafa di Massa Nuova canzonéja Esterházy László Pál püspöki beiktatására). Esterházy László Pál (1730–1799) tizenhat éves korában lett pálos szerzetes (ekkor vette fel a Pál nevet). Teológiai tanulmányait a római Collegium Germanicumban végezte, ahonnan 1753-ban távozott felszentelt papként. Teológiai műveket publikált (pl. *A mennyei jegyes galamb, Szent Klára*, Pest, 1754; *Szent Ignác Patriarchanak érdemes dicsérete*. Nagyszombat, 1756; *Választott edény*. Pest, 1759). 1762-ben a magyarországi pálosok provinciálisa és hittudora, 1769-ben a rend generálisa, s elnyerte a püspöki süveg és pedum használatát a római pápától maga és utódai részére. 1775-ben másodszor is a pálos rend generálisa lett, egy évvel később váci nagyprépost, 1780-ban pedig a váci püspöki megye általános vikáriusa. Egyházi karrierjének tetőpontján, 1781-ben pécsi püspökké szentelték. 1792-ben belső titkos tanácsos lett.¹

Püspökké szentelése nagy eseménynek számított, s így – a kor szokásainak megfelelően – számos latin és magyar nyelvű költemény született beiktatására. Ezek az alkalmi kiadványok Engel József pécsi nyomdájában láttak napvilágot.²

A pécsi püspökszentelésnek van egy olasz nyelvű emléke is: bizonyos Pierio Laurindo verse, amely az OSzK-ban 407.372. jelzet alatt található, az alábbi címen:

In lode di monsignore il conte Paolo Esterhazi per lo giorno del suo possesso nell'inclito vescovato di Cinquechiese canzone di – pastore Arcade. Cinquechiese, 1781 Nella Stamperia di Gio. Giuseppe Engel.

Az OSzK azonban csak fénymásolattal rendelkezik az eredeti kiadásról, és Pécsen sem ismernek belőle példányt.³

A mű sem Zolnai Klára magyarországi olasz nyomtatványokat számbavevő bibliográfiájában,⁴ sem pedig az 1711 utáni magyarországi nyomtatványok Petrik-féle bibliográfiájában nem szerepel.⁵ Az OSzK-beli fotokópia margóján olvasható kézírásos jegyzet szerint az eredeti példány Kalocsán, az Érseki Könyvtárban található. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a kiadvány unikum, azaz Pierio Laurindo költeménye, mely egyszersmind az első pécsi olasz nyelvű nyomtatvány, Magyarországon csak Kalocsán lelhető fel. Ezt a feltevést az OSzK-ban működő, a 18. századi magyar nyomtatványok rendszerezésével foglalkozó kutatócsoport is megerősítette.

Pierio Laurindo költeményében az olasz barokk canzone valamennyi kellékét megtaláljuk: az allegorizálást, a mitológiai alakok bőséges szerepeltetését, s felépítésében, keretes szerkezetében a kor formai elvárásainak is megfelel. Párhuzamba állítható a már említett magyar versekkel is. Különösen Luprik József versével sok a hasonlóság; a barokk által oly kedvelt álom-motívum ad keretet a két dicsőtő műnek, és Luprik is Tibullustól választott mottót, miként Pierio Laurindo. Az elszenderedett magyar poétához Mercurius érkezik, mint isteni követ, az olasz versben a Góliátot legyőző Dávid jelenik meg „örök Hatalmak lakója”-ként.

A jól értesült Laurindo Esterházyra vonatkozó életrajzi konkrétumokkal is átszővi művét: az Esterházy-család ősi eredete és kiválósága mellett szó esik Pál ifjúi éveiről, a tanulásban mutatott szorgalmáról, számtalan erényéről. Utalásokat találunk a pécsi egyházmegye nem csekély kiterjedésére, a Szentszékkal való politikai és egyházi kapcsolataira is. Ez a tájékozottság a szerző és az ünnepelt személyes ismerettségére vall, amelynek irodalmi háttere is van: Pierio Laurindo tagja volt az olasz Arkádia Akadémiának. A

¹ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. köt.*, Bp. 1893. 1454–1455.

² Például LUPRIK József: *Méltóságos és nagyságos fő tisztelendő galanthai gróf Eszterházy Pálnak, Isten kegyelméből pécsi püspöknek ő nagyságának szerentsés el-érkezése, és pompás bé-vezetése, 's püspöki székbe való első fel-ülése alkalmatosságával bizonyos egy-házi személy-által alázatos tisztelettel bé mutatott versek. Pétsitt, Engel János Josef betűivel, 1781.* (A magát csak L. J. monogrammal megjelölő szerző kitérére GULYÁS Pál *Magyar írói álnévlexikona*. Bp. 1956. segítségével derült fény.) A másik: *Örvendetes zengedezés, mellyel nagy méltóságú gróff galanthai Eszterházy Pál eő nagysága midőn a' mennyei és földi felségtől nyertt pécsi püspökségben bé iktatott szívbeli buzgósággal és alázatossággal tiszteletet a'hazabéli szerzetnek musái által. 1781, Pétsitt Engel János Josef betűivel.*

³ A tájékozódásban BODA Miklósnétól, a pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársától kaptam köszönettel vett segítséget.

⁴ Vö. ZOLNAI Klára: *A magyarországi olasz nyomtatványok, 1699–1918*. Bp. 1932.

⁵ Csak a PETRIK-bibliográfiához készült *Pótlások VII. kötete* (Bp. 1989.) tartalmazza, s lelőhelyként a Kalocsai Érseki Könyvtárt tünteti fel. BODA Miklós (Pécs) és az OSzK 18. századi munkacsoportja szíves felvilágosítása.

canzone ennek az irodalmi kapcsolatnak a dokumentuma, s irodalomtörténeti értékét is éppen ez adja meg. Az egyik személy kiléte világos, de ki volt Pierio Laurindo?

Azonosítása tanáromnak köszönhető, aki felhívta figyelmemet az olasz nyomtatványra és kezdeményezte, ösztönözte e cikk megírását. Az olasz költő kilétére Árkádia-tanulmányában derített fényt⁶ Anna Maria Giorgetti Vichi *Onomasticon*-ja segítségével, melyből a következőt tudjuk meg Pierio Laurindóról: „Domenico Carafa di Massa Nuova, marchese, primo luogotenente nelle truppe austriache.”⁷ Kovács Sándor Iván arra is rámutat: „Köztudomású, hogy az 1713. évi utrechti béke után Észak-Itália az osztrák Habsburgok birtoka lett. Ez a Massa Nuova-i Carafa márki az osztrák seregek első helytartója, azaz főparancsnoka volt, s Esterházyval akár annak 1749-ben kezdődő római tanulásakor, vagy 1760. évi látogatása idején, akár Migazzi mellett (mert Esterházy 1776-ban Vácott címzetes püspök, nagyrépost és püspök-helyettes), akár családjának észak-olasz kapcsolatai révén ismeretségbe juthatott. A Carafa–Esterházy kapcsolatot megvilágító dokumentumokat levéltári kutatásoktól remélhetünk.”⁸ Mint ahogy tisztázásra vár az a kérdés is, hogy Domenico Carafa a több itáliai Massa Nuova közül melyikből származik? Ennek felderítésére azonban már Olaszországban kellene folytatni a tájékozódást.

Szintén az idézett tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a kalocsai „fiók-Árkádia” mellett – aminek létezéséről Szörényi László dolgozatából értesülünk⁹ – talán egy kisebb jelentőségű pécsi Árkádia-szimpatizáns kör is rekonstruálható, hiszen Esterházy szűkebb intellektuális környezetének tudnia kellett Pierio Laurindo kilétéről.

Szörényi László értékes adatokkal és összefüggésekkel rekonstruálja a kalocsai Árkádiát (Patachich Ádám – Syrius Acrotophorus; Franciscus Sebastianovich – Corineus Lapizius; Gánóczy Antal – Floridenus Meonius), az itteni kiterjedt árkádisták munkája magyarázhatja azt is, hogy az Esterházyt köszöntő pécsi olasz nyomtatványból Kalocsán őrződött meg példány.

Esterházy Pál olasz árkádisták kapcsolatai még feltárássra várnak, s tisztázandó az is, hogy egyáltalán helytálló lehet-e pécsi Árkádia-ismeretről szólni, vagy csak egy kivételes személy kapcsolatának köszönhető az Engel-nyomdában megjelent alkalmi olasz vers.

Arra vonatkozóan, hogy vajon saját betűkészletét használta-e az olasz szöveg nyomtatásához Engel József, vagy netán egy már Itáliában vagy Bécsben megjelent olasz nyomtatványt szedtek újra Pécsen, Haiman Györgytől kértem segítséget. A történeti tipográfia kiváló szakértője megvizsgálta a szöveg xeroxmásolatát és ennek ismeretében úgy foglalt állást, hogy a veresszöveg valószínűleg Engel XIV. Mittel Antiquá-ja „Engelnek ez a betűje a bécsi Trattner-féle öntödéből származik és annak 1760. évi mintájában XXIX. sz. alatt található.”¹⁰

Ha ez így volt, ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy mivel Pierio Laurindónak aligha lehettek szerzői kapcsolatai az Engel-officinával, Domenico Carafa di Massa Nuova kéziratban küldhette el versét Esterházyhoz, s kinyomtatását vagy maga a püspök, de még inkább kancelláriája kezdeményezhette. Ez esetben a közvetítők eleve tudtak az Esterházy–Carafa kapcsolatáról, és feltehetően ismerték kettejük levelezését, Carafa Árkádia-tagságát is.

DELBO RITA

Egy kritikai lap terve 1792-ből. Vályi András, aki 1791 júniusától volt a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom professzora, 1791 végén nyelvművelő társaságot szervezett az egyetem mellett, elsősorban diákjaiból. *A Magyar Hírmondó* 1792. február 28-án adott hírt a Pesti Magyar Társaságról, közvetlenül annak alapító és tisztségváltó ülései (január 11. és 18.) és az első rendes társasági gyűlés után. A társaság

⁶ KOVÁCS Sándor Iván: *Kutattam Árkádiában én is... (Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz)*. = ItK 1991. Sajtó alatt.

⁷ *Gli Arcadi dal 1690 al 1800, Onomasticon a cura di Anna Maria Giorgetti Vichi*. Roma, Arcadia Accademia Letteraria Italiana, 1977. 157. MTA könyvtári jelzete: 609.461.

⁸ KOVÁCS S. I.: *i.m.*

⁹ SZÖRÉNYI László: *L'Arcadia latina nell'Ungheria del diciottesimo secolo*. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. A cura di KÖPECZI Béla, SÁRKÖZY Péter. Bp., 1982. 295–301.

¹⁰ HAIMAN György a két betűmintakönyvre is figyelmeztet: TRATTNER, Joannes Thomas: *Specimen characterum latinorum...* Bécs, 1760. ENGEL, Joannes Josephus: *Specimen characterum Latinorum, Hungaricorum et Bosniaco-Croatorum...* Pécs, 1773.

programtervezetét, amit január 18-án hagytak jóvá, a megyéknek is megküldték, *Nem magyar, a' ki nem örvend* címmel.¹ A körlevél szerint a tagok célja „a nyelv, ízlés, és tudománybéli előmenetelt gyarapítani holtig”. Ennek eszközei pedig az ékesszólás művészetének és a költészetnek a gyakorlása (fordításokon és eredeti műveken keresztül), ízlést nemesítő kritikai lap és kalendárium kiadása, pályadíjak kitűzése a jó erkölcsöt támadó munkák ellen írt cáfolatok megjutalmazására. A Társaság befogadná a nemzetiségek tagjait is:

Azoknak a' hazánkfianak pedig, a' kik Deák, Német, Horvát, Tót, vagy Rácz nyelven dolgoznak, mint hogy ezek is használnak az ő Feleinek, kik a' mi kedves magyar Honnyunk Lakosi, nemes Társaságunkba való felvételtetéseket híven igérjük, és munkáikat könyvtár gyűjteményünkbe ki kérjük.

A magyar nyelv és irodalom művelése mellett magyar anyanyelvű tagjaitól is elvárja a Társaság „a' német és más tudós nyelveknek meg tanulását, a' mennyire módgyok, és tehetségek engedi.”

Miután május 7-én megérkezett az első (és végül is utolsó) válasz a körlevélre, Szabolcs vármegye támogatása,² Vályi lerövidítve, pontokba szedve átdolgozta a Társaság programját, és 1792. május 31-én³ röpiratot adott ki *A felséges magyar hazához* címmel.⁴ A röpirat második fele foglalkozik a Társasággal, az első rész a tanító szék hatatosabb előmenetelét kéri az országgyűléstől.

„A Pesti Magyar Társaságot meg erősítő királyi Privilegiumnak meg nyerhetését eszközlő közben vetésért” esedező Vályi, aki a bevezetőben „Pesti Magyar nyelvmevelő Társaságról” beszél, azt szeretné elérni, hogy az egyetemisták mellett „Uraságok, Hazai Literátorok” is tagjai lehessenek a társaságnak, és az királyi jóváhagyás mellett működhessen. Az országgyűlés számára készített program első négy pontja a következő célokat tűzi a Társaság elé: a nevelést, vagyis fordítások és irodalmi művek készítését, a nyelv-művelést, a gazdaság jobbítását, a jó erkölcs jutalmazását (a már ismertetett módon). A legérdekesebb azonban az V. és a VI. pont:

V. A KRITIKA. Minekutánna a' Pesti Társaság, nem tsak a' nevendék, hanem a' Literátori Érd. Tagokra nézve is meg állapittatik, (a' kiknek ki nyilatkoztatása a' Méltóságos tudományi Deputatzió munkáinak kimenetelig haladni fog,) azon kívül, hogy minden munkákban, a' tiszta, és ékes Magyarságot terjeszteni fogja, egy tudos, és gyönyörködtető Újságot szándékozik ki botsátani. a' mellyben eleitől fogva minden nevezetesebb Magyar Könyvírók érdemei 's gyengeségei ki mutogattatván, egyszersmind gyönyörködtető, hasznos, és az olvasásra unszoló munkátskákkal kedvesítte ez írást.

VI. Meg nyerhetvén ő Királyi Felségétől az alázatosan kért meg erősítő levelet, minden esztendőre egy gazdálkodást, és a' jó ízlést gyarapító Kalendáriumot óhajt ki botsátani.

A leírásból kiderül, hogy a kritikai lap elsősorban a szakembereknek és a műveltebb olvasóközönségnek szólna: ez utóbbiaknak a legjobb magyar írók munkáinak ismertetésével szeretne kedvet csinálni az olvasáshoz. Az egyszerűbb emberek ízlését egy ilyen lappal nemigen lehetne javítani, ezért tervezi Vályi egy népszerűsítő, mindenkihez eljutó kalendárium indítását is. A terv azonban nem jutott el a megvalósulásig. Vályi már a kérelem beadásakor se ítéltette meg optimistán a Társaság ügyét, mert már június 2-án ezt írta Aranka Györgynek:

...Mi ez ideig tsak a' nevendék Társaságot sürgethettyük, mind hogy a' literátori Társaságnak fel állítása a' tudományi Deputatzionak ki menetelétől függ. En meg vallom, hogy ennek a' Társaságra nézve szerentsés kimenetele felől kételkedem: mind az által egy ifjú előlátása vajmi rövid határok közzé fordított; az ellenkezőt lelkemből óhajtanám. Ha a' Magyar országgi Társaság a' Tiszt Révay

¹ Az OSzK Kézirattárában található példány jelzete: Fol Lat. 686. 228. 1.

² A VÁLYI által írt köszönet levél ugyanott található.

³ SZINNYEI téves, 1791-es dátummal tartja számon Vályi-életrajzában. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái XIV*. 810.

⁴ A röpiratnak az esztergomi Bibliotheca Batthyány Gyűjteményében Cat. IX. tit. VII/b N.7 jelzet alatt található példányát használtam, melyre V. KOVÁCS Sándor tanár úr hívta fel a figyelmemet annak idején. Ugyanő közölte is a röpirat szövegét: *Magyar Felvilágosodás* (Szöveggyűjtemény a kor irodalmából). (Szerk.: V. KOVÁCS Sándor – KULIN Ferenc). Bp. 1984. 155–157. (részletek).

esze szerint ő Felsége által fog felállíttatni boldogabbak lehetnek Maradékink: ha pedig e' béli reménységünk füstbe menénd ez az eset az, a' melyre nézve mi nehannyan óhajtyuk hogy a' Nevendék Társaságnak palástya alatt, egy Literatori Társaságot is felállíthatnánk...⁵

A királyi jóváhagyás nem érkezett meg, s a Társaság kibővítése helyett év végére megszűnt a már meglevő „nevendék” tagozat is, legalábbis ezután már nem tudunk a működéséről. Szabolcs megye támogatásának köszönhetően azonban augusztusban még megjelenhetett *A' Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja*. A vékony kötet nagyrészt fordításokat tartalmaz, s a kritikáról vallott elvek gyakorlati megvalósítását hiába keressük benne.

A folytatás nélküli vállalkozásban (már a kötet második fele sem jelent meg) elsőként a társulati ülések elhangzott és kinyomtatásra érdemesnek talált írások jelentek meg (gyászversek, értekezés a táncról, *Versezet a' Társaság öröm Ünnepe*re stb.). Mégis azt bizonyítja ez a kötet, hogy az irodalmi kritika megvalósítását Vályi András is, tanítványai is, komoly feladatuknak tekintették, és az első lépést meg is tették felé: Vályi vezetésével lefordították Pope *Elmélkedés a kritikáról* című esszéjének egy részletét és a hozzá nem tartozó *Commentariust*.⁶

Ennek az újszerű vállalkozásnak a terve mindeddig nem kapott megfelelő figyelmet. Waldapfel József⁷ és Bodolay Géza⁸ idézi ugyan a Társaság programjának ezt a két pontját is, de jelentőségét nem hangsúlyozzák. A szakirodalom nagyobb részében viszont egyáltalán nem kap helyet ez a kezdeményezés: így nem szerepel Császár Elemér máig kiváló kritikátörténeti művében⁹ és a mai sajtótörténeti munkákban sem.

PINTÉR MÁRTA ZSUSZANNA

Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből. „Melly igen sok és tetemes hijjánosságai vannak a gyermek nevelésnek Magyar-hazánkban ezt Excellenciád böltsessége jól észrevehette. Ez ösztönzött engemet arra, hogy e tárgyra czélzó ezen tsekély munkát készítettem, melylyel most Excellenciádnak udvarolni bátorkodom”.¹ Ezekkel a szavakkal ajánlotta Ráday Gedcon figyelmébe új művét Perlaki Dávid, a nagy műveltségű, széles látókörű komáromi esperes.

A könyv, amelyet *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás* címmel adott ki a szerző kétszáz éve, 1791-ben Komáromban Weber Simon nyomtatásában, pedagógiaelméleti irodalmunk egyik korai, és igen becses darabja. (A mű ma már könyvészeti ritkaság.)

A szerző, Perlaki Dávid 1754-ben született Veszprém megyében, Gergelyben. Alsóbb iskoláit szülőhelyén végezte, majd Pozsonyban és Sopronban tanult. A göttingai egyetemet 1777 és 1780 között látogatta, amikor olyan kiváló tudósok tanítottak ott, mint Schlözer és Splitter. Bölcsészeti tanulmányokat folytatott a német egyetemen. Hazatérve mint evangélikus lelkész működött előbb Nemeskéren, majd 1783-tól kezdve tizenhárom éven keresztül Komáromban. Ugyanebben az évben érkezett Komáromba Péczeli József is, a helybeli református egyház meghívására. A 33 éves Péczeli és a 29 éves Perlaki — mindketten művelt, sok nyelvet beszélő fiatal hazafiak — jól ismerték és kedvelték egymást. Hozzájuk csatlakozott a velük nagyjából egykorú Mindszenty Sámuel is, aki ekkor már egy ideje a városban lelkészkedett. Együtt alapították és szerkesztették a *Mindenes Gyűjteményt*.

Az 1789 és 1792 között megjelent lapot sajtótörténetünk az első magyar nyelvű, tudományokat népszerűsítő folyóiratnak tartja. Péczeli irodalmár volt, újságíró, fordító. Perlaki Dávid a tudományok és a közoktatás iránt mutatott több érdeklődést, bár verseket is írt. Komáromi működése alatt több tan-

⁵ OSzK Kt Hung. Quart. 1966. 148. sz.

⁶ *A' Pesti Magyar Társaság kiadásainak első darabja*. Fél kötet. Pest, 1792. 113–149., 151–164.

⁷ WALDAPFEL József: *50 év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Bp. 1935. 94–98.

⁸ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Bp. 1963. 120–122., 645–648., 757–758. (Közli a Társaság tagjainak és az évkönyv szerzőinek névsorát és életrajzi adatait.)

⁹ CSÁSZÁR Elemér: *A magyar irodalmi kritika a szabadságharcig*. Bp. 1925. 15–25.

¹ Perlaki Dávid levele Ráday Gedeonhoz. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, kéziratár. (Ráday Gedeon levelezése VIII. 3081).

könyvet adott ki², melyeket felekezete iskoláiban éveken át használtak. A kortársak — köztük például a szintén oktatási kérdésekkel foglalkozó Szakonyi József is — ajánlották az ország népiskolai tanítóinak.

Perlaki 1791-ben megjelent pedagógiai kézikönyvének címlapján a következő megjegyzés olvasható: „szegényebb oskolatanítóknak ingyen”. Ebből jól látható, mennyire fontosnak találta a szerző, hogy a neveléssel hivatásszerűen foglalkozók kezébe magyar nyelven adjon egy közérthető, jól használható kézikönyvet. Perlaki műve ebben a műfajban elsőnek számít pedagógiai irodalmunkban.

A munka legfőbb értéke az, hogy több olyan nevelés- és oktatásméleti reformjavaslatot tartalmaz, amelyek az 1790-es években haladónak számítottak. Általános, minden gyermekre kiterjedő tankötelezettséget követel. Az anyanyelven történő oktatás bevezetését kívánja minden iskolafokozatban. Feladatnak tartja az ún. „reális ismeretek” tanítását. Fontos javaslat a korszerű, magas szintű pedagógiai-pszichológiai és módszertani ismereteket is adó tanítóképzés megindítása. A mű egészében véve önálló munkának tekinthető, bár érezhető rajta a lipcsei Rosenmüller hatása. A szerző jól ismeri kora külföldi pedagógiai szakirodalmát. Hivatkozik Locke, Rousseau, Saltzmann, Campe, Schiller, Rochow és Felbiger műveire, Fénelonra és Basedowra is.

Perlaki a nevelés célját a felvilágosodás szellemében fogalmazza meg: „Minden Oskolának ugyan az az eredeti fő tzejlja, hogy az Ifjúság azokban úgy neveltessék és oktattassék, hogy azokból idővel a Hazának Oszlopoi, Jó-Haza-Fiak és jó polgárok származzanak.”³

Fejlődéslelektani alapokból kiindulva követi nyomon a szerző a gyermek nevelésének egymás után következő fázisait a születéstől egészen az iskola elhagyásáig. „Miképp kell bánni az olyan kised gyermekekkel, akik még nem tudnak élni okosságokkal?” — teszi fel a kérdést Perlaki, és Rousseau szellemében próbál választ adni a csecsemő és a kisgyermek nevelésével kapcsolatos kérdésekre. A nevelésnek ebben a korban azt kell biztosítani, hogy a gyermek testi-lelki képességei zavartalanul fejlődhessenek. Felhívja a figyelmet a szoptatás fontosságára. Szerinte nagyon ártalmas a gyermek fejlődésére, hogy a „középsorsú” és „előkelő” anyák dajkákra bízzák gyermekeiket és nem maguk szoptatják őket. Ez hátrányos a testi-lelki fejlődésre egyaránt. Ebben az időszakban (tehát 0–2 éves korig) nagyon fontos, hogy szeretettel, de következetesen és kényeztetés nélkül bánjanak a gyermekekkel. Nevelési kérdésekben fontos — már az ilyen korú gyermekeknél is — a szülők közötti összhang.

A könyv következő részében Perlaki azt tárgyalja: „miképp kellyessék az olyan gyermekekkel bánni, a kik már folyvást beszélnek”. Oktatni még nem lehet az ilyen korú gyermekeket — vallja Rousseauval egyetértésben Perlaki —, mert még nem képesek az elvont fogalmak megértésére, fogalmi gondolkodásra. Ekkor az érzékelést célszerű fejleszteni, a látást, a hallást, a tapintást azzal a céllal, hogy a gyermek minél közvetlenebb kapcsolatot teremtsen az őt körülvevő dolgokkal. Rousseau-i fogantatású Perlakinak az a megállapítása is, hogy a gyermeknek önmagának kell megismernie a dolgok tulajdonságait, mégpedig saját tapasztalatai segítségével.

A nevelés harmadik szakasza az iskoláskor. Rousseau-tól eltérően Perlaki a hatodik életévtől kezdve tartja célszerűnek a gyermekek rendszeres oktatását. Leszögezi, hogy a tanulás legyen öröm és jutalom a gyermek számára. Megjegyzi, hogy „a mi Magyar-Országi Oskoláinkban többnyire mind fel-fordult módon kínoztattak mint tanítottak eddig a tanuló gyermekek.”⁴ Az oktatás tartalmáról szólva röviden felsorolja azokat a tárgyakat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek minden gyermek számára. Ezek: az írás, az olvasás, a számtan, a vallási alapismeretek. Indulatosan szól arról, hogy ideje volna már a „reális ismereteket” előtérbe állítani a latin nyelv oktatásával szemben.

Nemde nem véghetetlenül jobb lenne, ha a Falusi és Városi alsóbb Oskolákban egy betsületes Levél írására... a mezei gazdaság folytatásának, s marha nevelésnek fundamentumára, a Természet s Haza Historiájának és Geographiájának legalább egy kevés esmérétére és más ilyen közönséges haszonvételi dolgokra taníttatni és szoktatni a gyermekeket, minthogy a Deák nyelvnek taníttatásával kínoztatnak.⁵

² *Kisedeknek első tanúságok a keresztyén tudományból.* Komárom, 1791. 61. — *Gyermekek és ifjak imádságos és énekeskönyve.* Komárom, 1793. 172.

³ PERLAKI DÁVID: *A gyermekek jó nevelésekről való rövid oktatás.* Komárom, 1791. 2.

⁴ PERLAKI DÁVID: *i.m.* 53.

⁵ PERLAKI DÁVID: *i.m.* 54.

Emellett nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermekek képzésében fontos szerepet kell kapnia a munkára nevelésnek. Idejekorán kell a gyermeket munkához szoktatni. Kezdetben a szülők feladata az, hogy a koruknak megfelelő, de rendszeres ház körüli munka végzésére készítsék mind a fiú-, mind a leánygyermeket. A munka ne legyen számukra megterhelő, de elvégzését követeljük meg a gyermektől. A fiúknak mezőgazdasági munkát ajánl, fontosnak tartja az egyszerű szerszámok használatának elsajátítását. A lányok szövést, fonást, varrást tanuljanak. Később a tanító és a szülő együttes megfigyelései alapján dőljön el, hogy a gyermeknek „melly mesterségre van kedve és hajlandósága”. Ezt figyelembe véve döntsenek a jövőendő életpályáról. Egy mesterség megtanulását – társadalmi helyzetre való tekintet nélkül – mindenki számára ajánlatosnak tartja Perlaki.

Legalább ilyen lényeges a szerző szerint a testi nevelés is. Locke gondolatmenetét követve vallja, hogy egészséges lélek csak egészséges testben fejlődhet. Javasolja, hogy már csecsemőkortól kezdve tartózkodjék sokat a gyermek szabad levegőn, mozogjon sokat, táplálkozzék egyszerűen és rendszeresen. Kemény fekvőhelyen aludjék, korán keljen és feküdjön. Ne öltözzék túlságosan melegen. A testi nevelésről szóló részben a szerző a szülők és tanítók figyelmébe ajánlja Weszprémi István néhány évvel korábban megjelent művét, *A kisdéd gyermekek neveléséről való rövid oktatás*.⁶

A nevelés és oktatás módszereire is kitér a szerző. Ezek megválasztásánál az első és legfontosabb kiindulási pont, hogy „a szülők és tanítók elsöben is gyermekük természetjeket és indulatjokat ki tanulják és igazában meg esmérjék őket.”⁷

Tehát a nevelési folyamat során a gyermeki lélekből kell kiindulni. Ez a nézet is Rousseau-i ihletésű, hiszen ő írja: „Kezdjétek tanítványaitok behatóbb tanulmányozásán, mert bizonyos, hogy korántsem ismeritek őket.”

Perlaki azonban nem fogadja el Rousseau-nak azt a nézetét, hogy a nevelés mindenható. Inkább azt tartja, hogy a neveléssel sokat el lehet érni. Nézete szerint a nevelés feladata az, hogy kifejlessze a gyermek veleszületett jó adottságait, illetve elfojtsa a rosszakat. A nevelési módszerek közül inkább a meggyőzést, a szoktatást, a gyakorlást, az elismerést és a jutalmazást részesíti előnyben. A biztatást, sőt a testi fenyítést megengedhetőnek tartja, de csak legvégső esetben, mikor minden más módszer eredménytelen. Sokszor visszatér a példa nevelő erejére: „A szülők és tanítók mindenben jó példát adjanak a gyermekeknek.” „Nintsen e világon nagyobb tanító a példánál.” „Kevés hasznot tenne, ha magok nem tselekednék, a mit gyermekeiktől kívánnak, vagy ha éppen annak ellenkezőt tennének.”⁸

Az oktatás módszereiről szólva Perlaki azt emeli ki, hogy az mindig a gyermek természetes fejlettségi szintjéhez igazodjék és vegye figyelembe a gyermeki aktivitást.

Külön fejezetet szentel a szerző a tanító személyiségének és képzése kérdéseinek. Itt fejti ki a közoktatás egészére vonatkozó reformgondolatait. A Ratio Educationis tanítóképzésre vonatkozó rendelkezéseit nem tartja kielégítőnek. „Hanem igaz, hogy az Oskola Mestereknek az Oskolai hivatalra megkívánható elkészítetéseket jobban szívén kellene venni Hazánknak! Valamij Oskola Mesterket nevelő Semináriumaink nem lesznek (ha más módjával még most nem lehetne, legalább nagyobb gymnasiumainkban) Magyar Országban, mind addig nem is reményelhetjük, hogy jobb Oskola Mestereink legyenek, s a gyermekek is jobb módjával taníttassanak. Mert hogyan tanítson az, aki azt se tudja – és soha nem is tanulhatta: mit, s mi módjával tanítson.”⁹

Tehát Perlaki szerint a Ratio által megszabott – norma iskolák melletti – tanítóképzés nem megfelelő szintű. Legalább gimnáziumok mellett működő tanítóképzést követel, de ennél is jobbnak tartaná, ha önálló képzők létesülnének, hiszen csak így lehetne az iskolai oktatás színvonalát emelni.

Addig, amíg nem lesznek magasan képzett, pedagógiai és élettani ismeretekkel felruházott, jól fizetett tanítók, addig nem is lehet kívánni, hogy művelt hazafiak, jó polgárok, jó mesteremberek váljanak a gyermekekből. Keserűen jegyzi meg, hogy „nálunk Magyar Országban egy öreg bérésnek vagy házi inasnak gyakran tisztességesebb fizetése és több becsülete van... mint a tanítónak”.¹⁰

Perlaki elképzelései, a népoktatás tartalmára, módszereire, szervezetére vonatkozó követeléseit, reformjavaslatait csak fél évszázad múlva kezdtek megvalósulni. Rendkívül gyermekcentrikus nevelési el-

⁶ WESZPRÉMI István: *A kisdéd gyermekek neveléséről való rövid oktatás*. Nagyvárad, 1760.

⁷ PERLAKI Dávid: *i.m.* 60.

⁸ PERLAKI Dávid: *i.m.* 64.

⁹ PERLAKI Dávid: *i.m.* 54.

¹⁰ PERLAKI Dávid: *i.m.* 58.

képzelései között még napjainkban is sok helytálló gondolat van. Szép magyar nyelven íródott kis könyve, amelyet „szegényebb oskolatanitók” ingyen kaphattak meg, értékes, figyelemre méltó pedagógiai szak-könyv.

FEHÉR KATALIN

Bécsi levelek Aranka Györgyhez. Aranka György (1737–1817), a marosvásárhelyi Királyi Tábla ülnökének 18. századvégi levelezése gazdag forrásanyagot nyújt a korszak kutatójának. A 90-es évek első éveiben felgyorsult történelmi széljárásban Erdélyben is jelentős változások mennek végbe. Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság valamint a Kéziratokat Kiadó Társaság létrehozásán fáradozó Aranka György Marosvásárhelyről indítja utnak leveleit a történelmi Magyarország négy égtája felé, s a levelezés nem marad meg a történelmi határok között: számos címzett a németországi protestáns egyetemek hallgatója; megint másokat Bécsben ér utol a posta. Ez utóbbiak többnyire erdélyi származású értelmiségiek, akiket napi ügyeik átmenetileg a császárvárosba szólítanak, vagy hosszabb ideig itt vállalnak a magas állami szervekben – többnyire az erdélyi kancellárián – hivatalt. Az ő információik különösen fontosak ebben a történelmi pillanatban, amikor a röpiratok nyomán az említett társaságok felállításáról csak az erdélyi diéta határozott, de Bécs még nem. A levélírók segítenek eligazodni az aktuális napi politikai eseményekben, egyikük-másikuk eredményesen szolgálja a hid szerepet: egyengetik a magyar nyelvű könyvkiadást Bécsben, segítenek az erdélyi auctorok munkáinak bécsi terjesztésében. Teleki Sámuel tudós kancellár pedig tanácsaival ösztönzi a fellendült erdélyi tudományos igyekezeteket. A levelek, amelyeket itt közzé teszünk 1791–1793 eleje között íródtak. Valamennyi levél az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található. A bennük visszatükröződő kedvező visszhang – amellyel írói a két társaság tervének híret fogadták – segítik Arankát a célkitűzések valóra váltásában.

1.

Görög Demeter levele Aranka Györgyhez

Tekéntetes Ur

Nagy Érdemű Tudós Hazafi!

Az által küldött 301/30 Kr. nagy háládatossággal vettem. Már a *Budai Basának* ki nyomtatására tett költségeid ki is fizettem Albertinek. Ide zárom a' számódását. El ijedtem belé, hogy a' Summát meg láttam; kiváltképpen pedig azért, hogy a' sikárlásnak (Glattan) különösen meg vette az árát. A' Factozonak elegendőképpen értésére adtam az iránt való meg-ültközösemet, hogy mind ez ő mind a' mi már a' nyomtatás előtt tett fel vetésünknel sokkal többre ment a költség. Ámbár magam-is által láttam; hogy azt tellyes lehetetlen egy fillérig előre meg határozni; mindazáltal szívemből kívántam volna, hogy harmadába se került volna. Az vigasztal, hogy felőle el lehet azt mondani, hogy szebben, pompásabban egy Magyar munka sem nyomtatódott nálla. A' Nyomatványok mind nállam vannak le-téve. Nem tudom meg várjuk é a' másoknak ki-nyomtatását vagy utnak inditsam? – Ki kérem az ez iránt való rendelést: ugy nem külömben azért-is: nem kell-é Pálffy 's Teleki Cancelláriásoknak, 's ennyihány Magyar Méltóságoknak ajándékba, vagy pénzért adni, mivel már meg szállítottak iránta. Mi lesz egynek az ára: Hát Pesten, Debretzenben nem kell ennyihány Nyomatványt hagyni? s Kinél?

Éppen ebben a szempillantásban veszem Kováts kedves Barátom levelei közzé tett betses írásait a' Tekintetes Urnak. Irántunk tett szives fáradozásait háládatos szízzel veszem. Ezentul-is ki-kérem – ajánlván viszontagvalo szives szolgálatomat. – Kivánságok szerént tehát a' kékelő papirosra fogom felét nyomtattni. Ez valamivel oltsóbb a Hollandusnál. Az a árkost ma küldöttem meg Kováts Barátomnak – tesszen meg-nézni, 's ez iránt való ítéletit szababon velem közleni. – Nagyon sajnálom a' hibákat. Ne terheltesen ki-jegyezni azokat. Én holtomig vagyok

A' Tekéntetes Urnak

Kész alázatos Szolgája

Görög

A' Tudós Társaság iránt való bővebb tudósítást nagyon óhajtjuk. Mivel meg ígértük – nekünk kel-lene azt mindenek előtt kiadni.

(OSzK Ki. Quart. Hung. 1994/155.)

2

Görög Demeter levele Aranka Györgyhöz

Tekéntetes Ur

Nagy érdemü Hazafi!

A b árkust ide zárom két más próba árkusokkal együtt. Ezek a' *Velur* nemü papirosokból valók. Betse, ha nem hibázok abban áll, hogy testesebb, 's semmi linea nints belé sűrítélva, a' millyent t.i. minden papiroson szoktunk tapasztalni ha ezt a világosságra tartjuk. Az egyik árkust kékes a' másik fejeőbb. Ezeket azért küldöm, hogy ha tetszik azokra a' Gubernátorné Ő Excellentiája-féle munkát nyomtattatjuk. Nem hiszem, hogy drágább legyen a' Hollandusnál. Mihelyest végire járok, tudtokra adom a' Tttes Urnak. Második kérésem abból áll, hogy a' Tekéntetes Ur világosan meg-irmi méltóztatna mi nem tettik az orthográfiánkban, hogy azon hibákat jövő Munkában el-mellőzhessük. Mi némelyeket tsekély itéletünk szerént jobbittattanok, mivel láttuk, hogy a munka sem volt bizonyos orthographiai regulák szerént írva. *Dobos* sat. nagy betűvel, 's sokszor pedig nagy nemü szó kis betűvel volt írva. — Ugy vettük észre, hogy *Kazintzy* Ur is ilyen formán tette a' változást a *Julia Leveleiben*. Éppen most mingyárt hozzája megyek. Tegnap előtt érkezett fel. Tudom tisztelné a' Tekéntetes Urat, ha tudná, hogy irok. Ennyihány hétig itt fog mulatni.

Nagy meg illetődéssel olvastam Gubernátor Ő Excellentiájának rollam tett kegyes emlékezetét. Én mindenkor álmélkodója voltam [egy szó olvashatatlan!] tökéletességeinek, 's emberséges szeretetének. Én ezen virágzó Háztól mind Bétsben, mind Kolosváron létemkor, a' leg tisztább hajlandóság-nak jeleit tapasztaltam. Soha sem-is felejttem el azokat.

Reméllem a Tekéntetes Urnak, a' Társaságnak fel állásában való igyekezete, már eddig-is sike-rét látta. — Bár tsak ennyihány száz illye nemes lelkü Hazának fiai lennének!!! Mire nem mehetne nemzetünk tsak ennyihány esztendő alatt-is? — Hát mi Magyar Országiak mikor követhetjük e ritka példát?

A Tettes Urnak

Kész alázatos Szolgája
GörögBétsben Máj.24^{ik} 791.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1944/150-151.)

3.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Spectabilis Domine Tabulae Regiae Asector!
mihi Observandissime!

Mind az Urnak hozzám eresztett betsűs Leveléből, mind pedig Kedves Atyánkfianak tudosittá-sából örömmel értettem az Urnak köz-jóra törekedő igyekezetének Tárgyait; mellyeknek tehetségem szerint elő-mozdításokra tulajdon gyűjteményembőlis készségemet ajánlom; csak a mostani fel-hevülések, mértékletesebb hangja a szelidebb Musákat szollani engedje; animusque a severibus curis ad amoeniores Musas revocare liceat. In reliquo singulari Observantia persisto:

Spect[abilis] Domini

Obligatissimus servus
Sam. Teleki

Viennae, 30. Maji 791.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/161.)

4.

Zejk Dániel levele Aranka Györgyhöz

Ajánlom az Urnak Tabulae Regiae Assessor Uramnak egyenes Indulattal valo kész szolgálatomat!

Két rendbéli Leveleit is abban bé foglalt tudósításait az Urnak igen kedvesem vévén — mint hozzám viseltető hiedelmének s jo Indulatinak jeleit nagyonis betsüllöm. Én Istennek hála itt jo és frissen vagyok, naprol napra mind inkább inkább szeretem itten, és ugy tetzik megelégedve kezdettem lenni minden Bétsi acomodatioval, megválik hogy léssen ezután, denique jo az Isten jot ad, tsak arra bizam magamat.

Aproság Ujság itt mindehol elég van, de sem az írást, sem az olvasást megnem érdemli, sőt sokszor a hallatás unalmas, hanem most ugyantsak van egy jo ujság mely bizonyos megvan hála Istennek a' Törökkel valo békességünk, mely reménlem sok jot von maga után, a' mi szegény Erdélyünkis talám tsendességben és nyugalomban jóhet, dolgainkis jobban fognak folyni.

Cancelláriánk Praesesse Groff Teleki frissen van, szépen, jo és tsendesen nagy moderatioval viszi a Praesidiumot, nem beszéltem azt a' sok jot, és betsületre méltó állapotot benne a' mit gondolatomon fejjül találtam s tapasztaltam; a' ki penigh azt mondja hogy nem jo Haza fia, hibázik s nem jot mondja, s a környül állásukat, s dolgok valóságát éppen nem tudja. Holnap az Értz Hertzeg Ferentz parantsolattýára Luxembourgban fog ebédre ki menni az Udvarhoz. Akár ki hogy gondolkodjék s mit betsüljön de sokat vesztené a Haza ha ezt az embert továbbrais diszqusztálni akarnák, nem ugy irom mint Teleki Sogor, hanem mint emberséges ember s Haza fia. Oh vajha már szépen, tsendesen, jo egyet értéssel, és a' Fejedelemhez mutatando hiv engedelmességgel folytatnák a' dolgokat bizony sok jot lehetne remélneni, de ugyan gondolja meg minden a ki gondolni s jozanon tud akarkodni vallyon mikor annyi sok jot akarnak a' jo és igazságot szerető, mindent régi Törvényes formájában helyre állítani kíváno Fejedelemtől megnyerni, meg kellé előre boszszantani? magára kellé a Statusnak haragítani? avagy az igaz Jusnak helyes mutatása mellett fel adando hiv engedelmességgel valo kötés alol nem többet lehetné meg nyerni. Én azt tartom hogy bizonyos többet, s abban megsem tsalatkozám. Reménlem hová hamarébb még hallunk több ujságokatis, talám olykatis a' melyek minketis fognak illetni. Én igen kedvesen fogom venni az Ur tudósítását. Minden rollam emlékezőket szivesen köszöntek a' kik szídnak azoknakis jot kívánok. Isten téritse. Melyet magamat megtapasztalt jo indulatába ajánlván maradok

Az Urnak

Igaz joakaroja kész köteles
Szolgája

Béts 1ma Juniy 1791.

Groff Bethlen Josef dolgát sajnálom de maga az oka.

(OSzK Kt. Quart.Hung. 1944/159-160.)

5.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Spectabilis Domine Tabulae Regiae Adessor!
mihi Colendissime!

Valamint az Urnak dicséretes igyekezeteit a Magyar Nyelvnek és dolgoknak mívelésekben nagyra becsüllöm, ugy azok iránt hozzám utasított tudósításatis kedvesen vettem, örömmel fogadván minden alkalmatosságot azoknak tehetségem szerint elő segillésekre.

A Budai Basát, és a fiui szeretetnek jeles példáját gyönyörködve olvastam, a betükis igen szépek. Béla Notáriussa sok jobbitást, és a történeteknek megvilágosításokra munkás jegyzéseket kíván, mint-hogy a Régiségeket csak a leg régibb, és leg nevezetesebb hiteles Irónk, mégis szegyenünkre azt sem tudjuk bizonyosan: mikor élt? Szászki irt volt reá valamely Jegyzéseket, de még sok vagyon hátra. Sze-

gény Cornidest sokszor unszoltam ezen derék kis könyvünknek meg világosítására, mert neki nagy készülete volt réá, de az ő Notariussa: in spongiam incubuit ut Ajax Augusti.

Most ugy hallok egy kis könyv jött ki Erdélyben ilyen Tzim alatt: Imago Nationis Siciliae, ne sajnállyon az Ur egyet első alkalmatossággal számomra fel-küldeni, és az árát B. Jósika Antal Urral ki-fizettetni. Nem különben az Ország-gyűlés Jegyző Könyvének hátra lévő részétis a 236^{dik} laptól fogva végig. Hallok: hogy az Oláh-Nép neve alatt bé-adott könyörgő Levélreis fogos meg-jegyzések vagynak most a sajto alatt; ezeketis szeretném minél hamarább kezembe venni, szükségem is lévén reájok.

Az Ur levelének végén jelentett kívánságát pedig igyekeztem tellyesíteni. In reliquo singulari observantia persisto:

Spect[abilis] D[ominatio]nis V[est]rae

additissimus servus

STeleki

Viennae, 14. Sept. 791.

A levél címzése: /retour /er' Monsieur /Monsieur George d' Aranka /Adsesseur de la Table Royale /Jidiciare in Transilvaniae / par Hermannstadt a' Clausenburg / M. Wasárhely

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/164.)

6.

Teleki Sámuel levele Aranka Györgyöz

Spectabilis Domine Tabulae Adessor!
mihi Observandissime!

Az Urnak hozzám utasított Levele mellett, kedvesen vettem az Oláhok iránt küldött kis munkát, melyet ugyan már annakelőtte az Auctor maga közlött velem. Prepost Szereday Uris fel-küldötte az Erdélyi Püspököket; és még a Benkő Uram Székelyek iránt ki bocsátott munkáját nem vettem. Meg vagynak nállam a Sultzer darabjai. Ami pedig az Urnak érdemlett consolatioját illeti: azt adandó alkalmatossággal eszközölni igazságnak és kötelességnek tartom. Iugi propensione et observantia perseveratus

Spect[abilis] D[ominationis] V[est]rae

Obligatissimus servus

STeleki

Viennae 10 oct. 791.

Címzés: de Vienne à Monsieur, Monsieur George d' Aranka

Adsesseur de la Table Royale Iudiciaire'en Tran[n]silva/nie par Hermanstadt a' Clausenburg

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/165.)

7.

Fábián Dániel levele Aranka Györgyöz

Kedves Barátom!

A' mult Holnapnak 3^{dikán} nékem irott barátságos Leveledet örömmel vettem. Tsekély tehetségemet mindenkor közelebről pedig a' Méltóságos Kir[ályi] Táblán esett vacantiák restauratioja alkalmatosságával szolgálatodra nagy készséggel és szívességgel fordítom. Érdemeid pedig az itt lévő Hazánk béli Méltóságok előttis jól esmértesek.

Közelebről esett p.o. egy helyen hogy valyon azon Munkát de familitudine Constitutionis Regni Hungaricae cum Anglicanum, melynek Schlözer reputatiojára irt, Te dolgoztad? én aszt feleltem hogy bizonyosan nem tudom de Téged meg kérdelek íranta, hogy azért bizonyost tudjak mondani tudositts ezen Circumstantiáról.

A' Deputatus Urakat ad 15 = februarii várjuk, én pedig vagyok mindenkor

hiv Barátod
Fábián

Béts, 24^{die} X^{br.} [december] 791.

A levél címzése: de Wiene a Monsieur Monsieur George Aranka Assesseur de la Table Roy. de [1 olvashatatlan szó!] de Transilvanie par Temesvár Hermannstadt – a Maros Vásárhely

(*OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/167.*)

8.

Cserei Mihály levele Aranka Györgyhöz

Béts 1st Maii 792

Méltóságos Ur!

Meg-enged nékem a Méltóságos Ur, hogy a Görögnek küldött tiz aranyok iránt későbbre talám, hogy sem a Mlgos Ur remenlette volna, tudositom a Mlgos Urat; oka eddig valo halgatásomnak nem egyéb volt, hanem hogy az azon pénznek vételéről szollo quietantiat későre kaphattam kezemhez; azomba hogy a réám bizott dolgot tökéletesen véghez vittem, ezen ide zárt quietantiabol méltoztatik a Mlgos Ur által-látni. Mlgos G. Bethlen Pál ur ő Excellentiája-is küldött volt ugyan Görögnek az ujságra tizenkét német forintokat, s mivel azokat-is a fennebb említett quietantiába foglalta Görög, kérem a Mlgos Urat méltoztassék ő Excellentiáját-is bizonyossá tenni affelől azon quietantiának elő-mutatásával, hogy a küldött pénzt oda, a hová illet, általattuk.

Az Erdélyi Articulusokra ő felsége már mind leatta a Resolutioját a Cancellariára, ez pedig általatta a Deputacionak, hogy ha azok iránt valami reflexioji volnának, azokat meg-tehessék. Meg-kell vallanunk hogy ámbár vagynak azon Resolutiok közt olyanok-is, amelyek a Statusok kívánságaival nem egészen egyeznek, sőt vagyon mindazonáltal a Hazának jóvendőbéli boldogságára meg-álitva. Ilyenek példának okáért, hogy 1) A Törvény szerző, el-törölő, és magyarázo hatalom a Statusokkal közösnek 2) Erdély független, és tsupán a maga Törvényei szerént kormányozható országnak esmér-tetik. 3) Bizonyossá tétetnek a Statusok, hogy Erdély az uralkodó Háztól nem más, hanem a Magyar Corona jussán biratik. 4) A fundamentális Törvények változhatatlanoknak igítettnek 5) Senki Hivatalától addig, míg meg nem halgattatik, meg nem fog fosztatni. 6) A Diploma szerént minden esztendőbe Diaeta léssen 7) A Hamis vádlok meg fognak büntettettni, és semmiféle anonyma Delatiok bé nem vétettnek 8) Minden változásával az uralkodonak a Leopoldinum Diploma meg-erősítve ki-fog adattni a Statusoknak az új fejedelemtől, és minekutánna a Statusok a Homagiumat le-teszik, az fejedelem-is arra a Hit formára, amely szerént Leopold képibe el mondotta volt a Hitet a Regius commissarius, az szerént meg fog esküdni. 9) A Diaeta organisatiojéről szollo Törvény cikkely helybe hagyatott; nem külömben (10) a vármegyék organisatiojáról szollo Törvény cikkely-is némely hozzá adásokkal 11) A Statusoknak a Fő Hivatalak iránt valo választásbéli Jussok meg erősítetik 12) A Magyaroknak és Székelyeknek a Szászok közt a Concivilitatis Jus stabilliatatik 13) A Libera Migratiolor szollo articulus in essentialibus meg maradott, a kik a fiscustol cigányokat vásároltak volt, azoknak a pénzek refundaltattni fog a cameralis cassából. 14) A sónak az arra a Statusok hire nélkül nem fog neveltettni. 15) A Cameralis Hivatalokra is Hazafiak fognak tétettni. A Judicialéban projectált articulus nagyobbára vagy Resolutiok által fognak superaltattni, vagy a Juridica Deputatióra relegáltattnak [?] ilyen példának okáért a Gubernium, Cancellária, és a K. Tábla organizatiojáról, és Status Personalissarol irt articulusok nem külömben azok amelyek az alsobb forumakrol irttak. A Székelyek dolgaiba egy mixta commissio fog tartattni Kolosvárt a Gubernátor Praesidiuma alatt. A cameralenak is nagy része nem külömben a Litterarium, és in specie a Magyar nyelvnek virágzását tárgyazo Planumnak ki dolgozása

Deputatiokra relegáltattak. Azok iránt melyek a Statusok kívánságival meg egyeznek, a Deputatio a Reflexioijt nagyobbán már el-készítette; s vagy ezen, vagy a jövő héten ő felségének fel adgya.

A Bátyám tiszteli a Mlgs Urat, engedelmet kér, hogy két rendbéli Leveleire nem válaszolhatott foglalatosságai miatt, köszöni szives megemlékezését; én pedig különös tisztelettel vagyok a Mlgs Urnak

alázatos Szolgája
Cserei Mihály

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/246–247.)

9.

Turoczi Károly levele Aranka Györgyhöz

Bécs. 1792. 3^a Aug.

Méltóságos Ur,
nékem alázatosan tisztelt jó Uram!

Meg vallom hogy magam feddem magamot, hogy ennyi ideig Levelem által annak a' Tiszteletnek a' mellyel tartozom a' Mlgs Urnak, eleget nem tettem; de engedjen meg most az edgyszer én nékem, mert fogadom, hogy mihelyt meg tudom azt, hogy mostani hibámot a' Mlgs Urnak embert betsülő szive el felejtii, eddig való halgatásom ki igyekezem potolni a' mellynek főbb oka az én M. országon imitt, amott valo hányodásom volt, de már Istennek hála Bécsbe, és az Erdélyi Cancellária mellett vagyok Juliusnak első napjától fogva. Az egészségem még eddig elé bánja a' Bétsi Levegőt és gyengélkedik, vagy 14 napokig a' házba rekesztett vala, ugyantsak most mégis sokkal jobban vagyok. Azon dolgokat a' mellyeket réám bizott volt a' Mlsg Ur meg mondottam volt még akkor mindgyárt B. Pronay Sándor Ur ó Nagyságának, Sos Uramotis a' mennyibe lehetett disponáltam hogy igazitsa jól a dolgot. Nékem akkor azt mondá hogy küldött is Könyveket a' Mlsg Ur számára.

Én azolta fordítottam az Ovidius Heroidumait és azokat kiis akarom adni, még pedig ha meg fogja engedni ezt a' nagy bátorságomat, a' Mlsg Urnak ajánlom, csekélység ugyan de mint egy fő Nemzeti Poéta, és a' Magyar Litteraturának Erdélybe édes atya bizom benne, hogy engem el fogadásával szerencséltet.

A' Homérus Munkáihoz hozzá fogtam és már nagy része fordítva vagyon 2. soru Magyar Versebbe erről ezután bővebben fogok ha meg engedi, irni a' Mlsg Urnak. Mind ezek utánis magam tapasztalt gráciájában ajánlott maradtam. állandó tisztelettel

A Mlgs Urnak

alázatos Szolgája
Turoczi Károly

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/283–284.)

10.

Diénes Sámuel levele Aranka Györgyhöz

Béts 26ta Febr. 793.

Méltóságos Ur,
Nékem különös Tiszteletre méltó Uram!

A' Mlgs Urnak azon levelét, mellyet ezen Honapnak 5^{én} MVásárhellyen irni, és onnan hozzám küldeni méltoztatott a' mai postával vettem egész tisztelet mellett. — Én azon Levelét a' Mlgs Urnak,

mellyet MVásárhelyről Januariusnak 13^{án} méltóztatott hozzám küldeni a' Mlgs Ur meg-tartottam, hogy ha Obester Bartsai Urtol pénzt vehetek kezemhez; tehát a' Mlgs Ur Commissioit a' szerint tellyesithessem. Én ezen Levelet a' Mlgs Urnak in originali viszsza küldeni sokkal jobbnak tartottam, mintsem a' Mlgs Urtol adatott Commissioknak Specificatioját el-küldeni; azért azon Levelet ide zárva küldöm; ha a' Mlgs Ur ez után akár azoknak tellyesítéseket, akár másokat méltóztatik parantsolni, méltóztatassék újra fel jegyezni, hogy mit kíván a' Mlgs Ur véghez vitetni, és én azoknak tellyesítésekből késedelmes éppen nem lések. Én a' Reumatismussal valo hoszszas küszködésem után lábra kezdék állani, reményilem az időnek derülésével, az én egésségem is más karba helyheztetik.

Itten már egy néhány naptól fogva igen szép tavaszi idők járnak. — Szatsvai Ur már soha több Ujjasgot nem ír; mert annak irását in via Gratia se nyerhette meg. Görög Urnak a' Mlgs Ur parantsolatját meg-mondani el nem mulatom. Instálom nagy alázatossgal a' Mlgs Urat engedjen meg nekem, hogy ily kisdegl[!] papirostra merészelttem a' Mlgs Urhoz írni. Én életem fogytáig vagyok

A Mlgs Urnak alázatos Szolgája

Diénes Sámuel
(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/286-287.)

11.

Teleki József levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Tabulae Assessor Ur!

Különös Jó Uram!

Méltóságos Urnak nevem napjáról meg emlékező levelét nagy szivességgel vevén, abban bé foglalt jó kívánságait köszönöm, és mind vissza kívánom, bizonyos lévén az iránt hogy vagy az Ur Isten Tárházában annyi áldás, hogy mind a kettőnknek jut belőle, a mennyi kell, csak háládatosak tudjunk lenni, s másoknakis elég marad.

Nem igen voltam érdemes a Méltóságos Ur ezen második levelére, minthogy az elsőre ily későn válaszolok. De különben annak bizonyos nem annyira én, mint a Kaunitz Hertzegnek irott levél volt az oka. Ennek fordítását az originállyával conferálni, és a hol nem edgyeznek, meg igazítani szörnyű nagy dolognak tartván, mind halogattam, mint a rossz keresztyény a meg térést. Utollyára csak ugyan réa vévén magamat, s ezzelis úgy járék mint a meg téréssel szoktak az Emberek járnai, az az, hogy meg tanultam a tapasztalásból, hogy nem olyan nehéz dolog a mint én gondoltam. Melynek nagyobb bizonyosságául küldöm ide zárva a meg igazított fordítást. Meg igazítottnak mondom csak az én ítéletem szerint, mert csak arról szólhat kiki hogy a disputatitot elkerüllye. Rouseautól azt hallottam, hogy egy Petit Pierre nevű Abbénak a szokása, hogy minden contradictiot el kerülhessen, hogy az erősítései után örökké oda tette: pour moi... Azt senki nálla jobban nem tudván, mi tettzik neki eleibe járóvá az által minden versengésnek. Küldöm vissza kívánsága szerint a Méltóságos Urnak a francia leveletis, és hogy a levél taxájával ne alkalmatlankodgyam, leveletem frankozom.

Én még épen bizonyosan mikor mehetek le, nem tudom, fűgvén az ő Felsége köz dolgaira nézve adando kegyelmes Resolutiojától, de csak reményilem, hogy kevés nap mulva innen haza indulhatok. Ha azért néha róllam meg emlékezni nem terhelhetik par Temesvár-Otsára igazitva vehetem a Méltóságos Ur levelét.

Melyel továbbis szives indulatiba ajánlva maradok

A Méltóságos Urnak

köteles szolgálja
G. Teleki Josef

Béts 19^a Apr. 1793.

(OSzK Kt. Quart. Hung. 1994/273.)

12.

A herceg Kaunitzhoz írt levél magyar fordítása

Fő Méltóságú Herczeg!

A Népek boldogsága körül foglalatossá Nagy emberek, nem vehetnek, se munkálódások természetéhez alkalmaztattabb, sem érzékeny sziveknek édesebb jutalmat, mint a' közönséges háladatosság. Végyed azért jo neven, oh Nagy Ember! az én két Hazám Magyar Ország és Erdély háladatosságát, és engedd meg, hogy annál a' szerentsénél fogva, hogy tégedet esmerlek, lehessen az a' gyönyörűségem, hogy ezen köz háladatosságnak tolmátsa légyek. Reményilem azomba bizonyossan, Kegyelmes Uram, hogy a' midőn én ezt véghez viszem, nem teszi Herczegséged nékem azt a' rövidséget, hogy szívemnek ezt az édes ki nyilatkoztatását hizelkedésre magyarázza, a' melyly szemfényvesztők játékára se én magamat soha le nem alatsonyítottam, se bizonynyal Herczegségednek szüksége nintsen. Reményilem kiváltképpen hogy Herczegséged előtt a' maga jótéteménye leg jobban tudva lévén, hitelt fog nékem adni, ha azt mondom, hogy ezen két Haza minden szege lyuka, a' Herczegséged, mint Oltalmazók nevével repdeső öröm között hangzik. Melyly két Haza dolgai egészen más ábrázatba öltözvén, a' Felső Császár 28^{ik} Jan. költ rendelése által, és a' leg irtoztatobb előre nézés helyt adván a' leg vidámabb tekintetnek, 's az előttünk egynehány esztendőktől fogva esmérten öröm könyvhullatásai váltván fel azokat, a' melylyeket a' leg mélyebb szomorúság fatsart vala ki ez előtt, azt mondják, hogy ez a' hirtelen tsuda tétel kiváltképpen a' Herczegséged közbenvetésének gyümölte. Az igazság egy igaz mondosága által esmértes szájból jöven ki, nem lehetett, hogy az a' Fejedelem reá ne esmérjen, ki mindjárt a' Királyi Székében valo be ülésével olly nyilván és olly nagy ditsősséggel meg tette az igazsághoz az ő véle valo szerelembe esésének jelentését. És ugyan azért, mihelyt a' Herczegséged közbenjárása által, a' maga pepetslés nélkül valo köntősében és minden kendőzés nélkül meg láthatta, meg nem tartoztathatta magát, hogy a' szerelmeseknek egész hevességekkel az ölibe ne rohanjon. E' szerént a' világnak Nagy Ura, a' ki magais a' maga teremtséit a' szabadságnak, melylynek Ő a' Szerzője, sérelme nélkül kívánja igazgatni, hogy nálunk ezt a' maga betses ajándékát meg tarthassa, azt akarta, hogy egy Fő Tanács ado, a' kinek az a' férjfi bátorsága vagyon, hogy a' dolgok valóságos állapotját ki fedezze, ollyan Fejedelemre találjon, a' kinek lelke elég nagy légyen más felől arra, hogy az igazság szeretetének a' maga szeretetét, és az igazság érzésének a' maga tzélja véghez vitelének indulatját fel tudja áldozni: Ennek a' szerentsés egyben találkozásnak köszönhetjük már, hogy ez a' Fejedelem életünket viszsza állítván, ki akart bennünket venni a' tsak vegetalo teremtsék neméből, a' melylye minket szabadságunk irigyei le hányni kívántak. Ennek a' szerentsés egyben találkozásnak tulajdoníthatjuk, hogy ezek a' magok személlyes hasznok alávalo rabjai, a' kik nem egyébert láttatnak minden szabadság nemének hadat indítani; hanem hogy arra se méltok se nem alkalmasok, nem akadályoztathatnak meg ezután bennünket, hogy egy ollyan Fejedelmet ne szeressünk, a' kit a' természet a' közönséges szeretetnek tárgyává láttatott készíteni. De ha egy felől az a' meg különböztetett szolgálat, a' melylyt Herczegséged egyszersmind a' Fejedelemnek és a' Hazának tett, olly méltán meg érdemli a' mi köszönésünket: ugyan ez nem kevésbé bátorit más felől arra, hogy itten egy alázatos kérésünket jelentsem. Minthogy Herczegséged csiráztatta ki ezen kellemetes reménységünket, igyekezzen Herczegséged aztat valósággáis változtatni, és a' mi Szabadságunk Herczegséged gondoskodása által romlásából fel épülni kezdett alkotványának olly erősségetis adni, hogy soha többször öszve ne omolhasson. Herczegségednek betsületében járo dolog ez, és ez a' kötelesség, a' melyly a' Herczegséged első helyével edgyütt jár, nem kevesebb kívánja, hogy tőlünk ezen Nemes igyekezetét meg ne vonja. Melylyt annál inkább kérünk, hogy ezen kérésünk foganatjára elégnek ítéljük, ha Herczegséged nevünkben alázatosan kérni fogja, hogy a' helyett, hogy azoknak az el ado hűségű tsuzso mászo hizelkedőknek tanátsát hallgassa, méltoztassék Ő Felsője a' maga igazsághoz valo hajlandóságát, és a' maga jótéteményre kész szívének belső indítását követni. Ha a' mint reményljük, meg halgatja e' tekintetben ohajtásinkat, nem fogja többé látni a' Fejedelem és Haza között költsönös bizodalmatlanságnak keserű gyümölteit. Nem fogja többé a' maga alatt valokat abban a' szomorú választás kéntelenségében látni, hogy vagy a' Fejedelemnek engedetlenkedjenek, vagy a' Hazájokhoz hűségtelenek legyenek; ollyan kéntelenségbe, a' melylybe a' Fejedelemhez leg hivebb emberis, ha leg kissebb betsület maradványais vagyon nála, éppen nem kételkedhetik mit válaszszon. Nem fogja tovább martzongálni ennek a' Fejedelemnek szívet az a' gyótró fájdalom, hogy a' leg betsületesebb

és minden próbát leg inkább ki álló hűségű, de a' Szabadság izéhez hozzá szokott Polgárokis, inkább egész Nemek általán fogva valo el fogyasát kívánják, mintsem hogy ezen kedves bálványoktól valo meg fosztattatásokat ériék. Utoljára, nem fog bennünket, midőn a' Status köz Java kívánni fogja, se vagyoinakra se életünkre nézve fősvényeknek látni; és meg fogja a' dolog valóságából tapasztalni, hogy a' Szabad ember szívének véghetetlenül erősebb a' rugója, mint azoknak a' lágy rab embereknek, a' kik a' magok terhének nagy lágy melegséggel valo hordozásához szoktak, nem sokat gondolván vele, ki hordoztatja velek.

De érzékenységem a' Herczegséged nagy tárgy foglalatosságaihoz nem mérsékelt igen hoszszu Levelt iratna velem. El végzem azt azért egy minden Hazámfiával köz jo kívánsággal. Élless Te második Süllii! még sok esztendőök el forgása alatt azzal a' belső gyönyörűséggel, hogy a' Hazának valo szolgálattal hűségesen szolgáltad a' Fejedelmet. Amelly gyönyörűség leg tisztább és leg kedvesebb izű, a' melly egy halandonak szívébe férhet. És ha majd Tégedet egykor a' természet Ura hogy a' Te nagy tselekedeteidhez inkább mérsékelt jutalmat adjon, más élet nemére által ki, szolgálhasson akkor ez a' nagy történet, és több a' Te Ministeriumodnak fényes pontjai, valamint a' Sülliei örökös letzkéül és tudományul mind azoknak, a' kik a' dolgok kormányja mellett ülnek, hogy az ember nem lehet valósággal nagy ha tsak nem igaz, és hogy a' népek boldogsága állandobb légyen, mint a' jo Fejedelmek országglásának ideje, vagy a' roszszaknak phantasiája tellyességgel szükséges a' Törvények tiszteletét fenn tartani, a' melly egyedül lehet közfal a' Fejedelem változo kénye és a' népek dühössége között. Annyi sok millio Hazámfiak között ez valóságos és egyenes kívánsága annak is, a' kiknek szerentséje vagyon a' leg mélyebb tisztelettel és a' leg alázatosabb szívességgel maradni.

Herczegségednek.

(OSzK Ki. Quart. Hung. 1994/274–275.)

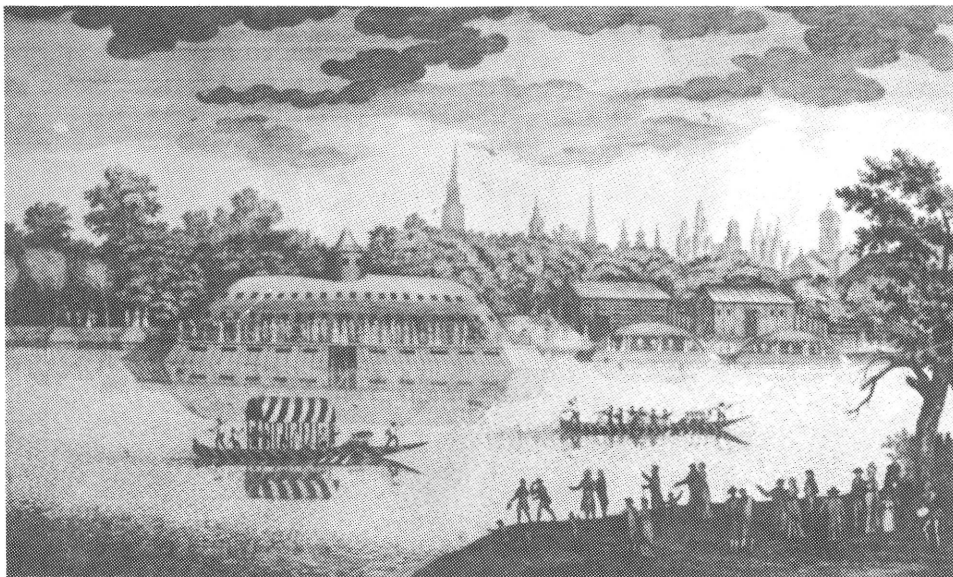
A levélírók életrajzi adatai

- 1) Görög Demeter (1760–1833) író. Bécsben a királyi családnál nevelő. 1789-től Kerekes Sámuellel együtt kiadta a *Hadi és más nevezetes Történetek* című lapot, amely 1792-től kezdve *Magyar Hirmondó* címen jelent meg. Bőkezűen támogatta az irodalmat. Elősegítette magyar szerzők műveinek bécsi megjelentetését.
- 2) Teleki Sámuel, gróf (1739–1822) erdélyi főúr, 1790-től erdélyi kancellár, 1792-től magyar alkancellár. Ő létesítette a kb. 40 000 kötetet tartalmazó ún. Teleki-tékat Marosvásárhelyen.
- 3) Zejk Dániel (1737 k.–1796) a testőrség tagja, 1777-ben ítélő mester, 1785-től guberniumi tanácsos. 1791-ben került Bécsbe, ahol 1792-től a kancellária tanácsosává nevezték ki. 1795-től a Királyi Tábla elnöke.
- 4) Fábíán Dániel (+1830-ban, 82 éves korában) 1790-ben Cserei Elekkel együtt szerkesztette a rövid életű erdélyi magyar újságot, az *Erdélyi Magyar Hirvivőt*. 1791-ben került Bécsbe, később az erdélyi főkormányszéknél hivatalnoki állást töltött be.
- 5) Cserei Mihály (adatai egyelőre ismeretlenek).
- 6) Turoczy Károly (?–?) Erdélyben, Csapón született. Bécsben és Pesten tanult, Teleki Sámuel segítségével – éppen a levél írásának idején – Bécsben, az Erdélyi Kancellárián talált állást. Innen állhatatlan természete miatt elbocsájtották, visszatért Erdélybe, 1804 nyarán rövid ideig a Marosvásárhelyen játszó magyar színtársulat igazgatója volt. Gúnyverseket írt. Korán meghalt.
- 7) Dienes Sámuel, Diénes (?–?) egy marosvásárhelyi talpcsináló fia, Bécsben végezte tanulmányait, ahol később ágensként működött. Különböző megbízásokat vállalt magára.
- 8) Teleki József, gróf (1738–1796) erdélyi konzervatív szellemű nagybirtokos, főispán, koronaőr; alkalmi verseket írt, nagy könyvgyűjtő volt. A mellékelt levelet feltételezhetően Aranka vagy Teleki írta Kaunitzhoz.
- 9) Kaunitz, Wenzel Anton, gróf (1711–1794) osztrák államférfi és diplomata, 1753-tól 1792-ig államkancellár. A felvilágosult abszolutizmus híve; nagy befolyást gyakorolt Ausztria kül- és belpolitikájára.

Batthyány Tódor műszaki könyvtára. A középkor folyamán gyökeresen felértékelődött a kézműves, különösen azonban a mérnök és a feltaláló társadalmi megítélése. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy fejedelmek élénk érdeklődést tanúsítottak műszaki problémák iránt, mint Zsigmond és Mátyás király, sőt egyesek maguk is aktívan részt vettek – persze a barkácsolás színvonalán – technikai munkálatokban: Miksa császár szenvedélyes esztergályos volt, V. Károly az órákban, II. Rudolf az alkímiában lelte örömét.

Az ily módon udvarképessé vált technika művelői közé a 16–17. század során már feltalálói minőségben is felsorakozott számos magas világi sőt egyházi méltóságot viselő személy. Az utóbbiak közül elég talán Verancsics Faustusra, az előbbieket sorában II. Ferdinánd toszkánai nagyhercegre emlékeztetni. Már ekkor is Anglia jár az élen; II. Károly nagybátyja, Ruppert herceg emelőket szerkesztett, új ötvözetet talált fel, Edward Somerset, Worcester órgrófia egyszerre száz szabadalmat jelent be 1662-ben. Werner Sombart valóságos feltalálói korszakról beszél¹, mely persze csak a következő században érik be. Hazánkban főrangú személyek inkább csak alkímiával vagy haditechnikával foglalkoztak, és az ipari forradalomnak kellett eljőnie ahhoz, hogy egyesek, mint Batthyány Tódor vagy Vay Miklós, találmányi bejelentéssel éljenek.

Ha a korai hazai magánkönyvtárak összetételét vizsgáljuk, szembetűnővé válik tulajdonosaik természetudományos és műszaki témák iránti érdektelensége. Zay Ferenc könyvtárában (1553) például egy Polydorus Vergilius, Bornemisszáéban (1565) egy-egy bányászati és alkímista mű, egy kassai könyvkereskedő anyagában (1583) több számtankönyv mellett csak egy Agricola és két Polydorus szerepel². Dicséretes kivételt képez a 16. században a nagyműveltségű Dernschwam János, akinek hagyatékában 6 bányászati vonatkozású Agricola-kötet mellett – melyek szakmája gyakorlását szolgálták – Cardanus, Vegetius, Vitruvius, Apianus, Münster különböző irányú műszaki munkái és természetesen vagy 20 alkímista traktátum fedezhető fel.³ Elmondható, hogy a 17–18. század során sem változik a helyzet, a magánkönyvtárak műszaki állománya elenyésző marad.

Batthyány Tódor hajója Bécs alatt, 1798. (korabeli rézmetszet)

¹ SOMBART, W.: *Der moderne Kapitalismus I/2*. München, 1924. 170–173.

² *Magyarországi magánkönyvtárak I. kötet 1533–1657*. Budapest–Szeged, 1986.

³ BERLÁSZ, J.: *Die Bibliothek Dernschwam*. Szeged, 1984.

Batthyány Tódor (1729–1812) nevét hajóépítő tevékenysége tartotta fenn. Nem kétséges, az utolsó nemzeti nádor fia, az esztergomi érsek öccse legfőbb ambíciója folyami, sőt tengeri járművek konstruálására irányult. Bécsben végzett gépészeti tanulmányai bátorították fel arra, hogy 1777-től mérnökeivel nagyméretű hajókat szerkesztessen, melyek rendszeresen szállítottak a Száván és a Dunán gabonát Bécsbe. A 80-as évek elején jelenik meg a Dunán 1000 korabeli mázsás (közel 50 t) hasznos terhet szállító, Bucentaurus nevű hajója, melyen 12 főnyi legénység teljesített szolgálatot. Ez az 1783–88-as években Bécs és a fekete-tengeri Cherson között közlekedett. Az ár ellen úszó másik Bucentaurusra 1793-ban nyer Batthyány szabadalmi oltalmat. Nagy feltűnést keltett vele, amikor Bécsben kis hajóhad kíséretében megjelent vele; az eseményt szép metszet örökíti meg. Az 1796. évi jégzajlásban elpusztult ugyan, de újjraépítése után „győzelmesen” kötött ki 1802-ben Pozsonyban, amiről egy ritka verses röpirat ad számot.⁴

Am ebben nem merült ki a műszaki érzékkel megáldott gróf technikai érdeklődése. Foglalkozott a Kulpa hajózhatóvá tételével, vas- és rézbányát tartott fenn Horvátországban, malmokat Ozályban és Bucariban, manufaktúrákat alapított, így porcelánüzemet Bécsben (amiért elvesztette az uralkodó kegyét), majolika- és textilmanufaktúrát Kisbéren, posztó-, kénsav-, tükészítő üzemet Tarcsán, Borostyánkőn, ill. Ausztriában.⁵ A Dardanellák erdősítéséről ismert Totth Ferenc báróval alkímista kísérleteket folytatott.

Ilyen sokoldalú ipari gyakorlat hallatán nem meglepő, hogy a szenvedélyes könyvbarát gyűjteménye is tükrözi gazdájának érdeklődését: az első számottevő méretű hazai műszaki magánkönyvtárnak tekintetjük. Megérdemli tehát behatóbb ismertetését, amennyire ezt jelen állapota lehetővé teszi.

Csanak Dóra ismerteti a könyvtárnak az unokák, Batthyány Gusztáv és Kázmér általi, a Magyar Tudományos Akadémia részére történt felajánlását (1838).⁶ Már a Tudós Társaság évkönyveiből is tudjuk, hogy az

...eredetileg gr. Batthyány Lajos, Magyarország nádora által alapított 's hosszabb szünet után különösen gróf Tivadór által neveltetett... [rohonci könyvtár] kiterjed ugyan minden ágaira az irodalomnak... némely szakok... mint gazdaság, műtan [technika], 's a' természettudományok előszeretettel ápolatnak.⁷

Ehhez hozzá kell tenni – és ez egy további vizsgálat méltó tárgya –, hogy az orvosi könyvek számárnya is igen magas. Továbbá, hogy Batthyány Tódor életében a rohonci könyvtár mellett a bécsi palotában, Kisbéren és más uradalom székhelyén tartott részlegek állománya hasonló arányokat tükrözött.

A könyvtár e természettudományos és technikai része ma az MTA könyvtárának két állagában található és meglehetősen nehezen – teljességgel azonban semmiképpen sem – azonosítható. Nagy részét, benne valamennyi 16–17. századi művet, az elmúlt években besorolták a hatjegyű numerus currens 500.000-es tartományába.⁸ A könyvtárban uralkodó helyhiány miatt azonban jelentős hányad maradt a (Törökbálintra kitelepített) Régi Gazdasági Könyvtár (Oktav, Quart és Folio) állagában. Minthogy a kötetek elkeverednek más eredetű (pl. a Teleki-alapítványból származó) művek között, felismerésük csak közelítő megbízhatósággal módszerrel történhetett.

Batthyány Tódornak nem volt exlibrise. Viszont sajátkezűleg beírta – jobbára a szennylapra – hol ceruzával, hol tintával teljes nevét (Theodor Batthyány)⁹ vagy iniciáléit (G.T.B.)¹⁰, ill. a T.B. és G.B.¹¹ jelek egyikét.

⁴ BÍRÓ J.: *Batthyány Tódor, a hajóépítő*. = Közlekedési Múzeum Évkönyve I. (1971.). 239–64. – *Der siegende Bucintor...* Pressburg, 1802. OSZK Aprónyomtatványok Quart.

⁵ A Nadelburgi tűgyártó manufaktúráról: BEER, A.: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*. = Archiv. f. öst. Gesch. 81. (1894–95.). 102.

⁶ F. CSANAK D.: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig*. Budapest, 1959. 10.

⁷ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V.* (1838–40.) 21.

⁸ Az érintett jelzetek 525., 542., 552., 564., de különösen 560., 561.000. tartományban találhatóak. A vetustissima válogatás nem sikerült teljesen, mert pl. az 1575. évi Straccha-mű (Gazd O. 71.) nem került át.

⁹ Pl. Régi Gazd. Könyvtár 0 2068, 2071, 2170, 2272.

¹⁰ Pl. u.o. 0 102, 112, 120, 124.

¹¹ Pl. u.o. 0 129, 1860, 1941, 2006.

Ehhez hozzájárul, hogy 1800. körül Batthyány megkísérelte szakkönyveinek rendezését és részben szakok megjelölésével (Technologie, Naturgeschichte, Bergbau, Oeconomie stb.), részben enélkül sorozatot írt be a könyvek nagy részébe. Ezt azonban következetesen nem vitte végbe¹², és 1499-nél magasabb számra nem is akadtunk. Kivételesen csak szám szerepel tulajdonjelzés nélkül, és akad még egy járulékos ismertetőjel, Batthyány ugyanis a megrongált és fűzött munkákat bekötötte, amiről számlák tanúskodnak.¹³ Ezek a mérsékelt ízlésről tanúskodó papírkötések könnyen felismerhetők, ha semmilyen más jel nem árulkodik is a tulajdonosról.¹⁴

Ami a könyvtár gyarapítását illeti, nem zárható ki, hogy a korai művek egy része már az apa, Batthyány Lajos idejéből származik, hiszen számos 1765. (a nádor halálozási éve) előtti mű szerepel a listában. Mégsem valószínű, hogy a technika iránt kevésbé fogékony államférfi olyan ritka – és már a 18. században is költséges – műveket beszerzett volna, mint pl.:

R.T.A. Palladius: *Les treize livres des choses rustiques*. Paris, 1554. 542.575.

V. Biringuccio: *Pirotechnia*. Venetia, 1559. 542.392/GTB 1224 Techn.

L. Thurneisser: *Historie... der hemischen Erdgewächsen*. Berlin, 1578. 542.943/GTB 722 Naturgesch.

B. Crescentio: *Nautica mediterranea*. Roma, 1602. 542.567.

A hagyatékban fellelhető számos könyvkereskedői ajánlatban bőven akadnak antikvár példányok, és Batthyány Tódor mint bányatulajdonos érdekelt lehetett nemcsak 30–35 kortárs szerző szakmunkája, hanem pl. Agricola: *Bergwerck-Buchjának* (Basel, 1621.) beszerzésében is.

Felmerül a kérdés, mivel magyarázható a viszonylag nagyszámú duplum léte. Kézenfekvő lenne a már említett decentralizációval magyarázni ezt a körülményt, de ez csak részben adhat megnyugtató választ. Hiszen a „Wohlerfahrene Seifensieder” (szappanfőző) aligha bírt olyan fontossággal, hogy Rohonc és Kisbér vagy Úszög számára egy-egy példányt szerezzenek be, és a sólepárlásról szóló mű (Ch. Chrysel: *Merkwürdige... Nachrichte[n] von den Salzpfannen*) egy példányban is csak kuriozitás számba ment. Valószínűbb, hogy Batthyány nagyobb tételeket vagy teljes könyvtárakat vásárolt, s így óhatatlanul keletkeztek duplumok, olykor eltérő nyelvű, ill. évszámú kiadásúak is.

Kísérletet tettünk a könyvtár műszaki ágazatok szerinti bontására. Ennek során egyes műveket két, kivételesen három kategóriába kellett sorolni; a Heron automatáiról szóló műhöz (542.325.) függeléként Salomon de Caus malmokról írott függeléke csatlakozik, és más esetekben is nehéz volt eldönteni a hovatartozást. Amely könyv háromnál több iparágat tárgyalt, pl. J. Beckmann híres *Anleitung zur Technologie* c. műve¹⁵, azt a Vegyes iparok címszó alá soroltuk.¹⁶ Ilyenformán az azonosíthatóan Batthyány tulajdonát képező műszaki könyvtárrészleg az alábbi megoszlást mutatja:

Vegyészet	88	11,9 %	Faipar	12	1,6 %
Építészet	86	11,6 %	Üveg- és téglaipar	6	0,8 %
Mezőgazdaság	67	9,0 %	Elektromosság	4	0,5 %
Kohászat	60	8,1 %	Haditechnika	4	0,5 %
Textilipar	47	6,3 %	Papír- és nyomdaipar	3	0,4 %
Bányászat	40	5,4 %	Bőripar	2	0,3 %
Gépészet	40	5,4 %	Világítástechnika	1	0,2 %
Vízépítés	32	4,3 %	Ötvösség	1	0,2 %
Műszerek	29	3,9 %	Vegyes iparok	94	12,7 %
Kb. fémek	26	3,5 %	Egyéb ¹⁷	66	9,0 %
Járművek	20	2,7 %			
Mélyépítés	13	1,7 %			
				741	100,0 %

¹² Nincs számuk pl. az u.o. található 0 1860, 0 2071, 0 2138 köteteknek. Néhány szám megismétlődik.

¹³ MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 2⁰⁹. sz.

¹⁴ Ilyen pl. a Qu 143. sorozat.

¹⁵ 561.463. Beckmann az első, aki a technológia kifejezést a mai értelemben használta és évtizedekig előadta a göttingai egyetemen. Magyar tanítványai közül említést érdemel Teleki László (az MTA első elnökének apja), Berzeviczy Gergely és Rummy Károly. E könyv alapján oktatta a tárgyat Mitterpacher Lajos a pesti egyetemen.

¹⁶ Ide kerültek pl. az olyan munkák is, melyek új találmányokról tájékoztattak, mint BUSCH folytatólagosan megjelenő *Handbuch der Erfindungen* c. sorozata.

A vegyészet, vízépítés és járművek (lényegében hajóépítési) csoport jelentős volta (19 %) Batthyány személyes érdeklődésének, az azonos nagyságrendű bányászat, kohászat, textilipar (19,8 %) ipari vállalkozásai, a mezőgazdaság és építőipar (20,6 %) birtokai igazgatásának igényeit képviselik. Érdekesen egészíti ki e képet a bécsi palotában összegyűjtött 2747 kötetes kézikönyvtár 1805-ben készült lajstroma.¹⁷ Batthyány vagy könyvtárosa saját kategorizálása szerint – természettudományos, orvosi stb. műveket nem számítva – az összesen 1051 kötet megoszlása így fest:

Oeconomie	559
Technologie	176
Chemie, Mineralogie	145
Wasserbau, Schiffa[h]rt	94
Baukunst	43
Maschinenwesen	26
Erfindungen	8
	<hr/>
	1051

Az „Oeconomie” idecsatolását az indokolja, hogy a mezőgazdasági és üzemgazgatással foglalkozó műveket is idesorolták.¹⁸ A vegyészet és hajóépítés iránti vonzalom itt is kifejeződik.

Van egy harmadik könyvlistánk is: Batthyány borostyánkői bányászati levéltárának 97 kötetből álló kézikönyvtáráé 1800-ból.¹⁹ Ennek elemzése – rendeltetésének megfelelően – némileg eltérő:

(Vas) Kohászat	23
Egyéb fémek	4
Bányászat	17
Vegyészet	13

Előfordul egy-két mezőgazdasági, műszeripari, pénzveréssel foglalkozó kötet is, sőt 7 egyéb kategóriába sorolható mű, valamint 13 természettudományos könyv, köztük pl. Lavoisier elméleti munkái.

Ha a bécsi könyvtár Oeconomie állagának felét tekintjük műszaki könyvnek, kereken 1360 kötetnyi a 19. század elején Batthyány Tódor tulajdonában volt műszaki könyvről van tudomásunk, melynek túlnyomó része az MTA könyvtárában tanulmányozható.

Néhány értékelő megjegyzés kívánkozik ismertetésünk befejezése elé. Mindenekelőtt az, hogy Batthyány Tódor könyvtára élő és nem bibliofil gyűjtemény volt. Ez abból derül ki, hogy nemcsak a tulajdonos maga vitt belőle utazásai során olykor nagyobb tétel könyvet – pl. 1805-ben 55 művet (83 kötet!) –, hanem rendszeresen kölcsönzött birtokfelügyelőinek, mérnökeinek, udvarbíráinak. A kölcsönzők között találjuk a következőket: „Inspektor Takács” 20 kötet (1768.), „Ingenieur von Braun (Üszög)” 27 kötet és műszerek, „Louis de Witte” 29 kötet, Mihailics udvarbíró (Kisbér) 7 kötet, Stariczky prefektus (Ozál) 13 kötet. Olykor csak az uradalom van megnevezve (Bród, Mozgó, Siklós), ahová a könyveket küldte.²⁰

Másik megjegyzésünk Batthyány tájékozottságát illeti. Nem hiába kapta rendszeresen a bécsi kereskedők ajánlatait és szerezte meg a műszaki bibliográfiák egyik legkorábbi példányát²¹, az érdeklődési körét érintő legkorszerűbb művek idejében birtokába kerültek. Az elektromosságot tárgyaló könyvek közt ott vannak a Franklin villámhárítóját ismertetők²², az új léggömb-kísérleteket és készítésük technikáját leí-

¹⁷ Egyéb alá pl. tűzoltalom, tőzeghasznosítás és hasonló témák kerültek.

¹⁸ *Register sämmlicher in dem Wiener Archive S.E. Graf Theodor von Batthyány befiendlichen Bücher.* MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 19. sz.

¹⁸ A rohongi könyvtárban is szép számmal akad „Oecon.” jelzésű mezőgazdasági – műszakinak tekinthető – kötet, pl. 0 1086, 1102, 1503, 1542, sőt bányászati (0 1609) és textilipari (0 1633) munka.

¹⁹ *Catalogus über Diejenigen Bücher, welche im Excellenz Gräfl. Theodor v. Batthyánischen Bergamts Archiv aufbewahrter [sic] befindlich sind.* MTA Kt. Magyar Irod. Bibliogr. 19. sz.

²⁰ MTA Kt Magyar Irod. Bibliogr. 2° 9. sz.

²¹ ROSENTHAL, G. E.: *Litteratur der Technologie.* Berlin, 1795. Qu 71/GTB 795.

²² HEMMER, J. J.: *Anleitung Wetterleiter... anzulegen.* Mannheim, 1798. – HELFENZRIEDER, J.: *Verbesserung der Blützableiter.* Eichstadt, 1785.

rók²³, és a már érintett Lavoisier-művek, köztük a flogiszton létét megcáfoló.²⁴ Ám akadnak jószerivel korukat megelőző találmányokat ismertető művek is: ilyen az a kohászati munka, mely az oxigénbefűtatással működő magaskohóra tesz javaslatot²⁵, vagy a műtrágya alkalmazására biztató tanulmány fél évszázaddal Liebig előtt.²⁶ Persze a korszerűségnek is megvoltak a határai: az ipari forradalom nagy fonógép és gőzgép találmányainak nem akadunk nyomára. (Igaz, ezeket csak az angol nyelvű szakirodalom örökölte meg e időben.)

Végül hadd térjünk vissza röviden Batthyány hajóépítési szabadalmához, mely ma is megtekinthető az Országos Levéltárban.²⁷ Az ár ellen úszó hajó, vagy ahogyan a privilégium iránti kérelem szövege nevezi, „die Schöpferische Erfindung... die Navigation in den Strömen... auf und abwärts”, ősi törekvés, mellyel a középkor óta próbálkoztak, hogy az idő- és energiaigényes vontatást megszüntessék. Ilyen hajók az USA-ban és Kínában a múlt században még működtek és Batthyány idejében számos tervezet készült megvalósításukra. Közös ismérvük: állati vagy emberi izomerővel lapátkereket hajtottak rajtuk. Érthető tehát, hogy a „Batthyány und Compagnie” által beadott bejelentés első elbírálója rámutat az újdonságrontó adatokra: „Mir scheint solches mit dem Schiffe in der Leopold Stadt... und [dem] zu Pentzing in eine Classe zu gehören”²⁸. A bécsi kamarai levéltárban is elfekszenek jóval korábbi ár ellen navigáló hajó tervrajzok.²⁹ Ám mi köze van ennek Batthyány Tódor könyvtárához? Ebben számos hajóépítéssel foglalkozó kötet állott, kezdve B. Straccha: *Tractatus de Mercaturájától* (Venetiis, 1575.), melyben a De navibus és De navigatione fejezetek foglalkoznak vele, egészen Ch.G. Bergen: *Deadahus... Erfindungen zum Vortheil der Schiffahrt* (Berlin, 1781.)-jáig, de van egy mű, mely szempontunkból releváns.

Az 560.469. (GTB 80.) számú könyvecskéről van szó: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zu fahren* (Wien, 1786.). Névtelen szerzője ebben leírja a folyami szállítás és kereskedelem állapotát Magyarországon, megemlíti benne a Batthyány-féle vitorlás Bucentaurust, majd feltárja, hogy saját találmánya megoldaná az áldatlan helyzetet. Ehhez pedig társat keres, mert anyagilag nem tudja ötletét megvalósítani. Vajon nem ezzel a névtelen feltalálóval társult-e Batthyány Tódor, nem ő rejlik-e a beadvány „und Compagnie” megjelölése mögött?³⁰

Egy élő könyvtár és tulajdonosa között mindig kimutatható a kölcsönhatás; a gyűjtemény összetételében a tulajdonos hajlamai és vízvai tükröződnek, a gyarapító életét és cselekedeteit viszont olvasmányai is befolyásolják.

ENDREI WALTER

Krajtsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában. Egy hungaricum azonosításához. Az MTA Könyvtára őriz egy „Károly Krajtsir” című, 12 lapos angol nyelvű nyomtatványt, amelyen nincs föltüntetve hely, kiadó, évszám, szerző. Magyarországon ez az egyetlen ismert eredeti példány. A betűkombinációs paginálás alapján az is lehetséges, hogy a füzet különnyomat egy folyóiratból vagy nagyobb munkából, mely utóbbiban amolyan bevezetőül szolgált. Annyi azonban futó lapozgatás nyomán is megállapítható, hogy az Egyesült Államokban nyomták, mégpedig 1860. máj. 7-e után, mert a szöveg e dátumban jelöli meg a magyar születésű romantikus forradalmár és neves tudós elhunytának időpontját.

²³ CAVALLO, T.: *Geschichte und Praxis der Aerostatik*. Leipzig, 1786. — HENRION, F.: *Metodo per costruire e dirigere le macchine aerostatiche*. Firenze, 1788.

²⁴ A bécsi könyvtárlistán szerepel LAVOISIER: *Physikalische-chemische Schriften*. Greifswald, 1783. és LAVOISIER: *System der antiphlogistischen Chemie...* Berlin-Stettin, 1792.

²⁵ *Beschreibung einiger zum Gebrauch der dephlogistisirten Luft bey dem Blaserohr und Schmelzfeuer eingerichteten Maschinen*. Tübingen, 1785. és az 1795. évi kiadás is megvan.

²⁶ LOOSEN, C. G.: *Ueber künstliche Düngungsmittel*. Duisburg, 1797.

²⁷ OL P 1320 Batthyány Hercegi lt. B. Tódor iratai 5/a. 313.

²⁸ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien Patente B-kötet 251–57. A dátum 1791. szept. 2., lásd még BÍRÓ i.m. 249.

²⁹ Hof-Kammer Archiv. Karten N 168. Pläne von Schiffmaschinen zur Stromaufwärtsfahrt 1766.

³⁰ És nem azonos-e esetleg a *Magyar Hirmondó* 1787. évfolyamában említett „víz ellen hajózó alkotmány” feltalálójával?

A megjelenés idejét valójában egészen pontosan, 1 éves „tűréssel” behatárolhatjuk. Csengery Antal ugyanis már 1861-ben, a *Budapesti Szemle* 13. kötetében és a *Magyarország* 1861. szept. 11-i számában hírt adott Krajszir haláláról, és életútját e rövid visszaemlékezés segítségével meg is rajzolta. A *Magyarország* tárcájában azt is megírta, hogy „Dr. Krajszir hagyományai”-t – Krajszir kéziratos hagyatékát – az elhunyt végakarataival egyezően 1861. július végén vette kézhez a Tudományos Akadémia. Nyomtatványunk Krajszir egy New Yorkban megjelent tudós nyelvészeti munkájával együtt¹ nyilvánvalóan e küldeménytel érkezett.

Krajszir hagyatékát Szinnyei József is ismerte, és a szóban forgó angol nyelvű életrajz fólhasználásával írói lexikonában cikket szentelt a Magyarországon csupán disszertációját publikáló tudósnek (bár a gyors áttekintés vagy a felületes fordítás miatt az angol szöveghez képest hibákkal). Krajszirról tehát minden érdeklődő tudhatott annyit, hogy Magyarországon született, a pesti egyetemen orvosi diplomát szerzett, orvosként részt vett az 1830/31-es lengyel szabadságharcban, majd a vereség után a lengyel emigráció vezérkarához tartozott. Később az Egyesült Államokba költözött, s ott pedagógusként és nyelvészként nagy tekintélynek örvendett. Ezek a közlések nagy vonalakban megegyeznek azzal az egyetlen, gyorsan elfelejtett reformkori híradással, amelyet Szalay László másodkézből tett közzé 1846-ban.²

Krajszir Károly mégsem került be a magyar tudományosságba, holott mind történeti szerepe, mind művelődéstörténeti jelentősége megérdemelné a figyelmet. Ennek talán nem is a lengyel és az amerikai vonatkozások kutatásával kapcsolatos nehézségek a legfőbb oka, hanem inkább a kiindulást jelentő egyetlen dokumentum, az Amerikából érkezett életrajz forrásértékek bizonytalansága. Pedig még a születési dátumot is csak innen tudjuk. (Az egyetlen hazai adalék Krajszir származásáról egy titkosügynöki jelentés 1832-ben.³ Eszerint egy Vitalis nevű szepességi kanonok és az előkelő Máriaissy Babette gyermeke lett volna. A „törvénytelen” származás hangsúlyozása viszont a „veszedelmes” forradalmárok esetében a konfidens jelentések egyik közhelye.)

Az 1978-ban az Egyesült Államokból Magyarországra, Szegedre került Vasváry Gyűjtemény segítségével az angol nyelvű életrajz szerzője, szerzői azonosíthatók, a tartalom verifikálható. A gyűjteményben ugyanis megtaláljuk a nyomtatvány egy másik példányának a fotokópiáját. Ezt a másik példányt kézirással szerzőként dedikálta Julius Byng Elizabeth P. Peabodynak (1804–1894), a neves pedagógusnak és ismeretterjesztő írónak, Krajszir tisztelőjének és legfőbb támogatójának. E. P. Peabody pedig saját kezűleg széljegyzetelte az életrajzot, és többször kiegészíti, máskor vitatja az abban foglaltakat. A széljegyzetek megerősítik, hogy az írás szerzője dr. Julius Byng, míg a kifogásolt állítások – Peabody szerint – a „Mefisztó” Adam Gurowskitól (1805–1866), a lengyel emigráció demokrata szárnyának változatos életpályát befutó személyiségétől valók.⁴

A dedikált és széljegyzetelt példányt Daróczy Sándor cartereti (NJ) református lelkész találta meg, a fotokópiát (és magyar fordítását) ő juttatta el Vasváry Ödönhöz. Szerinte Julius Byng Krajszir tanítványa és utolsó éveinek tanója volt. Ezt a feltételezést megerősíti az az odaadó tisztelet és megkapó szeretet, amellyel Byng Krajszirról, az emberről és gondolkodóról szól. Joggal föltételezhetjük tehát, hogy pl. a születésre, a tanulmányokra stb. vonatkozó, máshol nem ellenőrizhető adatok magától a tudóstól ill. okmányjaiból származnak.⁵ A másik szerző vagy informátor, Gurowski közlései pedig különösen Krajszirnak a lengyel emigráció soraiban végzett tevékenységét illetően forrásértékűek. Sajátosan növelik a dokumentum hitelét – az amerikai évekre nézvést – E. P. Peabody vitakozó jegyzetei, hiszen amit nem vitatott, azzal nyilván egyetértett.

Ezek után, az angol nyelvű életrajzot más föltárható forrásokkal kiegészítve, az ellentmondásokat föloldva, összefoglalhatjuk Krajszir Károly immár dokumentált életrajzát.

1804. jan. 28-án született a Szepes megyei Szomolnokon. Alsóbb iskoláit Rozsnyón és Kassán végezte, majd beiratkozott a pesti egyetemre, ahol az orvostudományok mellett az antik és a keleti nyelveket ta-

¹ *Glossology: Being a Treatise in the Nature of Language and on the Language of Nature*. New York, 1852. Egyetlen hazai ismert példánya az MTA Könyvtárában.

² *Szózat Éjszakamerikából*. = Pesti Hírlap 1846. febr. 19.

³ Biringer Mátyás kassai postaigazgató jelentése. OL Kanc. eln. 1832:36.

⁴ Somogyi Kt. Vasváry Gyűjt. K7:36 ill. 46.

⁵ Pl. Toldy Ferenchez, egykori egyetemi társához írott 1841. okt. 2-án kelt levelében orvosi oklevelének másolatát kéri. MTAK M. Ir. Lev. 4-r. 79. Születési évszámát megadja még KERTBENY, Karl Maria: *Die Ungarn im Auslande. Namenliste ungarischer Emigration seit 1849...* Brüssel und Leipzig, 1864. 33.

nulmányozta. 1829-ben megvédte és publikálta doktori disszertációját,⁶ és Eperjesen orvosi gyakorlatot kezdett. Demokrata meggyőződése közbeszéd tárgya volt.⁷

1831 elején a fiatal orvosnak sikerült egy Szepesben összeállított kötszerszállítmánnyal Orosz-Lengyelországba jutnia. Katonaorvosként becsülettel szolgált, s egy sor vezető lengyel személyiséggel kapcsolatba került. A szabadságharc veresége után lengyel sorstársaival együtt ment emigrációba, és Párizsban telepedett le.

Párizsban tevékeny közreműködésével alakult meg 1831. dec. 9-én a lengyel emigráció első szervezete, a Joachim Lelewel vezette Lengyel Nemzeti Bizottság. A Bizottság dec. 20-án határozatot hozott arról, hogy kiáltványban köszöni meg a magyar nemzetnek a lengyelek ügye iránt tanúsított rokonszenvet és segítséget. A *Poloni ad Hungaros*, magyarul: *A Lengyelek a Magyarokhoz* című röpiratot a Bizottság fölkérésére Krajszir fogalmazta, és saját költségén ki is nyomatta.⁸ A nyomtatvány több példánya Magyarországra is eljutott, és kézről-kézre járt.⁹

Krajszir Károly, Adam Gurowski és mások 1832 júniusában megalakították az emigráció demokrata szárnyának központi szervét, a Lengyel Demokrata Társaságot, amely többek között Mazzini Giovine Itáliájára is hatott. A vállalkozószellemű és áldozatkész magyar azt is fölvetette, hogy Olaszországba utazik és az ott állomásozó magyar ezredeket zendülésre bírja.¹⁰

1833 elején Gurowski és Krajszir a Lengyel Demokrata Társaság megbízásából Londonba utaztak, hogy a népszerű O'Connelnek és a brit politikai élet más képviselőinek támogatását a lengyel ügynek megnyerjék. Londonban Krajszir orvosi tudására is szükség volt. Gurowski súlyosan megbetegedett, és Krajszir orvosi bravúrral megmentette az életét.

Krajszir vonakodott igénybe venni a francia kormány segélyét, pedig súlyos anyagi nehézségekkel küszködött.¹¹ 1833. jún. 6-án Lafayette bemutatta Peter S. Duponceau-nak (1760–1844), a philadelphiai American Philosophical Society elnökének,¹² és – nyilván ajánlólevelek birtokában – Londonon át az Egyesült Államokba hajózott.

A következő évben közel 400 lengyel internált érkezett Trieszten keresztül osztrák fregattokon Amerikába. Krajszir a lengyel emigráció szétszóródásának megakadályozása érdekében kolóniát, lengyel nemzeti otthont szeretett volna alapítani a termékeny, de még lakatlan nyugati területeken. Éveket áldozott erre a nagyszabású tervre, amely végül is elbukott. A kudarc okait *The Poles in the United States* című művében (1836–37) foglalta össze.¹³

Végül 1834-ben, hajlamainak engedve, a tanítást választotta. Többek között John Quincy Adams (1825–28-ban az USA elnöke) támogatásával¹⁴ magángimnáziumot nyitott Baltimore-hoz közel, Ellicott's Millsben. Szakmai és pedagógiai sikerei nyomán hamarosan igazgatónak nevezték ki a Maryland állambeli Charlott's Hallba, az ottani állami főiskolán, majd tudományos tevékenységét honorálva, 1841-ben a Virginiai Egyetemen a modern nyelvek és az újkori történet professzorává választották. Krajszir azonban 1844-ben lemondott katedrájáról és Bostonba költözött. Mint Byng, amerikai életrajzírója költői hevülettel megfogalmazta: „Tiszta, emelkedett jogérzete, feltétlen hite az emberi szabadságban lehetlenné tette számára, hogy olyan vidéken éljen, hol újra meg újra fülébe hasított a láncok csörgése és az árverési kikiáltó iszonyatos hangja a rabszolgák ketrecében.”

⁶ Példánya az OSZK-ban.

⁷ Drechsler rendőrségi besúgó jelentését id. WERTHEIMER Ede: *Magyarország és a forradalmi propaganda*. = Századok 1916. 2–3. 98.

⁸ A jegyzőkönyvi köszönetet id. DIVÉKY Adorján: *Magyarok és lengyelek a XIX. században*. Bp. 1919.

¹⁰ A kiáltvány szövege magyarul u.o. 108–111.

⁹ KOVÁCS Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Bp. 1959. 126–127.

¹⁰ WERTHEIMER Ede: *i.m.* 100.

¹¹ Lelewel 1833 áprilisában segítséget kért számára Eugéne Cassintól, a Francia–Lengyel Bizottság tagjától. LELEWEL, Joachim: *Listy emigracyjne 1848–1849. I.* Kraków, 1948. 127. id. KOVÁCS Endre: *i.m.* 149.

¹² American Philosophical Society, Manuscript Catalog, vol. 5. 304. Philadelphia. Vasváry Gyűjt. K2:40.

¹³ Az amerikai politikusok felelősségét emeli ki széljegyzetében E.P. Peabody.

¹⁴ ADAMS, John Quincy: *Memoirs*. Vol. 9. 367. Vasváry Gyűjt. K7:26.

Bostonban alapított új iskolája is gyorsan népszerű lett. A legtudósabb nyelvésznek, a legkitűnőbb nyelvtanárnak tartották.¹⁵ Fonetikai és összehasonlító nyelvészeti kutatásairól az Egyesült Államok szellemi elitje előtt tarthatott előadásokat. Két pedagógiai, ill. nyelvészeti munkája is megjelent *The First Book of English* és *Significance of the Alphabet* címmel (mindkettő 1846-ban). Ezekben az években szövődhetett barátsága Elizabeth P. Peabodyval.

1848 nyarán Krajszir visszatért Európába, és Londonon, Párizson át Magyarországra igyekezett, de csak Bécsig, esetleg Pozsonyig jutott (s nem Pestig, mint Byng mondja). Jellačić előrenyomulásának, az országgyűlés fölöszlatásának hírére azonban visszatért Amerikába. „Nem láthattam akkori tudósításaim szerint, hogy édes magyaraink oly dicsőségesen fölébredendek” – írta Pulszkyknak 1849. jún. 22-én Bostonban keltezett levelében.¹⁶

A győzelmi hírek hatására újra Európába utazott.¹⁷ Lehet, hogy már itt, Hamburgban találkozott a komáromi kapitulánsok között Újházi Lászlóval, Komárom polgári biztosával.¹⁸ 1849 karácsonyán, New Yorkban viszont már biztosan együtt vannak.¹⁹ Krajszir elhatározó hatást gyakorolt Újházira a magyar gyarmat – a későbbi New Buda – megalapításának tervében. Tolmácsként Washingtonba is elkísérte.

Segítségére volt az angolul nem tudó Újházinak az amerikai konzervatív, antiabolicionista – az osztrák követ által is befolyásolt – sajtó támadásainak visszaverésében. Ugyancsak Krajszir inspirációját kell keresnünk James Russel Lowell (1819–1891), Robert Carter (1819–1879) harcias magyarbarát publicisztikája mögött. Ő szolgáltatta az anyagot Mary Lowell Putnam (1810–1898) nevezetes osztrákellenes, magyarbarát vitairatához is.²⁰ Közben több magyarságismeretet terjesztő előadással sietett kielégíteni a fölfokozott érdeklődést.²¹

Krajszir 1852-ben New Yorkba költözött. 1852-ben itt jelent meg *Glossology* című nyelvészeti munkája, és munkatársra volt a készülő *New American Cyclopaediának*, amelybe nyelvészeti, vallástörténeti és botanikai cikkeket írt, és ő dolgozta ki a „Magyar nyelv és irodalom” című szócikket is,²² bár elhatalmasodó szívbetegsége egyre többet gyötörte.

A tudós utolsó éveit a New York állambeli Morrisaniában, a Putnam család otthonában töltötte, mint a három gyermek nevelője.²³ Itt halt meg 1860. máj. 7-én, 56 éves korában. Kéziratot hagyatékként – közel száz nyelvet idéző összehasonlító nyelvészeti vázlatait – mint tudjuk, végrendeletileg a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

ZÁVODSZKY GÉZA

Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról. Laczkó András 1985. január 7-én a *Magyar Nemzetben* cikket közölt „Rippl-Rónai József és Kner Imre levélváltása” címmel. Hírt adott a festő és a Kner család addig nem ismert kapcsolatáról, s közölte Rippl-Rónainak két, Kner Izidorhoz intézett levelét, valamint Kner Imre egy levelét, amelyet a festőnek írt. A Békés Megyei Levéltárban megtalált levelekben¹ szó esik egy rajz- vagy pasztelkép-album kiadásáról, ami a festőt 1921–1922-ben foglalkoztatta, s aminek megvalósítására, legalábbis Knerék közreműködésével, sohasem került sor.

¹⁵ Pl. Emerson ajánlja rokona gyermekei számára, mint a létező legjobb nyelvtanárt 1847-ben. *The Letters of Ralph Waldo Emerson*. 1939. vol. 3. 373. Vasváry Gyűjt. K7:32.

¹⁶ V. WALDAPFEL ESZTER: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Bp. 1965. IV. 94–95.

¹⁷ 1849. aug. 22-én levélben kért támogatást Franklin Pierce-től (1852-től az USA elnöke) második európai útjához. Library Congr. Franklin Pierce Papers, 28. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹⁸ Vö.: ACS Tivadar: *New Buda*. Bp. 1941. 12–13., forrását azonban nem jelöli meg.

¹⁹ Újházi László levele Pulszky Károlyhoz OSzK Kt. Fond VIII/1095:3.

²⁰ *Crime of the House of Austria against Mankind with Putnam's History of the Constitution of Hungary*. Boston, 1852.

²¹ Vasváry Gyűjt. K7:26.

²² Vasváry Gyűjt. K7:21.

²³ PUTNAM, George H.: *Memories of my Youth (1844–1865)*. New York, 1914. 69. Vasváry Gyűjt. K7:25.

¹ Békés Megyei Levéltár, Gyula. A Kner-nyomda iratai, XI. 9. e/6. Rippl-Rónai József Kner Izidornak, Budapest, 1921. február 28.; uő uannak, Kaposvár, Róma villa, 1922. március 26.; Kner Imre Rippl-Rónai Józsefnek, Gyoma, 1922. április 23.

Kiderül a levelekből, hogy a festő és Knerék között ezidőben sajátos csere is alakult. Az első világháború utáni ínséges időben Knerék nemcsak az akkor napvilágot látott legszebb kiadványaik — gondolom, a Kner Klasszikusok, a Monumenta Literarum — tiszteletpéldányaival támogatták barátaikat, hanem gyomai sonkával és Kner Izidor saját főzetű szilvapálinkájával is. Annak idején néhány ezzel kapcsolatos gyerekkori emlékeimet felelevenítettem Laczkó Andrásnak. A csomagok ugyanis időnként apám, Haiman Hugó ferencvárosi lakására érkeztek, s ő engem, a kisdíákot bízott meg, hogy azokat a címzetteknek eljuttassam. Így jártam annak idején Rippl-Rónai Kelenhegyi úti műteremlakásában is.

A festő szándéka volt, hogy nagyapám támogatását képpel viszonzza, s azokat is apámhoz kellett volna eljuttatnia, de tudomásom szerint ez nem történt meg. Nincs kizárva, hogy Kner Imre hagyatékában maradt Rippl-Rónai-kép, de ha igen, akkor az, sajnos, elkallódott.

A közzétett levelekből kiderül, hogy a kapcsolat a *Borsszem Jankó* legendás asztaltársaságára, a „Kagál”-ra vezethető vissza, melynek Rippl-Rónai József és Kner Izidor egyaránt tagjai voltak, s ott még az első világháború utáni években is összejöttek. Híres vacsoráikat ezidőben Bálóné vendéglőjében, a Ráday utcában, a Boráros tér közelében tartották.

A *Magyar Nemzet* cikkét nemcsak azért elevenitem fel, hogy az érdekes epizódot itt a könyv- és kiadástörténet olvasói számára is emlékeztetéssé tegyem, de azért is, mert nemrégiben, más jelzet alatt, még két levelet találtam.² Az egyiket Kner Izidor, a másikat Rippl-Rónai József írta. Már Kagál-bélieleg fűszerezett táblabíró-humorukért is érdemes elolvasni őket:

Kner Izidor levele Rippl-Rónai Józsefnek

Gyoma, 1921. november 28.

Kedves Mester!

Járvány ütött ki a nyáron a pondrók között és így a szilva gyöngyén prosperált. Olyan szilvapálinkát főztem, hogy Práha császára csak súlyos choleraiban ivott ilyenek csak.

Ha nem lenne Rippl-Rónai képhez jussom, akkor is ragaszkodnám hozzá. Hát még így!

Fentiszelt pálinka, meg Prahát letisztelő sonka rendelkezésére áll és ha vömnek adna két — megígért — képet: elárasztom földi jókkal.

Mikor küldjek a képekért?

Ha soraimat el tudta olvasni: ezért külön öt üveg saját termésű bor jár.

Igaz tisztelettel régi híve

Kner Izidor

Rippl-Rónai József választát a fenti levél hátlapjára írta:

Ezt a levelet ma, 3-án dec. kaptam meg Kaposváron, ahova 1-én érkeztem meg Pestről. Innen nem lehet intézkednem, hogy a cseréüzletet lebonyolíthassam, ismét fenn kell lennem. Azt már látom, hogy előbb-utóbb mégis nyélbe fogjuk ütni a dolgot, nehogy ez a fene „choleras császár” mindent elnyeljen előlem. Én szörszerint vett képekről sohasem beszéltem, de cseréről igen, már azért is, (nem éppen a pompás szilvapálinka miatt, hanem) hogy Gyomán, ahol oly sok szép dolog megtermett évtizedek óta a könyvcsinálás terén, hogy ott is legyen nyoma — ha csak egy muzeális rajzban is — az én művészetemnek. Mindig csudáltam, hogy Gyomára egyáltalán nincs érkezésük dolgaimnak — nehezen indulnak arra az efféle vonatok.

Azok után, amit hallottam, láttam, magam is szívesen fel fogok pakkolni egy szép napon, hogy az én kedves Kner Izidor barátomat színről-színre láthassam ott, ahol oly készséggel, ízléssel, nagy szeretettel dolgozik, fáradozik, úgy hogy még a legraffináltabb biblióiket is kielégíti. Én, aki ezen a téren elég otthon vagyok, érzem, egy jó napot fogok ott a gépek, papírok, betűk közt eltölteni — bele sem számítom a kövesztett³ és már füstölt szalonnák stb. elfogyasztási lehetőségét az önbor⁴ mellett. Mielőtt a káposztás rétesre áttérnék, befejezem tájékoztató soraimat

Rippl-Rónai József

² A Békés Megyei Levéltárban, ugyanazon fondban, de b/1. jelzet alatt. A levelek felkutatásában nyújtott segítségéért Dr. Erdész Ádám főlevéltáros úrnak itt mondok köszönetet.

³ abált szalonna

⁴ saját termésű bor

Azok számára, akik a forrásokat használni fogják, néhány kiegészítést kell tennem. A *Magyar Nemzet* idézett cikkének címe pontatlan, ugyanis a festő közzétett két levele nem Kner Imrének, hanem apjának, Izidornak szól. Ez félreérthetetlen abból, hogy Rippl-Rónai mindkét esetben a Kagálban való találkozásukra utal — ez pedig csak Kner Izidorra vonatkozhat, akinek fia sohasem volt tagja az asztaltársaságnak.

A harmadik levélben, amit Laczkó András közöl, nem a festő tervezett könyvéről volt szó. Knerék 1922-ben adták ki Hevesy Iván *Az impresszionizmus művészete* c. könyvét, két másik művészeti kiadvány társaságában. Kner Imre szeretett volna a címlapra egy Rippl-Rónai-rajzot tenni. Végül a művésznek egy arcképe került be illusztrációként a könyvbe,⁵ de nem a címlapra. Ettől függetlenül, a levél bensőséges hangja arra utal, hogy nemcsak az apát, de fiút is régi ismeretség és meleg barátság fűzte a festőhöz.

HAIMAN GYÖRGY

⁵ Rippl-Rónai József: Arckép. *l.m.* 53.

FIGYELŐ

Egy kiállítás könyvei. *Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 1990. április 6– október 6.*

Az Országos Széchényi Könyvtárban nem is egy, hanem négy kiállítással tisztelegtek Corvin Mátyás nagysága előtt. Ha valaki a gyorslift felől érkezett, mindjárt a Mátyás-kori Európában találta magát, azaz az *Európa Mátyás király korában* c. kiállításon. A hatodik szinten a Színháztörténeti és Zeneműtár folyosójának vitrinjeiben képeket, címlapokat, plakátokat stb. láthatott az érdeklődő a *Mátyás király szinpadon, zenében* c., nem túlságosan sok figyelemre méltított, pedig nagyon érdekes kiállításon. A fővonzóerő azonban Mátyás király könyvtárának fennmaradt, s a világban szétszóródott pompás kódexei voltak, amelyeknek mintegy a kétharmadát mutatták be. Sok tízezer ember, idős és fiatal, magyar és külföldi nézte meg. Több vendégkönyv megtelt a látogatók ilyen és olyan bejegyzéseivel. Mindig nagy volt a forgalom a kiállításon, olykor türelmet próbára tevő a sorban állás, de megérte. Aki pedig végignézte a 131 kódexet és könyvet a három kellemesen hűvös és ünnepélyesen homályos teremben (a kódexeket óvni kell az erős fénytől), s volt még egy kis ereje, annak érdemes volt a Kézirattár *Korvináink sorsát* bemutató kamarakiállítását is megnézni. Az 1932-es velencei kulturális egyezmény értelmében akkor pl. tizenhat korvinával gyarapodott a nemzeti könyvtár. Nagyon szépek és hűek a korvinák kötéseiről Végh Gyulának ezen a kamarakiállításon is bemutatott színes akvarelljai.

Szakmai körökben óriási várakozás és nem kis vita előzte meg a *Bibliotheca Corviniana* kiállítást. A fő kérdés az volt, hogy mit adnak kölcsön a korvinát őrző külföldi könyvtárak ebből az alkalomból. Volt ugyanis olyan kódex a kiállításon (a lengyelországi Torunban őrzött Naldus-korvina), amely ötször volt már külföldön, s Magyarországon most negyedszer. Először 1882-ben az Iparművészeti Múzeum könyvkiállításán, majd 1884-ben újra Pesten, 1982-ben Schallaburgban, a *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn* c. kiállításon, majd 1985-ben újra itthon, a Széchényi Könyvtár *Kódexek a középkori Magyarországon* c., ugyancsak emlékezetes kiállításán. A toruniak most is hajlandók voltak ideadni! Könyvtáros fejfel gondolkozva — és 22 éves könyvtári szolgálat után az ember nem tud másként gondolkodni — sokáig kellene fontolgatnom, ha toruni könyvtáros lennék, hogy kitegyem-e felbecsülhetetlen értékű korvinámat ismét — kilenc év alatt negyedszer — egy kiállítás tagadhatatlan viszontagságainak. Hogy a toruniak a hagyományosan jó lengyel–magyar barátságra, vagy a félévezredes jubileumra tekintettel döntöttek így, nem tudom, de nagyon jó volt itthon látni "A fenséges könyvtár dicséretéről" négy verses könyvben Corvin Mátyáshoz írott szép kódexet. Hogy Bécs olyan keveset kölcsönzött és csak három hónapra, s Wolfenbüttel pl. semmit, talán a fent elmondottakkal indokolható. Persze azért nagyon kár, hogy ők így határoztak. Ötszázéves jubileum egyszer van.

Ilyen kiállítás nem volt még a világon! 131 korvinát egyszerre, s éppen ezeket együtt, ember fia még sehol nem láthatott. Mátyás király idejében sem, hiszen pl. a firenzei Biblioteca Medicea-Laurenziana egyes korvinái aligha voltak benne Mátyás könyvtárában. II. Ulászló királyunk nem tudta kifizetni az akkor már híres budai királyi könyvtár számára megrendelt, s csak Mátyás halála után elkészült gyönyörű, de drága kódexeket. A Mediciek viszont boldogan átvették, ráadásul helyben, az "árut". A kiállítás legnagyobb értéke éppen ebben az egyedülállóságában volt. Ha rajtam állt volna, azentte bemondtam volna a rádióban, és teret engedtem volna neki a televízióban többször, több szempontból. Egy-egy korvina útja, sorsa vetekszik egy krimi izgalmaival. De nem rajtam, s úgy tűnik, nem is a Széchényi Könyvtáron múlt a propaganda. Vajon mivel magyarázható, hogy a városban alig volt látható a *Bibliotheca Corviniana* kiállítását hirdető jól sikerült, szép plakát? S vajon vidéken volt-e egyáltalán?

Sok és sokféle kiállítás van világszerte. Ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: állandóak és időszakiak. A rendszeres múzeumlátogató igyekszik az őt érdeklő időszak kiállításokat megnézni, s ha az kiemelkedő, rögtön megfogadja, hogy többször is megnézi. Így voltam a *Bibliotheca Corviniana* kiállítással. (Emiatt aztán az állandó kiállításokra csak akkor jut el az ember, ha külföldi vendéget kell kalauzolni, de akkor alig tud a tárgyakra figyelni.) Az időszak kiállításokat valamilyen alkalmából rendezik, s több szempontot kell figyelembe venni, pl. hogy mit, mikor, miért és hol állítsanak ki, és kicsoda, melyik intézmény, cég vagy testület vállalja magára a kiállítás sokféle, nem utolsó sorban anyagi terhét. Mert gazdaságilag nincs a földkerekségen rentábilis kiállítás, nincs rentábilis kultúra. Azt anyagilag komolyan támogatni kell, s a fejlett országokban tudják, hogy érdemes. A kiállítás apropója a félezer év. (Akkor és ezért.) Abban mindenki egyetért, aki Mátyás korával foglalkozik, hogy Mátyás király legmaradandóbb alkotása a híres könyvtár. (A *The New York Review of Books* 1990. július 19-i számában a recenzens pl. így fogalmaz a kiállítást több oldalon lelkesen méltató írásában: "Matthias's most famous creation...") A "mit" kérdésre az 500 éves jubileum alkalmából tehát a korvinák a legfrappánsabb felelet, s a "hol" kérdésre a válasz ezek után egyértelműen a nemzeti könyvtár, Mátyás egykori könyvtárának szomszédságában. Ezért volt a Széchényi Könyvtár kiállítása a legrepresentatívabb az évfordulóhoz kötődő rendezvények és kiállítások között.

Aki már rendezett – bármilyen célból – könyvkiállítást, tudja, hogy az mekkora rizikó, mert valljuk be őszintén, a könyv nem igazán kiállítási tárgy. Elsősorban akkor érdekes kiállítási tárgyként, s akkor is csak válogatott közönség számára, ha kézbe lehet venni és lapozgatni. Mert az adott könyvnek több dimenziója van, címlapja, díszített lapjai, metszetei, esetleg eredeti kötése, érdekes marginálisai, másutt tulajdonosbejegyzése, különösen fontos explicitje, vagy kolofónja stb. A kódex és régi könyv ettől egyedi. (Maga a mű, a szöveg, modern kiadásban többnyire hozzáférhető.) Hol nyissa ki tehát, vagy csukja be a rendező a könyvet, mit mutasson meg? Nincs az a könyvtáros, akit ne borzongatna a gondolat, hogy kiállításra adott legszebb kódexeit lapozgatják. S a könyvtárosnak ebben igaza van. De könyv könyv mellett, sokszor azonos scriptoriumból, azonos firenzei, fehér indafonatos keretdíszsel, azonos humanistica rotunda írással, hasonló címekkel, látványban nem vetekedhet egy festmény-, szobor- vagy iparművészeti kiállítással. Még akkor sem, ha a korvinák jelentős hányada eltér az átlagos kódexektől. Díszítettségük, pazar kiállításuk csemege a művészettörténészek és a bibliofilek számára. Mégis a sok díszes címlap közepette a látogató szinte fellélegzett egy-egy alig díszített görög kódex láttán, egy tulajdonosbejegyzésnél felütött könyv, pl. a 31-es sorszámon látható Plinius-kötetben Iohannes "fwldwari" Transilvanus nevénél, vagy néhány becsukott könyv esetében (mert az eredeti kötés is nagyon érdekes, de sajnos mindössze csak tízet mutatnak meg), de aztán a kíváncsi ember azonnal szeretné kinyitva is látni! Hogy tudjanak eleget tenni a rendezők minden kívánságnak? Pihentető volt viszont a szemnek az a néhány tárgy, kályhacsempé, tál, kupa, evőeszköz, kard, vért stb. Ez utóbbi kettő egyébként jól is illett az előtte látható Valturius: *De re militari* c. munkához (No. 80.). Lehetnek kifogásai a művészettörténészek e tárgyakkal szemben, ahogyan nekem is van (pl. a kiállított könyveretek gótikusak és kereskedelmi tömegtermékek Nürnbergből, viszont kétségtelenül korabeliek), de a nagyközönség, s a rengeteg diák szívesen lát korabeli, vagy majdnem korabeli használati tárgyakat. (E tárgyakat illetően az OSZK-nak be kellett érnie azzal a maradékkal, ami jutott az évfordulóval kapcsolatos többi kiállításról.)

A kiállítás rendezői elve tematikus volt. Az első teremben a világi művek sorakoztak: történetírók, szépirodalom, filozófiai és tudományos művek (a középkorban nem mindig lehet éles határt húzni a világi és egyházi művek között, különösen nem a filozófiában). Ebben a teremben öt Livius-kötetet láttunk egymás mellett (10–14. tételek). Hogy egy kódex Mátyás könyvtárából származik-e, azt a címer, a kötés vagy a scriptor erre vonatkozó bejegyzése bizonyítja egyértelműen. A 11. számon látható Liviusnál az embernek kételyei voltak, hogy az valóban korvina-e. A 20. század borzalmai ide is belopakodtak, a 26. számon látható megégett korvina Drezda 1945-ös rettenetes bombázásait, égését idézte fel. Beda Venerabilis *De natura rerum*-jának témája szerint feltétlenül ott volt a helye (51. tétel), az Ulászló-címer és a neki készült kötés miatt viszont lehetett volna a harmadik teremben is, Ulászló könyvei között. – A középső teremben a közvetlenül Mátyáshoz és udvarához kapcsolódó könyvek, a Bonfini-fordítások, Trapezantius-kódexek, a feltehetően Vitéz János és Janus Pannonius könyvtárából eredő (55. ill. 63. tétel), valamint a budai műhelyben másolt, vagy díszített kódexek kaptak helyet. A középpontban a király és közvetlen környezete állt. Ez indokolta itt Beatrix királyné könyveit, vagy Marlianus Mediolanensis *Epithalamium* c. munkáját Corvin János és Maria Bianca Sforza eljegyzése alkalmából. Corvin Jánost idézi a Philostratus-kódex (58. tétel) is, a címlapon az ő bécsi bevonulását látjuk. Az egyik legdíszesebb

korvina, kötése már II. Ulászlónak készült, architektonikus díszű. Ismét egy példa arra, hogy egy kódexet attributumai alapján több helyre is tehetnénk. (Az 1986-os kötéskiállításon kivételes kötése miatt volt ugyanitt a vitrinben.) Beatrix könyvei közt találkoztunk ismét Curtius Rufus-szal vagy Agathias-szal (87. és 88. tétel), akiknek művei az első teremben az antik történetíróknál (8. és 1. tétel) Mátyás könyveiként már szerepeltek. Így abból is kapunk valami ízelítőt, hogy milyen standard művek voltak kötelezőek egy humanista könyvtárban. Abszolút középpontban áll Naldus Naldiusnak a bevezetőben már említett, Mátyás könyvtárát leíró könyve, szerzőinek katalógusa (70. tétel). Mellette a Mátyásnak ajánlott, talán legszemélyesebb munka a királyi erényekről Andreas Pannoniustól, a Ferrarában élő magyar kartauzi szerzetestől, aki még jól ismerte Hunyadi Jánost, sokra tartotta őt, s a fiúnak példaképül állítja az apát. (Talán az Akadémia Könyvtárának Ludovicus Carbo korvinája is inkább ide kívánczolt volna Mátyás dicséretéről. Igaz, hogy a 74. tételszám szerint ide is sorolták, mégis helyileg az oldalsó vitrinbe került.) A középső vitrinben volt a humanista történetíró Petrus Ransanusnak — aki egyben a nápolyi király követe is Mátyás udvarában — magyar történelmet tárgyaló munkája, amely jól mutatja a reneszánsz történelemírás stílusváltását. Az antik hagyományok szerint epitomet ír és nem krónikát. Mellette Thuróczy nyomtatásban megjelent *Chronica Hungarorum* (68. ill. 67. tétel) nagyon jó szembeállítás! Mi lehet személyesebb mint Mátyás autográf aláírása? A látogató megilletődötten betűzgette. Mátyás leveleinek másolatából két kötetnyi is szerepelt a középső terem középső tárlójában, azt példázva, hogy a levél irodalmi műfaj lett. Talál, hogy a rendezők mellé tették Mátyás leveleinek első kiadását is, egy szerény könyvet Kassáról 1743-ból. A második terem utolsó kódexe Antonius Averulinus *De architectura* c. könyve (83. tétel) Mátyás érdeklődését bizonyítja az építészet iránt. Mátyás határozott kívánságára fordította Bonfini olaszból latinra. — A harmadik teremben ókeresztény szerzők, liturgikus és középkori teológiai művek következtek. Itt szerepelt a legtöbb könyvkötés. Végül együtt volt néhány II. Ulászlónak másolt vagy bekötött könyv (*Orationale*, 127., két csillagászati munka, 129-130. és Nagoniusnak Ulászlót dicsőítő verse, 131. tétel), jelezve az időrendet.

A rendezésnél időrendet, vagy művészettörténeti szempontot lehetett volna még figyelembe venni. A korvina-kutatók bizonyára igen hálásak lennének, ha a rendezők felvállalták volna helyettük ezt a nehéz filológiai és művészettörténeti munkát. De jó is lenne, ha tudnánk a korvínák keletkezési sorrendjét, a kódexek eredetét! Mind az időrendet, mind az illuminálás helyéneket, a művész kiletének kérdését tekintve igen sok a vitatott pont. Nem hiszem, hogy az adott körülmények között a téma szerinti rendezésnél lett volna jobb. Nehezebb eldönteni, hogy melyik könyvet melyik témához soroljuk. Ha belegondolunk, hogy rendezni kell egy kiállítást, amelynek tárgyai 13 ország 39 városából mindössze három–nyolc nappal a kiállítás megnyitása előtt érkeznek a helyszínre, s akkorra "látatlanban" meg kell tervezni a könyvek helyét, tudni kell a könyv helyiségnyét, kinyomtatva készen kell lennie az összes feliratnak, poszternek és a katalógusnak, s még néhány héttel a kiállítás előtt is változik a kódexek "felállása", mert egyik-másik kölcsönző mégis ideadja a kívánt kódexet, csak elismeréssel adózhatunk a kiállítás rendezőgárdájának. Persze hogy a szakirodalom és a fotók alapján dolgoztak, de olykor azokban is vannak tévedések. A feliratok sohasem lehetnek hosszúak, viszont ez esetben alapvető követelmény volt, hogy a magyar mellett németül és angolul is olvasható legyen minden kiírás. Ez eleve meghatározta a feliratok terjedelmét. A 101. tételnél a felirat közli velünk, hogy Attavante degli Attavanti illuminálta, s az initialében a szerző látható, de e nagy méretű kódexnek a kötését mutatták meg, s a kódex keresztben feküdt, mert nem fért el máshogy a szűkre méretezett fali tárlóban. A kötés remekül érvényesült (a korvínák négy fő kötéstípusának egyik ritka reprezentánsa!), a feliratot pedig felfoghatjuk többlet információként. Eppen a harmadik teremben a tételek sorrendje, érzékelhetően a liturgikus művek nagy mérete miatt, kicsit felborult, mert ezek számára csak a középső tárlóban állt rendelkezésre kellő hely.

Az előbbiekből következik, hogy a kiállítási katalógusban célszerű volt mind a 216 fennmaradt korvínát közreadni. A szerzők a korvínákat tizenöt szakcsoportba sorolták, s folyamatosan számozták. Ez egyébként a hitelesnek tekintett korvínák eddigi legteljesebb és a legújabb kutatási eredményeket is tükröző katalógusa (vö. MKsz 1986/4, 295-301. Csapodi Csaba cikkével), tehát többet nyújt mint csupán a kiállítás anyagának tételszerű leírása. Ezért kellett egyeztető táblázat a kiállítási katalógus végére. Így a kiállítási sorszámhoz az utolsó pillanathoz hozzá lehetett rendelni az itt megadott teljes korvinajegyzék sorszámát és a reprezentatív, de azért nyomdatechnikailag sem kifogástalan katalógus római számmal jelölt színes reprodukciójának számát. Ezzel a katalógus sajnos nehezen kezelhetővé vált, a kiállításon mint kalauzt nem lehetett használni, ahhoz túlságosan nagy méretű. Ezt viszont a reprodukciók követelték meg. A katalógusban a kiállításon bemutatott 131 korvina közül 117-ről láthatunk reprodukciót.

A majd 20 oldalas bevezető tanulmányt és a fennmaradt hiteles korvinák ismertető jegyzékét Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára írta. A képanyagot válogatta, a forgatókönyvet írta, a feliratokat szövegezte és a kötetet szerkesztette Földesi Ferenc. A fényképeket a korvinákat őrző gyűjtemények bocsátották rendelkezésre. A kiállítást rendezte az OSzK Kézirattára, Karsay Orsolya irányításával; látványtervező Lencső László. A szervezést népes csoport bonyolította, Szilvássy Zoltánné vezetésével. A magyarországi korvinákat az OSzK restaurátorai készítették elő a kiállításra Beöthyné Kozocsa Ildikó vezetésével. A katalógus 9. oldalán olvashatók a támogató intézmények nevei. A kiállítási katalógus magyar és angol nyelven jelent meg.

ROZSONDAI MARIANNE

Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történeti Múzeumban. A könyv- és papírrestaurálás témakörében rendezett első magyarországi nemzetközi konferencia (Budapest 1990. szeptember 3–8.) alkalmából kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történeti Múzeumban *Könyv- és papírrestaurálás magyar közgyűjteményekben* címmel.

A kiállítás első ízben mutatta be a szakembereknek és a nagyközönségnek a könyvtárak, levéltárak és múzeumok műhelyeiben évtizedek óta folyó restauráló, konzerváló munka eredményeit. A rendezők – Csenki Éva, Szurdoki Zsuzsanna, Szőke Imre (grafikai tervező és kivitelező) és e sorok írója – célja az volt, hogy minél változatosabb anyagon mutassák be a szakma régebbi és legújabb eljárásait, amelyek révén a megrongálódott vagy csaknem elpusztult műtárgyak újra hozzáférhetővé lesznek a kutatók és a közönség számára. A rendezők törekvését a helyhiány korlátozta; csak egyetlen terem állott rendelkezésre. Bár az országban működő könyv- és papírrestauráló műhelyekhez intézett felhívásra 190 műtárgy érkezett be, csak 160 bemutatására volt hely. Ennek ellenére úgy véljük, hogy a kiállító 19 intézmény restauráló műhelye a maga változatos anyagával jól reprezentálta a szakma ország színvonalát.

A sokféle jellegű dokumentumot a rendezők megpróbálták a műhelyek jellegzetesebb tevékenységi köre szerint csoportosítani. Láthatók voltak a tárlókban iratok, oklevelek, térképek, tervrajzok, céhlevelek, papírfelzetes és viaszpecsétek, illetve utóbbiak másolatai. Papír és pergamen alapú kéziratok és kódexek, régi nyomtatványok művészettörténeti értékű bőr és pergamen kötésekben. A legrégebbi kódexek a 13–14. századból valók. Az újabb kor dokumentumait, műtárgyait a papír- bőr, illetve vászonborítású kiadói kötések, litográfiai, akvarellek, korunk dokumentumait az újság képviselte. Ízelítőt kapott a látogató a múzeumok papír, bőr, textil és egyéb anyagok felhasználásával készült legkülönbözőbb műtárgyaiból: kolostori munkák, legyező, diszdobozok, régi gyógyszeres edények. A kiállított sokféle tárgy közös jellemzője, hogy egytől-egyig restaurált, konzervált, tehát többé-kevésbé a restaurátor kezemenként nyomatát őrzi; akkor is, ha ez magán a tárgyon néha alig észrevehető. Mindemellett az eredeti állapotot jól érzékeltetik a restaurálás előtti, illetve a munka közben készült fényképek. Az érdekesebb vagy bonyolultabb restaurálási munkamenetek rövid összefoglalását magyar és angol nyelven olvashatja a közönség. A helyszűke miatt sok fénykép és módszerleírás szükségképpen nem állhatott a tárgyak mellett, de ez talán a látvány szempontjából inkább előny. Így a nagyközönség számára sem volt fárasztó a kiállítás megtekintése.

Nem törekedtünk arra, hogy csak a legújabb és legmodernebb eljárásokkal restaurált műtárgyakat állítsuk ki, így nyújtva módot a különböző módszerek eredményeinek összehasonlására. A szakember számára is érdekes lehet például két azonos korú és típusú dokumentum 18 évvel ezelőtti, illetőleg az elmúlt évben történt helyreállítási eljárásának összehasonlítása. A két egymás mellett kiállított középkori pergamen kódex nedvesség hatására mikroorganizmusok okozta hasonló károsodást szenvedett. Az egyik csonka leveleit 18 éve írópergamennel és aranyverőhártyával (igen vékony, átlátszó erős bőrhártya) egészítették ki, illetve kásirozták, a másikat a múlt évben egy új módszerrel, pergamenöntéssel állították helyre. Utóbbi lényege, hogy a csonka, illetve meggyengült részekre kézi eljárással pergamen és cellulózrostok keverékéből készült folyékony szuszpenzió kerül, vákuum segítségével. Ez a pótlás megszilárdulás és megszáradás után tulajdonságaiban és küllemében egészen hasonló az eredeti pergamenhez. A két restaurált kódexet összehasonlítva, a kiegészült részek között szemre nem sok a különbség, azonban az új eljárás gazdaságosabb, esztétikailag megfelelőbb eredményt ad, és a kiegészítés tartósabb.

Látható volt a kiállításon különböző eljárások és segédanyagok felhasználásával konzervált és kiegészített papíralapú, egy nyomtatványból való levelek sora. Az eredmény ez esetben annyira hasonló képet

mutat, hogy a szakember is csak alapos vizsgálattal különböztetheti meg a darabokon alkalmazott módszereket.

A bemutatott levéltári dokumentumok között voltak mikroorganizmusoktól károsodott pergamen és papír oklevelek, viaszpecsétek, háborús kárt szenvedett, átlított, megégett, darabokra szétesett iratok, térképek és tervrajzok, amelyeket különböző módon fertőtleníve, kiegészítve, megerősítve tettek a szakemberek a kutatók számára újra használhatóvá.

Üvegburával védve egy ósnyomatvány restaurált papír íveinek felfűzési módja volt tanulmányozható: láttuk a középkor óta változatlan formájú fűzőládára erősített bordaszalagokat, amelyek az elkészült könyv gerincén majd a valódi bordákat alkotják.

Az eredeti állapot visszaállítására törekedve, minden töredéket megőrizve, lehetőleg az eredeti technikák alkalmazásával és csak a legszükségesebb új anyagok beépítésével konzerválják a szakemberek a történeti értékű fa- és papírtáblás bőr- és pergamenkötéseket; de ugyanilyen gondos munkával erősítik meg, állítják helyre a 20. század elején készült, ízlésesen tervezett kiadói kötések szép papír- és vászonborítóit. Érdekességként látható volt egy Kodály Zoltán-kézirat egyik levele mellett annak nemes másolata. A nemes másolatok kiállítási célra készülnek, de nem fényképek, hanem az eredetihez hasonló anyagokból, kézzel készített egyedi munkák.

Egyik tárlóban nyomon követhettük a laminálás (viszonylag új módszer) munkamenetét egy facsiszolatot tartalmazó papírból készült, alig néhány éves, elsárgult és törekeny újságlap konzerválása során. A laminálással gépi úton, hő és nyomás segítségével szintetikus anyagot és japánpapírt visznek fel az előzetesen kémiaiilag semlegessé tett papír felületére. Az eljárás fázisait fényképek szemléltették.

Másutt egy bizonyos savtartalmú festék által törékennyé és lyukacossá tett 16. századi atlasz egyik levele látható, amelyet a néhány éve ismert módszerrel, a papírhasítással konzerváltak. A levelet vastagságában kettéhasítják, belülről erősítik meg, a hiányokat pótolják. Ily módon a színes ábrákat és a szöveget nem kell bevonnai valamilyen szilárdító anyaggal, amely sok esetben csökkentené a színek intenzitását és az olvashatóságot. Itt is fényképek sora segítette az eljárás lényegének megértését.

A kiállított sokféle műtárgy között szép számmal találhatók a két és féléves restaurátorképző iskola hallgatóinak vizsgamunkái is.

A könyvek és egyéb írott dokumentumok, múzeumi tárgyak mellett érdekes színfolt a 19. századból való restaurált földgömb. A régi földgömbök restaurálásához Magyarországon még nem sokan értenek.

A tárlat utolsó darabja egy igen ritka, 1909-ből származó színes fénykép, ún. kromofotótipia. Az ilyen elhalványodott kép bonyolult kémiai eljárással restaurálható, a feladat megoldása a restaurátortól speciális felkészültséget és gyakorlatot kíván.

Bár a kiállító terem nem klimatizálható, az erős fénytől óvtuk a műtárgyakat. A legérzékenyebbek felületét különleges, a káros ultraibolya sugaraktól és portól védő átlátszó fóliával takartuk be. A tárlatot négy hétig látogathatták az érdeklődők.

BEÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

Datenbankorientierte historische Pressedokumentation. I. Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938). Auf der 2. Internationalen Wissenschaftsmesse, die im Oktober 1990 in Wien stattfand (World Tech Vienna 1990), wurden zwei Datenbanken für den Bereich des Zeitungswesens vorgestellt. Es handelt sich dabei um eine Dokumentation der Wiener Tageszeitungen 1918–1938 und eine Dokumentation der Berliner Tageszeitungen 1918–1933.) Wir möchten hier einige Informationen über die Datenbank der Wiener Tageszeitungen geben, (vor allem weil sie auch die während der zwanziger Jahre in Wien erschienenen ungarischsprachigen Blätter dokumentiert, wie z.B. *Bécsi Magyar Újság*, *Vörös Újság* oder *Jövő*), als auch über das System der Datenbank der Berliner Tageszeitungen berichten. In dieser Dokumentation sind die im erwähnten Zeitraum herausgegebenen Tageszeitungen systematisch und annähernd vollständig erfaßt, so daß erstmals für die Forschung die Möglichkeit besteht, das sehr breite Medienspektrum in dieser Zeit als Ausgangsbasis und Unterlage für wissenschaftliche Arbeiten zu benutzen.

Die Zahl der während der Ersten Republik in Wien erschienenen Tageszeitungen ist viel höher als bisher angenommen. Im Laufe der Datenerhebung stellte sich heraus, daß etwa die Hälfte der gefunde-

nen Zeitungstitel der pressehistorischen Forschung nicht bekannt ist, diese Titel daherr auch nicht als zeitgeschichtliche Quellen herangezogen und genutzt wurden. Das Team hat im Laufe der vierjährigen Arbeit an der Datenerfassung nachgewiesen, daß es während des Zeitraumes 1918–1938 in Wien täglich durchschnittlich 30, in Berlin durchschnittlich 50 Tageszeitungen gab, eine für die heutige Pressesituation sehr hohe Zahl also.

Inhalt und Organisation der Datenbank: Die Datenbasis besteht aus drei voneinander getrennten Gruppen von Datenbanken. 1. den Primärdaten, 2. den Sekundärdaten und 3. den Bibliotheksdaten.

1. Primärdaten: Dieser (umfangreichste) Teil der Datenbank der Wiener Zeitungen enthält vorläufig Angaben zu 138 deutschsprachigen, ungarischsprachigen, serbokroatischen, tschechischen und hebräischen Wiener Tageszeitungen, wobei als Tageszeitung alle diejenigen Blätter verstanden werden, die mindestens zweimal wöchentlich erschienen sind und der „primär aktuellen und universellen, also nicht thematisch begrenzten kontinuierlichen Nachrichtenübermittlung dienen“¹. Auf diese Weise wurden politische Wochenblätter, lokale Anzeiger, Mitteilungs- und Amtsblätter sowie (vorläufig) Sonn- und Montagszeitungen ausgeschlossen. Von den 138 Tageszeitungen sind 125 in Bibliotheken nachweisbar, 13 nur aufgrund zeitgenössischer Quellen bekannt und bisher nicht nachweisbar.

Die Datenbank enthält aus schließlich Daten die äußere und institutionelle Struktur der jeweiligen Zeitung betreffend, also keine inhaltliche Beschreibung der Blätter, Folgende Kategorien sind in ihr berücksichtigt:

- Haupttitel,
- Zusätze zum Haupttitel
- Layout (Satzspiegel, Spaltenzahl, Schriftart)
- Erscheinungsweise
- Preis
- Impressum
- Druckort

Alle Daten zu diesen Kategorien sowie zusätzliche Informationen, die in einem Kommentarfeld zusammengefaßt sind, so zum Beispiel Angaben über die Zusammengehörigkeit verschiedener Titel, sind *ausschließlich aus den Zeitungen* entnommen worden.

Beginn der Erhebung ist der 12. November 1918, also der Tag der Republikgründung, vorläufiges Ende der Erhebung der 11. März 1938, der Tag vor der Besetzung Österreichs durch die Truppen der deutschen Wehrmacht. Innerhalb dieses Zeitraumes wurden sämtliche, die obigen Kategorien betreffenden Änderungen aufgenommen und vermerkt. Somit ist es nunmehr möglich, einerseits die Geschichte einzelner Zeitungen aufgrund der Änderungen der äußeren und institutionellen Struktur nachzuvollziehen — daß heißt beispielsweise sämtliche Änderungen innerhalb der Herausgeberschaft, der Chefredakteure, der Ressortverantwortlichen, Druckereien und einiges mehr, soferne im Impressum angegeben, zu beobachten. (Die Erhebung der Impressumsänderungen erstreckt sich selbstverständlich auch auf sämtliche Urlaube, Reisen u. a. der Verantwortlichen sowie auf deren Vertretungen, soferne ausgewiesen.)

Neben der wichtigen Kategorie des Impressums sei auch auf die Erhebung der Aufnahme der sogenannten „Zusätze zum Haupttitel“ aufmerksam gemacht. Nicht selten gibt diese Kategorie unter anderem in der Form von politischen Bekenntnissen, Emblemata und Motti einen ersten Anhaltspunkt über die politische Ausrichtung einer Zeitung. Angaben zur Zusammengehörigkeit mit anderen Zeitungen (z. B. Abendblatt des . . .), des Erscheinungszeitpunktes (z. B. Morgenausgabe), des Preises (z. B. 10 Groschen — Ausgabe), des regionalen Verbreitungsgebietes (z. B. Donaulandausgabe). Die Angaben der Preiskategorie beziehen sich auf den Einzelverkaufspreis einer Zeitung in Wien ohne Zuschläge. Sie sind nach Wochentagen und Tageszeitausgaben aufgeschlüsselt und in Kronen bzw. Schilling angegeben. Der Kommentar, wie bereits kurz erwähnt, enthält wenn notwendig Ergänzungen zu allen Kategorien, belegbare Querverweise auf zusammengehörige Zeitungen (Haupt und Nebenausgaben, Vorgänger bzw.

¹ SCHÜTZ, Walter J.: *Zeitungsstatistik*. In: Handbuch der Publizistik. Hrsg. von DOVIFAT, Emil. Berlin, de Gruyter 1969. Bd 3. Teil 2. 354

Nachfolger), an einigen Stichtagen erhobene Abbonementreise für Wien (z. B. am 12. November 1918 und am Tag der Einführung der Einführung der Schillingwährung) Informationen über den durchschnittlichen Umfang des Blattes, über nicht regelmäßig erhebbare Auflagenangaben und über Redaktionsitze außerhalb Wiens. Während der Erhebung der Primärdaten stellte die Definition und Erfassung der Beilagen der Zeitungen ein größeres Problem dar. Wir stützten uns bei der Begrenzung der Beilagenfrage in infalllicher Sicht auf die Definition von Koszyk² in formaler Hinsicht gilt, daß die Beilage überwiegend ein loser, „beiliegender“ Bestandteil der Zeitung ist und mindestens zwei Seiten umfaßt. Die Angaben zu den Beilagen umfassen in der Datenbank Haupttitel, Untertitel und nachweisbare Erscheinungsdauer.

2. Sekundärdaten: Die bisher besprochenen Primärdaten, die unmittelbar aus den Zeitungen entnommen wurden, wurden durch eine zweite Gruppe von Daten ergänzt, die aus zeitgenössischen Sekundärquellen entnommenen Angaben zur Auflagenhöhe und politischen Tendenz. Wir werteten folgende Quellen aus: Zeitungsadreßbücher, Annoncenkataloge sowie wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher. Die früheste Quelle stammt aus dem Jahr 1920, die späteste aus dem Jahr 1938. Die herangezogenen Sekundärquellen dienten ursprünglich unterschiedlichen Ziele: die Adreß- und Annoncenkataloge bedienten in erster Linie Inserenten, also enthalten sie neben Auflagenhöhen, Erscheinungsweisen und politischer Tendenz der jeweiligen Zeitung auch Informationen über Anzeigenpreise, Druckflächen der Zeitungen, Spaltenzahlen u.a., die wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher hingegen geben vor allem Auskunft über redaktionelle Daten, politischer Tendenz und auch Auflagenhöhe.

Die in den Sekundärquellen zu findenden Angaben stammen von den Zeitungsverlegern selbst und wurden im allgemeinen durch Fragebögen erhoben, Hinsichtlich der Erfassung der politischen Tendenz wurde ein breit gestreutes Vokabular angeboten, der Verleger wählte das ihm naheliegendste aus. Wenngleich es natürlich notwendig ist, diese Quellen vorsichtig und kritisch zu behandeln, so sind sie als Träger erster Informationen über die jeweilige Zeitung heute von hohem Wert. Durch die Auswertung der oben genannten Adreß- Hand und Jahrbücher gelang es für etwa 50% der in den Primärdaten dokumentierten Zeitungstitel als zusätzliche Informationen politische Tendenz und Auflage zu ermitteln.

3. Bibliotheksdaten: Die Primärdaten zu den 138 Zeitungstiteln wurden vor allem in den großen Wiener Bibliotheken erhoben: österreichische Nationalbibliothek, Universitätsbibliothek Wien, Parlamentsbibliothek, Wr. Stadt- und Landesbibliothek, Sozialwissenschaftliche Studienbibliothek der Kammer für Arbeiter und Angestellte für Wien, die Zeitung Vörös Újság im Archiv der Ungarischen Arbeiterbewegung in Budapest.

Die Bibliotheksdaten enthalten Angaben über die Signatur, die Aufbewahrungsart und den Bestand in den oben genannten Bibliotheken.

Ergänzend wird für jeden Titel die nach 1945 erschienene Sekundärliteratur genannt, wobei sowohl Literatur über die jeweilige Zeitung als auch Literatur angeführt wird, die die Zeitung primär als Quelle verwendet.

Derzeitiger Stand der Datenerfassung und Zukunftspläne. Die Erhebung der Daten 1918–1938 ist vollständig abgeschlossen. In einem weiteren Projektschritt haben die Mitarbeiter im Laufe des letzten Jahres die Datenbank erweitert und sämtliche Angaben zu den zwischen 1938 und 1945 in Wien erschienenen Tageszeitungen, sowie die Montagzeitungen für den Zeitraum 1918 – 1945 erhoben. Als nächster Schritt ist nunmehr die Rückschreibung geplant, d.h. die Erfassung der Daten zu sämtlichen in Wien erschienen Tageszeitungen von 1848 bis 1918. Ist dieser Schritt erfolgt, so liegt eine Datenbank über rund 100 Jahr Wiener Pressegeschichte vor und steht dem Benutzer offen. Publikationen sowohl der Datensysteme als auch einer Auswahl der Daten sind in Vorbereitung.

Zu wünschen wäre die rasche Einrichtung einer historischen Pressedokumentationsstelle, die einerseits selbst Forschungszentrum, andererseits Anlaufstelle für etwaige Anfragen seitens wissenschaftlich tätiger Interessenten sein sollte.

² KOSZYK, Kurt – PRUYS: *Handbuch der Massenkommunikation*. München, 1981. 28.

Momentane Kontaktadresse:

Kommission für die Ausarbeitung
eines Österreichischen Biographischen Lexikons
Fleischmarkt 22
1010 Wien
Tel. 512 91 84/DW 83

Kommission für literarische Gebrauchsformen
Sonnenfelsgasse 19
1010 Wien
Tel. 515 81/DW 343

Österreichische Gesellschaft für Kulturindikatorenforschung
Czerningasse 23/18
1020 Wien
Tel. 24 06 413

A. SEIDLER
(Wien)

Datenbankorientierte historische Pressedokumentation. II. Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933). Anlaß für die Entwicklung des Berliner Modells ist eine als Beitrag zur Kulturindikatorenforschung konzipierte Analyse der Kulturberichterstattung in Tageszeitungen am Beispiel einer Analyse von Theaterkritiken über Parallelinszenierungen Max Reinhardts in Berlin und Wien 1918–1932 gewesen. Da für vergleichende Untersuchungen nicht von einer zeitaufwendigen Primärquellenerschließung nach dem Wiener Modell ausgegangen werden kann, bietet das Berliner Modell vergleichbare Informationen durch Auswertung einerseits von Bestandsverzeichnissen, Bibliothekskatalogen sowie der Zeitschriftendatenbank des Deutschen Bibliotheksinstituts, andererseits der bereits genannten zeitgenössischen Zeitungsadreßbücher, Annoncenkataloge und wissenschaftliche Hand- und Jahrbücher. Es handelt sich somit um eine Dokumentation der Berliner Tageszeitungen ausschließlich auf der Basis einer kritisch-vergleichenden Auswertung von Sekundärquellen.

Die Organisation auch dieser Datenbank erlaubt es, auf der Basis aller in der Dokumentation verzeichneten Titel den jeweils gültigen Stand der die äußere und institutionelle Struktur der Zeitung beschreibenden Daten für alle an einem beliebigen Tag bzw. in einem definierten Zeitraum erschienenen Zeitungen auszugeben. Da die Berliner Modell an dem Wiener Modell orientiert ist, sind die Berliner Tageszeitungen nach einem Kategoriensystem erfaßt, das Titel, Erscheinungszeitraum und Zusammengehörigkeit der Titel sowie Angaben zu Erscheinungsweise, Redaktion, politischer Tendenz und Auflagenhöhe für alle Titel berücksichtigt. Durch stufenweises Auswerten (nicht alle Titel sind in allen Quellen verzeichnet; der Umfang der Angaben zu den einzelnen Titeln ist in den Quellen unterschiedlich) können somit in diesen Kategorien mit dem Wiener Modell vergleichbare Daten gewonnen werden. Die notwendige kritische Einschätzung dieser Daten ist dabei durch die ausgewiesenen Abweichungen in den überkommenen Angaben gewährleistet.

Die nach diesem Modell vorliegende *Dokumentation der Berliner Tageszeitungen 1918–1933* umfaßt insgesamt 123 Titel. Da bei Übernahme der Daten ausschließlich aus Sekundärquellen eine inhaltliche Zuordnung als Tageszeitung im Sinn der Schützschens Definition nicht vorgenommen werden kann, wurde ein Titel dann aufgenommen, wenn er zumindest in einer der angeführten Quellen als Berliner Tageszeitung zugeordnet und – in Übereinstimmung mit Schütz – seine Erscheinungsweise als mindestens zweimal wöchentlich ausgewiesen ist. In einer solchen auf der Basis von Sekundärquellen erstellten Dokumentation können nur Tageszeitungen berücksichtigt werden, die über einem längeren Zeitraum erschienen sind, so daß Stichtagsauswertungen trotz der geringeren Grundgesamtheit (123 Berliner Titel, 138 Wiener Titel) für Berlin täglich durchschnittlich 50 Tageszeitungen ergeben. Bei Berücksichtigung kurzfristig erschienener Titel wäre eine entsprechend höhere Zahl zu erwarten.

Auch in der Berliner Dokumentation sind neben den deutschsprachigen Tageszeitungen eine Anzahl fremdsprachiger, nämlich polnische, russische, ukrainische sowie englischsprachige Zeitungen ausgewiesen, die wie beispielsweise *Dni* (1922–1927) oder *Dzennik Berlinski* (1915–1930) über einem längeren Zeitraum erschienen sind.

Stellt auch das Berliner Modell einem für vergleichende Untersuchungen wichtigen Arbeitsbehelf dar, der es erlaubt, sowohl eine gesicherte Materialbasis als auch externe Kontrolldaten (wie zum Beispiel Angaben über Eigentums- und Produktionsverhältnisse, Redaktionszusammensetzungen und Auflagenzahlen) zur Überprüfung von Forschungsergebnissen zu definieren, sollte letztlich für eine Erschließung der Tageszeitung als Quelle für zeitgeschichtliche Forschung eine Datenerhebung nach dem Wiener Modell angestrebt werden. Nur so können Tageszeitungen derzeit annähernd vollständig und mit größtmöglicher Zuverlässigkeit erfaßt und als Quellen, die die öffentliche Diskussion dokumentieren, für die Forschung zugänglich gemacht werden.

G. MELISCHEK
(Wien)

SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. I–III. köt. Bp. 1990. LXIV, 3257 p.

A hazai közgyűjteményekben őrzött régi nyomtatványok feltárásának első, kimagasló lépése volt a 15. századi kiadványok országos katalógusának közreadása 1970-ben (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.*) Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész in colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértesy. Budapestini MCMLXX.). E törekvés következő, logikus lépése a 16. századi nyomtatványok katalógusának összeállítása. Amíg az ősnymtatványok száma csak valamivel haladja meg a hétezeret alig több mint félszáz gyűjteményben, addig a 16. századiak esetében ennek mintegy tízszeresével kell számolni összesen az országban, a gyűjtemények száma pedig három számjegyű. Mindenki számára világos volt a kezdetektől, hogy ezt a feladatot már nem lehet egyetlen kiadvánnyal megoldani, hiszen ennek elkészülte szinte beláthatatlan időre elhalasztaná az e nyomtatványokra vonatkozó adatok közzétételét. Így a gyűjtemények egyenként fogtak hozzá 16. századi kiadványaik katalógusának elkészítéséhez. Az utolsó félvétizedben napvilágot látott több ilyen kiadvány is, így előbb a szegedi (*Régi könyvek és kéziratok katalógusai. XVI. századi könyvek.* Összeáll. Keveházi Katalin és Monok István. Szeged 1986.), majd a debreceni Egyetemi Könyvtár (Ojtozi Eszter: *Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen.* Debrecen 1989.) katalógusa 283 és 478, továbbá a kecskeméti piarista könyvtáré 67 tételben (*A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei.* Összeáll. Kósáné Horváth Mária. Szeged 1990.).

Mindezek csupán az első lépések voltak ahhoz, hogy a hazai közgyűjteményekben őrzött 16. századi nyomtatványok feltárása egyedi publikációban megtörténjék. Az igazi áttörést az ország legnagyobb ilyen jellegű gyűjteményének, az Országos Széchényi Könyvtárnak katalógusa hozta, amely most három testes kötetben látott napvilágot, nem kevesebb mint 3321 lap terjedelemben. A kiadvány 12 989 nyomtatvány 15 268 példányának adatairól nyújt kimerítő bibliográfiai tájékoztatást. E számok önmagukban is jól mutatják, hogy ez a katalógus nagyságrendekkel múlja felül az eddig közreadott hasonló jellegű hazai kiadványokat. De ez a fenti számokkal jellemzett állomány nem csupán itthon emelkedik ki a többiek közül, hanem nemzetközi mércével mérve is jelentős. Jóllehet e téren pontos adatok nem állnak rendelkezésre, joggal feltételezhető, hogy az Országos Széchényi Könyvtár sorrendje a világranglistán alighanem mindössze két számjeggyel jelölhető. Az őt a 16. századi kiadványok száma terén megelőző gyűjtemények közül pedig önállóan közreadott nyomtatott formában – eltekintve a londoni British Library (korábban British Museum) kitűnő, de csak igen sommás leírást tartalmazó speciális köteteitől – eddig még egyetlen gyűjtemény sem vállalkozott. (H. M. Adams kiváló, a nyomtatványok pontos fűzetbeosztását is tartalmazó, monumentális katalógusa az angliai Cambridge Egyetemi Könyvtára és valamennyi kollégium 16. századi könyveinek összesített adatait tartalmazza.) Így joggal lehetnek büszkéek a kiadvány összeállítói, de rajtuk keresztül az egész magyar könyvtáros társadalom is erre a teljesítményre. Természetesen ezt a munkát nem adták ingyen: közel három évtizeden át dolgoztak rajta többen is, Soltész Erzsébet vezetésével, aki már az országos ősnymtatványkatalógus létrehozásában is vezető szerepet vállalt. A résztvevő személyek nevét – működésük időköré-

vel, ill. a köteten belüli részesevésükkel — a bevezetőben (XIII. l.) lehet olvasni.

A katalógus alcímében megszorítást közöl „Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok” formájában. Ez a régi RMK I. és II., vagyis az új RMNy-kategóriába tartozó kiadványok kizárását jelenti. Az indoklás ehhez így szól (VII. l.): „Ezekről ugyanis két ismert nemzeti bibliográfiánk . . . részletesebb információt nyújt; többek között azaz, hogy a kiadványok összes ismert lelőhelyét felsorolja”. Nem biztos, hogy ezzel mindenki és fenntartás nélkül egyet tud érteni, hiszen teljesen más dolog egy bizonyos szempontból összeállított bibliográfia és megint más egy könyvtár állományáról készült katalógus. Ez utóbbiból így több mint 350 magyar nyelvű és hazai kiadvány mintegy félezer példányát kizárni nem tűnik meggyőzőnek, hiszen ezeknek nem is kis része unikum, másrészt a külföldi kiadványokkal foglalkozók hiába keresik a részben vagy egészben magyar nyelvű kiadványokat. Aligha fog pl. a Calepinus-szótárakkal foglalkozó külföldi kutató, miután annak 24 kiadását (C 48–71) megtalálja a katalógusban, arra gondolni, hogy nemzeti könyvtárunk még további hat kiadással is rendelkezik, és ezek csak azért maradtak ki, mert bennük a magyar nyelv is szerepel. Sajnálatosnak kell minősíteni, hogy nemzeti könyvtárunk legsajátosabb gyűjtőköréhez tartozó és egyben többségükben nagy ritkaságú kötetei kimaradtak a 16. századi nyomtatványok katalógusából. Ellenkező esetben a kiadvány számos unikumról és a korabeli hazai könyvtermelés jellegzetes produktumairól számolt volna be, ezzel teljesebbé téve az áttekintést. Ugyanilyen visszafogottságot lehet tapasztalni az Országos Széchényi Könyvtáron belül más szaktárakban őrzött 16. századi nyomtatványok példányainak közreadásában is. Bár ezt a bevezető (VIII. l.) általánosságban kilátásba helyezi, és valóban található is néhány ilyen tétel (pl. A 72, M 818), ennek ellenére nem kevés kötet maradt figyelmen kívül. Így pl. bár Ortelius négy kiadása fellelhető a mostani katalógusban (0 149–152), további hat kötet azonban figyelmen kívül maradt a Térképtár atlaszgyűjteményéből, ahol egyedül az első száz sorszámú fóliáns között öt további 1601 előtt készültet őriznek. Kár tehát, hogy a most napvilágot látott katalógus nemzeti könyvtárunknak nem a teljes 16. századi állományát adja közre.

Ez azért is különösen sajnálatos, mert a megjelöltet közel 13 000 kiadvány bibliográfiai feltárása nemzetközi mércével mérve is roppant igényes és színvonalas. Az angolszász világban olyan elterjedt rövidített címléírással (STC) szemben jóval teljesebb, mert a terjedelmet és a bibliográfi-

ai azonosítást szolgáló szakirodalmat is közli, valamint további hasznos és fontos részleteket is, mint amilyen a művek kolofonja — az 1521 előtti kiadványoknál az éven belül a hónap és nap megjelölésével —, az illusztrációk rövid jellemzése, valamint a nyomdászjelvény jelölése. De ezzel még nem is érték be ennek a hatalmas „hármaskönyv”-nek az összeállítói, hanem vállalkoztak egy-egy szerzőn belül ugyanannak a műnek eltérő címek alatt és különböző nyelven megjelent kiadásainak jól áttekinthető összesítésére is. Az ilyen megoldás igen jelentős munkaigényét csak az tudja igazán méltányolni, aki foglalkozott hasonló feladatokkal. És persze a kötet használói, akikért mindez készült. A szabványos címléírásból kimaradt személyek, nevek és adatok sokaságát hozza felszínre az a két további, ugyancsak rendkívül igényes és nem általános módszer, amely egyrészt a címszövegben szereplő személyeket, illetve városneveket vetíti ki, másrészt analitikusan feltárja a kiadványában meghűződő kisebb önálló műveket szerzőjükkel egyetemben. Egyedül ez utóbbi módszer révén mintegy négyezer, különben rejtve maradt szerző, ill. munka vált keresztutalókkal könnyen hozzáférhetővé a katalóguson belül.

Ugyanilyen igényesség tapasztalható az óriási adattömeg mind többsíkú feltárását biztosító mutatók összeállításánál. A régi nyomtatványoknál szinte elengedhetetlen nyomdahely és nyomdász szerinti áttekintés mellett rendkívül értékes tájékoztatást nyújt a kötet végén található névmutató, mind a címszövegben szereplő személyekről és helynevekről, amelyekről fentebb már szó esett, mind a címléírásban feltüntetett szellemi közreműködőkről azok feladatkörének megjelölésével (kiadó, fordító, kommentátor stb.). Mindez a kötet használóinak munkáját rendkívül mértékben segíti azáltal, hogy a szabványos címléírást során különben figyelmen kívül maradó személyek, művek és városok ezreit ilyen sokoldalúan tárja fel. Ugyanakkor az ember azon is elgondolkodik, hogy milyen rengeteg szellemi energiát és időt vett mindez igénybe. Ez a megoldás az ilyen nemzetközi szinten szinte még úttörő munkánál érthető és örömmel üdvözlendő, idővel azonban ezt a feladatot a készülő és a jövőben összeállítandó bibliográfiáknak kell magukra vállalniuk. A gyűjtemények katalógusainak mindenek előtt majd az illettő példány egyedi sajátosságainak (kötés, korábbi tulajdonosok stb.) rögzítésére kell erőiket összpontosítaniuk. Ezek közül a példány hiányosságait ez a katalógus számmal jelölt kategóriákként adja közre. Kár, hogy e csoportok körvonalazása (XI. l.) bizonytalanságot hagy a kötet használóiban, hi-

szen nem világos számára, hogy hol húzódik a határ „a nyomtatvány eleje és vége hiányzik”, a „nagyon csonka példány” és a „fragmentum” megjelölésű csoportok között. A katalógus magas színvonalú elkészítéséhez igénybe vették a nemzetközi szakirodalom jelentős részét, így az idézett művek több száz tételt tartalmazó jegyzéke (XXIII–LX. l.), amely 1987-ig terjed, akár bibliográfiaként is használható a 16. századi nyomtatványokkal foglalkozók számára. Természetesen nem lehet kifogásolni, csak sajnálni az összefüggő német nyelvterületen az ebben a korszakban készített kiadványok nagy jegyzékének (VD 16) a katalógus munkálatainak lezárását követően megjelent köteteknek hiányát. Talán ezért is maradt ki teljesen a hasonló olasz vállalkozás (*Le edizioni italiane del XVI. secolo*) még 1985-ben megjelent első kötete.

A könyvismeretesekek egyik közismert feladata, hogy nagy büszkén kipécézzék – e katalógus esetében az adatok sok-sok tízezrei közül – egy-egy hibának tűnő esetet. Kár, hogy a gondosan elkülönített, egymástól eltérő kiadások megkülönböztető sajátosságairól a kötet használója – akárcsak ezt a recenziók sora által kifogásolt VD 16 esetében – nem nyer tudomást (A 36–37, E 458–459 stb.). A közelebről meg nem nevezett címlapváltozatok (pl. E 789–791) külön tételszámot kaptak, míg az előszóvariánsok (pl. C 527) nem. Nem világos tehát, hogy hol húzódik az önálló bibliográfiai egység fogalmának határa.

Megemlíthető „Bellarmino, Roberto” esete (B 193–203), akit a római egyház már több mint fél évszázada szentté avatott. Őt azóta a könyvtári katalógusok – így pl. a British Library is – keresztneven és a „szent” megjelöléssel regisztrálják. Nem látszik teljesen következetesnek a szerzői nevek latin, ill. nemzeti formájának alkalmazása. A görögül írók mind eredeti névformájukban, latin betűkre átírva szerepelnek, igényesen megkülönböztetve egymástól az ómegát az omikrontól és az étát az epszilontól: pl. Aristotelés. Ennek következtében azután jelentősebb eltérések is mutatkoznak a megszokott latinus formáktól (pl. Aktuarios, Jóannés – Aisópos – Aieneias Gazaios – Ailianos Taktikos). Más, nem latin betűkkel írók neve esetében már nem ilyen világos és egyértelmű a helyzet. A héber és arab szerzőknél hol az eredeti (pl. al-Khayyāt, Abu' Ali Yahyā ibn Ghalīb és nem Albohali), hol pedig a latinus névalak az elfogadott (pl. Albubather és nem Abu Bakr ibn al-Khasil, al-Kharashī). Miután a katalógus szerkesztési nyelve a latin, amely egyben a 16. századi európai tudományosság nemzetközi nyelve is volt, elképzelhető lett volna minden nem latin betűkkel

írt szerző névformáját egységesen a közismert és leggyakrabban használt, latinizált alakban közölni. De bizonytalanság tapasztalható a latin betűkkel írt szerzőknél is a latin, ill. a nemzeti névalak használata terén, amihez a családi és keresztnév közötti nyelvi ellentmondás járul (pl. Abstemius, Lorenzo – Agrippa, Heinrich Cornelius – Adraensens, Adrian).

A szerzői nevek körüli egyetlenség gondot jelent az OSzK mostani katalógusával megindított országos vállalkozás számára, amely éppen erre támaszkodva kívánja a hazai egyházi és világi közgyűjteményekben őrzött 15–16. századi nyomtatványok példányait leírva lelőhelyenként elkészíteni. Az egységes szempontok pedig rendkívül fontosak, hogy a külön-külön összeállításra kerülő katalógusok adatai számítógéppel országos nyilvántartásként folyamatosan összesíthetőek legyenek. A most ismertetett kiadvány a fenti néhány és nem is mindig az érdemet közvetlenül érintő megjegyzéstől függetlenül hatalmas támaszt jelent, hiszen a többi hazai könyvtárban őrzött régi nyomtatványok jelentős százaléka az OSzK-ban is megtalálható. A most publikált adatok (terjedelem, bibliográfiai hivatkozás stb.) rendkívül hasznos kiindulópontot jelentenek az országban folyó munkálatokhoz.

Kimagaslóan nagy értéke az új kiadványnak, hogy a hazai 16. századi könyvvállomány mintegy egynegyedét immár bibliográfiailag alaposan feltárva közkinccsé teszi a hazai és külföldi érdeklődők számára. Ezzel hazánkban a régi nyomtatványok terén nemzetközileg már eddig is elért és sokak által nagyra értékelt eredményeit jelentős mértékben tovább öregbítette. Köszönet érte mindenkinek, aki e jelentős alkotás létrejöttében közreműködött.

BORSA GEDEON

Keveházi Katalin–Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged, 1986. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus IX. Fasciculus 3.) — **Ojtozi Eszter: A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik.** Debrecen, 1989. (Régi tiszántúli könyvtárak 6.) — **Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei.** Szeged, 1990. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tomus X. Fasciculus 4.)

Köztudott, hogy történelmünk „viharos századaiból” sajnálatosan kevés fennmaradt tárgyi emlék és dokumentum áll rendelkezésünkre, éppen ezért külön is öröndetes, hogy több helyen többen is felismerték, hogy a könyvtárakban szunnyadó régi értékes nyomtatványok vallatóra fogása, a bennük őrzött és máig továbbhagyományozott információk feltárása, rendszerezése és publikálása elengedhetetlen feladat.

Nem a magyar nemzeti múlt érdekes és értékes műveinek tartalmi elemzéséről, jelentőségük összehasonlító vizsgálatáról van ezúttal szó. Hiszen az a különböző diszciplínák művelőinek feladata kell legyen. A könyvtörténet-sz. filológusnak a tartalmi elemzőkkel szemben, de sok esetben azoknak is értékes és érdekes adatokat szolgáltatva, adott gyűjtemény vagy gyűjteményrész kötetének az igényes és részletes leírása a főfeladata e munka során. A bibliográfiai leírás és regisztráláson túlmenően az egyes példányok autopszia alapján történő leírása áll a vizsgálódások közép-pontjában. Számot kell adni arról, hogy a könyv mikor ki(k)nek a tulajdonában volt, milyen nyelvű és korú és jellegű bejegyzéseket tartalmaz; milyen kötésben és milyen állapotban van jelenleg. Röviden ezek azok az információk, amelyek egy régi könyv kézbevételekor az adott példányból kiolvashatók.

Az 1601 előtt megjelent, hazai gyűjteményekben őrzött nyomtatványok illetén szempontok szerinti leírása kezdődött meg az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok Bibliográfiai Szerkesztőségének szakmai felügyelete és irányítása alatt az 1980-as évek derekán. Tervünk az, hogy az egyes gyűjtemények lelkes és szakértő gárdájának a bevonásával feltárt adatokat ők publikálnák, majd a munka végén az így megjelent katalóguskötetek adatait kumulálánánk.

E komplex könyvtörténeti kutatás ésszerű és sürgető voltát igazolja, hogy e program kidolgozásakor már folyt az országban hasonló jellegű munka. Ezek eredményeként üdvözölhattük először 1986-ban Keveházi Katalin és Monok István munkáját, 1989-ben látott napvilágot Ojtozi Eszter katalógusa. Nemrég jelent meg katalógus a kecskeméti Piarista Rendház 16. századi könyveiről.

A Kolozsvárról Szegedre áttelepült Tudományegyetem 1921-ben alapított Egyetemi Könyvtárának régi anyaga az idők folyamán lassan növekedett. Az 1949–1952 közötti években, a népkönyvtári elosztó hálózaton keresztül jutott nagyobb könyvgyűjteményhez, ill. a budapesti nagykönyvtárak duplumaiból, fölpéldányaiból gyarapodott. Régi könyvek között éppen ezért igen sok a cson-

ka, töredékes példány. A könyvtörténeti tanulmányaiból, publikációiból is jól ismert szerzőpárosnak éppen ezért sokszor a művek azonosításával is sok gondja lehetett. De feladatukat a fellelhető és szóba jöhető szakirodalom segítségével jól oldották meg. A könyvtár 283 db 16. századi nyomtatványának jellegzetességeit a következő szempontok figyelembevételével adták közre.

A szerzői abc-be sorolt művek címlapját a technikai lehetőségekhez mérten betűhíven igyekeztek visszaadni. Még a sorvégeket is jelölték, de természetesen éltek az ésszerűség diktálta kihagyásokkal is (titulusok, idézetek). A szerzők nevét latinos formában, ill. a nyomtatvány nyelvén közölték. A címlapleírást az impresszum és a terjedelem adatai követik, rétmegjelöléssel. Ezután áll a kötésre vonatkozó rövid megjegyzés a kötés anyagáról és a kötet állapotáról. A példányban található kézirásos bejegyzések külön egységként szerepelnek a kötetben való előfordulásuk sorrendjében. Ennek a résznek a megszerkesztésébe sikerült mindazokat a szempontokat belesűríteniük, amelyek az olvasóban felvetődhetnek; vagyis betűhíven, a rövidítések feloldásával közölték a possessorbejegyzéseket. Ha datálatlanok voltak, mindig meghatározták a beírás korát századra. Mindig megjelölték, hogy a bejegyzés a könyv melyik lapján található. Ha a bejegyzés szignálatlan volt, akkor a bejegyzés tényét rögzítették.

A leírást bibliográfiai hivatkozások teszik teljessé. Ha a tárgyalt mű kolligátumkötetben foglal helyet, minden esetben utaltak a kolligátum első tagjára, ahol az egész kötet állapotleírására vonatkozó adatokat részletezték.

A feltáró munkát precíz alapossággal, minden részletre kiterjedő figyelemmel végezte el a szerzőpáros. Lelkesítette őket, hogy e viszonylag kis gyűjteményben is akadtak érdekes meglepetések. Így Thurzó György, Apafi Mihály vagy Georg Buchholz történetíró egy-egy kötetét is regisztrálhatták. Bízunk benne, hogy ha az egész országban sikerül megvalósítani az 1601 előtti nyomtatványok hasonló mélységű feltárását, még további possessorok emelkednek ki a névtelenségéből, hiszen szét-szóródott olvasmányaikat végre alkalmunk lesz együtt látni.

A szegedi katalógust öt mutató teszi jól használhatóvá. Ezek a következők: nyomda- és nyomdászmutató, a címléírásban szereplő nevek mutatója, a bejegyzésekben szereplő nevek mutatója, címszavak mutatója és tárgymutató. Kár, hogy a bejegyzésekre vonatkozó nyelvi és tárgyi mutató nem készült, de ezekről sokszor a tételleírásokból sem tudunk meg közelebbit. Pl. a 261. tételként

leírt Kempis-kötet hátsó szennylapján olvasható négy lapnyi szignálatlan 18. századi bejegyzésről jó volna tudni, milyen témájú; vagy érdekes lett volna külön is kiemelni, hogy a Telegdi-kötetekben szereplő bejegyzések magyar nyelvűek-e.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára hasonlóképpen fiatal intézmény – alapítási éve: 1916 –, amelynek régi könyvei egyfelől a nagyállományban, másfelől különgyűjteményben foglalnak helyet. Ojtozi Eszter vállalkozott arra, hogy igényes katalógusban publikálja a könyvtár 16. századi külföldi antikváit, possessoraikkal együtt. Tulajdonképpen Czellárné Csiba Judit munkáját folytatta. Gondos és alapos feltáró munkája során 478 mű leírását készítette el Ojtozi Eszter. A szegedi könyvtárosokhoz hasonlóan rögzítette az egyes példányok jellemzőit, de miként katalógusának címéből kiderül, ő a kötések leírását nem tekintette céljának.

A szerzők nevét ő is a latin névalakban közölte, de a cím betűhű jelöléséről s a sorvégek jelöléséről lemondott. Eljárását a magunk részéről egyáltalán nem kifogásoljuk. Azt viszont már igen, hogy az impresszumatokat követő terjedelemmegjelölés végén a könyvek formátumát a modern könyvek leírásában szokásos cm-mérettel jellemezte.

A mai jelzet és a mű bibliográfiai azonosítása(i) után következnek a könyv possessorai. Ojtozi Eszter a szegedi könyvtárosokkal ellentétben kronológiai sorrendben közölte őket. Nem jelölte viszont meg a bejegyzések előfordulásának a helyét és a datálatlan bejegyzéseket a tételleírásban nem kötötte szöveghez, amint azt Kevehely és Monok katalógusa tette. Ez utóbbi hiányosságot némileg pótolhatja az olvasó, sok esetben ugyanis a rendkívül jól használható possessor-mutató segítségével azonosíthatóvá és időhöz is köthetővé válnak a kérdéses személyek. Külön egységként szerepelnek a bejegyzésekre vonatkozó adatok. Ezek nyelvet és tartalmi jellemzését, sőt néhány esetben teljes szövegét is megtalálhatjuk a leírásban.

A kötethez a címben előforduló nevek mutatója, külön nyomdahely és nyomdászmutató járul. E két utóbbit nyugodtan össze lehetett volna vonni. A raktári számok mutatója azért örvendő, mivel csak itt és a possessormutatóban találkoznak össze a kolligátumkötetek tagjai. Érdekes – mint mindig – a debreceni régi külföldi könyvanyagról készített időrendi mutató.

A katalógus készítése során a legnehezebb munka kétségtelenül a possessorok azonosítása volt.

Ojtozi Eszter ennek érdekében igen tiszteltreméltóan széles körű forráskutatást végzett.

Kiderül ez a possessorok azonosításához használt irodalomjegyzékéből és az előbb már méltatott possessormutatóból. Ehhez külön áttekintés csatlakozik az exlibrisokról, supralibrosokról, donatio-dedicatiókban előforduló személyekről is. Ugyan külön áttekintés hívja fel a figyelmet azokra a könyvekre, amelyekben hosszabb bejegyzés található, de a bejegyzések nyelvi és tartalmi jellegére vonatkozóan sajnos itt sincs mutató. Pedig biztosan akad majd olyan használója e katalógusnak, akinek érdekes lenne kézbevennie azt a 31. tételtként leírt kötetet, amelyben reformátorokra vonatkozó gúnyversek olvashatók; mást a magyar nyelvű bejegyzések érdekelhetnek, amelyekre szerencsésen a tételleírásokban mindig történik külön utalás (pl. 287, 288, 289, 338, stb.); s nem biztos, hogy az orvostörténész az egész katalógust végigolvassa és rátalál a 338. tétel azon megjegyzésére, amely az e kötetben fellelhető latin és magyar nyelvű receptekre hívja fel a figyelmet. Ráadásul e könyv címlapja még a katalógus végén közölt képek között sem szerepel, miként a fentebb említett 31. számúé, amelyre leglább e kép felhívja a figyelmet.

A debreceni Egyetemi Könyvtár régi külföldi anyagának egykori possessorai között is sok híres személyiség van. Sőt fény derült az ide került tatai kapucinusok tulajdonát képező művek korábbi birtokosaira is. Szegeden is őriznek egy Lívius-kötetet, amely sok Debrecenben feltárt kötethez hasonlóan Munkácsi István nagyszombati jogtudoré volt előzőleg, és utána került Tatára (149. tétel). Ojtozi Eszter kutatásai szerint a közvetítő Eszterházy József volt (Bevezetés 12.). Ilyen és ehhez hasonló összefonódások felismerésére ad lehetőséget a possessorkutató, ami egyben az ismertett katalógusszerkesztők áldozatos, nagy szakértelemmel és lelkesedéssel folytatott feltáró munkájának eredményességét is jelzi. Remélhetőleg nem fejezték be ezirányú munkájukat, és ezután is vállalkoznak könyvtárak más állományrészeinek, ill. a környezetükben lévő gyűjtemények (tanszéki könyvtárak, egyházi gyűjtemények) régi köteteteinek átnézésére és jellegzetességeik regisztrálására. Fenti megjegyzéseinket csupán néhány további ötletnek szántuk munkájuk még eredményesebb és komplexebb folytatására.

Ennek a kívánatos együttműködésnek a gyümölcse a kecskeméti Piarista Rendház Könyvtárának 16. századi nyomtatványairól készített összeállítás. Kósáné Horváth Mária 67 itt őrzött kötet leírását adja közre. A katalógus szerkezete, a leírások szisztemája lényegében a szegedi Egyetemi Könyvtár katalógusszerkesztőinek az elveit köve-

ti: betűhű és részletes címléírás; kötésre vonatkozó adatok; az előfordulási helyek sorrendjében a kötetben található bejegyzések. Kár, hogy ezekről az elvekről és a régi könyvekkel foglalkozók számára egyértelmű rövidítések feloldásáról nem kap eligazítást az olvasó. Miként azt is sajnáljuk, hogy a bejegyzések korát sem tünteti fel mindig a leírás (pl. 6, 19, 31. tétel). Tisztában vagyunk azzal, hogy sokszor ez a legnehezebb feladat, de akkor is jó lett volna mint meghatározhatatlanul regisztrálni a meghatározhatatlan korú bejegyzéseket! A kötet végén három mutató található: nyomda- és nyomdászmutató, a címekben előforduló nevek mutatója és a bejegyzésekben található nevek mutatója. Feltűnő, milyen sok a csonka, sérült és címlap nélküli nyomtatvány e gyűjteményben is.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. Békéscsaba–Gyoma, 1989. 64 p. + 216 ábra

Ballagi Aladár nevezetes nyomdászattörténete szerint 1877 végén 248 tipográfia működött az akkori határokon belül (51 Budapesten, 198 vidéken). A húszezer lakosnál többet számláló települések közül csak Békés, Cegléd és Nagykőrös nem rendelkezett nyomdával. A következő évtizedben azonban Békésen egymás után több is létesült, közöttük a Drechsel-nyomda.

Az osztrák származású bárófamilia útja akár modellnek is felfogható hazai viszonylatban. A kezdetben hatalmas birtokkal rendelkező család vagyona lassan szétaprózódott, sőt a harmadik-negyedik nemzedék könnyelmű tagjai kezén jó részt elűszott. A 19. század második felében már megyei tisztségviselők (csendbiztos, rendőrkapitány), de tekintélyük révén így is a mezőváros dzsentri rétegéhez tartoztak, és a rokoni-baráti szálak segítségével megszerzett állások biztosították a megélhetést és a felszínen maradtak.

A békési Drechsel-nyomda tulajdonosának életútja a hasonló méretű vagy kisebb műhelyek gazdáinak pályájához képest elsősorban azért egyedi, mert az alapító, báró Drechsel Géza sohasem szerzett nyomdász képzettségét, sohasem dolgozott nyomdában. Idővel nyilván elsajátította mindazt, ami a megrendelőkkel való tárgyaláshoz, az újságszerkesztéshez nélkülözhetetlen ismeretnek számítot. A mindössze két kéziszedővel, egy tanulóval és két nyomdagéppel dolgozó üzem gazdasági ügyeit bizonyára maga a tulajdonos intézte.

Nincs adatunk arra, hogy a szükséges tőkét honnan szerezte, mint ahogy arról sincs, milyen cégektől vásárolta a gépeket, a betűkészleteket, a berendezést. A nyomda iratanyaga ugyanis nem maradt fenn, így csak közvetett úton nyerhetünk adatokat a nyomda történetére vonatkozóan: a megye, illetve az ország többi nyomdájával foglalkozó szakmai vagy nyomdai kiadványokból, közigazgatási és ipartestületi iratokból, nem utolsósorban pedig a békési nyomda ma rendelkezésünkre álló munkáiból, főként a rendszeresen előállított naplárakból, iskolai értesítőkből, napilapokból. Folyamatos üzemtörténet megírására nem vállalkozhatott a szerző, akit különben elsősorban évtizedes levéltárosi foglalkozása tett csak képessé a hézagok összeállítására. Alapjában véve a kérészeletű kis nyomdák működését túlnyomó részben csak így közelítheti meg az utókor.

Az 1895 nyara körüli üzemindulást a Drechsel-nyomda első nevezetesebb kiadványa bizonyítja minden kétséget kizáróan. A nevezetes békési zendülés verses krónikája mindössze nyolc oldalnyi terjedelmű. Az ismeretlen, nyilván helyi rímfaragó dőcögő verssorai azonban jó szolgálatot tettek nyomdatörténetünknek.

A hirdetésekben befolyó összegek számottevőek voltak. Az évkönyvek, ipartestületi jegyzőkönyvek (Drechsel Géza volt hosszú időn át az ipartestület elnöke!), helyi levelezőlapok, gyászjelentések, báli meghívók, közigazgatási és pénzügyi nyomtatványok, iskolai könyvek és füzetek állandó jövedelmet biztosítottak ugyan, de folyamatos munkát csak a hírlapok jelentettek. A példányszámról mindössze annyit tudunk, hogy 1911-ben a *Békési Lapok* egy-egy alkalommal 260 példányban kerültek ki a sajtó alól, a *Békési Hírlap* 1914 márciusi példányszáma 500 volt. A fellendülés bizonyítéka, hogy a tulajdonos 1912/13 körül az addigi gőzerővel működtetett üzemet „motorerőre” alakította át, amit benzin hajtott. Talán ez a befektetés rendítette meg a nyomda anyagi helyzetét, de a csődhöz a világháború is hozzájárult. Az egyre nehezebbé váló megélhetés miatt a lakosság lemondta az újságokat, s ezáltal a nyomda folyamatos üzemeltetése lehetetlenné vált. A békési főszolgabíró iktatókönyve szerint 1920 februárjában hivatalosan is bejelentették a megszűnést.

Különös szint jelent *A Betű és körzet minták Br. Drechsel Géza könyvnyomdájában, Békésen* címet viselő, megjelenési idő nélküli mintakönyv, melyet Petőcz Károly dolgozott fel.

A századforduló vidéki nyomdáinak változatos igényeket kellett kielégíteni. A betűválaszték, az ornamentika-, a vignetta- és a jelkészlet éppen

ezért még a legszerényebben felszerelt tipográfia-ában is nagy volt. A nyomtatás az ún. gyorsajtókon, valamint a kezdetben láb-, később elektromos meghajtású téglenyomógépeken történt. A kikészítés (kötés) teljes manufaktúra jellegű volt. Ez tükröződik a 35 lapos mintakönyvben is.

Az első tíz oldalon kapott helyet a nyomda betűkészlete. Egy-egy fokozatot három sorban helyezt el a szerkesztő: az elsőben a betű nevét és fokozatát, alatta egy-egy sorban a verzális és kurrens alfabetumot, valamint a számsort. A nagyobb grádusok teljes ábcéje nem fért el a mintegy 24 ciceró széles sorokban, így azok csak néhány betűvel szerepelnek. Egy oldalt foglalnak el a vonalak (lineák), további kettőre gyűjtötték össze a nyomda szétszedhető és összerakható díszkészletét (körzettek). Három oldalon kaptak helyet azok a betűöntődékből származó figurák, melyeket többnyire az újságok hirdetéseikhez használtak. Tizennégy (!) teljes oldalon sorakoznak a fejlécek, a záródíszek, vignetták, sarokdíszek és emblémák. Végül egy oldalra kerültek a vallásos jellegű jelvények, melyeket gyászjelentésekhez alkalmaztak.

Korántsem következetes azonban szakmailag a szerkesztés, mert műfaji keveredések fordulnak elő a kis füzetben. Mégis van benne elgondolás, és rendszerezésre való törekvés látszik a mintakönyvben. Növeli értékét, hogy kis nyomdák igen ritkán csináltak hasonlót.

A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetekének első száma 1982-ben jelent meg, s a mostani a 13. a sorozatban. Példátlan teljesítmény. Bizonyára a méltán híres Kner-nyomda biztosítja az anyagi hátteret. Szeretnénk remélni, hogy a megnevezedett viszonyok között is vállalják a megjelentetést, hiszen ez egyetlen nyomdatörténeti sorozatunk.

KÓHEGYI MIHÁLY

Kolozsvári emlékirók 1603–1720. Bev. BÁLINT József. Sajtó alá rendezte PATAKI József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1990. 418 p.

Ceausescu bukását követőleg a Kriterion Kiadó első erdélyi történeti témájú forráskiadványa ígéretes gyorsasággal látott napvilágot. Wesselényi István naplói (*Sanyarú világ*. Sajtó alá rendezte Magyarai András – Demény Lajos. 1–2. Bukarest, 1983–1985.) óta nem jelent meg hasonló publikáció Romániában. Egy művészettörténeti kismonográfia ugyan kiadásra került 1989-ben. Murádin Jenő tartalmas szép kis könyve az európai híró Gruzda Jánosról (1881–1953) *A tél festője* címmel. (75 l. szöveg, 18 l. jegyzet és a művek jegyzéke, 13 l. román nyelvű összefoglalás, 64 műmelléklet,

köztük 16 színes kép.) A könyvet lapozgató örömet azonban erősen elrontják Ceausescu uralkodása utolsó esztendejének sajnálatos módon valósággá vált disszonanciái. Kissé furcsa ugyanis, hogy ez a háromszéki székely családból származó lelkesfestő *Téiuşon* született 1881-ben, 1900 nyarán az *aiudi* kollégiumban érettségizett, utána teológiai tanulmányokat a *chui* Református Teológián végzett, 1911-től *Vinţu de Joson*, majd rövidesen *Téiuşon* segédlelkészkedett. 1914-től tíz évig *Beţán*, 1924-től haláláig *Zlátán* volt református pap. (A kötetben nincs magyar–román helynévmutató!)

Szerencsére a jelen kiadványban a 17. századi helyneveket akkori nevükön nevezték; és nem kellett hitelt rontó kihagyásokat végezni, amilyenekre már a Wesselényi-napló sajtó alá rendezői is kényszerültek, amikor pl. a román népre „sértő” passzusokat ki kellett hagyniok, vagy mellőzniök „a román nép elnevezésének régi formáját”, aminek eredménye lett azután, hogy pl. 1704-ben román zlotokkal, tehát román valutában fizették a havaseli szolgák bérét.

A kiadvány dupla örömet jelent számunkra. Magyar dokumentumokat olvashatunk Kolozsvár, Erdély múltjáról. És ha a kiadvány kevés eddig ismeretlen anyagot nyújt is – (Kolozsvár Törvénykezési jegyzőkönyveinek tanúvallomásaiból az 1606–1608-as évekből (93–124. l.); az ifj. Heltai György szerkesztette Közgyűlési jegyzőkönyvekből az 1611–1617-es évekből (125–135. l.), két fontos történeti forrást: Briccius György naplófeljegyzéseit (223–256. l.) és Szakál Ferenc történeti feljegyzéseit (271–298. l.) –, azt az eddigi kevésbé hiteles másolatokból való publikációkkal szemben az eredeti kéziratokból közli. A közölt szövegek fele része tehát ismeretlen, illetőleg az eddigieknél megbízhatóbb kiadás.

Ez a tény már magában is igazolja a vállalkozás helyességét. Nagy érdeme a kiadványnak, hogy értékes bevezető tanulmányok szolgálják a kiadott források jobb megértését, mint a város története („Kolozsvár a XVI–XVII. század sodrában”), a város képének megrajzolása („A XVII. századi városkép kialakulása”), művelődési életének áttekintése („Művelődési viszonyok a XV–XVII. századi Kolozsváron”). Bálint József ezenfelül hozzáértően helyezi el a közölt forrásokat az erdélyi emlékirás fejlődésében, rámutatva azok történeti, helyenként irodalmi értékeire.

Elismerés illeti Pataki József válogatását, sajtó alá rendezését is. A közölt írások Kolozsvár megpróbáltatásokkal teljes, a város romlását okozó eseményeiről tájékoztatnak. Nem a „kincses városról”, a Bethlen Gábor fejedelemsége alatti fel-

virágózásáról, I. Rákóczi György alatti viszonylagos jólétéről. A 17. század elején Székely Mózes rövid idejű fejedelemségét, az unitáriusok zendülését, a jezsuiták kiűzését Básta kegyetlen megtorlásai követték. De viszontagságos volt Báthori Gábor fejedelemsége többek között Kolozsvárra nézve is. Ezekről olvashatunk a kiadvány I–III. fejezetének írásában, bár a II–III. számú források némileg túllépnek Báthori Gábor idején.

Kolozsvár történetének egyik legszomorúbb szakaszáról beszélnek Linczig János szücsmester, főbíró (1606–1679) történeti feljegyzései, főleg az 1658–1661 közti évekről szólnak. Ebben a rövid időközben háromszor fosztották ki teljesen a várost, tették annyira tönkre, hogy többé egy évszázadig sem tudott lábra állni. A közösség ügyét egyéni érdekei fölé helyező Linczig János feljegyzései, melyek helyenként az önéletírás műfajába hajlanak át, sajátos szint képviselnek az erdélyi emlékiratirodalomban, és helyenként irodalmi értékűek.

Vizaknai Bereck (Briccius) György (1668–1720) Kolozsvár városi orvosának, főbírájának eredeti kéziratból közölt naplója első felében peregrinációs napló; második részében utólagos eseménybeszámoló, a kurucoktól vívott szabadságharc egyik jelentős forrása, mely az 1703 után többször gazdát cserélt városnak az ellenséges csapatok közti őrlődését festi.

Vele csaknem egyező időszakot ölelnek fel az öntudatos unitárius asztalos céhmester, Szakál Ferenc (1657–1726) naplójegyzetei. A kuruc mozgalmaknak Kolozsvárt és közvetlen környékét érintő mozzanatai állnak érdeklődése középpontjában, főleg olyanok, melyekben maga is részes volt. A történetek valóságáról meggyőződve tájékoztat, mindig igazmondásra törekedve. Sok mindentől, néha lényeges eseményekről nem ír, ellentétben kortársával, Czegei Wass Györggyel. Kettőjük naplója mintegy kiegészíti egymást. Nem is nagyon érthető, Pataki miért hagyta ki az ő munkáját, amikor pedig a kiadvány szavai szerint „együttesen adják pontos eseménykrónikáját a Kolozsváron 1700 és 1704 között történeteknek”.

A forrásszövegeket a sajtó alá rendező bő jegyzetapparátussal látta el. Minden szükséges tájékoztatás megtalálható benne. A helyenkénti latin passzusokat magyar fordításban olvashatjuk, de az eredeti szövegeket megtaláljuk a jegyzetben. Figyelemre méltóak főleg Vizaknai Bereck György versrészei, melyeket Tóth István kitűnően ültetett át magyarra. Jó ötlet volt az időrendi áttekintés megszerkesztése az 1177 körüli évektől 1720-ig. Talán a szó- és kifejezésjegyzéket kellett volna még gazdagabbá tenni.

Vajon sikerül-e a Kriterion Kiadónak továbbhaladnia azon a csapáson, melyet a Ceausescu rendszer ütvesztőjében ezzel a kiadványával vágott?

VARGA IMRE

Fejezetek az ELTE történetéből. 11–12. köt. Zsoldos Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Budapest, 1990. ELTE. — Bíró Judit: *Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. Budapest, 1990. ELTE.

Az egyetemtörténet kutatása rendkívül háttérbe szorult az utóbbi fél évszázadban Magyarországon. Míg a nyugat-európai egyetemek mindig is nagy gondot fordítottak intézményük múltjának tudományos igényű föltárására, hajdan élt nevesebb professzorai életművének megismertetésére és terjesztésére, addig hazánkban az 1940-es évektől a kötelező, általában meglehetősen alacsony színvonalú évfordulós megemlékezéseken, valamint az egyetemi „haladó mozgalmak” — jelentőségüket messze meghaladó — bemutatásán-értékelésén kívül alig-alig jelent meg valóban szak szerű, eredeti források tanulmányozásán alapuló, adataiban megbízható egyetemtörténeti munka.

Abban, hogy a ritkán használt levéltári forrásokon túl még napjainkban is a jó fél évszázada, akkor viszont tényleg neves történészek által, írt kézikönyvekre utaltak a felsőoktatás történetének bűvárai, a történettudomány (és természetesen az egyetemek) 1945–1948 utáni „átpolitikáltsága”, az egyetemi iratok rendezetlensége és nagymértékű, sokszor felelőtlen selejtezések következtében pusztulása egyaránt felelős. Csak néhány éve kezdődött meg az egyetemi szaklevéltárak kialakítása, az egyetemtörténeti kutatások szervezett irányítása.

Ezért öröndetes, hogy legnagyobb múltú egyetemünkön 1974-től — eddig tizenhárom kötetben — egy olyan sorozat került kiadásra Sinkovics István, majd Szőgi László szerkesztésében, amely követendő példaként szolgálhat más felsőoktatási intézmények számára is.

A *Fejezetek az ELTE történetéből* kötetei többségükben az elsődleges források alapján tájékoztatnak az egyetemi tanszékek múltjáról; ismertetik ezen források levéltári és kéziratári lelőhelyeit, bemutatják az universitas tárgyi emlékeit és részben kihalt, részben élő hagyományait, vagy éppen az 1825–1944 közötti országgyűléseken az egyetemre vonatkozó fölszólalásokról tudósítanak.

Az 1990-ben napvilágot látott két kiadvány — a Zsoldos Attila gondozta forrásközlés és Bíró Ju-

dit tanulmánya – is hűen tükrözi a sorozat eddigi törekvéseit és további elképzeléseit. A *Matri-cula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701* az 1635-ben alapított intézmény korai történetének egyik legfontosabb dokumentuma. Mivel az egyetem 17–19. századi iratai az Országos Levéltárban 1956 novemberében pusztító tűzvész áldozatai lettek, az esztergomi Érseki Levéltárban, illetve a budapesti Hittudományi Akadémia könyvtárában őrzött anyakönyvek az egyedüli eredeti források, melyek az universitas 17. századi szervezetéről, tanáraitól, hallgatóiról és nevezetesebb eseményeiről évenkénti bontásban, latin nyelven tudósítanak. Zsoldos Attila bevezető tanulmánya – a forrásközlés szempontjainak bemutatása mellett – az anyakönyv adataiból kihámozható tanulságok rövid, ám sok szempontú elemzésére is vállalkozik. Mindig hangsúlyozva: a következtetlenül vezetett, a társadalmi helyzetet, a nemzetiséget stb. hol föl-tüntető, hol elhagyó anyakönyvből csak bizonytalan következtetéseket vonhatunk le a tanárok és a diákok származására, összetételére vonatkozóan.

A kutató-olvasók a tájékozódást könnyítő áttekintő táblázatokat találhatnak a kötetben. Ugyancsak az érdeklődők segítségére szolgál a névmutató is, melyre annál is inkább szükség van ez esetben, mivel az eredeti formájában közölt anyakönyvekben az egyes tanévekben keresztnevek szerinti ábécé-rendben sorolták fel a hallgatókat.

A Zsoldos Attila szerkesztette kiadvány méltó folytatása a sorozatban Bíró Judit munkája: a *Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952*. (A *Fejezetek az ELTE történetéből* sorozatban már megjelent egy, a magántanársággal kapcsolatos kötet; Dénes Iván Zoltán: *Székfű Gyula magántanári képzésének ügye 1914–1916* címmel.)

Bíró Judit az eredeti források és a könyvszerzői anyagok imponáló ismeretében és biztos kezelésével rendkívül alapos, a legszigorúbb szakmai kívánalmaknak is megfelelő, az igencsak szűk téma ellenére izgalmas, gyakran kifejezetten olvasmányos, nyelvezetében, stílusában, szemléletében kiforrott és eredeti tanulmányt írt. (Nem feledhetjük, hogy néha éppen a szakmai igényeknek leginkább eleget tévő könyvek – kikezdetlenségük ellenére – a legolvashatatlabbak.)

Bíró Judit szerencsésen egyesíti az egymástól sokszor elválo két tulajdonságot: a történelmi hitelességet és az írni-tudást. A gyakran esszészerű, de terjedelmes jegyzetapparátussal igazolt tanulmány az 1848 és az 1952 között fennálló magántanári intézmény történetét „meséli el” a budapesti tudományegyetemen. A magántanárok az

egyetem szervezetén kívül álló, tehát nem főállású, ám az egyetemen tanítási joggal (venia legendi) rendelkező személyek voltak, akik a korabeli hierarchiában a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárok és az egyetemi segéd-erők között helyezkedtek el. Fokozatuk körülbelül a mai docensének felelt meg.

Bíró Judit a magántanárookra vonatkozó szabályozások részletes és kimerítő leírása után szemléletesen és igen meggyőzően mutatja be, hogy a magántanárok Eötvös megfogalmazta „ideáltipikus” szerepe – egyetemen kívüliségükből adódó függetlenségük komoly konkurrenciát jelent(het)ett volna az állami alkalmazásban álló nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanároknak – hogyan torzult el a „professzionális” tanárok kiszolgáltatásig. Egészen odáig, hogy a magántanárok már semmiféle versenyhelyzetbe nem kényszeríthették a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárokat, hanem csak azok mindenkorai utánpótlását biztosították.

A tanulmány elismerése mellett fenntartásaimat is szeretném jelezni. Úgy gondolom, életszerűbb lett volna a tanulmány, ha Teleki Pál, Győrffy István s még néhány, később hírneves tudós magántanári képzésén kívül más példákat is föl-sorolt volna. A két világháború között képzett magántanárok többségének szakmai megbízhatóságát, sőt kiválóságát ismerve, túlzottnak tűnik az a megállapítás, miszerint a magántanárok kiválasztásában elsődlegesen politikai szempontok játszottak szerepet. Természetesen ezek is szerepet játszottak, ám sokkal kevésbé, mint például 1948-tól. Úgy érzem, Bíró Judit az eötvösi magántanári koncepció feltétel nélküli elfogadásával elutasít minden későbbi szabályozást, s néha indokolatlanul negatív képet fest a magántanári intézményről, a nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli tanárok arisztokratikusságáról és merevségéről, az egyetemi autonómiáról.

A lényegét semmiképpen nem érintő észrevételeimmel tiszta szívből ajánlhatom a téma iránt érdeklődő olvasóknak Bíró Judit értékes munkáját, akárcsak a kutatóknak Zsoldos Attila szakszerű bevezetőjével és pontos jegyzetekkel ellátott forrásközlését.

ÚJVÁRY GÁBOR

Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, 1985 [1990]. 536 p.

Már a témával foglalkozó alapos és úttörő jellegű tanulmányai óta (Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. 175–239.; az Országos Széchényi

nyi Könyvtár Évkönyve 1976–77. 379–415.) vártuk és reméltük a Fallenbüchl Zoltán kutatásai alapjául szolgáló források publikálását. Annál is inkább, mivel a szerző nevéhez fűződik a 18. századi középiskolai anyakönyvek valódi forrásértékének felismerése, s azok oktatás-, művelődés- és társadalomtörténeti elemzésének elvégzése. (Sajnálatos, hogy e munkákat Mészáros István 1981-es iskolaügy-történetében említés nélkül hagyta, Kosáry Domokos pedig kitűnő 18. századi művelődéstörténetében eredményeivel nem tudott mit kezdeni.) Jelen forráskiadás az első, töredékes próbálkozások után, amely arra vállalkozik, hogy az adott években rendelkezésünkre álló középiskolai anyakönyv adatokat – legalább egy szűrőívben – a maguk teljességében közreadja. (A kor oktatási viszonyaiból következően néhány főiskolai osztály tanulónévsora is helyet kapott a felmérésben.) A diákösszeírás forrásai az Országos Levéltár Misc. Fasc. 29. nr. 192. jelzetű csomójában találhatóak, amelyeket kiegészít a budapesti Kegyesitanítórendi Levéltárban fellelhető pesti piarista anyakönyv.

A Magyar Királyi Helytartótanács a fenyegető pestisveszély miatt rendelte el 1738 közepén az összes katolikus, református, evangélikus és görögkeleti iskola diákságának összeírását, azzal a nem titkolt céllal, hogy a szegény, kolduló diákok vándorlását az összeírás alapján megszüntessék, azaz kizárják őket a középfokú oktatásból. Az utókor számára nagyon fontos, hogy a válaszadó íveken fel kellett tüntetni nevük mellett rendi állásukat (nemzetiségüket), származásukat, azt, hogy melyik osztályba jártak, s azt is, hogy miből élnek. A kiadás szerkezete is a felmérés szempontjait követi, a katolikus iskolák (Brezsnóbánya, Buda, Eger, Gyöngyös, Győr, Kassa, Korpona, Lőcse, Máramarosziget, Nagyszombat, Nyitra, Pápa, Pozsony, Privigye, Rózsahegy, Sátoraljaújhely, Sopron, Pozsony-Szentgyörgy, Ungvár, Vác, Veszprém, Pest, Pozsony–Jezsuita gimn.) után az evangélikus iskolák (Besztercebánya, Eperjes, Győr, Kassa, Késmárk, Körmöcbánya, Lőcse, Modor, Osgyán, Pozsony, Sopron, Trencsén, Pozsony líceum 1741.), majd a református iskolák (Cegléd, Győr, Kassa, Kecskemét, Miskolc, Nagykőrös, Pápa, Rimaszombat) következnek.

A rövid, de ismeretekben gazdag bevezetőtanulmány eligazítja az olvasót a gyakorlati okok miatt korántsem az egész országra kiterjedő felméréssel kapcsolatban, s számos érdekességre hívja fel a figyelmet. A diákösszeírás jól mutatja a Ratio Educationis előtti oktatási viszonyokat, s összehasonlítva a II. József-kori fennmaradt ösztöndíj-táblázatokkal, a változások jellege és iránya jól lát-

ható. Az iskolázásra és az oktatásban való részvétellel irányuló valóban általánosnak mondható társadalmi igénynek – a jobbágyoktól a főnemességig – a 18. században az iskolákat fenntartó katolikus szerzetesrendek s a protestáns városi közösségek megpróbálták megfelelni. E feladat teljesítésében az alapítványi rendszer volt segítségükre, amelynek kamataiból gazdálkodtak a katolikus iskolafenntartók (így például Szelepcsényi György esztergomi érsek 90 000 forintot adott a szakolcai jezsuita gimnázium javára stb.), míg a protestáns iskolákat inkább az egyházkerületi, városi segítség éllette.

Az összeírás komoly mértékű társadalmi mobilitást és „tudásszomjat” tükröz, a nemesek – még ha túlréprezentáltak is – a tanulóifjúságnak alig több mint 1/3-át teszik ki, s a polgárok fiai 1/4–1/5-öd részt foglalnak el. A bizonytalan anyagi helyzetű tanulni vágyókat a szerzetesrendek és a városok példás módon segítették, a segélyezették száma elérte az összes tanuló 1/4-ed részét, s egyúttal elűrték, hogy a legszegényebbek adománygyűjtésből tartsák fenn magukat. A felvilágosult abszolutizmus reformjai éppen ezt a réteget érintették a legkedvezőtlenebbül. A tandíj és ösztöndíjrendszer, a szerzetesrendek működésének, oktatási tevékenységének akadályozása – az oktatási színvonal emelkedése mellett – a század végére a tanulók létszámát, főleg a katolikus népesség kárára, érezhetően visszavetette. A középfokú oktatás kezd a vagyontalan rétegek számára egyre elérhetetlenebbé válni. A bevezető tanulmányban további értékes megfigyelések olvashatóak a 18. századi iskolaszervezetről, a diákok életkoráról, nemzeti- és társadalmi összetételéről, öntudatukról és az egyes iskolák vonzáskörzetéről.

Köszönet illeti az Országos Széchényi Könyvtárat, hogy vállalkozott a diákösszeírás megjelenítésére, még ha, az impresszumból ítélve, némiképpen el is húzódtott a kiadás. A Nemzeti Könyvtár szerencsésen ráébredt arra, hogy a világ más könyvtáraihoz hasonlóan, a nemzeti kultúra és művelődés dokumentumainak közzétételében is el kell foglalnia az öt megillető helyet. Mégis, az utóbbi évtizedek kis számú, s inkább politikátörténeti tárgyú forráskiadásaira gondolva, a szerző bevezető megállapítását csak megerősíteni tudjuk: „a mutatók, de szubjektív tanulmányoknak ma még mindig nagyobb a becse, mint az áldozatos gyűjtőmunkát igénylő forrásközléseknek és forrásfeldolgozásoknak. . .”

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag. Gewidmet von Schülern und Freunden. Besorgt von Friedhilde KRAUSE. Deutsche Staatsbibliothek. Berlin, 1990. 251 p.

Értekes tanulmányokat közreadó, szép kiállítású kötettel köszöntötte a berlini Deutsche Staatsbibliothek 80. születésnapja alkalmából egykori főigazgatóját, aki könyvtárvezetői és tudományos munkássága mellett könyvtáros-generációkat nevelt a berlini Humboldt Egyetemen. Horst Kunzét és életművét Magyarországon is sokan tisztelik, hiszen alapvető tudományos munkái számos hazai könyvtárban megtalálhatók. Kevésbé ismert talán a mai igényeknek megfelelő, hasznos és szép könyvek érdekében kifejtett sokoldalú munkálkodása. Ezért érdemel első helyen említést Helmut Röttsch és Gert Klitzke (*Der Juror Horst Kunze und seine „Schönsten Bücher“*) tanulmánya, amely impozáns áttekintést nyújt a jubiláns ilyen jellegű közéleti tevékenységéről.

Horst Kunze a könyvtörténet alapvető feladatának tartotta annak vizsgálatát, hogy milyen hatást gyakoroltak a tárgyalt könyvgyűjtemények, illetve egyes művek olvasóikra. E szemléletnek megfelelően csoportosítja a kötet két fejezetbe a középkortól napjainkig terjedő témájú dolgozatokat. Ugyanilyen szempontból méltatja az első fejezet élén Ninon Suckow és Holger Nickel (*Libri M. henrici segers*) egy 15. századi magángyűjtemény művelődés- és kötetéstörténeti jelentőségét. Felicitas Marwinski (*Das „Literarische Museum“ der Beckerschen Buchhandlung in Gotha – seine Vorläufer und Nachwirkungen*) az 1839-ben megnyitott, klubszerűen működő könyvtárról mutatja ki, hogy milyen fontos szerepet játszott ez az intézmény Gotha szellemi életében. Joachim Dietze (*Von einem, der auswendig die Bücher zu ordnen, oder: Bibliothekar zu werden, ist nicht so schwer*) gyermekkorától fejlesztett saját könyvtára rendszerezési és katalogizálási módszereit ismerteti. Helmut Göhler (*34 Millionen Entleihungen Belletristik – Versuch einer Interpretation*) az egykori NDK-beli könyvkölcsönzési statisztikai adatok alapján foglalkozik az olvasáskultúra fokozásának lehetőségeivel.

Más kultúrterületről ad hírt e fejezet három dolgozata. Silvio Furlani (*Das italienische Bibliothekswesen an der Schwelle des 20. Jahrhunderts; eine Bestandaufnahme ausländischer Bibliothekare*) tudós könyvtárosok – a svéd Elof Tegnér, valamint a német Karl Dziatzko és Georg Leyh – itáliai tartózkodásának kölcsönösen hasznos eredményeit jellemzi. Evgenij L'vovič Nemirovskij

(*A. I. Markušević – Gelehrter und leidenschaftlicher Bibliophile*) a kivételes értékeket egyesítő Markušević-gyűjtemény állományáról és jelentőségéről tudósít. Végül Christina Grune (*Truong Vinh Ky*) a 19. századi neves vietnami író és fordító, Truong Vinh Ky Berlinben őrzött művei alapján méltatja az írónak azt a törekvését, amellyel kulturális kapcsolatot kívánt kialakítani Franciaország és Vietnam között.

A kötet második fejezetében már több a középkori témájú tanulmány. Jutta Fliege (*Der hl. Metro von Verona und Gernrode im Harz*) érdekes hagiográfiai adalékként hívja fel a figyelmet arra, hogy a korábbi ismeretek szerint kizárólag Veronában tisztelt Szent Metro kultusza 1295-től kezdve Gernrodében is nyomon követhető. Renate Schipke (*Nicolaus de Bibra und sein Carmen satiricum*) a huszita időben különösen kedvelt *Carmen satiricum* egy újabb, általa meghatározott töredékét ismerteti a dessau-i Stadtbibliothek állományából. E műről többek között Johannes Bartpha szilícizai szerzetes is készített 1472-ben egy kissé módosított változatot.

Igen figyelemre méltó megállapításokat közöl Ursula Altmann (*Klassiker-Ausgaben für Studenten und Lateinschüler am Ende des 15. Jahrhunderts*) tanulmánya egy a „studia humanitatis” céljait szolgáló kötet ismertetésében. Behatóan tárgyalja azokat a nyomtatványokat, amelyekben a szöveget szélesebb sortávolsággal (Durchschuss) szedték, hogy helyet hagyjanak kézírásos bejegyzések számára. A GW az ilyen kiadványokat tankönyvnek minősíti. Ezért érdekes számunkra, hogy a szerző által felsorolt lipcei tankönyvek között szerepel Basilius Magnus *De legendis libris gentilium*-ának Leonardo Bruni által készített fordítása (GW 3711). Ismeretes, hogy ugyanezt a művet 1473-ban a budai Hess-nyomda is közreadta. Basilius Magnusnak ez az értekezése igen népszerű volt; a GW szerint önállóan 1473 előtt már kétszer megjelent, a 15. században 19 önálló kiadást ért meg. A lipcei kiadás alapján feltételezhető, hogy már korábban tankönyvnek használták. Ez viszont továbbá valószínűsíti azt az 1978-ban kifejtett nézetemet, hogy Kárai alkancellár nem saját tervei alapján, hanem – talán a párizsi és bolognai egyetem és nyomda kapcsolatának mintájára – Vitéz János kezdeményezésére s elsősorban az általa szervezett és irányított pozsonyi egyetem könyvekkel való ellátása céljából hívhatta Magyarországra Hess Andrást.

Ugyancsak magyar vonatkozású kutatási eredményt közöl Anneliese Schmitt (*Text und Bild in der prophetischen Literatur des 15. Jahrhunderts. Zu einer Praktik Johannes Lichtenbergers aus*

dem Jahre 1501.) A szerző részletes szövegösszevetéssel bizonyítja be, hogy a szerzőnév nélkül 1501-ben Strassburgban kiadott Practica Johannes Lichtenberger népszerű művének rövidített változata. Lichtenberger műve viszont elsősorban azért érdekes számunkra, mert kiadásai Mátyás király képzeletbeli képmásával közölve terjesztették 1488-tól kezdve, hogy Corvin Mátyás halála után német uralkodó kerül a magyar trónra.

Hans-Erich Teitge (*Zur Buchbinderordnung in Frankfurt an der Oder*) tanulmánya a korabeli gyér hazai források miatt szolgáltat hasznos adatokat a kötetéstörténet kutatói számára. A szerző által részletesen ismertetett, 1596-ban jóváhagyott szabályzat meghatározza a könyvkötőmesterek, legények és tanulók feladatait, a kötelező munkaidőt és a munkadíj megvonásának lehetőségeit. Más társadalmi réteg életérzéséről tudósít Ursula Winter (*Liebesgedichte der galanten Zeit*) a Deutsche Staatsbibliothek egyik gyűjteményes kötetének ismertetésében. A barokk kor gáláns költészetének különböző nyelvű emlékeit tartalmazó kötet szerző megállapítása szerint egykor a neves Gronovius család tulajdona lehetett.

A következő két tanulmány a 18. századi német könyvtárosok sokoldalú tevékenységéről tájékoztat. Konrad Marwinski (*Die „Privatprotokolle“ der Jenaer Universitätsbibliothekars Johann Gottfried Müller 1759 bis 1762*) a tudós jénai könyvtáros munkanaplójának ismertetése során utal arra, hogy a naplóvezetés bevezetése Goethétől származott. Az ilyen részletes beszámoló segítségével ugyanis Goethe könnyebben láthatta el Weimarból a jénai könyvtár felügyeletét. Dieter Schmidmaier (*Michael Denis' „Sammlung kürzerer Gedichte“ aus den Jahren 1762 bis 1776*) tanulmánya az Európa-szerte ismert és 1756-ban Pozsonyban is megfordult könyvtártudósnak azt a nagyhatású kiadványát ismerteti, amellyel Denis igen példamutatóan a német irodalom alaposabb megismeréséhez nyújtott segédletet. Közel egykorú alkotásról, az 1762-ben az Athos-hegyi Chilandar kolostorban befejezett bolgár történeti műről tudósít Kiril Eshkoff tanulmánya (*Die „Slawobulgarische Gedichte“ Païssis von Chilandar*). Szerző a korabeli bolgár politikai és művelődési adottságok keretében méltatja a számos változatban terjesztett, alapvető fontosságú mű tudatformáló jelentőségét.

A magyar olvasók számára érthetően vonzóak az olyan útleírások, amelyek az országunkhoz történeti-, gazdasági és kulturális szálakkal kapcsolódó területről tudósítanak. Friedhilde Krause (*Eine Reisebeschreibung durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838, ihre Kom-*

mentare und handschriftlichen Randbemerkungen) tanulmánya azonban nemcsak témája miatt tarthat igényt érdeklődésünkre. A neves olasz botanikus, Bartolomeo Biasoletto útleírása régóta ismert Magyarországon. A tanulmány azonban e műnek azt az Eugen von Gutschmid által készített, német nyelvű, rövidített változatát ismerteti, amelybe az utazáson részt vett II. Frigyes Ágost szász király jegyezte be a szövegtől gyakran feltűnően eltérő saját tapasztalatait. Hasonlóképpen derűt keltő részleteket is tartalmaz Karl Schubarth-Engelschall (*Versuch über das Phänomen Bibliothek bei Umberto Eco*) nagyon is komoly problémákat elemző tanulmánya. A szerző Umberto Eco bolognai egyetemi tanár számos fordításban megjelent *Il nome della rosa* című regényének fantomkönyvtárát ismerteti. Ebben a méreteiben elretentő, képzeletbeli könyvtárban egyesítette Umberto Eco mindazokat az anomáliákat, amelyek számos nagy könyvtárban az általa igényelt „kellems tartózkodást” nem teszik lehetővé.

Kívánatos lenne, hogy minél több magyar könyvtárba eljusson ez az igényesen szerkesztett és közreadott kötet, amely közvetlen és közvetett módon is tovább terjeszti Horst Kunze tudatformáló nézeteit a könyvvel való bármilyen foglalkozás lényeges szempontjairól. Emellett pedig a magyar könyv- és könyvtártörténet kutatóinak nemcsak hasznos adalékokat szolgáltat, hanem elősegíti a hazai témák nagyobb kitekintésben, nemzetközi összefüggésben való elemzését.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. Stuttgart, 1985. Anton Hiersemann. VIII, 344 p. — 35 cm.

Alig öt év után, hogy a régi könyvkötések egyik legillusztrisabb szakértője megjelentette a gótikus bőrmetszéses kötések korpuszát a német nyelvtérületről (vö. MKsz 1981. 168–169.), most újabb, alapvető fontosságú publikációt adott közre: a nyugat-európai, román stílusú, vaknyomásos kötések ugyancsak teljességre törekvő összeállítását. A fenti meghatározás kizárja egyrészt a keletről jött arabok, másrészt a következő művészettörténeti korszak, a gótika hatása alatt létrejött könyvtáblákat. A kötések eme kategóriája először röviddel a 12. század közepe előtt tűnt fel hirtelenül és máris igen fejlett formában, de 1220 tájától már erősen csökkenő számban, hogy a 14. század elejére végleg elhaljon. Mindössze három országban készültek ilyen kötetek: francia, angol és német területen.

A szerző összesen 139 ilyen tétel leírását nyújtja, túlnyomó többségét autopszia alapján. (Két, ma már elveszítettnek tekinthető kötetről – 13. és 35. sz. – olyan jó dokumentáció áll rendelkezésre, hogy azok is feldolgozhatók voltak.) Tíz európai és észak-amerikai ország 64 gyűjteménye őrzi ma a 137 kötetet. (Magyarországi ezek között sajnos nincs.)

A most közzétett újabb munka viszonylag jól megalapozott előzetes kutatásokra támaszkodhatott, amelyeket egyrészt G. D. Hobson 1928–1938 között, másrészt E. Kyriess 1936–1971 között publikált. E két kutató egymást kiegészítő sorszámozása a 127. tételig jutott, amelyek közül hét – különböző okok (elveszett, nem román stílusú, nem nyugati stb.) miatt – kizárásra került. Így most 19 korábbi egységesen nem regisztrált tétellel gazdagodott az összeállítás, amely egyben első alkalommal foglalta össze az eddig szétszórtan publikált szakirodalmat. Azonban Schmidt-Künsemüller érdeme ennél jóval több: lényeges módon továbbfejlesztette és finomította a korábbi műhelycsoportokat, összesen 13 ílyet (és két alcsoportot) különböztetve meg egymástól.

A kötet felépítése mintaszerűen logikus: a használati útmutatást tartalmazó bevezetőt a kutatás fejlődéséről és jelenlegi állapotáról szóló beszámoló követi. A román stílusú vaknyomásos bélyegzőkkel készült kötések általános taglalása után az egyes műhelycsoportok felsorolása és ismertetése található: hét a francia, három az angol és három a német nyelvterületről. A kiadvány törzsét (47–326. l.) a kötések, ill. a bélyegzők jegyzéke alkotja, amely három részre tagolódik: a kötések ismertetése, a bélyegzők leírása és a táblák reprodukciója. Az utolsó lapokon a gyűjtemények jegyzéke, a Hobson-, ill. a Kyriess-számok mutatója, valamint a szakirodalom áll.

A tételek a megállapított műhelycsoportonként, azon belül pedig időrendben követik egymást. A leírások tartalmazzák a kötetek leglényegesebb adatait (gyűjtemény, jelzet, a benne levő kézirat jellege, annak keletkezési helye és ideje, méret, anyag, kötési sajátosságok stb.). Megtalálható mind az elő-, mind a háttábla felépítésének vázlatja, a bélyegzők elhelyezkedésével, amelyek jegyzéke táblánként külön-külön felsorolást nyert, utalva más kötésekben történő előfordulásukra, ill. a bélyegzők jegyzékére. Ez utóbbi szempont külön is összeállításra került, amely azt mutatja, hogy hány bélyegző melyik más kötéson levővel azonos, ami az összefüggéseket plasztikusan domborítja ki. A leírás végén olvasható a kötés lokalizálására, idejére és műhelyére vonatkozó sommás megál-

lapítás, a kötet korábbi tulajdonosainak listája, a szakirodalom felsorolása és végül a megjegyzések.

Amilyen minden részletre kiterjedő a leíró rész, ugyanolyan igényes az alapforma szerint a német nyelvű elnevezésének betűrendjében 283 csoportba sorolt 767 bélyegző ismertetése, ahol ezek mindegyikéről eredeti méretű reprodukció látható, megjelölve a kötetet, amelyen előfordul, továbbá a műhelycsoportot és a korábbi reprodukció irodalmát. A harmadik főrészt a táblák szükség szerűen egységes, általában 14–15 cm magasságúra kicsinyített fényképe alkotja. Nyilván nem kevés fáradozást igényelt, hogy a 139 kötet közül csak kettő (98. és 115. sz.) nem került – részben nagyfokú rongáltsága miatt – reprodukálásra, viszont akadt olyan tétel is (69.), amelyről az igen lekopott kötés jobb értelmezése végett a fénykép mellett még levonat is látható.

Mintaszerű a szakirodalom roppant gazdaságos idézése: az általános (A) és a speciális (B) források beszámozásra kerültek, így a kötetben belüli hivatkozásokban elég volt a betű mellé tett számot megadni, amit máris követhetett a pontos lapvagy tételszám közlése. A rövidítések jegyzékét a nem német anyanyelvű olvasó ez alkalommal is hiába keresi, jóllehet ennek használata az előző „Corpus” egyik német recenzense külön is felhívta a figyelmet (Roland Hartmann – *Aus dem Antiquariat* 1983. A141–A142.)

A kiváló szerző és kiadó újabb együttműködéséből tehát ismét olyan módszertanilag is mintaszerű és alapvető kézikönyv látott rendkívül igényes tartalommal és formában napvilágot, amelyre minden régi könyvkötéssel foglalkozó szakembernek feltétlenül szüksége van.

BORSA GEDEON

Gertraud Marinelli-König: Rußland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-russischen Kultur- und Literaturbeziehungen. Wien, 1990. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 898 p.

A szerzőnő szorgalmának dicséretével kezdődik az ismertetés a címben megnevezett könyvről, amelynek műfaját annotált bibliográfiának nevezhetjük, amely tematikus, egy könyvtár tárgyszó-katalógusa szerint csoportosított felosztásban adja meg: mit, mikor és ki írt az orosz viszonyokról Bécsben. Más kérdés, hogy a folyóiratok és az almanachok mellett talán nem lett volna hasznosabb a kalendáriumok válogatott anyagát is adni, hiszen számunkra nemcsak az az érdekes, hogy

a kevesek által forgatott folyóiratokban és almanachokban miképpen jelent meg Oroszország, hanem az is, hogy a szélesebb néprétegekben miféle Oroszország-kép alakulhatott ki. A feldolgozott anyag mennyisége így is imponáló, az anyag sokrétősége meg egyenesen lenyűgöző: a fő fejezetek címét írjuk csak le, irodalom, írásbeliség (azaz nemcsak szépirodalom és kritika, hanem bibliográfia, lexika, könyvkiadás és -terjesztés is), nyelvtudomány (nemcsak szlavisztika-russzisztika, hanem többek között mongolisztika, turkológia és finn-ugrisztika is), történelem, nevelési intézmények, művészet, vallás, jog, országismeret (Landskunde), politikai gazdaság (politische Oekonomie), természettudomány és matematika. A könyvet névmutató zárja. Bevezetőül a könyv használatát megkönnyítő előszó található (Günther Wyrzens munkája, aki azt hangsúlyozza, hogy összegző jellegű irodalom- és művelődéstörténeti stúdiók csak alapos, faktografikus, tudományos alapra épülhetnek, innen kell kiindulniok a kontaktológiai kutatásoknak. A bevezetésül szolgáló, forrásokat jelölő munka egyfelől a bécsi sajtó információi lehetőségeit és jelentőségét körvonalazza, másfelől az anyag összetettsége miatt a válogatás szempontjait jelöli ki (nem dolgozta föl a szerzőnő a vallási, orvosi, tisztán katonai, jogi, kereskedelmi, valamint egyéb, kizárólag szakfolyóiratokat). Egy utalásából tisztán kivehető felismerése: a gyűjtött anyag korlátozott érvényességű, messze nem szolgál sem a teljességgel, sem kizárólagossággal, hiszen a bécsi napilapokban nem pusztán a politikai történetre, hanem irodalomra és történelemre vonatkozó (igen értékes és érdekes) adatok is olvashatók. Ehhez a magunk részéről két tényezőt kapcsolunk.

1) Legalább ilyen fontos az emlékiratok, naplók tanúságtétele, valamint az ismert és nem ismert levelezés. Gondoljunk arra, hogy a Bécsben székelő orosz követség nemcsak diplomáciailag volt igen aktív, hanem a birodalmi főváros művészeti életében is számottevő szerephez jutott, illetve hogy a korszak szinte kiaknázhatatlanul bőséges forrása a Dobrovský-Kopitar levelezés, valamint Kopitar egyéb levelezése.

2) Bécs folyóiratainak jelentősége további két szempontból látszik igen fontosnak:

- a) Bizonyos közvetítő szerepet játszott Németország felé;
- b) A Habsburg Monarchia más országainak városaiban az ottani polgárság által sűrűn forgatott helyi, német nyelvű sajtó szívesen és gyakran vett át anyagot a bécsi folyóiratokból.

Mindez a további kutatásokban fontos helyhez juthat. A jelen gyűjtemény így kiindulópontja lehet a további munkának, az egyes szakterületekre irányuló tanulmányoknak. A névmutató igen jó, az azonban sajnálatos, hogy a betűvel jelzett, illetve álnéves szerzők lehetséges azonosítását a szerzőnő nem végzi el, ugyancsak a névtelenül megjelent cikkek esetében néhány alkalommal talán meg lehetett volna találni a szerzőt, s talán további búvárkodás segíthetett volna a föl nem lelt keresztnévek megjelésében.

Égészében azonban igencsak elégedettek lehetünk az anyag mennyiségével, tájékozódási pontunk már van, így a további gyűjtés és feldolgozás hozzásegíthet az osztrák–orosz kapcsolatok egy történelmi korszakának jobb megismeréséhez.

FRIED ISTVÁN

Robert Frick et Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. Dictionnaire des Oeuvres. III. Le théâtre sous la direction de Marcel de GREVE, l'Essai sous la direction de Jean Marie D'HEUR et de Raymond POUILLIART, Éditions Duculot, Paris – Louvain-la-Neuve, 1989. 484.

Az előszó joggal állapítja meg: az elmúlt 10–20 évben a belgumi francia irodalom iránti érdeklődés újraszületett. Fellelhetetlen könyveket adnak ki újra, antológiákat, kézikönyveket szerkesztenek, folyóiratokat és kutató központokat alapítanak. „A Művek szótára tehát idejében jelent meg, és hiányt pótol, mivel az irodalmi hagyatékot kívánja felléltározni”. A szótár nemzetközi előzményei: a *Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous les pays* és a *Dictionnaire des Oeuvres du Québec*.

A három kötetes szótár főszerkesztői Robert Frick és Raymond Trousson brüsszeli professzorok. Mindketten több könyvet szenteltek a belga irodalom történetének, illetve egyes belga íróknak. Az időrendi határok 1830. és 1980. A belga irodalom hivatalos megszületésének dátuma 1830., azaz az önálló belga királyság megszületésének éve.

Az első kötet a prózai elbeszélésekkel foglalkozik (regény, novella, elbeszélés), de nem tér ki az ifjúságnak szentelt művekre. A második kötet tárgya a költészet. A harmadik kötet két önálló, külön névmutatókkal ellátott részre oszlik: színház, esszé. A színházi rész bevezetőjében hangsúlyozzák: céljuk többek közt az volt, hogy bizonyítsák: létezik francia nyelvű belga dráma. Az esszét bevezető részben kifejtik, hogy a Lukács Györgyöt is olvasó Kaufmann nyomán az esszét átmenetnek tekintik a töredék és a szintézis között. Az esszé

tárgya bármi lehet: irodalom, képzőművészet, történelem, politika, mindennapi élet, stb. Terjedelmi okok miatt jobbára csak azokkal az esszéistákkal foglalkoznak, akik más műfajokban (regény, költészet, dráma) is jelentőset alkottak. Minden szócikk bibliográfiával zárul. Ha egy írónak több műve is önálló szócikkkel szerepel, az író születési (és ha szükséges) halálozási helyét és idejét minden esetben megadják. Az előszóban megjegyzik, hogy sok esetben nem sikerült megállapítani az író születési helyét és idejét.

A Szótárt Paul Aron általános bibliográfiája zárja. Részei: bibliográfiák, irodalomtörténetek és átfogó tanulmányok, folyóiratok. A színházi részt őt, az esszé részt ötvenegy kutató, esszéista, irodalomtörténész írta.

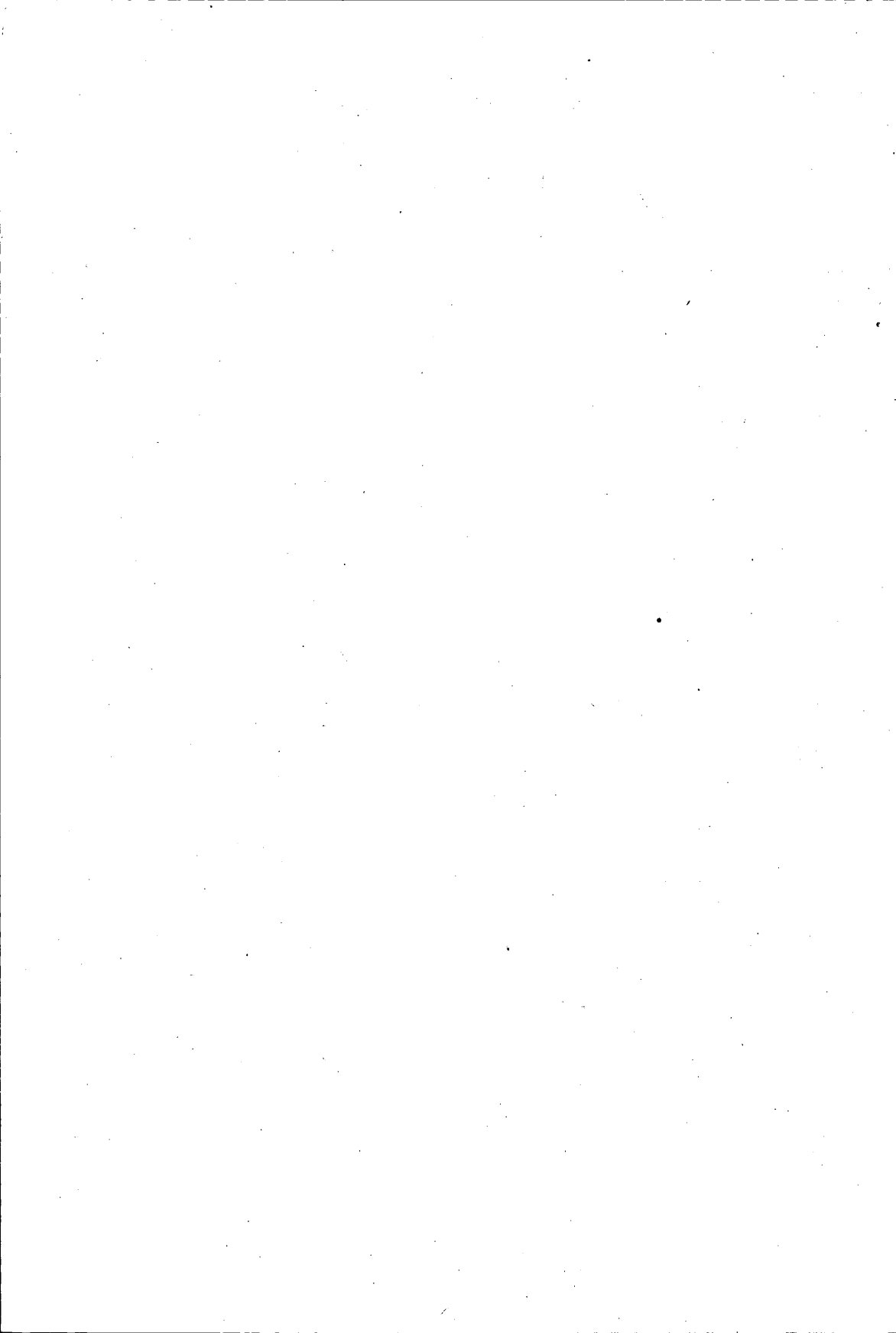
Mivel szótárról van szó, a műveket, természetesen alfabétikus sorrendben közlik.

A *művek szótárának* elsőül megjelent harmadik kötete remekmű. Mindenek előtt lenyűgöző olvasmány. Mint egy regény, egyvégtében olvasható. Minden egyes szerző saját ízlését és írástechnikáját követhette. A megkötés, a jelek szerint, mindössze annyi volt, hogy az egyes műveket konkrétan kell ismertetni-elemezni. A szerzők szabadon vitakozhattak a művek korábbi méltatóival, és a művek alkotóival is. A címszavak szerzői a kritikai és történeti szempontokat szerencsésen egyesítették. A szótár azért lenyűgöző olvasmány, mert a szerkesztőket semmiféle egységesítési szempont nem vezette. Mindegyik cikkből felismerhető szerzőjének egyénisége.

Néhány következtetés vagy furcsaság természetesen előfordul. Az *Esszé* kötetben Robert Goffin négy könyvéről írtak önálló cikket: Az előt az 1932-ben Párizsban kiadott *Aux frontières du jazz*-nak szentelték. Szerzője, R. Vaneigem említi Goffin három más, azonos tárgyú könyvét, köztük a magyarul is megjelent Armstrong-életrajzot. A másik cikk Goffin *Le roi des belges a-t-il trahi* című, New York-ban 1940-ben kiadott könyvét elemzi. A harmadik a *Les Routes de la Gourmandise*-t ismerteti. Végül a negyedik a *Les Wallons, fondateurs de New York*-ról szól. Azaz, a szerkesztők Goffin négy olyan könyvét választották címszöveggé, amelynek a tárgya a jazz, a politika, a történelem és a gasztronómia. Azaz az esszé fogalmát kellően tágasan kezelték. Annál meglepőbb, hogy a szerkesztők ill. szerzők Goffin egyetlen irodalomtörténeti esszéjét sem említették, sem korszakalkotó Rimbaud-könyvét, sem alapvető bevezetéseit a francia költészetbe; holott jelentéktelenebb Rimbaud-monográfiákról vagy bevezetőkről beszélnek.

A néhány furcsaságtól vagy következtetlenségtől eltekintve, a *Művek szótárának* harmadik kötete adataiban és elemzéseiben megbízható, lenyűgöző olvasmány. Örvendetes lenne, hasonló színvonalon kiadni a magyar művek szótárát is.

FERENCZI LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 17,25 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta a Sprint-R Reklám-stúdió

Felelős vezető: Tóth Éva

TARTALOM

<i>Szelestei N. László</i> : A seitzli legendárium Szent István-legendája	1
<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Városi Babits Mihály Könyvtár állományának történeti áttekintése	20
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez	41
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei	62
<i>Enyedi Sándor</i> : A romániai magyar könyvkiadás (1944–1989)	88

KÖZLEMÉNYEK

<i>Veszprémy László</i> : „Álom és hazugság” Anonymusnál	109
<i>Borsa Gedeon</i> : Vitéz János és a könyvnyomtatás	113
<i>J. Fodor Adrienne</i> : Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája	116
<i>Bellus Iboyla</i> : Megjegyzések Valentinus Cybeleius Opusculumának szövegéhez	120
<i>Héjjas Eszter</i> : Egy 17. századi magyar mű korabeli tudományos visszhangja	123
<i>Delbó Rita</i> : Pécsi olasz nyomtatvány 1781-ből	126
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Egy kritikai lap terve 1792-ből	127
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből	129
<i>Enyedi Sándor</i> : Bécsi levelek Aranka Györgyhöz	132
<i>Endrei Walter</i> : Batthyány Tódor műszaki könyvtára	141
<i>Závodszy Géza</i> : Krajsir Károly angol nyelvű életrajza az MTA Könyvtárában	145
<i>Haiman György</i> : Rippl-Rónai József és a Kner család kapcsolatáról	148

FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Egy kiállítás könyvei	151
<i>Beöthyné Kozocsa Ildikó</i> : Restaurált műtárgyak bemutatása a Legújabbkori Történeti Múzeumban	154
<i>Seidler, A.</i> : Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918–1938)	155
<i>Melischek, G.</i> : Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918–1933)	158

SZEMLE

Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi nyomtatványok. (<i>Borsa Gedeon</i>)	160
Keveházi Katalin – Monok István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. – Ojtozi Eszter: A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessoraik. – Kósáné Horváth Mária: A kecskeméti Piarista Rendház XVI. századi könyvei (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	162
Szabó Ferenc: A békési Drechsel nyomda történetének vázlata. 1895–1920. – Petőcz Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	165
Kolozsvári emlékirók 1603–1720. S. a. r. Pataki József (<i>Varga Imre</i>)	166
Zsoldos Atila: Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. – Bíró Judit: Magántanárok a pesti Tudományegyetemen 1848–1952. (<i>Ujváry Gábor</i>)	167
Fallenbüchl Zoltán: Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. (<i>Veszprémy László</i>)	168
Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag (<i>Soltész Zoltánné</i>)	170
Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. (<i>Borsa Gedeon</i>)	171
Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). (<i>Fried István</i>)	172
Robert Frick – Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (<i>Ferenczi László</i>)	173

<i>Szelestei N., László</i> : La légende du roi Saint Étienne dans le livre de légendes de Seitz	1
<i>Körmeny, Kinga</i> : Une vue d'ensemble historique du stock de la Bibliothèque de la Cathédrale, du couvent franciscain et de la Bibliothèque de la ville d'Esztergom	20
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Quelques données à l'histoire de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár ...	41
<i>Rózsa, Mária</i> : Les articles ayant un rapport hongrois de la revue „Der Wanderer” de Vienne .	62
<i>Enyedí, Sándor</i> : L'édition des livres hongrois en Roumanie 1944-1989	88

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprény, László</i> : „Rêve et mensonge” chez Anonymus	109
<i>Borsa, Gedeon</i> : János Vitéz et l'imprimerie	113
<i>J. Fodor, Adrienne</i> : L'ordre original et la provenance du Cod. Lat. 112. de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	116
<i>Bellus, Ibolya</i> : Quelques remarques sur le texte de l'Opusculum de Valentinus Cybeleius	120
<i>Héjjas, Eszter</i> : L'écho scientifique contemporain d'un ouvrage hongrois du XVII ^e siècle	123
<i>Delbó, Rita</i> : Un imprimé italien de Pécs de l'année 1781	126
<i>Pintér, Márta Zsuzsanna</i> : Le projet d'une revue critique de l'année 1792	127
<i>Fehér, Katalin</i> : Un manuel de pédagogie en langue hongroise de l'année 1791	129
<i>Enyedí, Sándor</i> : Lettres de Vienne à György Aranka	132
<i>Endrei, Walter</i> : La bibliothèque technique de Tódor Batthyány	141
<i>Závodszy, Géza</i> : La biographie en langue anglaise de Károly Krajcsir à la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences	145
<i>Haiman, György</i> : József Rippl-Rónai et la famille Kner	148

CHRONIQUE

<i>Rozsondai, Marianne</i> : Les livres d'une exposition	151
<i>Beóthy-Kozocsa, Ildikó</i> : Une exposition des objets d'art restaurés	154
<i>Seidler, A.</i> : Die Datenbank der Wiener Tageszeitungen (1918-1938)	155
<i>Melischek, G.</i> : Die Datenbank der Berliner Tageszeitungen (1918-1933)	158

REVUE

Le catalogue des imprimés du XVI ^e siècle de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Imprimés étrangers, de langue non hongroise. Vols I-III. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	160
Keveházi, Katalin — Monok, István: Les catalogues de nos anciens livres et manuscrits. Les livres du XVI ^e siècle. — Ojtozi, Eszter: Les „antiqua” étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen et ses possesseurs. — Kósa-Horváth, Mária: Les livres imprimés au XVI ^e siècle du Couvent Piariste de Kecskemét. (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	162
Szabó, Ferenc: L'esquisse de l'histoire de l'imprimerie Drechsel de Békés. 1895-1920. — Petőcz, Károly: Le catalogue des produits de l'imprimerie de Géza Drechsel (<i>Kóhegyi, Mihály</i>) .	165
Mémorialistes de Kolozsvár 1603-1720. (<i>Varga, Imre</i>)	166
Quelques chapitres de l'histoire de l'Université Loránd Eötvös de Budapest (<i>Újváry, Gábor</i>) .	167
Fallenbüchl, Zoltán: La conscription générale des étudiants de Hongrie en 1738-1739. (<i>Veszprény, László</i>)	168
Von der Wirkung des Buches. Festgabe für Horst Kunze zum 80. Geburtstag. (<i>Soltész, Zoltánné</i>)	170
Schmidt-Künsemüller, F. A.: Die abendländischen, romanischen Blindstempelnbände. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	171
Gertraud Marinelli-König: Russland in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805-1848). (<i>Fried, István</i>)	172
Robert Frick — Raymond Trousson: Lettres Françaises de Belgique. (<i>Ferenczi, László</i>)	173